

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

HERALD
OF SOCIAL SCIENCES

2(662)
ՄԱՅԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ
МАЙ-АВГУСТ
MAY-AUGUST

**ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА
JOURNAL IS PUBLISHED 3 TIMES IN A YEAR, SINCE NOVEMBER 1940**

Գլխավոր խմբագիր՝ **ՊԱՎԵԼ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ**
Խմբագրի տեղակալ՝ **ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ**
Պատասխանատու քարտուղար՝ **ԳԱՅԱՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Խմբագրական խորհուրդ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՅԱՆ, ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ, ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ
ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ, ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ, ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ
ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՎԱՉԵ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ,
ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԻՆՅԱՆ, ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ,
ԳԵՎՈՐԳ ՊՐՈՍՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ, ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ

Главный редактор – **ПАВЕЛ АВЕТИСЯН**
Заместитель редактора – **АРСЕН БОБОХЯН**
Ответственный секретарь – **ГАЯНЭ АРУТЮНЯН**

Редакционная коллегия

ԱՐՇՐԱՆ ԱՅԱԿՅԱՆ, ԱՐԱՐԱՏ ԱԳԱՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԱՐՄԵՆՅԱՆ, ԳԱՄԼԵՏ
ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ԿԱՅԻՆՅԱՆ, ՐԱՍԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ՎԻԿՏՈՐ
ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, ԱՇՈՏ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ, ՎԱՇԵ ՕՎԱԿԻՄՅԱՆ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՕԳԱՆԵՅԱՆ,
ԴԵՎՐԻԿ ՍՈՎԱՅԱՆ, ՐԱՍԵՆ ՍԱՖՐԱՏՅԱՆ, ՅՐԻԻ ՍՎԱՐՅԱՆ, ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՐԱՏՅԱՆ

Editor-in-chief **PAVEL AVETISYAN**
Vice-editor **ARSEN BOBOKHYAN**
Responsible secretary **GAYANE HARUTYUNYAN**

Editorial Board

ԱՐԱՐԱՏ ԱԳԱՅԱՆ, ԱՐՏՐԱՆ ԱՎԱԳՅԱՆ, ԳԱՄԼԵՏ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ,
ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՐԱՏՅԱՆ, ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, ՐԱՍԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ
ԽԱՐԱՏՅԱՆ, ՎԱՇԵ ՕՎԱԿԻՄՅԱՆ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՕՎԱՆՆԻՍՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ԿԱՅԻՆՅԱՆ,
ԱՇՈՏ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ, ԴԵՎՐԻԿ ՍՈՎԱՅԱՆ, ՐԱՍԵՆ ՍԱՖՐԱՏՅԱՆ, ՅՐԻԻ ՍՎԱՐՅԱՆ

©Լրագրի հասարակական գիտությունների
©Вестник общественных наук
©Herald of Social Sciences

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գայանե Մախմուրյան – Նախիջևանի գավառը Մոսկվայի պայմանագրի և 1920-1921 թթ. ռուս-թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների համատեքստում.....	9
Ռուբեն Սահակյան – Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը (սղագրական հաշվետվություն. Հայաստանը և Հայկական հարցը).....	37
Խաչիկ Հարությունյան – Երևանցի Խոջա Գրիգոր Մոծակենցը և Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 6231 Հայսմավուրքը...	67
Երվանդ Մարգարյան, Վլադիմիր Ռուժանսկի – «Հայկականություն-հուդայականություն». հրեաների և հայերի պատմության համեմատական վերլուծություն պետական շինարարության համատեքստում.....	99

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

Սոնա Մելիքջանյան – ՀՀ-ում կանանց աշխատանքային միգրացիայի հարցի շուրջ.....	107
--	-----

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Յուրի Սուվարյան – Հանրային կառավարման քաղաքակրթական ու քաղաքագիտական կազմակերպման հիմնախնդիրները.....	118
Վոլոդյա Մանասյան – ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության գոտիական մասնագիտացման շրջանացման մեթոդաբանությունը.....	140
Դավիթ Հարությունյան, Կարեն Եղիազարյան – Նորարարությունների դերը բրենդի կառավարման գործընթացում ՀՀ բանկային համակարգում.....	158

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Ամալյա Հարությունյան – Իրավագիտակցության ժամանակակից պատկերացումները և բնութագրական հատկանիշները.....	175
--	-----

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Արմեն Գրիգորյան (ՌԴ, Մոսկվա) – Միտք և զգացմունք, ինչ ենք խոսում դրանց մասին.....	185
---	-----

Դավիթ Գյուրջինյան – Բալթիական լեզուների հայերեն անունների տարբերակայնության մասին.....	217
Լիլիթ Սաֆրաստյան – Գարնան ավետաբերը. հայ հերոսի կերպարը Ահմադ Շամլուի «Վարդան» պոեմում.....	240

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աննա Ասատրյան – Երաժշտագիտության հարցերը «Լրաբերի» էջերում. ակադեմիական չուփսաճյանագիտության ձևավորումն ու զարգացումը..	251
--	-----

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Աստղիկ Իսրայելյան – Հայ կանանց զարդերի գործառույթները (XVIII-XX դդ.).....	266
Կարեն Հովհաննիսյան – Ս. Դավիթ անունը կրող սրբավայրերը պատմական Հայաստանի տարածքում.....	291
Ռուզաննա Ծատուրյան, Ռոման Հովսեփյան – «Ժենգյալով հացը» 2020 թ. Արցախյան պատերազմի օրերին.....	305
Արմինե Գաբրիելյան – Արցախի Տիգրանակերտի անտիկ թասերի ձևա-կազմական-տիպաբանական քննություն.....	327
Աստղիկ Բաբաջանյան – Նորահայտ ուշմիջնադարյան եկեղեցի Թեղուտում (2010 թ. պեղումների արդյունքները).....	343

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աննա Ասատրյան – Պետրոս Ադամյանը ժամանակակիցների հուշերում (կազմողներ՝ Ռ. Զարյան, Ա. Բեքարյան).....	358
Վանիկ Վիրաբյան – Խաչատուր Ռոստոմի Ստեփանյան, 1921 թ. փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը Հայաստանում.....	365

ԳԻՏԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ

Ալվինա Արամյան – Ավետիք Իսահակյանը՝ բասկերի երգի թարգմանիչ. 369
--

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ

Գրիգոր Ասատրյան . Խումանիստ-փիլիսոփան, պետական ազնիվ ու նվիրյալ գործիչ.....	373
Վարդան Պետրոսյան – Բազմաշնորհ լեզվաբանը և հմուտ հայերենագետը.....	383

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ПОЛИТОЛОГИЯ

Гаянэ Махмурян – Нахичеванская область в контексте Московского договора и русско–турецко–азербайджанских отношений 1920-1921 гг. ..	9
Рубен Саакян – Первый съезд народов Востока (стенографический отчёт: Армения и Армянский вопрос).....	37
Хачик Арутюнян – Григор Ходжа Моцакенц из Еревана и Айсмавурк N 6231 из Матенадарана им. Месропа Маштоца.....	67
Ерванд Маргарян, Владимир Ружанский – Армено-Иудаика: сравнительный анализ истории евреев и армян в контексте государственного строительства.....	99

СОЦИОЛОГИЯ

Сона Меликджанян – К вопросу о женской трудовой миграции в РА.....	107
---	-----

ЭКОНОМИКА

Юрий Суварян – Проблемы цивилизационной и политологической организации общественного управления.....	118
Володя Манасян – Методология районирования поясной специализации сельскохозяйственного производства РА.....	140
Давид Арутюнян, Карен Егиазарян – Роль инноваций в процессе управления брендом в банковской системе РА.....	158

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

Амаля Арутюнян – Современные представления и характерные особенности правосознания.....	175
--	-----

ФИЛОЛОГИЯ

Армен Григорян (РФ, Москва) – Мысль и чувство, как мы о них говорим.....	185
Давид Гюрджинян – О вариантности армянских названий балтийских языков.....	217
Лилит Сафрастян – Провозвестник весны: образ героя-армянина в поэме Ахмада Шамлу «Вардан».....	240

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

- Анна Асатрян** – Вопросы музыковедения на страницах журнала «Вестник»: формирование и развитие академического чухаджяноведения..... 251

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

- Астхик Израелян** – Функции украшений армянских женщин (XVIII-XX вв.)..... 266
- Карен Оганнисян** – Святилища *Св. Давида* на территории исторической Армении..... 291
- Рузанна Цатурян, Роман Овсепян** – «Женгялов хац» в дни Арцахской войны 2020 года..... 305
- Армине Габриелян** – Морфолого-типологический анализ мисок из арцахского Тигранакерта..... 327
- Астхик Бабаджанян** – Нововыявленная позднесредневековая церковь в Техуте (результаты раскопок 2010 г.)..... 343

РЕЦЕНЗИИ

- Анна Асатрян** – Петрос Адамян в воспоминаниях современников (составители Р. Зарян, А. Бекарян)..... 358
- Ваник Вирабян** – Хачатур Ростомович Степанян, Февральское 1921 г. антибольшевистское восстание в Армении..... 365

НАУЧНАЯ ХРОНИКА

- Альвина Арамян** – Аветик Исаакян – переводчик песни басков..... 369

СЛОВО ПАМЯТИ

- Григор Асатрян: философ-гуманист, правдивый и преданный государственный деятель 373
- Вардан Петросян** – Многогранный лингвист и опытный арменист..... 383

CONTENT

HISTORY AND POLITICAL SCIENCE

Gayane Makhmourian – Nakhijevan Region in the Context of the Treaty of Moscow and of the Russian–Turkish–Azerbaijani Relations in 1920-1921....	9
Ruben Sahakyan – The First Congress of the Peoples of the East (Stenographic Report: Armenia and the Armenian Question).....	37
Khachik Harutyunyan – Grigor Khoja Motsakentc of Yerevan and N 6231 Haysmavurk' of Matenadaran of Mesrop Mashtots.....	67
Ervand Margaryan, Vladimir Ruzhansky – Armeno-Judaica : the Comparative Analysis of the History of the Jews and the Armenians in the Context of State Building.....	99

SOCIOLOGY

Sona Melikjanyan – On the Question of Female Labour Migration in RA.....	107
---	-----

ECONOMICS

Yuri Suvaryan – Civilization and Political Problems of the Organization of Public Administration.....	118
Volodya Manasyan – The Concept of Agricultural Division into Districts with Definition of Zone Specialization of Agricultural Production RA.....	140
David Harutyunyan, Karen Eghiazaryan – The Role of Innovations in Brand Management Process in the Banking System of RA.....	158

PHILOSOPHY AND LAW

Amalya Harutyunyan – Modern Notions and Characteristic Features of Legal Consciousness.....	175
--	-----

PHILOLOGY

Armen Grigoryan (RF, Moscow) – Thought and Feeling as we Talk about them.....	185
Davit Gyurjinyan – Towards the Variants of the Armenian Names of the Baltic Languages.....	217
Lilit Safrastyan – The Herald of Spring. Image of Armenian Hero in the Poem of Ahmad Shamlu "Vartan".....	240

CULTURE AND ART HISTORY

- Anna Asatryan** – Issues of Musicology on the Pages of the "Herald": Formation and Development of Academic Tchouhadjian Studies..... 251

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

- Astghik Israelian** – The Functions of Armenian Female Adornments (XVIII-XX cc.) 266
- Karen Hovhannisyan** – Sanctuaries Baring the Name of St. David on the Territory of Historical Armenia..... 291
- Ruzanna Tsaturyan, Roman Hovsepyan** – "Jengyalov Hats" in the 2020 Artsakh Wartime..... 305
- Armine Gabrielyan** – Morphological and Typological Analysis of the Bowls from Tigranakert of Artsakh..... 327
- Astghik Babajanyan** – The Newfound Chapel of the Late Medieval Period in Teghut (The Results of the Excavations in 2010)..... 343

LITERARY REVIEWS

- Anna Asatryan** – Petros Adamyan in the Memories of Contemporaries (compiled by R. Zaryan, A. Bekaryan)..... 358
- Vanik Viarbyan** – Khachatur Rostom Stepanyan, The Anti-Bolshevik Revolt in Armenia in February of 1921..... 365

SCIENTIFIC CHRONICLE

- Alvina Aramyan** – Avetik Isahakyan - Translator of the Basque Song..... 369

A WORD OF MEMORY

- Grigor Asatryan. Humanist-Philosopher, Honest and Devoted Statesman..... 373
- Vardan Petrosyan** – The Talented Linguist and Skilled Armenologist..... 383

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

НАХИЧЕВАНСКАЯ ОБЛАСТЬ В КОНТЕКСТЕ МОСКОВСКОГО ДОГОВОРА И РУССКО–ТУРЕЦКО–АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ 1920-1921 ГГ.

Гаянэ Махмурян

Доктор исторических наук

Институт истории НАН РА

РА, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4

Эл. адрес: ggmakhm@hotmail.com

Статья представлена 09.10.2020, рецензирована 14.05.2021,

принята к публикации 28.06.2021

DOI: 10.53548/03208117-2021.2-9

Вступление

Московский договор между Советской Россией и кемалистской Турцией от 16 марта 1921 г. был одним из наиболее «политических» текстов в новейшей истории дипломатии. Он полностью игнорировал исторические, социальные, правовые аспекты международных отношений, базируясь исключительно на факторе силы и результатах военного завоевания, на принципах целесообразности и умения навязать партнерам по переговорам приемлемый статус-кво. Этот договор входил в цепочку Брест-Литовского (3 марта 1918 г.), Батумского (4 июня 1918 г.), Александропольского (2 декабря 1920 г.), а затем Карсского (13 октября 1921 г.) соглашений. Добавим, что Московский договор был построен исключительно на «пакетных» началах, постоянно увязывая в одно целое Нахичеван, Зангезур и Карабах, к которым добавились Батум и Сурмалинский уезд.

Кроме того, турецкая сторона успешно вела одновременную дипломатическую борьбу в Москве и Лондоне. Кемалисты широко использовали идеологический фактор и ясно понимали неспособность Советской России вести против них войну. Турция не упустила также всех возможностей антисоветского мятежа в Ереване от 16 февраля – 22 апреля 1921 г., что вывело армянскую сторону из процесса москов-

ских переговоров.

Напомним, что Лондонская конференция стран Антанты, куда пригласили делегацию министра иностранных дел кемалистов Бекира Сами, пересматривала 21 февраля – 14 марта 1921 г. Севрский договор от 10 августа 1920 г. Работа Бекира Сами помогала его поехавшим в Москву соратникам маневрировать и шантажировать большевистское руководство. Что же касается ереванского мятежа, инспирированного жестокостью и размахом репрессий советской военной власти, то он, безусловно, носил временный характер. Это военное выступление спасало жизни руководства Республики Армения и было безнадёжной попыткой реанимировать Севрский договор. Оно было выгодно РСФСР, Англии, Турции, Франции, США, партийному руководству Первой Республики, но не армянскому народу в целом. Ведь в условиях реставрации дашнакского кабинета кемалистам было легче сохранять свои войска в Александрополе вплоть до 22 апреля 1921 г., а национальные интересы армян стало некому представлять на переговорах с большевиками. Так что все стороны, дискутировавшие в Москве и Лондоне, располагали полной свободой действий.

Особенности Нахичевана как объекта российско-турецких переговоров

Большевики и кемалисты не рассматривали Карабах, Зангезур и Нахичеван по отдельности, исходя из этнического, географического, экономического, исторического факторов. Они всегда увязывали эти три армянских района в один пакет, подчиняя вопрос Нахичевана другим, в основном внешним обстоятельствам. К тому же, на московских переговорах умалчивали о фактах резни в этом крае, где в 1914 г. армяне составляли более 40% населения. Между тем, 18 июля – 23 августа 1918 г., 20-28 июля и 17-25 декабря 1919 г. массовая резня и бегство неугодных жителей были организованы турецкой регулярной армией. При этом большевики постоянно подтверждали на переговорах, что сам Нахичеван являлся частью Армении и должен был войти в ее состав. В 1920-1921 гг. всегда подчеркивалось, что этот край служил звеном стратегического пути из Турции в Россию, Персию и Среднюю

Азию, да еще и располагал железной дорогой.

Итак, Нахичеван как часть исторической области Васпуракан, протянувшейся до Вана, был единственной частью Западной Армении в составе России, а с 1918 г. – и в составе Республики Армения (далее: РА). Между тем, Османская империя считала западноармянские провинции своим исключительным владением и не желала делать исключение для указанного региона. Затем этот край стал объектом двойного торга: с Европой, чтобы признать его за Арменией в обмен на отказ от Севрского договора, и с Турцией – в обмен на другие блага и земли. Большевики были категорически против активного взаимодействия Армении с Западом, хотя сами они, еще до заключения Московского договора, первыми подписали 16 марта 1921 г. соглашение Р. Хорна – Л. Красина с Англией. С той самой Англией, которая была хозяином положения в Закавказье всего год назад и еще не потеряла там действенных рычагов давления¹. Как известно, Московский договор был подписан *двумя днями позже*, а дату 16 марта поставили, чтобы скрыть заключенную уже сделку большевиков с англичанами.

Далее, учитывая, что Нахичеван находился на мировом торговом пути и имел железную дорогу, Турция не желала, чтобы армяне контролировали масштабный грузовой транзит. А Республика Армения была слишком слаба и не стремилась укрепляться в тех регионах, которые она могла удержать и освоить. Она напрасно ожидала закрепления своих прав на Западе и его давно уже нереальной военной помощи. Сам же маршрут был не единственным для России и Турции. При наличии порта Трапезунд на общем Черном море и железной дороги из Сарикамыш в Карс – Эрзерум, России были не нужны интенсивные турецкие связи со Средней Азией. Это отмечал и полномочный представитель РСФСР в РА Б. Легран в письмах своему руководству при подготовке Московской конференции².

¹ Подробнее: Махмурян 2002, 242-244; Makhmourian 2017, 87, 89. Англо-советское соглашение имело торгово-политический характер. Московский же договор заключили 18 марта 1921 г.

² См.: Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. 2000, 279; Геноцид армян 2003, 356, Հոկտեմբեր 2010, 151, 154:

Особенности русско-турецких отношений в 1920-1921 гг. применительно к Нахичевану

Со своей стороны, правительство РА игнорировало тот факт, что оно не могло помешать русско-турецким связям, особенно перевозкам по Черному морю. Начиная с 14-28 августа 1920 г. это было циничное накачивание Турции русским оружием и золотом, направленным против независимой Армении. Но Турция и не скрывала своих намерений после Севра, а Россия помогала ей просто потому, что не имела возможности ее остановить. Война против Турции была невозможна, в отличие от раздела вместе с ней сфер влияния. Такова была реальность: в условиях неизбежной агрессии кемалистов Россия старалась обеспечить себе как можно больше территории.

Э.А. Зохранян, например, опирался на оценку Б. Леграна и называл ситуацию 1920-1921 гг. русско-турецким разделом Армении³. Мы не согласны с его определением, т.к. стороны не договорились заранее о линии соприкосновения двух войск, чтобы присвоить конкретные территории. Даже после 14 августа 1920 г., когда Бекир Сами получил устное согласие председателя Совета народных комиссаров В. Ленина на оккупацию Сарикамыш и Шахтахта (Аркашата)⁴, Г. Чичерин продолжал требовать от кемалистов уступок в Ване, Муше и Битлисе. До сентябрьской турецко-армянской войны 1920 г. он считал всю Восточную Армению территорией независимой Республики, значит в последующем – и РСФСР, а ввод в Шахтахт кемалистских сил, нарушивший условие, подписанное в Тифлисе Б. Леграном, рассматривался в Москве как временная мера.

От Армении не скрывали принудительности и обязательности советизации. Тем не менее, ей отдавали приоритет перед Турцией. При этом роль кнута играли видные большевики Г. Орджоникидзе и С. Киров, открыто нарушавшие указания Политбюро ЦК РКП(б) и выступавшие за быстрый захват власти в Ереване⁵. Мирное, поэтапное направ-

³ Հոհրաթյան 2010, 271-272:

⁴ Тифлисское Соглашение от 10.VIII.1920 г. между РА и РСФСР оговаривало сохранение в Шахтахте армянской армии.

⁵ Например: Blank 1980, 22.

ление представляли Г. Чичерин и Б. Легран. Они считали, что мягкое обращение позволит избежать территориальных потерь, и главное – нужно выждать до подписания Севрского договора, чтобы узнать, что именно признает Запад в качестве армянских территорий и о чем потом можно будет торговаться с Турцией. Так что проволочки правительства А. Оганджяна в июне – июле 1920 г. были выгодны не только РА и поэтому не вызывали очень резкой реакции из Москвы. На региональном же уровне в качестве пряника послужила увязка будущего трех армянских районов – Нахичевана, Зангезура и Карабаха в единое целое.

Заметим, что на переговорах с посланцами РА Москва не использовала довод об этническом большинстве азербайджанцев в Нахичеване и до конца июня 1920 г. стабильно признавала его армянским⁶. Правда, взамен она отрывала от Армении Карабах, игнорируя подавляющее большинство армянского населения в этом крае. В данном случае выдвигали фактор географии – оба региона были крайними в цепочке стратегического железнодорожного коридора. Кроме того, для восстановления своей власти в регионе Москва была вынуждена договариваться с военно-политическими главарями Ангоры (Анкары), потому что она могла только приостановить, но не отменить их военную операцию. Учитывая обстановку, она предпочитала делить чужие земли с той властью, которую не могла победить.

Нарком по делам национальностей И. Сталин и В. Ленин считали, что в важном для них регионе приходится выбирать между Арменией – с возможностью западных переговоров – и Турцией с Азербайджаном⁷.

⁶ «Спорность» Нахичевана появилась лишь в тифлисском Соглашении от 10.VIII.1920 г. Заявления Г. Чичерина и Б. Леграна об армянском характере края: Р. Ованнисян 2007, 734, 737, 745. Такой же тезис зафиксирован в Протоколе заключительного постановления мирных делегаций РСФСР и РА от 28.X.1920 г.: НАА, ф. 200, оп. 1, д. 628, л. 1, а также в отчете представителя Советской Армении в Москве С. Тер-Габриеляна для ЦК КПА от 15.I.1921 г. о его беседе с И. Сталиным: НАА, ф. 114, оп. 2, д. 31, л. 70; Саркисян 1990, 78. Хотя главный штаб Красной армии и Реввоенсовет 11-й Красной армии взяли за отделение этой области от РА 22.VI и 15.VII.1920 г., ввод большевистских войск в любой регион сразу превращал его в «спорный».

⁷ Саркисян 1993, 6.

В отличие от неуступчивой РА Турция проявила инициативу⁸ и была настойчивой. Она обещала поднять Ближний Восток для давления на Англию. Кемалисты имели на месте военную силу. Они передали России Азербайджан, но могли вызвать там волнения. В качестве актива РСФСР, к 28 августа 1920 г. обе стороны признавали: кемалисты не смогут воевать без российского оружия, и они ни в коем случае не подчинятся Севрскому договору⁹.

Успешный поход армии РА в Нахичеван и его влияние на переговоры РСФСР с Арменией и Турцией в июле – августе 1920 г.

Вот на таком фоне 19 июля 1920 г., уже после того, как дипломатическая миссия РА в Москве Л. Шанта отвергла идею считать «ничейным» и «спорным» весь стратегический транспортный коридор¹⁰, турецкая делегация Бекира Сами прибыла в столицу РСФСР для заключения договора. В эти же дни 18-й и 34-й регулярные полки 11-й турецкой дивизии бежали от армии РА из Нахичевана вместе с массами татарского населения. 18 июля делегация районного Мусульманского национального совета (далее – МНС) приняла в Ереване от военного министра Р. Тер-Минасяна и генерала-майора О. Ахвердяна ультимативные «Условия о признании мусульманским населением Нахичеванского уезда власти правительства Республики Армении»¹¹.

20 июля МНС признал Шарур-Нахичеван от Гайли-Друнка (Волчьих Ворот) до Джульфы неотъемлемой частью РА, но через считан-

⁸ Русско-турецкие контакты начались с письма М. Кемаля В. Ленину от 26.IV.1920г. В нем говорилось: если РСФСР намерена советизировать Грузию военным или дипломатическим путем и изгнать англичан из Закавказья, «турецкое правительство берет на себя военные операции против империалистической Армении и обязывается заставить Азербайджанскую Республику войти в круг Советских государств». Подробнее: Novannisian 1974, 32, 47, 52, Միջազգային 2001, 48: Ответ Г. Чичерина последовал только 4 июня того же года.

⁹ Помимо слов Г. Чичерина на 4-й встрече с Бекиром Сами от 28.VIII.1920, см. его письма в Политбюро ЦК РКП(б) от 28, 30.VII.1920 г., или оценку М. Кемаля к 17.IX. 1920 г. об угрозе потерять власть без поставок оружия: Геноцид армян 2003, 109-111, 150, 157-158, 170.

¹⁰ Т. е. Нахичевана, Зангезура и Карабаха. НАА, ф. 200, оп. 1, д. 218, л. 112.

¹¹ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 484, л. 26-26 об.; Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., 1993, 257-258: Подробнее: Махмуриян 2018, 51-52.

ные дни он предложил возобновить переговоры под эгидой стран Антанты или США. И поскольку условия ультиматума МНС не выполнял, армянская армия возобновила наступление¹². Войска РА действовали успешно, и 23-го числа штаб 11-й турецкой дивизии приказал своим частям покинуть Джульфу с Ордубадам, отойти в Шахтахт и перейти там персидскую границу. МНС же назвался 25 июля ревкомом и обратился в Баку и к Красной армии за помощью. Одновременно он заявил командованию войск РА, что хотел бы организовать мирную передачу главного города района.

Передышка помогла противнику, так как 28 июля 1920 г. две роты 1-го кавалерийского полка 28-й дивизии Красной армии вышли на шоссе рядом с г. Нахичеван. За ними последовали представитель турецкого командования Халил-паша Кут и советская миссия Я. Упмала-Ангарского, двигавшаяся в Эрзерум с 407,5 кг золота. 30 июля уже кабинет РА получил ультиматум от «командующего объединенными войсками РСФСР и красной Турции, занимающими город Нахичеван и его окрестности»¹³. Пригрозив начать боевые действия, В. Тархов потребовал от Шарурского сводного отряда РА начать отступление. Тем самым он осуществил предложенный из Эрзерума план и вернул кемалистов в Нахичеван, откуда их несколько дней назад успешно вытеснили части генерала-майора Г. Шелковникяна¹⁴.

В таком контексте Бекир Сами встретился 24 июля в Москве с Г. Чичериным и его заместителем Л. Караханом. Те сразу предложили удовлетворить хотя бы частично армянские требования по западную сторону от границы 1914 г.¹⁵ Подобный ход приглашал к дипломатическому торгу вокруг уже опубликованного текста Севрского догово-

¹² Ünlüvar 1948, 31-32; Cebesoy 1953, 35; «Յանաջ» (Երևան), 27.VII.1920:

¹³ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 468, л. 33; «Յանաջ», 3.VIII.1920; Hovannisian 1996, III, 318; IV, 155. Новый ультиматум Красной армии от 1.VIII.1920 г. грозил «рядом сокрушительных ударов»: НАА, д. 581, л. 218.

¹⁴ 12.VII.1920 г. К. Карабекир пригласил командира 11-й Красной армии М. Левандовского войти в прямой контакт с 11-й Баязетской дивизией. 18.VII.1920 г. Реввоенсовет РСФСР дал согласие. См.: Հանրային 2010, 28-29:

¹⁵ Hovannisian 1996, IV, 154-155.

ра¹⁶. Турецкий министр иностранных дел ответил, что армяне перемешаны с мусульманскими элементами и больше не составляют большинства населения в какой-либо обсуждаемой зоне.

Затем, 6 августа 1920 г., на советско-армянских переговорах в Тифлисе, А. Джамалян и А. Бабалян потребовали от Б. Леграна вывести Красную армию из Нахичевана. Между тем Халил-паша настаивал, чтобы К. Карабекир разместил там целую дивизию. А поскольку в районе уже были дислоцированы семь турецких батальонов и большевистские войска, договаривающиеся стороны стали называть зону Карабаха-Зангезура-Нахичевана спорной территорией. 10 августа 1920 г. в тифлисское Соглашение между РСФСР и РА записали, что в обмен на признание независимости РА Россия занимает своими частями спорный Нахичеван. Армянской армии предписали отойти к линии Шахтахт – Хок, и Ереван получал практически нереализуемое право эксплуатировать железную дорогу до Джульфы¹⁷.

В это время командующий турецким Восточным фронтом К. Карабекир требовал от М. Кемаля наращивать войска в данном крае, а Халил-паша боялся, что быстрая переброска оттуда Красной армии в Ереван для советизации Армении помешает им развязать захватническую войну. Нахичеван стал ареной военной гонки между двумя диктатурами. И каждая из них ставила сугубо прагматичные задачи. Одновременно Бекир Сами проводил 13 августа в Москве третью встречу с Г. Чичериным. Глава турецкой делегации был недоволен правом РА на эксплуатацию железной дороги. Он требовал согласия на оккупацию своей армией узловых пунктов на двух маршрутных направлениях: Шахтахта и Сарикамыш¹⁸. Понимая, что РСФСР не может помешать этому движению, глава НКВД оставил за Лениным необходимость дать 14 августа устный ответ.

Итак, 28 июля 1920 г. Красная армия фактически отняла Нахи-

¹⁶ Մարթիրոսի 1979, 41: В ответ XV турецкий корпус получил 26.V.1920 приказ захватить Нахичеван: Մաֆրաիւնյան 2019, 69:

¹⁷ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 529, л. 70-70 об.; д. 588, л. 173-173 об. Сообщение Г. Орджоникидзе Ленину, Л. Троцкому и Г. Чичерину об этом событии: ф. 1022, оп. 8, д. 116, л. 12.

¹⁸ Մաֆրաիւնյան-Շարիրը 293: Б. Легран, например, предпочитал чисто русскую оккупацию первого города.

чеван у РА, чтобы ввести туда свои части. Одновременно она вернула в край бежавшие оттуда турецкие подразделения, хотя последующее согласие Ленина от 14 августа относилось к Шахтахту, но не к г. Нахичеван. Понятно, что и Соглашение Б. Леграна от 10 августа подписывалось «вдогонку», просто закрепляя наличие советских войск в административном центре края. В долгосрочной перспективе турки вытеснили оттуда большевиков. Кемалисты смогли расширить границы Азербайджана за счет Нахичевана в обмен на его номинальное подчинение России. Именно номинальное, потому что они старались записать в текст будущего договора с РСФСР свое право на опеку всех мусульман Кавказа и Закавказья.

Так Советская Россия шла к поражению и будущему вытеснению ее из Закавказья, где ее представители воспринимаются мусульманским населением как чужаки¹⁹. Для стабильного пребывания большевиков в регионе требовалось поддерживать автохтонных армян и другие заинтересованные в их присутствии народы. Значит российское утверждение должно было носить прогрессивный характер и обеспечивать социальные блага местному населению. А поскольку на начальном этапе этого не было, примененная система управления, с ее бесперспективной идеологией захвата, и репрессивная политика быстро привели в 1921 г. к успеху антисоветского февральского мятежа.

Пытаясь играть прогрессивную роль даже в условиях уже принятого РСФСР протурецкого курса, Г. Чичерин по-прежнему выдвигал требования на Западную Армению. Причем ход событий свидетельствует, что дипломатия августа 1920 г. учитывала только военно-политические факторы, и глава НКВД еще не планировал уступать какие-либо восточноармянские территории. Их потерю нужно отнести на счет осенней войны 1920 г.

¹⁹ Насколько столкновение Красной армии и сводного Шарурского отряда Г. Шелковника порадовало Халила и было не выгодно РА: Marshall 2010, 142. Об оценке, данной в связи с тем, что после массовых грабежей и насилия большевики «очутились в роли пришлых иноземцев-завоевателей», говорится в секретном Заключении президиума Совета пропаганды и действия народов Востока – органа бакинского съезда народов Востока, отосланном в президиум исполкома Коминтерна, ЦК РКП(б) и НКВД России 17.IX.1920 г.: Геноцид армян 2003, 169.

Политикам же Республики Армения требовалось учесть, что спланированный турецким генштабом транзит, ради которого и оказывали давление на Ереван, переименовав Нахичеван в спорную территорию, станут осуществлять любыми методами, включая силовые. Большевики и кемалисты старались как можно дальше продвинуть точку их соприкосновения. Ереван стремились лишить стратегически важного Шахтахта, а кабинет РА был не в силах воевать против согласованного Россией и Турцией транзита по своей территории. Прямое сухопутное соприкосновение двух диктатур становилось неизбежным, и в такой ситуации, благодаря властям Республики Армения народ оказался между молотом и наковальней. При этом все жизненно важные перевозки кемалисты осуществляли по морю, через Новороссийск.

Добавим, что на встрече с Бекиром Сами 14 августа 1920 г. В. Ленин указывал, что Красная армия занята Польшей, а значит не сможет направить большое войско на Кавказ. Лидер большевиков разделил мнение гостя, назвав передачу армянам Шахтахта ошибкой, которую пообещал скоро исправить. Бекир Сами ответил, что решит эту проблему наступлением, и получил согласие. Помимо указанных в статье, дополнительной причиной данной сделки стали: 1) желание быстрой советизации всего Закавказья; 2) необходимость отплатить кемалистам за бескровную передачу большевикам Азербайджана и 3) колебания армян в вопросе, дать ли России роль «посредника при разрешении ее пограничного спора с Турцией»²⁰.

Так Ленин оплачивал землей укрепление и возможность расширения своей власти. Ведь вся революция 1917-1922 гг. была обменом территории на установление нового строя. Причем Г. Чичерин и Б. Лигран отмечали, что медленная реставрация завоюет России всю Восточную Армению, если не манипулировать ее вопросами в мировой и региональной политике в одностороннем порядке.

При всех авансах Ленина Бекиру Сами проект советско-турецкого договора, парафированный 24 августа 1920 г. в Москве, не содержал в себе пограничного решения. РСФСР еще не соглашалась с «Нацио-

²⁰ Ulchenko 2015, 201.

нальным обетом» – то есть с фактическим восстановлением Брестского мира. Учитывая это, 26 августа турки приняли посредничество РСФСР в вопросе их размежевания с Арменией. В ответ уже Г. Чичерин не оспаривал 28-го числа турецких объяснений о захвате Шахтахта и Сарикамыша. На угрозы Бекира Сами переметнуться к Антанте глава НКВД парировал, что его требования в Западной Армении заметно меньше западных изъятий, закрепленных Севром, а без русских денег и оружия Турция проиграет войну²¹.

Этот момент стал последней точкой в развязывании турецкой агрессии против РА. Ереван обязан был знать о происходящем в Москве и предпринять нужные шаги. Все лимиты мирного времени и возможности для западной ориентации армянского кабинета были исчерпаны. И даже при этом не делалось попыток снять угрозу войны, начав собственные, двусторонние переговоры с кемалистами вокруг Севра, равно как и организационных шагов по его реализации или ратификации.

Внешнеполитическое значение турецко-армянской войны 1920 г.

Итак, при активном русско-турецком сближении и полном отсутствии западной военной поддержки, кабинет А. Оганджяна не имел выигрышных перспектив. Его отказ договариваться с В. Лениным либо с М. Кемалем в период 10 августа – 20 сентября 1920 г. породил преступную, но выгодную для большевиков тактику: неизбежная агрессия Ангоры должна была вызвать смену власти и идеологии в РА. Большевики в Москве и Баку любой ценой, в том числе применяя войска, восстанавливали российские позиции в Закавказье. Армянские же власти делали в ответ на это разрушительные для Республики ошибки.

Международное право не заменяло реальной силы, а когда РА приняла 18 ноября 1920 г. условия перемирия кемалистов, у Москвы не было военных контраргументов. Там лишь признали катастрофический для армян статус-кво и только после подписания Московского до-

²¹ Hovannisian 1996, IV, 160-162. На тезис Г. Чичерина: «Не вмешиваемся, не знаем планов, не считаем возможным мешать» Г. Орджоникидзе ответил: «Занятие турками этих пунктов, конечно, для армян – истребление, но так как у них сил нет, то мы ничем не рискуем» (Геноцид армян 2003, 155-156).

говора смогли вытеснить турецкую армию из Александрополя.

Даже в Нахичеване, где турецкие части Вейсела Юнувар-бея утвердились летом 1919 г. и где их постоянно пополняли из штаба 11-й Баязетской дивизии, Красная армия шла на совместное пребывание, так как ничего не получала от возможного столкновения с ней. Правильно ли было для правительства РА дважды останавливать успешные бои в Нахичеване, чтобы оказаться перед блоком из советского Азербайджана и РСФСР с кемалистами и встать на подступах к административному центру края? Правильно ли было затягивать катастрофу сентябрьской войны с Турцией и вызывать дополнительные разрушения своей Республики, если не было возможности ее защитить? И насколько разумным было оттягивать неизбежную советизацию своего государства с его дополнительными территориальными потерями в пользу Турции? Политика Советской России была циничной, но откровенной. Принимая в расчет перечисленные вопросы, автор этих строк считает политику РА с 10 августа 1920 г. грубой ошибкой, а с начала октября 1920 г., учитывая тяжелейший ход войны на два фронта – и преступлением. Вся ответственность за потерю половины Восточной Армении ложится на кабинет А. Оганджяна.

Суверенные государства называются независимыми, потому что им принадлежит право объявлять войну, обязанность вести ее с успехом и ответственность за будущее населения и границы своей страны. Им, а не любым внешним силам. Когда внешние силы становятся непреодолимыми – независимость заканчивается. Либо в результате добровольного подчинения, либо – захвата и принуждения. Такова реальность политики как в настоящем, так и в прошлом – особенно в процессах, разворачивавшихся вокруг Нахичевана.

Военная фаза Нахичеванского вопроса осенью 1920 г.

Отосланный из Москвы для совещания в Ангору член турецкой миссии Юсуф Кемаль телеграфировал туда 15 сентября 1920 г. из Трапезунда проект русско-турецкого договора и добавил, что Ленин считает советский договор с Арменией ошибкой, которую кемалисты могут исправить. В случае их нападения Красная армия не будет вме-

шиваться²². И действительно, «Заключение» Совета пропаганды и действия народов Востока для Коминтерна, ЦК РКП(б) и НКВД от 17 сентября 1920 г. содержало план насильственной советизации неуступчивой РА с помощью турецкой агрессии²³. Внешняя политика большевиков была предельно откровенной и громогласной.

К 14 октября, в условиях быстрого отступления армии РА, Л. Шант предложил Б. Леграну в Ереване, чтобы Россия оттеснила турок до Ерзнки, передала Зангезур с Нахичеваном Армении и признала Карабах спорной территорией²⁴. Его собеседник не хотел выводить Красную армию из последних трех районов, резонно полагая, что Республика не удержит данный коридор, и туда просто придут аскеры. Тем не менее, подписав 28-го числа Протокол заключительного постановления, советская сторона подтвердила, что «Правительства РСФСР и А[з]ССР признают незыблемое право Республики Армения на территории спорных областей – Нахичеванского и Зангезурского уездов и выведут из пределов этих уездов все войсковые части, находящиеся в подчинении командованию РСФСР и А[з]ССР»²⁵.

При этом, заверенный вместе с Протоколом проект Мирного договора указал в ст. IV, что будущее всех трех звеньев транспортного региона «при отсутствии непосредственного соглашения, будет определяться референдумом»²⁶. Для пережившего три этнические чистки Нахичевана²⁷ такая формулировка требовала детальных объяснений. В текст дополнения I к договору (ст. III) записали, что кабинет РА согласен на военный транзит по своей территории в обмен на 25% всех оружейных грузов²⁸, ст. XII он предоставил РСФСР «право эксплуата-

²² Свидетельство самого Юсуфа Кемалья в его мемуарах приводится в: Hovannisian IV, 164.

²³ НАА, ф. 200, оп. 2, д. 107, л. 9; Геноцид армян 2003, 171. Дословно: защита Советской России и мировой революции диктуют наступление в союзе с «турецкими войсками на Армению под флагом свержения ига дашнаков, ...с целью соединения с революционной Турцией».

²⁴ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 12, л. 35.

²⁵ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 12, л. 29; д. 628, л. 1.

²⁶ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 12, л. 30; д. 628, л. 4.

²⁷ Մախմուրյան 2017, 213-215, 219, 225, 240:

²⁸ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 12, л. 33.

ции участков узкоколейной железной дороги Шахтахты – Маку»²⁹, вновь потребовав, чтобы большевики вместе с Азербайджаном признали его суверенитет в Нахичеване и вывели оттуда их войска³⁰.

Конечно, Протокол и проект Мирного договора противоречили друг другу, отменяя также тезис Соглашения от 10 августа о «спорности» указанных районов. Октябрьский Проект отменил прежнее согласие Еревана на размещение в Нахичеване армии РСФСР. Зато теперь он заменял спорность территории на явно невыгодный для Армении референдум, отдававший подвергнутый геноциду край Азербайджану. Между тем Протокол содержал недвусмысленное решение в пользу РА, которое трудно поддавалось реализации, учитывая катастрофический характер турецко-армянской войны. Поэтому 4 ноября он был отвергнут в Баку И. Сталиным и Г. Орджоникидзе³¹. Потеря Карса и разгромный ход войны привели к тому, что региональный конфликт, включая будущее Нахичевана и границы всей Армении, стал предметом сугубо советско-турецкого спора. В этом политическом узле уступки и турецкая ориентация как РСФСР, так и РА привели к тяжелейшим территориальным потерям Армении, стимулировав возвращение кемалистов к требованиям «Национального обета» и Брестского договора.

Так, при оккупации 7 ноября 1920 г. Александрополя К. Карабекир снова нарушил Брестскую линию. «К сожалению, армянское правительство не использовало возникших (и усиленных им – Г.М.) противоречий между Турцией и Россией. Опасаясь, что ввод в Армению советских войск... может привести к утрате республикой самостоятельности, оно согласилось принять кабальные, унижительные условия перемирия, предложенного турками»³². Причем не только перемирия, но и столь же кабального Александропольского договора.

Разрабатывая его текст, ереванская делегация отказалась от Севрского договора, и по ст. 2 она согласилась, что при полном не-

²⁹ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 628, л. 9.

³⁰ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 12, л. 34; д. 628, л. 10. Аналогичное требование содержало дополнение II к Мирному договору (д. 12, л. 35; д. 628, л. 12).

³¹ Материалы совместного секретного заседания Кавбюро ЦК РКП(б) и политбюро ЦК компартии Азербайджана: Геноцид армян 2003, 211-212.

³² Саркисян 1993, 13.

вмешательстве РА в Нахичеване, Шаруре и Шахтахте «посредством плебисцита будет установлена особая администрация. ...Эти районы временно будут находиться под защитой Турции»³³. Принимая такую формулировку, А. Хатисян способствовал столкновению военных интересов Москвы и Ангоры. Ведь 10 августа и 28 октября РА узаконила наличие в Нахичеване российских войск, их транзит и эксплуатацию железной дороги, а теперь (2 декабря 1920 г.) она уступала право военного размещения и управления Турции. Понятно, что в отличие от августовского Соглашения с РСФСР, Александропольский текст максимально усилил турецкие позиции в Нахичеване, Шаруре и Шахтахте. Новое, навязанное кемалистами обстоятельство определяло суть будущей работы Г. Чичерина. Теперь дипломатическая роль России сводилась к границам уменьшившейся почти вдвое РА, границам без Шарура-Нахичевана, по отношению к которому оставалось определить его азербайджанскую – после плебисцита – или турецкую принадлежность. Александропольский договор выводил Россию из списка претендентов. Столь же проблематичным становился и статус Зангезура с Карабахом.

Политические результаты войны 1920 г.: как распорядились Нахичеванским вопросом на Московской конференции 1921 г.

В таких условиях Москва получила турецкое предложение договориться и пригласила 31 декабря 1920 г. официальный Ереван участвовать в переговорах. 20 января 1921 г. нарком по иностранным делам Советской Армении А. Бекзадян выехал на конференцию в Москву, где его делегацию должны были пополнить заместитель наркома А. Каринян с представителем наркомата в РСФСР С. Тер-Габриеляном. И даже в это время И. Сталин повторял, что Нахичеван останется в составе Армении. Азербайджанская же делегация говорила о самоопределении и невозможности передачи региона Турции или Армении. Руководитель последней, нарком юстиции Б. Шахтахтинский предлагал превратить пока «этот край в самоуправляющуюся под протекторатом Советской России область. Такой способ разрешения вопроса сдвинет

³³ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 602, л. 438.

турок с занятой ими позиции и не может не удовлетворить Армению»³⁴.

26 февраля 1921 г., уступая требованию турок, Московскую конференцию открыли без армян. Главной причиной, не без резона, называли вооруженное антисоветское выступление в Ереване³⁵. От РСФСР переговоры вели Г. Чичерин и член Всероссийского Центрального исполкома Дж. Коркмасов. К 10 марта советская сторона признала на заседании политической комиссии «Национальный обет» и все захваты, зафиксированные Александропольским договором, который настойчиво отрицался как юридический документ³⁶.

Глава ангорской делегации Юсуф Кемаль полагал, что «в силу самого факта *признания* населением турецких войск Нахичеван состоит под покровительством Турции. Тем не менее, она согласна уступить это покровительство Азербайджану при условии получения от Азербайджана обязательства не переуступать этого покровительства третьему государству»³⁷. Границу должны будут определить военные специалисты, которые внесут ее в отдельное приложение к договору, а в случае межнациональной резни армия Ангоры не останется безучастной³⁸. Причем заметим, что в этом контексте понятие «третьего государства» относится не только к Армении, но и к РСФСР.

Г. Чичерин напомнил, что Александропольский договор не ратифицирован, и Москва не признает турецкого распоряжения Нахичеваном, поскольку «призыв» местных мусульман не усвоил должной «юридической достоверности». Нарком говорил о неправомерности назначать опеку отсутствующей на переговорах стороне и выдвинул формулировку, по которой «область Нахичевани будет непрерывно связана с Азербайджаном и будет пользоваться автономией под его покровительством»³⁹. В этот момент протекторат выдвигали и рассматривали чуть ли не как уступку по сравнению с турецкой аннексией. На деле же

³⁴ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 602, л. 438.

³⁵ Հոհրարյաի 1979, 213-214, Գալղյաի 1999, 440, Խաչատրյաի 2007, 124:

³⁶ Первая нота протеста правительства Советской Армении последовала уже 10.XII. 1920 г.: Документы внешней политики III 1959, 378-379.

³⁷ НАА, ф. 113, оп. 2, д. 17, л. 19; Геноцид армян 2003, 429.

³⁸ НАА, ф. 113, оп. 3, д. 21, л. 59-60; Саркисян 1990, 88-89.

³⁹ Обе цитаты: Геноцид армян 2003, 429.

это был простой шантаж Юсуфа Кемаля в пользу Азербайджана.

В ответ 12 марта 1921 г. на заседании политической комиссии Москва взялась позаботиться о нестесненном Турцией «суверенитете» всех республик Закавказья. Российская сторона отметила, что проведенная военными экспертами граница РА превзошла все требования Азербайджана. Последний «неизменно признавал своей крайней границей Волчьи Ворота. ...[Поэтому лучше было] придерживаться границы округа Шарур-Даралагыз»⁴⁰. Наконец, 18 марта 1921 г. Г. Чичерин, Дж. Коркмасов, Юсуф Кемаль, Рза Нурибей и Али Фуад-паша подписали текст договора, датированный 16-м числом⁴¹. На словах Советская Россия отвергала Александропольскую капитуляцию РА, но именно ее, а точнее – фактическую оккупацию и невозможность вытеснить чужие войска – внесли в основу русско-турецкого если не союза, то хотя бы договора о дружбе и братстве. Причем эта дружба дала кемалистам прямое соприкосновение с Азербайджаном через Нахичеван.

Что касается самого текста, то по ст. III Московского договора Нахичеванская область образовывала «автономную территорию под протекторатом Азербайджана, при условии, что Азербайджан не уступит сего протектората третьему государству»⁴². Возникает ряд вопросов: почему протекторат, а не просто автономия? Для кого именно он учреждается, для азербайджанцев под властью Азербайджана? И может ли тот уступить протекторат «второму государству», т.е. Турции?

По ст. VIII стороны препятствовали образованию или пребыванию на их территории «организаций или групп, претендующих на роль правительства другой страны или части ее территории, равно как и пребывания групп, имеющих целью борьбу против другой страны. Россия и Турция принимают на себя такое же обязательство и в отношении советских республик Кавказа, при условии взаимности». При этом, под турецкой территорией «подразумевается территория, находящаяся *под непосредственным военным и гражданским управлением*

⁴⁰ НАА, ф. 113, оп. 3, д. 23, л. 10.

⁴¹ Tengirsenk 1967, 230; Казанджян 1999, 184, 186; Геноцид армян 2003, 466, 29. О том, что Московский договор передал Турции больше территории, чем Александропольский текст: Նախիջևանի հիմնադրումը 1993, 78: А также: Tsvetkova 2018, 103.

⁴² Документы внешней политики III 1959, 598-599.

правительства Великого национального собрания Турции»⁴³.

Поскольку положения договоров и порождающие их ситуации имеют предательское свойство повторяться, возникают вопросы: означает ли всякое русско-турецкое сближение, что Россия станет подавлять политику других республик, когда она невыгодна для турок? Считает ли она главным фактором границы способность ее военной защиты и гражданского контроля? Здесь следует ответить утвердительно – Московский договор исходит из реальной политики, оставляя в стороне нормы демократии и международного права. И насколько отношение России к курдам приведет к дополнительному торгу, поскольку их движение развивается вне Кавказа?

Ст. IX свела на нет обязательства по транзиту, столь важному для Турции, но проблематичному для России. По этому пункту стороны обязались осуществить все необходимые меры, применяя собственные правила, «установленные в каждой стране на этот счет».

По ст. X граждане каждой страны, находясь в государстве партнера, подчинялись законам страны проживания. Это не касалось обязанностей воинской службы или «права наследственного и дееспособности»⁴⁴ граждан. Последнее подлежало отдельному, особому соглашению. И принцип наибольшего благоприятствования тоже не распространялся на союзников России или Турции (ст. XI).

ЦИК РСФСР быстро ратифицировал договор 20 марта 1921 г.; 31 июля то же сделала турецкая сторона. И хотя на Московской конференции дипломаты договорились, что, возвращаясь домой, делегация Юсуфа Кемалю остановится в Тифлисе и заключит соглашения со всеми республиками Закавказья, он сообщил оттуда в апреле месяце, что договор будет подписан только с Грузией и Азербайджаном. Оказалось, что у него не было полномочий на переговоры с Арменией⁴⁵.

Как известно, Московский договор распорядился армянскими землями без равноправного участия советской, но независимой Арме-

⁴³ Документы внешней политики III 1959, 600. Выделено автором статьи.

⁴⁴ Обе цитаты: Документы внешней политики III 1959, 600.

⁴⁵ О дате 20.III.: I-IV сессии Всероссийского Центрального Исполнительного 1922, VIII; Декреты Советской власти XIII 1989, 237; см. также: Кузнецова 1961, 65.

нии. Даже при обязательстве заключить позднее аналогичное соглашение со всеми республиками Закавказья, текст договора грубо попирает международное право и провозглашенное большевиками право наций на самоопределение. Два непризнанных в мире революционных и диктаторских правительства шантажировали друг друга возможным альянсом с Антантой⁴⁶ и вновь утверждали их легитимность за счет Армении и ее территорий, тех территорий, которые следовало признать армянскими, исходя из норм демократии (факторы истории, экономики, геноцида населения, наличие Севрского договора), но можно было поделить, ибо у РА не было сил их занять или контролировать.

Турция обещала революцию на Востоке и успешную войну против Антанты на Западе. Она настаивала на ее «Национальном обете», Брест-Литовском и Александропольском договорах. Делегация Юсуфа Кемаля на протяжении 5-30 января 1921 г. не покидала Карс, пока не получила ноту НКВД РСФСР, заверившую, что ей не выдвинут территориальные требования в пользу Армении. Она шантажировала Россию возможными волнениями в Азербайджане. Армения же не предлагала ничего, чтобы найти партнера против турецкой агрессии, понимая, что ее ждет война на два фронта – война крайне непопулярная и безнадёжная в глазах населения; слабое военное строительство и столь же неудовлетворительное сопротивление; неспособность правительства Республики закрепиться в доступных для него районах, под разговоры о Трапезунде, Ване, Битлисе и Эрзеруме – все это свидетельствовало не в пользу ее кабинета.

⁴⁶ 20.XI.1920 г. нарком по иностранным делам Азербайджана М.Д. Гусейнов сообщал И. Сталину, что К. Карабекир подтвердил возможность «союза М. Кемаля с Антантой». 14.XII. ангорский кабинет известил НКВД: «Англия непрерывно обращается к нему с предложениями». См. также письмо Г. Чичерина В. Ленину от 23.XII (Геноцид армян 2003, 246, 321, 334). На Лондонской конференции в феврале – марте 1921 г. Бекир Сами обещал обратить турецкие войска против РСФСР, а Л. Красин заключил торго-вый договор с британцами, в обмен на взаимную пассивность большевиков в Индии и англичан в пределах бывшей Российской империи.

Нахичеванский вопрос при подготовке и подписании Карсского договора от 13 октября 1921 г.

Только упорная работа НКВД РСФСР заставила турок выполнить максимально выгодный для них Московский договор и вывести войска из Александрополя. Лишь после ультиматума 11-й Красной армии от 13 апреля 1921 г. город был очищен 22-го числа. В том же месяце, после передачи района Азербайджану, турецкие воска вывели из Нахичевана⁴⁷. 7 мая совещание Закавказских республик в Баку создало армяно-азербайджанскую комиссию по уточнению нахичеванской границы, которая приняла, что разделительная линия начнется с Араздаяна и возвратит Армении 142 кв. км. в южной части Ереванского гавара. Это решение подлежало утверждению Турцией на предстоявшей Карсской конференции. Последняя проходила 26 сентября – 13 октября 1921 г. под знаком турецких отказов на все закавказские предложения. От Советской Армении в конференции участвовали нарком по иностранным делам А. Мравян и нарком по внутренним делам П. Макинцян, от РСФСР – ее полномочный представитель в Латвии Я. Ганецкий. После упорных возражений главы кемалистской делегации К. Карабекира армяно-азербайджанскую договоренность по Нахичевану утвердили в ст. 5 Карсского договора и приложении III к нему⁴⁸.

По этой ст. 5 «правительство Турции и правительство Советской Армении и Азербайджана согласны, что Нахичеванская область в границах, определенных в приложении III настоящего договора, образует автономную территорию под покровительством Азербайджана». А приложение III гласит: «Территория Нахичевани. Деревня Урмия – отсюда по прямой линии – станция Араздаян (оставляя ее Социалистической Советской Республике Армении) – затем по прямой линии к горе Даш-бурун западной (3142) – линия водораздела горы Даш-бурун восточной (4108) – проходит через реку Джаанам-дараси к югу надписи «Родн.» (Булак) (юж.) – следует по линии водоразделов горы Ба-

⁴⁷ Հախըրըշի 2010, 193:

⁴⁸ Договор о дружбе между ССР Армении, Азербайджанской ССР и ССР Грузии, с одной стороны, и Турецкой Республикой – с другой, заключенный при участии РСФСР, в Карсе: Документы внешней политики IV 1960, 420-429; Հախըրըշի 2010, 307:

гарсых (6607 или 6587) и отсюда следует по административной границе прежнего Эриванского округа и уезда Шаруро-Даралагез через высоту 6629 к горе Кемурлю-даг (6839 или 6930) и отсюда к высотам 3080 – Саят-даг (7868) – деревня Курт-Кулаг (Кьюрт-Кулаг) – гора Гамесур-даг (8160) – высота 8022 – Кюки-даг (10282) и восточная административная граница прежнего Нахичеванского округа»⁴⁹.

Как отмечает Б. Арутюнян, Александропольский договор принес армянам потерю Карсской области, Сурмалинского уезда и районов Шарура-Нахичевана, при этом Турция неожиданно отдала РА 750 кв. км. в Агбабинском районе Карса. Московский договор вернул Грузии часть Батумского округа (3000 кв. км.), зафиксировал передачу Турции Сурмалу (3750 кв. км.), но из ранее врученных РА 750 кв. км. отдал кемалистам 142 кв. км. (остаток в 608 кв. км. стал Амасийским районом). И уже Карским договором советская Армения получила 142 кв. км. из Шаруро-Нахичевана, взамен потери такой же площади в Карсе⁵⁰.

Заметим, что до 7-9 марта 1921 г. кемалисты увязывали обмен Батумского сектора с Нахичеваном⁵¹, а не с Сурмалу. Однако в указанные нами дни РСФСР предпочла потерять этот уезд, но передать Шарур-Нахичеван Азербайджану, над которым сохраняла ее собственный надзор. Таким образом Грузия и Азербайджан получили важные районы, оплаченные за счет армян. В конечном итоге, ратифицированный ЦИК Азербайджана 3 марта 1922 г., ВЦИК РСФСР 16 марта, ВНС Турции 17 марта, ЦИК Армении 20 марта, ЦИК Грузии 14 июня Карсский текст (обмен грамотами состоялся 11 сентября в Ереване, между представителями Армении и Азербайджана – Гамидом Султановым) завершил и дополнил грубо нарушавший базовые нормы международного права Московский договор, закрепив тяжелое поражение нашего народа в борьбе за самосохранение.

⁴⁹ Документы внешней политики IV 1960, 423, 429, Խաչատրյան 2007, 140-141:

⁵⁰ Հարությունյան 2011, 52, 56–58:

⁵¹ Геноцид армян 2003, 404, 419, 432-433, 472-473, 493; о турецких притязаниях на Сурмалу 7-9.III.1921 г.: 418, 420-421, 425-426.

Заключение

Московский договор воплотил новую ленинскую стратегию, принявшую бесперспективность противостояния Западу на русско-турецкой границе. Новая политика была нацелена на сотрудничество и взаимные компромиссы вместо долговременного военно-дипломатического противостояния и череды неудачных для России войн. Такая стратегия не может вызывать возражений, когда она не осуществляется в ущерб интересам третьих стран и народов. Между тем, приходится констатировать, что Красная армия отняла у Республики Армения Нахичеван, когда потребовала 28 июля 1920 г. вывести из района ее Шарурской сводный отряд и вернула туда турецкие части. Правда, юридически она признавала весь регион частью РА, чтобы воздействовать на ереванский кабинет в целях советизации Армении. 14 августа В. Ленин назвал ошибкой советско-армянское Соглашение и одобрил оккупацию Шахтахта турецкими частями. После катастрофы турецко-армянской войны осенью 1920 г. глава делегации РА А. Хатисян официально отказался от Нахичевана, а на переговорах в Москве в феврале – марте 1921 г. кемалисты передали этот край Азербайджану.

Лишь после фактического признания Александропольского договора РСФСР смогла на равных обсуждать передачу Нахичевана Баку. При этом Красная армия была не в силах воевать против кемалистов, и признание статуса-кво было пределом ее возможностей. Реставрация 16 февраля – 22 апреля 1921 г. в Армении дашнакской власти, дезавуировавшей делегатов Советской Армении и признавшей Александропольский текст накануне подписания Московского договора, тоже не способствовали ее участию в переговорах в Москве, против чего категорически выступала турецкая делегация.

Начиная с декларации ревкома от 30 ноября 1920 г. о признании уезда нераздельной частью Советской Армении, Азербайджан был стабильно уступчивей в вопросе армянского Нахичевана и не брался утверждать там свой суверенитет собственными силами. Этот вопрос решила турецкая сторона, и Армения лишилась своего края, трижды пережившего в 1918-1920 гг. геноцид, осуществленный османской и кемалистской армиями, в тесном сотрудничестве с местными татарами.

Советская Россия и кемалистская Турция использовали их сотрудничество в целях дипломатического торга на Западе. Датировка договора не истинным 18, а 16 марта 1921 г. маскировала факт опережающего заключения советско-английского соглашения в Лондоне. Кемалисты же успешно завершили их игру 13 октября 1921 г. в Карсе, где Нахичеван уменьшили на 142 кв. км. в пользу Армении, а все закавказские советские республики подписали поставленный перед ними текст, идентичный Московскому.

Главный урок для армянской дипломатии: независимая Армения не должна вести боевые действия на два фронта и не может оставаться посередине в ходе конфликта или тесного партнерства России с Турцией или Ираном. Смена главного партнера крайне опасна в нашем регионе, где важны не номинальное присутствие флага или политическое партнерство, а реальные возможности вмешательства и обороны. Наш регион еще долго будет полем реальной, силовой политики.

Գրականություն

- Ավագյան Ա. 2001, Թուրքիայի՝ որպես մահմեդականների հովանավորի, դիրքորոշումը Մոսկվայի կոնֆերանսի ընթացքում, Նախիջևանի հիմնահարցը Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրում, Գիտաժողովի նյութեր, կազմ. Ռ. Համբարձումյան, խմբ. Հ. Սիմոնյան, Երևան, «Նախիջևան», էջ 47-56:
- Գալոյան Գ.Ա. 1999, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, «Գիտություն», 539 էջ:
- Զոհրաբյան Է.Ա. 1979, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 344 էջ:
- Զոհրաբյան Է.Ա. 2010, Նախիջևանյան հիմնահարցը 1920-1921 թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 430 էջ:
- Խաչատրյան Կ.Հ. 2007, Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Երևան, «ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ», 260 էջ:
- Հակոբյան Ա.Մ. 2010, Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, «Գիտություն», 338 էջ:
- Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու 2000, խմբ. Ա. Գալոյան, Վ. Ղազարխեցյան, Երևան, «Գիտություն», 455 էջ:
- Հարությունյան Բ.Հ. 2011, Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերի

- համադրական քննության շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, Երևան, էջ 51-61:
- Մախմուրյան Գ.Գ. 2017, Նախիջեանն ըստ Մ. Նահանգների Պետքարտուղարության եւ Հայաստանի Ազգային արխիվի փաստաթղթերի (1918-1920), Հայկազեան հայագիտական հանդես, N 37, Բեյրութ, էջ 207-244:
- Մսրըլեան Զ. 1979, Երեք դաշնագիրներ (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ Կարսի դաշնագիրները, 1920-1921 թթ.), Պեյրութ, «Զ. Մեսսերլիան», 175 էջ:
- Յառաջ, Երևան, 27.VII.1920, 3.VIII.1920:
- Նախիջեան-Շարուրը 1918-1921 թթ., Փաստաթղթեր և նյութեր, 1993, խմբ. Հ.Հ. Ֆելեքյան, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 1-2, Երևան, էջ 24-387:
- Սաֆրաստյան Ռ.Ա. 2019, Մուրաֆա Քեմալ. Պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ 1919-1921 թթ., Երևան, «Տիր», 140 էջ:
- I-IV сессии Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета VIII созыва 1922. Стенографический отчет, Москва, «Госиздат», 432 с.
- Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий 2003, т. 2, ч. 1, ред. и сост. Ю. Г. Барсегов, Москва, «Гардарики», 912 с.
- Декреты Советской власти, 1 февраля – 31 марта 1921 г. 1989, т. XIII, Москва, «Политиздат», 574 с.
- Документы внешней политики СССР 1959, т. III, под ред. А.А. Громыко, Москва, «Госполитиздат», 725 с.
- Документы внешней политики СССР 1960, т. IV, под ред. Л.С. Гапоненко и др., Москва, «Госполитиздат», 837 с.
- Казанджян Р. 1999, К вопросу о датировке Московского советско-турецкого договора 1921 г., Вестник общественных наук НАН РА, N 1, Ереван, с. 183-187.
- Кузнецова С.И. 1961, Установление советско-турецких отношений, Москва, «Восточная литература», 84 с.
- Махмуриян Г.Г. 2002, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг. Бремя белого человека, Ереван, «Лусакн», 309 с.
- Махмуриян Г.Г. 2018, Проблема Нахичевана в американской политике (1919-1920 гг.), Историко-филологический журнал, N 1, Ереван, с. 35-55.
- Национальный архив Армении, Ереван, ф. 113, оп. 2, д. 17; оп. 3, д. 21, 23; ф. 114, оп. 2, д. 31; ф. 200, оп. 1, д. 12, 218, 468, 484, 529, 581, 588, 602, 628; оп. 2, д. 107; ф. 1022, оп. 8, д. 116.
- Ованнисян Р. 2007, Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., Ереван, «Тигран Мец», 912 с.
- Саркисян А.А. 1990, Из истории деарменизации Нахичеванского края (1920-1921 гг.), Вестник общественных наук АН АрмССР, N 9, Ереван, с. 74-93.

- Саркисян Е.К. 1993, Из истории советско-армянских дипломатических отношений, Вестник общественных наук НАН РА, N 3, Ереван, с. 3-17.
- Blank S., Mikoian, Stalin, and the Struggle for Power in Transcaucasia, 1919-1922, 1980, "Occasional Papers", Woodrow Wilson International Center for Scholars, Kennan Institute for Advanced Russian Studies, Series N 95, Wash., 33 p.
- Cebesoy A.F. 1953, Milli mücadele hatıraları, İstanbul, "Vatan Neşriyatı", 526 s.
- Hovannisian R. 1974, Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente, The Armenian Review, N 1, Boston, p. 32-52.
- Hovannisian R. 1996, The Republic of Armenia, in 4 vols., vol. III, From London to Sèvres, February – August 1920, Berkeley & Los Angeles, "University of California Press", 534 p.
- Hovannisian R. 1996, The Republic of Armenia, vol. IV Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization, Berkeley & Los Angeles, "University of California Press", 496 p.
- Makhmourian G. 2017, On the Issue of Origination and Location of the Armenian National Home (in 1920-1922), Review of Armenian Studies, N 3, Yerevan, p. 76-97.
- Marshall A. 2010, The Caucasus under Soviet Rule, NY, "Routledge", 400 p. Times, London, 12.V.1920.
- Tengirşenk Y.K. 1967, Vatan hizmetinde, İstanbul, "Bahar", 302 s.
- Tsvetkova T. 2018, Turkish National Movement and Soviet Russia in Cacasus (1919-1922), Journal of Balkan and Black Sea Studies, N 1, İstanbul, p. 77-114.
- Ulchenko N. 2015, A Glimpse of History: How the Treaty of Kars Was Signed (March Through October, 1921), Review of Armenian Studies, N 32, Ankara, p. 199-208.
- Ünüvar V. 1948, İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921, İstanbul, "Y.Y.", 87 s.

**ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԸ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ
ԵՎ 1920-1921 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԹ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

Գայանե Մախմուրյան

Ամփոփում

Ելնելով Սևրի պայմանագրի արդյունքները ի չիք դարձնելու անհրաժեշտությունից՝ քննալական Թուրքիան համաձայնության եկավ

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ և 1920 թ. հուլիսի 28-ին Կարմիր բանակի աջակցությամբ վերադարձավ Նախիջևան, որտեղից նրան դուրս էր մղել Հայաստանի Հանրապետության բանակը: ՀՀ-ն համաձայնեց շրջանը «վիճելի» տարածք համարել և ընդունեց այնտեղ Կարմիր բանակի զորքերի տեղակայումը: Հաշվի առնելով 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի կորստաբեր զարգացումները՝ պաշտոնական Երևանը հոկտեմբերի 28-ին համաձայնեց Նախիջևանում հանրաքվե անցկացնել, իսկ ՌՍԴԽՀ-ն ընդունեց Հայաստանի աներկբա իրավունքը շրջանի նկատմամբ: Սակայն դեկտեմբերի 2-ին, Ալեքսանդրապոլում կնքված պայմանագրով, ՀՀ-ն թուրքական բանակին զիջեց հանրաքվե անցկացնելու և տարածաշրջանի հսկողության հնարավորությունը: Այսպիսով, Հայաստանից խլվեց ինքնիշխան իրավունքը Նախիջևանի հանդեպ: Թուրքիայի՝ հետագա անգիջում կեցվածքի և Ադրբեջանը խորհրդայնացնելու գործում նրա ներդրման հետևանքը դարձավ 1921 թ. մարտի 16/18-ին կնքված Մոսկվայի պայմանագիրը: Այդ գործարքը, կոպտորեն խախտելով միջազգային իրավունքը և առանց երրորդ՝ անկախ պետության՝ խորհրդային դարձած, բայց խռովության մեջ ներքաշված Հայաստանի մասնակցության, Ադրբեջանին հանձնեց Նախիջևանի հսկողությունը: 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին, ստանալով տարածքային փոքր զիջում, Խորհրդային Հայաստանը ստորագրեց Կարսի պայմանագիրն ու ճանաչեց Նախիջևանի նոր կարգավիճակը:

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Նախիջևան, Խորհրդային Ռուսաստան, քեմալական Թուրքիա, Ադրբեջան, 1921 թ. Մոսկվայի պայմանագիր, Կարսի պայմանագիր:

НАХИЧЕВАНСКАЯ ОБЛАСТЬ В КОНТЕКСТЕ МОСКОВСКОГО ДОГОВОРА И РУССКО–ТУРЕЦКО–АЗЕБАЙДЖАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ 1920–1921 ГГ.

Гаянэ Махмуриян

Резюме

Исходя из необходимости уничтожить результаты Севрского договора, кемалистская Турция вступила в сговор с Советской Россией и вместе с Красной армией вернулась 28 июля 1920 г. в Нахичеван, откуда она была вытеснена армией Республики Армения. РА согласилась со статусом района как «спорной» территории и с размещением там Красной армии. Учитывая катастрофическое развитие турецко-армянской

войны 1920 г., 28 октября официальный Ереван согласился с проведением в Нахичеване референдума, а РСФСР признала незыблемое право Армении на этот район. Однако подписав 2 декабря Александропольский договор, РА передала турецкой армии проведение референдума и контроль за районом. Так договор отнял у Армении суверенное право на Нахичеван. Результатом последующей неуступчивости Турции и ее вклада в дело советизации Азербайджана стало подписание 16/18 марта 1921 г. Московского договора. Эта сделка, грубо нарушившая международное право и достигнутая без участия третьего – независимого, советского, но охваченного мятежом государства Армения, передала контроль над Нахичеваном Азербайджану. 13 октября 1921 г., получив небольшую территориальную уступку, Советская Армения подписала Карсский договор и признала новый статус Нахичевана.

Ключевые слова – Республика Армения, Нахичеван, Советская Россия, кемалистская Турция, Азербайджан, Московский договор 1921 г., Карсский договор.

NAKHJEVAN REGION IN THE CONTEXT OF THE TREATY OF MOSCOW AND OF THE RUSSIAN–TURKISH–AZERBAIJANIAN RELATIONS IN 1920-1921

Gayane Makhmourian

Abstract

As it was necessary for the Kemalist Turkey to abolish the results of the Treaty of Sèvres, it came to an understanding with the Soviet Russia and gained assistance of its Red Army. Thus, the Turkish detachments returned into Nakhijevan on July 28, 1920, though they were driven out of it earlier by the forces of the Republic of Armenia. The latter one agreed to consider this district a "contestable" territory and adopted the deployment of the Bolshevik Army in it. Taking into account the fatal course of the Turkish-Armenian War of 1920, the official Yerevan did not reject on October 28 the future referendum in Nakhijevan; and the RSFSR accepted the unshakeable right of Armenia in regard to this district. However, the Alexandropol Treaty was signed on December 2, and the Republic of Armenia referred a conduct of referendum and control over the whole area to the Turkish Army. This Treaty deprived Armenia of the sovereign rights

regarding Nakhijevan. Subsequent stubbornness of Turkey, together with its contribution to the Sovietization of Azerbaijan, produced the Treaty of Moscow, signed on March 16/18, 1921. This transaction grossly violated the international law and without participation of the third party – independent, though sovietized but mutinous Armenia, had transferred trusteeship over Nakhijevan to Azerbaijan. On October 13, 1921, Armenia got a tiny territorial cession, sanctioned the Treaty of Kars and recognized the new status of Nakhijevan.

Key words – Republic of Armenia, Nakhijevan, Soviet Russia, Kemalist Turkey, Azerbaijan, Treaty of Moscow 1921, Treaty of Kars.

ПЕРВЫЙ СЪЕЗД НАРОДОВ ВОСТОКА*

(стенографический отчёт: Армения и Армянский вопрос)

Рубен Саакян

Доктор исторических наук
Институт истории НАН РА

РА, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4

Эл. адрес: rubensahakyan58@gmail.com

Статья представлена 17.05.2021, рецензирована 17.05.2021,

принята к публикации 28.06.2021

DOI: 10.53548/03208117-2021.2-37

Вступление

После провала попытки экспортирования революции в европейские страны большевики устремили свой взор на Восток. В частности, были начаты переговоры как с кемалистами, так и с бывшими младотурками, на что были выделены значительные материальные средства. Уже 11 января 1919 г. Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет (ВЦИК) утвердил решение об организации широкой агитационной работы посредством агитационных поездов и пароходов для созыва съезда народов Востока. Были организованы митинги, совещания, а также проводились беседы о целесообразности поддержки народов Востока в их антиимпериалистической борьбе¹. Эту работу возглавил Коммунистический интернационал (Коминтерн). Незамедлительный созыв съезда был обусловлен рядом объективных причин: в апреле 1920 г. Азербайджан стал советским², в это же время персидская провинция Гильян была провозглашена Советской Социалисти-

* Исследование выполнено при финансовой поддержке КН МОНКС РА и РФФИ (РФ) в рамках совместной научной программы – код 20RF-103.

¹ Հարությունյան 1960, 5:

² Как пишет советский историк А.Н. Хейфец: «Кемалисты помогали бакинским большевикам в подготовке советского переворота в Баку. ...4 мая 1920 г., С.М. Киров и Г.К. Орджоникидзе докладывали в радиোগрамме на имя В.И. Ленина: «Весьма активную роль [в] пользу революции [в] Баку сыграли турецкие аскеры и офицеры, отряд которых пресек правительству (мусаватистскому – А.Х.) возможность бежать из Баку», см.: Хейфец 1957, 56, <https://www.prilib.ru/item/400168>

ческой Республикой³. Было ясно, что кемалистская Турция намеревается напасть на Республику Армения, но туркам необходимо было уяснить позицию большевиков. Советская Россия была не прочь использовать агрессию турок в вопросе советизации Армении, и поэтому с этой целью нужно было соответствующей пропагандой подготовить агрессию турок⁴. Эта историческая реальность вдохновляла большевиков, особенно наркома по военным делам РСФСР и председателя Реввоенсовета Л.Д. Троцкого, который был одним из идеологов перманентной революции. Троцкий хотел экспортировать революцию на Восток, изначально в Персию, и с этой целью в Баку был созван съезд народов Востока, который состоялся 1–8-го⁵ сентября 1920 г. Съезд в Баку прошел с большой помпой. Хотя и Советская Россия находилась в критическом положении, она выделила значительные средства на организацию съезда, посредством которого нужно было экспортировать революцию в страны Востока. Помимо этого он должен был стать угрозой для Англии в плане антибританских действий в ее колониях. Идея созыва съезда принадлежала председателю Революционного военного совета РСФСР Л. Троцкому, а организатором съезда стал председатель исполнительного комитета Коминтерна Г. Зиновьев. В

³ Близниченко 2021, N 2, <http://history.milportal.ru/krasnye-voenmory-v-persii-popytka-eksporta-revolucii-2/>

⁴ Фактически съезд претворял в жизнь те наставления, которые были приняты в манифесте II конгресса Коммунистического Интернационала с 19 июля по 7 августа 1920 г., только в более развернутом виде, то есть пытался добиться одобрения членов делегации в вопросе поддержки кемалистов и советизации. В манифесте сказано: «В борьбе Антанты с Турцией Армения играла такую же роль, как Бельгия в борьбе с Германией, как Сербия в борьбе с Австро-Германией. После того, как Армения была создана – без границ и без возможности жить – Вильсон (сенат США – Р.С.) отказался от армянского мандата ...почва Армении не скрывает в себе ни нефти, ни платины. «Освобождённая» Армения сейчас менее ограждена, чем когда бы то ни было». См.: Протоколы конгрессов Коммунистического Интернационала. Второй конгресс Коминтерна, июль-август 1920 г., под ред. О. Пятницкого, Д. Мануильского, В. Кнорина, Б. Куна и М. Зоркого, М., 1934, 543.

⁵ Официально съезд закончил свою работу 7 сентября, в 22 часа 10 минут вечера: 1-й съезд народов Востока, Баку, 1-8 сент., 1920 г. Стенографические отчеты. Второе издание. Издательство Коммунистического Интернационала, Петроград, Смольный, 63, 1920, 123.

организационный комитет вошли Н. Нариманов, Г. Орджоникидзе, И. Сталин, Е. Стасова, А. Микоян⁶ и другие.

Среди них особо выделялся Г. Орджоникидзе, ставший объектом критики со стороны наркома иностранных дел Г. Чичерина, который был против «экспорта» революции в Армению и Грузию, но благодаря протекции И. Сталина и личному доверию В. Ленина Г. Орджоникидзе⁷ получил свободу действий. Как пишет российский историк В.М. Муханов: «В период их подготовки (советизации Армении и Грузии – Р.С.) и проведения Серго (Г. Орджоникидзе – Р.С.) не чурался практически любых способов – от отчаянных и гневных телеграмм в Москву, в Кремль, где периодически сгущал краски до крайности, до откровенных провокаций на границах закавказских республик и внутри них»⁸. Ему подчинялась «...и вся диверсионно-пропагандистская деятельность закавказских коммунистов, им выделялись средства на подготовку восстаний и антиправительственных выступлений сначала в Азербайджане, затем в Армении и Грузии»⁹.

Оставалось неясным, почему приглашены были хорваты, чехи, латыши, французы, итальянцы, немцы и другие невосточные народы. В числе делегатов и приглашенных были бывший эсер, чекист, по натуре авантюрист Яков Блюмкин или Якуб-заде, который входил в состав персидской делегации¹⁰, член арабской делегации, принявший ислам шейх Абдулла – британский агент Джон Фильби – отец легендарного советского разведчика Кима Фильби, один из основателей компартии США Джон Рид, основатель компартии Вьетнама Хо Ши Мин, французский коммунист Альфред Росмер, один из основателей

⁶ В организационный комитет А. Микоян ввел Г. Орджоникидзе: см. Геноцид армян 2003, 160.

⁷ По мнению российского историка В.М. Муханова: «Он (Г. Орджоникидзе – Р.С.) стал главным куратором всего экспорта революции на Востоке»: Муханов 2019, 139.

⁸ Муханов 2019, 139.

⁹ Муханов 2019, 140.

¹⁰ Он руководил переворотом в г. Решт и одновременно был комиссаром штаба персидской Красной армии в Гильяне, см.: Близниченко 2021, N 2, <http://history.milportal.ru/krasnye-voenmory-v-persii-popytka-eksporta-revolyucii-2/>

персидской компартии, армянин по национальности Аветис Микаелян¹¹, который представлялся как кавказский татарин Султан-заде и являлся членом персидской делегации, военный преступник, один из организаторов геноцида армян, бывший военный министр Османской империи Энвер-паша и др¹². Следует отметить, что до приезда в Баку, в Москве Энвер-паша от советского правительства получил деньги – 115.500 немецких марок¹³, большую часть которых он отправил в Берлин и Константинополь другим преступникам – Талаату, Джемалю, доктору Назыму, Бехаэддину Шакиру. Оценивая сотрудничество с бывшими правителями и деятелями Османской империи, армянский историк Р.Г. Саакян приходит к следующему заключению: «В данном случае большевики действовали по принципу «цель оправдывает средства», попирая элементарные нормы морали, вступив в контакт с палачами»¹⁴.

Как писал Р.Г. Саакян. «Стремление большевиков экспортировать революцию заставляло не чураться средств для достижения этой цели, прислуживать даже политически дискредитированным авантюристам и преступникам»¹⁵.

Заседание съезда проводилось в здании Театра братьев Маиловых (ныне Азербайджанский Государственный академический театр оперы и балета), которое было построено на деньги армянских промышленников и меценатов братьями Маилян – Даниилом, Ованесом и Егия в 1911 г. Архитектором здания был армянин – Николай Баев.

¹¹ А. Микаелян (Султан-заде, 1889-1938) – член компартии Ирана. В 1919 г. в Ташкенте занимался советской интернациональной пропагандой на Востоке. Один из основателей и лидеров иранской партии «Адалет», которая в 1920 г. была преобразована в компартию. Член ЦК ИКП, член исполкома Коминтерна – представитель ИКП в Коминтерне. Автор многочисленных статей и книг. С 1932. г. занимал руководящие должности в СССР. Был репрессирован, расстрелян. Реабилитирован в 1956 г.: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

¹² Энвер прибыл в Баку на бронепоезде, в одном вагоне с Г. Зиновьевым и К. Радеком. Их сопровождала охрана и группа кинохроники, см.: Матонин 2016, 213.

¹³ Մահալյան 1991, N 6, 4:

¹⁴ Մահալյան 1991, N 6, 7:

¹⁵ Մահալյան 1991, N 6, 3:

Согласно воспоминаниям одного из современников, «На трибунах находились делегаты съезда, около 2 тысяч человек – яркое и пестрое зрелище: в халатах, бурнусках¹⁶, чалмах, фесках, тюрбанах»¹⁷.

Выступления делегатов в основном переводились на русский, английский, немецкий, персидский и турецкий¹⁸. Из стенографического отчёта:

«Всего съехалось	1891 человек.
Из них коммунистов	1273 -, -
Не указали своей национальности	266 -, -
Не заполнили анкет свыше	100 -, -
Женщин было всего	55 -,» ¹⁹ .

Самой многочисленной была турецкая делегация – 235 чел., в составе персидской делегации было – 192 чел., армянской – 157²⁰, русской – 104 и грузинской – 100 человек²¹. Присутствовали представители разных политических организаций и конфессий, а также деятели Востока.

За день до открытия съезда – 31 августа состоялось торжественное совместное заседание Бакинского совета депутатов и Азербайджанского съезда профсоюзов.

Открывая заседание, председатель Н. Нариманов заявил, что съезд работает совместно с Советом Бакинских рабочих, красноармейских и матросских депутатов и со съездом Азербайджанских профессиональных союзов. Приветствуя участников съезда, он выразил надежду, что в ближайшем будущем наступит эра коммунизма: «Да здравствует наш вождь, прибывший сюда, товарищ Зиновьев (аплодисменты), вождь мирового коммунизма! (Овации, оркестр играет «Интернационал»). Да здравствует тов. Радек, вождь международного

¹⁶ Бурнус – плащ с капюшоном, сделанный из плотной шерстяной материи, обычно белого цвета.

¹⁷ Файн 2018, 37.

¹⁸ По свидетельству очевидца, будущего востоковеда И.С. Брагинского – 3/4 делегатов были либо тюркоязычными либо понимали турецкий язык: Файн 2018, 37.

¹⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 6.

²⁰ В числе армянской делегации были – В. Аванесов, Р. Катанян, А. Нуридджанян, Ам. Назаретян и др.: Մարտիրոսյան 1987, N 11, 24:

²¹ 1-й съезд народов Востока 1920, 6.

пролетариата! (Овации, оркестр играет «Интернационал»)²². По предложению председателя делегаты приветствуют представителей коммунистического пролетариата Запада и представителей трудящихся масс Востока²³.

Заседание 1-го съезда народов Востока открылось 1-го сентября в 9 ч. 40 мин. вечера²⁴. От имени Центрального комитета коммунистического интернационала с приветственной речью выступил председатель Азербайджанского Революционного Комитета Н. Нариманов. Он внес предложение из фракции коммунистов и беспартийных избрать президиум и секретарей съезда. Из Армении в президиум был избран А. Костанян²⁵.

После него выступил Г. Зиновьев, который приветствовал делегатов от имени Исполнительного комитета Коммунистического интернационала, Центрального исполнительного комитета РСФСР, а также от имени рабочих Петрограда²⁶. В своей речи он упомянул павших в революционной борьбе Ст. Шаумяна и П. Джапаридзе, заклеил позором меньшевиков и эсеров, предавших дело пролетариата.

В период проведения съезда Красная армия воевала с польской армией и терпела поражение, однако Г. Зиновьев выразил уверенность в том, что понадобится всего лишь месяц, чтобы «Красная армия вновь протянула свою красную руку к Варшаве (Бурные аплодисменты. (Оркестр играет «Интернационал» – Р.С.)»²⁷.

В числе выступавших был также К. Радек, который в своей речи призвал бороться с английским капитализмом, с мировым капиталом, отметив при этом, что пролетариат будет бить их «не только на улицах столиц Европы, но и в деревнях, и в городах Азии»²⁸.

²² 1-й съезд народов Востока 1920, 7.

²³ 1-й съезд народов Востока 1920, 8.

²⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 27.

²⁵ А.А. Костанян (1898-1938), советский партийный деятель, занимал разные партийные и ответственные государственные посты как в Армении, так и в разных советских республиках. В 1937 г. был репрессирован, расстрелян. Реабилитирован посмертно.

²⁶ 1-й съезд народов Востока 1920, 9.

²⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 11.

²⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 14.

После ряда выступлений в 3 часа 30 минут ночи был объявлен перерыв, после которого, по предложению Н. Нариманова, избрали президиум, секретарей, а также почетных членов съезда от фракции коммунистов и беспартийных делегатов. Председателем был избран Г. Зиновьев, а почётным председателем съезда – В.И. Ленин²⁹.

В своей речи Г. Зиновьев отметил также тяжелое положение трудящихся Грузии и заклеил «палача» грузинского народа Н. Жордания за то, что он является представителем II Интернационала³⁰. Затем Г. Зиновьев указал, что примеру русских крестьян должны последовать крестьяне ряда стран, в том числе и армяне³¹, поскольку «Пролетариат хочет помочь вам взять землю и создать свободный союз всех народов мира»³². По его мнению, «с этой минуты мы можем сказать, что Китай, Индия, Турция, Персия, Армения могут и должны начать борьбу прямо за советский строй. Рабочие Европы берут власть, разумеется, не для того, чтобы грабить Турцию, Персию и др. страны, а для того, чтобы помочь им»³³.

Г. Зиновьев отметил также, что Советская Россия поддерживает в Турции движение, возглавляемое М. Кемалем, но «Мы не забываем ни на минуту, что движение, которое возглавляет Кемаль, не есть коммунистическое движение. Мы это знаем»³⁴. Однако это не мешало большевикам оказывать поддержку как Энвер-паше, так и М. Кемалю с намерением в будущем противопоставить их друг другу. Большевики знали, что, несмотря на поражение в Первой мировой войне, которая потерпела османская армия во главе с Энвером, в турецкой армии, особенно среди офицеров, Энвер пользовался непререкаемым авторитетом. Однако, как отмечает российский историк О.Р. Айрапетов, вскоре «в Москве пожалеют о своей ставке на этого интригана и

²⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 28-29.

³⁰ 1-й съезд народов Востока 1920, 32-33.

³¹ 1-й съезд народов Востока 1920, 39.

³² 1-й съезд народов Востока 1920, 39.

³³ 1-й съезд народов Востока 1920, 40.

³⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 41-42.

палача»³⁵. Уже в этот период советское правительство стало укреплять связи с кемалистами и даже отправило им помощь в виде оружия и золота.

Далее в своей речи Г. Зиновьев противоречит сам себе. Высказывая подозрения в адрес М. Кемаля, Г. Зиновьев тем не менее поддерживает «народное» движение в Турции, которое должно привести к революции, хотя при всем при этом Г. Зиновьев заявляет: «Я должен как старший брат ускорить это движение», – говорит передовой рабочий. Я поддерживаю нынешнее национально-демократическое движение турок, – говорит рабочий-коммунист...»³⁶. Под «старшим братом и передовым рабочим» подразумевается Советская Россия.

В своем выступлении Г. Зиновьев анализирует также ситуацию в Турции и Персии, созданную французами и особенно англичанами³⁷, и при этом ссылается на Армению, «которую вчера хотели защищать все правительства Антанты и которую теперь не защищает никто»³⁸.

Объективно Г. Зиновьев был прав: Республику Армения забыли вчерашние «истинные» союзники, которые не выполнили своих обещаний, и республика осталась лицом к лицу с внешними врагами. Никто из союзников не собирался помочь армянскому народу, который имел неисчислимые жертвы во время и даже после Первой мировой войны.

В своем выступлении Г. Зиновьев дошел до того, что призвал делегатов объявить настоящую священную войну: «Братья, мы призываем вас к священной войне прежде всего против английского империализма! (Буря аплодисментов, долгие крики «Ура». Члены съезда

³⁵ Айрапетов 2020, 533.

³⁶ 1-й съезд народов Востока 1920, 44.

³⁷ Капитан французской армии и член французской военной миссии в Армении, иезуит и разведчик Антуан Пуадебар (1878-1955) отметил двуликую позицию англичан, которые за счет армянских территорий налаживали отношения с Азербайджаном – *Տեր-Մինասյան* 2004, N 2, 95:

³⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 45-46.

встают, потрясая оружием. Оратор долго не может продолжить. Все... стоят и аплодируют. Крики: Клянёмся!»)³⁹.

К. Радек поспешил озвучить через прессу один из самых, на его взгляд, важных моментов съезда: «Никто из участников съезда не забудет момент, когда на призыв Зиновьева к священной войне против мирового империализма две тысячи делегатов поднялись, как один, выхватили револьверы и сабли и клялись бороться до последней капли крови против своих поработителей»⁴⁰.

Председательствующий объявил, что съезд продолжит свою работу 2 сентября в 5 часов вечера.

На следующий день с речью о международном положении и задачах трудящихся масс на Востоке выступил К. Радек. В своем выступлении он развенчал империалистическую сущность Англии, которая была против проведения реформ младотурецким правительством, а также «созда[ния] арми[и], ...созда[ния] прогрессивной налоговой системы...»⁴¹. По мнению К. Радека, ни англичане, ни французы, ни американцы не хотели отстоять права Армении. В качестве доказательства он указал на двуликую политику французов, которые отказались от своих обещаний, оставив без защиты 20 тысяч армян г. Мараш (Киликия), и М. Кемаль, «видя в них (армянах – Р.С.) противников Турции, сражающихся на стороне Франции, не оставил никого из них в живых»⁴².

К. Радек сфальсифицировал факты, так как выжившие во время Геноцида армяне Мараша после поражения Османской империи вернулись в родной город и не могли быть врагами Турции. По сути, ке-

³⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 48. Присутствующий на съезде И.С. Брагинский восторженно вспоминает: «В зале произошло нечто неопишное. В ответ понеслись [раздались] выкрики о газавате, о священной войне, о революционном восстании на всех языках. Бросали вверх свои шапки, фески, чалмы, тюбетейки, кавказцы бряцали кинжалами, другие махали красными полотнищами: «Газават!»: Файн 2018, 37.

⁴⁰ «Знамя революции», Томск, 23 сентября 1920 г., N 203 http://sun.tsu.ru/mminfo/2012/000349014/1920/1920_203.pdf.

⁴¹ 1-й съезд народов Востока 1920, 56.

⁴² 1-й съезд народов Востока 1920, 60.

малистские войска проводили этнические чистки, не более того. К. Радек прав был в одном: французское правительство использовало армянские военные силы – легионеров – против турок, затем договорилось с кемалистами, оставив не только армян, но и свои немногочисленные войска один на один с превосходящими силами противника. Но несмотря на превосходство сил, армяне организовали оборону и долгое время сопротивлялись турецким войскам и иррегулярным силам. 11 февраля 1920 г. началась эвакуация французов и армянского гражданского населения. Во время отступления были убиты 800-1200 французов и около 4 тысяч армян (которые были либо убиты либо ранены)⁴³. Как видим, приведенные К. Радеком данные о числе убитых армян сильно преувеличены. Для кемалистов армяне были не противниками, как представляет К. Радек, а врагами. Врагами были старики, дети, женщины, все армянское население, несмотря на пол и возраст.

Докладчик не мог не «упомануть» Республику Армения. К. Радек прямо заявил: «Вы знаете, что Армянская Республика, полная ненависти к большевизму Советской России, руководимая буржуазными политиками Антанты, эта Армянская Республика вынуждена теперь (идти – Р.С.) на мир с Советской Россией»⁴⁴, ибо она понимает, что от Антанты нет спасения»⁴⁵. При этом К. Радек справедливо заметил, что британцы в Месопотамии имеют 80 тысяч солдат, однако они не посылают солдат для защиты армян. В доказательство своих слов он приводит статью, которая была опубликована в английской газете «Манчестер Гардиан»⁴⁶: «Она говорит, что в Армении нет нефти, не от

⁴³ Հայոց ցեղանշանը 2010, 226:

⁴⁴ Имеет в виду армяно-русское соглашение 10 августа 1920 г. «Союзники», узнав о соглашении 24 августа 1920 г., отправили в Ереван французского полковника Корнеля, который успокоился после заверения председателя правительства республики А. Оганджяна, что республика «продолжает оставаться антибольшевистской». 31 августа прибыл другой «союзник» – чрезвычайный комиссар Англии в Закавказье командор Люк. Услышав о антибольшевистской позиции правительства, англичанин представил проект договора из 15 пунктов, которые должны были предоставить льготы для расширения торговли англичан: Հայոց ցեղանշանը 2010, 248-249:

⁴⁵ 1-й съезд народов Востока 1920, 60.

⁴⁶ Основана в 1821 г. под названием “The Manchester Guardian”, в 1959 г. стала называться “Guardian”.

чего «освободить» армян: невозможно ограбить армян, поэтому можно оставить их на ограбление. И она говорит, что если сравнить точку зрения английского правительства на месопотамскую кровь, то это сравнение покрывает английское правительство срамом и стыдом»⁴⁷.

После перерыва в 8 часов 40 минут вечера съезд возобновил заседание. От фракции коммунистов выступил Буниат-заде⁴⁸, однако его доклад с тюркского на другие языки был переведен в сокращенном виде, что вызвало недовольство делегатов. Не была переведена та часть доклада, которая относится к Энвер-паше и оккупации турецкими войсками части Закавказья: «Но на Кавказе находились группы, партии, которые истолковали эту войну иначе. Они рассуждали так, что Турция во главе с Энвер-пашой явилась сюда для того, чтобы спасти народ, чтобы избавить азербайджанцев от русского империализма ... Тов. Буниат-заде говорит, что это неправильно, что это – ложь, потому что Турция освободила Азербайджан от одного империализма...и в то же время отдала его в руки другого империализма»⁴⁹.

Отметим, что руководство съезда не посмело пригласить «спасителя» ни на одно из заседаний либо торжеств, поскольку понимало, что в армянской делегации найдутся люди, которые захотят лично «побеседовать» с ним. Из кадров документального фильма о съезде можно предположить, что турецкий «Наполеон» вместе со своими сподвижниками во время съезда все время оставался на станции, в отведённом ему вагоне⁵⁰.

По поводу приглашения Энвера в Баку отрицательно высказались европейские социалисты, в частности, редактор органа французской компартии «Юманите» Жан Лонге, который впоследствии

⁴⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 61.

⁴⁸ Дадаш Ходжа оглы Буниат-заде (1888-1938), азербайджанский партийный и государственный деятель.

⁴⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 76.

⁵⁰ В фильме специально написали следующие титры: «ЭНВЕР-ПАША и его сотрудники», см.: <https://www.youtube.com/watch?v=nRFeuHbxYSU>

упрекнул своих российских коллег в том, что нельзя было пригласить Энвера, «на руках которого есть кровь одного миллиона армян»⁵¹.

Второй докладчик – турок Ваградин Шакир – пытался преуменьшить империалистические намерения Османской империи в период Первой мировой войны. По его мнению, в войну Турция «Вступила вынужденно, для самозащиты»⁵², и «Это неправильный взгляд, что Турция имела заранее обдуманый план и заранее сговорилась с Германией»⁵³. В. Шакир восславляет турецкую армию, отметив, что, «Турецкий офицер – это настоящий пролетарий»⁵⁴. Он категорически отвергает наличие каких-либо захватнических планов и проведение этнических чисток османского государства, указывая на то, что турецкий народ и правительство «хотели оградить себя, создавая между Россией и Турцией буферные»⁵⁵ государства»⁵⁶.

Необходимо отметить, что докладчик кривил душой, представляя делегатам фальшивую, не имеющую ничего общего с истиной информацию. На это обратил внимание другой докладчик – дагестанец Гейдарханов. Он не согласился с доводами предыдущего выступающего о том, что Турция вела оборонительную войну. Согласно Гейдарханову, «Это не соответствует действительности, товарищи. Турция имела большие империалистические [у] стремления»⁵⁷.

В конце заседания председатель съезда Г. Зиновьев выступил с заявлением о том, что делегаты должны учредить 4 секции: по аграрному, национально-колониальным вопросам, по вопросу о советском строительстве и организационному вопросу. Он внес предложение, чтобы из 20 делегатов в 4 секции было избрано по одному представителю⁵⁸. Г. Зиновьев предупредил, что заседаний не будет, так как

⁵¹ Ushhshlysh 1991, N 6, 6.

⁵² 1-й съезд народов Востока 1920, 77.

⁵³ 1-й съезд народов Востока 1920, 78.

⁵⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 78.

⁵⁵ Имеет в виду Республику Армения, Грузию и Азербайджан.

⁵⁶ 1-й съезд народов Востока 1920, 78.

⁵⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 80.

⁵⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 81.

на 3 сентября намечено проведение парада. Заседание было закрыто в 12 часов 2 минуты ночи.

4 сентября в 12 часов утра состоялось открытие третьего заседания съезда. Делегат из Туркестана, некий Нарбутабеков выразил согласие со всеми пунктами выступления Г. Зиновьева, одновременно заклеив международный империализм: «Мы заявляем, что кроме Советской власти наши мусульманские народы и народы Востока другой власти не хотят. Выбора нет: или английские капиталисты или трудящиеся массы России и всего мира»⁵⁹. Нарбутабеков подчеркнул исключительное значение письма В. Ленина ко всем трудящимся – мусульманам России и Востока⁶⁰, отметив, что «В этом историческом воззвании наряду со словами о том, что договор о разделе Турции и отнятии у нее Армении порван и уничтожен, что Константинополь должен оставаться в руках мусульман...»⁶¹.

Следующий выступающий был кумык по национальности – Дж. Коркмасов⁶². Как и другие делегаты, он призвал «вступить в кровавую, решительную, последнюю схватку с хищниками и негодяями мирового империализма во имя освобождения угнетенных Запада и Востока (Бурные аплодисменты)»⁶³. Приветствуя установление советской власти на Северном Кавказе, Дж. Коркмасов отметил, что горские лидеры были хорошо осведомлены о симпатии горских народов к туркам и

⁵⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 85-86.

⁶⁰ Речь идет об обращении Совета народных комиссаров РСФСР от 20 ноября 1917 г., где сказано: «Мы заявляем, что договор о разделе Турции и «отнятии» у нее Армении порван и уничтожен. Как только прекратятся военные действия, армянам будет обеспечено право свободно определить свою политическую судьбу». Подписали: Народный комиссар по национальным делам Джугашвили-Сталин, Председатель Совета Народных Комиссаров В. Ульянов (Ленин): Декреты Советской власти, т. 1, 25 октября 1917 г.–16 марта 1918 г., М., 1957, с. 114-115 - <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/9057-dekrety-sovetskoy-vlasti-t-i-25-oktyabrya-1917-g-16-marta-1918-g#mode/inspect/page/130/zoom/4>

⁶¹ 1-й съезд народов Востока 1920, 90-91.

⁶² Коркмасов Джелал-Эд-Дин Асельдерович (1877–1937), государственный и общественный деятель, дипломат и публицист. Имел высшее образование (Московский и Сорбоннский университеты). Фактический основатель Республики Дагестан. Был репрессирован в 1937 г., реабилитирован в 1956 г. (посмертно).

⁶³ 1-й съезд народов Востока 1920, 92.

обратились за помощью к Турции в борьбе с трудовым народом. «Действительно, явились турки. Я очень жалею, что не вижу здесь особенно постаравшегося в организации горской контрреволюции Энвер-паши, который во дворце старых султанов, забыв идеалы первых младотурков ...организовал контрреволюцию для подавления Советской власти»⁶⁴.

Дж. Кормасов также называет имена других младотурок – Юсуфа Изета⁶⁵ и Нури-паши⁶⁶, которые вместо того, чтобы принимать участие в войне, отправились на Северный Кавказ и с помощью местной контрреволюции свергли советскую власть в Дагестане⁶⁷. Завершая свою речь, он отметил, что еще до съезда народов Востока горцы объявили газават – священную войну против Франции, Англии и Америки⁶⁸.

Председатель объявил третье заседание закрытым.

4 сентября в 8 часов вечера состоялось открытие четвертого заседания.

Г. Зиновьев сообщил делегатам о том, что работа съезда должна быть завершена 9-го сентября, и поэтому доклады выступающих должны быть сокращены, однако выступления представителей Америки, Балкан, Испании, Голландии (Нидерландов), Австрии, Японии и других стран будут опубликованы и приложены к протоколу съезда. Председатель съезда заявил, что доклады будут переведены на три официальных языка: русский, турецко-азербайджанский и персидский. Те делегаты, которые не владеют вышеназванными языками, садятся рядом друг с другом и один из делегатов, знающих язык, переводит. Президиум огласил также новый регламент – докладчику предостав-

⁶⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 94.

⁶⁵ Юсуф Изет-паша (1876-1922), османский военный деятель. Участвовал в интервенции на Кавказ, в частности, в Дагестан (1918).

⁶⁶ Нури-паша Киллигиль (1881-1949), турецкий военачальник, сводный брат Энвер-паши, командующий Кавказской исламской армией в 1918 г.

⁶⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 94.

⁶⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 96.

ляется 1 час, содокладчику – 30 минут, для заключительного слова – 15, ораторам – по 10 минут. Слово предоставляется только по запискам⁶⁹.

...После нескольких докладчиков Г. Зиновьев сообщает, что «два находящихся в Баку видных политических деятеля, не являющихся делегатами нашего Съезда, прислали ...письменно свои заявления...»⁷⁰. Одно заявление принадлежало Энвер-паше⁷¹, а другое – представителю кемалистского правительства Ибрагиму Тали⁷². В 1919-1920 гг. руководство Советской России в лице Коминтерна пыталось прибегнуть к помощи младотурок в распространении идей коммунизма на Востоке и в борьбе против стран Антанты, конкретно – против Великобритании.

В декларации Энвера, в частности, было отмечено: «Товарищи, я приношу благодарность от себя и своих товарищей III Интернационалу и его президиуму, который дал возможность нам, воюющим против всемирного империализма и капитализма, собраться сегодня в Баку.

...Товарищи, когда Турция вступила в войну, мир разделён был на два лагеря. ...Из этих двух групп мы, борясь против стремившихся нас совсем задушить и уничтожить царской России, Англии и их друзей, воевали на стороне Германии, согласившейся подарить нам по крайней мере жизнь.

Нас использовали германские империалисты для своих разбойничьих целей. Но нашим желанием было только сохранить свою независимость.

...По отношению к Азербайджану у нас также не было другого намерения. Мы считаем, что Азербайджан принадлежит азербайджан-

⁶⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 99–100.

⁷⁰ 1-й съезд народов Востока 1920, 108.

⁷¹ В 1919 г. в письме, отправленном Джемаль-паше, Энвер разъяснял, в каком случае младотурки будут сотрудничать с большевиками. Энвер согласен принять принципы социализма в том случае, если он будет приспособлен к доктринам ислама, который руководит деятельностью и внутренней жизнью мусульманских стран: Ushwshq-jsh 1991, N 6, 4:

⁷² И. Тали-бей был личным представителем М. Кемалья, прибывшим с предложением заключить союз с Советской Россией: Танырверди 2020, 128 https://docviewer.yandex.ru/view/0/?*

цам. Если мы попадали здесь в ложное положение, то это была лишь наша беда.

Товарищи, во время мировой войны я стоял на очень важном посту. ...я сожалею о том, что мы были вынуждены воевать на стороне германского империализма. ...По-моему все те, кто стремятся к обогащению неработающих, заслуживают быть уничтоженными.

...если бы нынешняя Россия существовала тогда и вела войну с ее нынешними целями, мы, как в настоящее время, со всей энергией стали бы на ее сторону»⁷³. Энвер даже озвучил тот факт, что руководство Османской империи хотело воевать против армии генерала Н. Юденича, который наступал на Петроград. Конечно, бывший высокопоставленный младотурк говорил неправду. Турецкое командование не намеревалось «защищать» Россию. Но он продолжал лгать и даже заявил, что Турция, понимая, в каком тяжелом положении оказалась советская власть, решила стать другом России⁷⁴. При этом Энвер отмечает, что ни непогода на Черном море, ни падение аэропланов, на «которых я поднимался, не задержали [бы] меня, я прибыл бы к вам...»⁷⁵.

Энвер-паша с гордостью говорил о том, что Османская империя, закрыв проливы, способствовала поражению царской России⁷⁶, так как Россия не могла уже получить от союзников необходимое вооружение, поставлять хлеб и т.д.

В декларации Энвера имелось еще одно ложное заявление: он представлялся представителем союза революционных сил Марокко, Алжира, Туниса, Триполи, Египта, Аравии и Индии⁷⁷, умалчивая о пантюркистских планах младотурецкого правительства Османской империи.

Следует отметить, что в январе 1921 г. Энвер-паша, получив в Москве поддержку со стороны советской власти, отправился в Среднюю Азию, чтобы возглавить борьбу против британцев, однако став

⁷³ 1-й съезд народов Востока 1920, 108-106.

⁷⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 110.

⁷⁵ 1-й съезд народов Востока 1920, 110.

⁷⁶ 1-й съезд народов Востока 1920, 110.

⁷⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 112.

там одним из главарей антисоветского движения, был убит во время боя с советскими войсками.

Большевики знали о популярности Энвера среди мусульман и поэтому решили в дальнейшем использовать его в своих целях. Съезд в Баку подвигнул Энвера задуматься не только о пантюркизме, но и о панисламистской программе. Он вынашивал идею организации «Лиги исламского единства», которая «должна была сотрудничать с революционными антиимпериалистическими силами Ближнего и Среднего Востока, а также Южной и Средней Азии. ...Эта идея своего рода «Исламского Коминтерна», или «Исламинтерна» поддерживалась всеми иттихадистами»⁷⁸. В конце 1920 г. Энвер-паша провел съезд в Берлине и Риме. Как пишет таджикский историк К. Абдуллаев, «В документах «Лиги» в ее структуру были заведомо включены Восточный Туркестан (представитель Халил-паша и Сами-бей) и Афганистан (Джемаль-паша⁷⁹). ...Лидеры химерического «Исламинтерна» даже включили самого Мустафу Кемалю в ряды своего общества»⁸⁰.

После выступления Энвер-паши было зачитано заявление И. Тали, обвинявшего империалистов в том, что они направили против турецкого народа «своих приспешников венизелитских⁸¹ греков с Запада и дашнаков-армян с Востока»⁸². В своем заявлении И. Тали как бы невзначай предупреждает, что на всем Востоке пособниками [империализма] являются дашнаки и сторонники Венизелоса, а «анатолийские же революционеры обернулись к восходящей, подобно заре, на Востоке красной революции»⁸³.

По предложению Г. Зиновьева в связи со сделанными заявлениями президиум принял решение огласить резолюцию, которая была

⁷⁸ К. Абдуллаев. Смерть «летучего голландца Востока», <https://ia-centr.ru/han-tengri/history/kamoludin-abdullaev-smert-letuchego-gollandtsa-vostoka/>

⁷⁹ О деятельности Джемалю в Афганистане более подробно см.: Тихонов 2017, N 1 (35), 45-49.

⁸⁰ К. Абдуллаев. Смерть «летучего голландца Востока», <https://ia-centr.ru/han-tengri/history/kamoludin-abdullaev-smert-letuchego-gollandtsa-vostoka/>

⁸¹ Имеет в виду премьер-министра Греции Эльефтериосу Венизелосу (1864-1936).

⁸² 1-й съезд народов Востока 1920, 113.

⁸³ 1-й съезд народов Востока 1920, 115.

представлена Б. Куном: «1) Съезд выражает свое сочувствие всем турецким борцам, которые борются против мирового империализма... прежде всего против английских и французских империалистических бандитов. ...2) Однако Съезд устанавливает, что общенациональное революционное движение в Турции направлено только против чужеземных угнетателей, и его успех отнюдь не означал бы освобождения турецких крестьян и рабочих от угнетения и эксплуатации всякого рода. ...3) Съезд находит необходимым [проявлять] особую осторожность по отношению к тем вождям движения, которые в прошлом вели на бойню турецких крестьян и рабочих в интересах одной империалистической группы... Съезд предлагает этим деятелям показать делом, что они готовы теперь служить трудящемуся народу и загладить прошлые ложные шаги»⁸⁴.

После того, как резолюция была переведена для участников съезда, Г. Зиновьев вынес ее на голосование. Ряд делегатов попросили слова, заявив при этом, что в связи с предоставлением слова они обращались в президиум в письменной форме, но Г. Зиновьев, сославшись на то, что президиум съезда постановил принять резолюцию без прений, вынес ее на голосование, и резолюция была принята.

Заседание завершилось в 11 часов ночи.

В стенографический отчет съезда 4 сентября была внесена речь Джона Рида. Он, в частности, отмечал, что капиталисты США обещают народам Ближнего Востока помочь продовольствием, последнее «особенно относится к Армении»⁸⁵. Дж. Рид отметил, что американскими миллионерами собраны шестизначные суммы с целью закупа хлеба для голодающих армян, однако они не дождались. Следует учесть, что первая американская продовольственная помощь поступила в Армению в середине 1919 г. – 125 тысяч пудов муки⁸⁶, и безвозмездную перевозку продовольствия взял на себя «Фонд Рокфеллера». Не соответствует истине утверждение американского делегата о том, что «Амери-

⁸⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 116-117.

⁸⁵ 1-й съезд народов Востока 1920, 122.

⁸⁶ Հայոց օշիննություն 2010, 54:

канские капиталисты обещают хлеб Армении. Это старое жульничество. Они обещают хлеб, но никогда не дадут»⁸⁷.

По словам Дж. Рида, богач Кливленд Додж с помощью охраны выгнал рабочих из своих рудников прямо в пустыню «точно так же, как было поступлено с армянами»⁸⁸, не говоря уже о том, кто отправлял армянских детей, женщин и стариков в пустыню. По его мнению, американские богачи помогают Армении не в силу приверженности филантропическим идеям, а лишь по той причине, что «в Армении минеральные богатства – и она является большим резервуаром дешевого труда, который может быть эксплуатируем американскими капиталистами»⁸⁹.

5-го сентября в 7 часов 15 минут началось пятое заседание съезда. В повестку дня был включен национальный и колониальный вопрос. Председатель предоставил слово Павловичу⁹⁰. По его мнению, европейский империализм дает оружие, деньги и хлеб Армении и Грузии, однако «это делается с целью сохранить эти страны как барьер, отделяющий революционную Россию и Кавказ от революционной Турции, Персии и Индии»⁹¹. Кое-что достается и Греции: «против революционной Турции была спущена Греция Венизелоса»⁹².

Согласно Павловичу, когда в Европу поступали сведения об армянских погромах, то II Интернационал публиковал статьи и клеймил турок, организовывая внушительные манифестации в пользу армян, однако все это «шло лишь на пользу капиталистическим правительствам, которые получали повод вмешиваться в турецкие дела»⁹³.

Павлович считает, что если в Турции у власти опять будут богачи, то все будет так же, как при Энвере⁹⁴. В качестве примера он ссылается на поведение турецких представителей на Брестской конфе-

⁸⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 124.

⁸⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 123.

⁸⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 123.

⁹⁰ Михаил Лазаревич Вельтман (псевдоним Михаил Павлович (Волонтер), 1871-1927) – востоковед, революционер, один из организаторов Бакинского съезда народов Востока.

⁹¹ 1-й съезд народов Востока 1920, 137.

⁹² 1-й съезд народов Востока 1920, 137.

⁹³ 1-й съезд народов Востока 1920, 141.

⁹⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 148.

ренции, которую он квалифицирует как возмутительную. Младотурки остались недовольными брестскими соглашениями: они заняли не только Ардаган, Карс, Батуми, но и Ахалцихе и Александрополь. Грузию спасло вмешательство Германии. Следующей жертвой турецких войск стал Баку: «Турецкое двухмесячное владычество в Баку – самая мрачная страница в истории многострадального города, твердыни пролетариата на Кавказе»⁹⁵.

Павлович считает неприемлемым заявление Армении о том, что Зангезур (Сюник) и Карабах (Арцах) являются армянскими территориями. Помимо этого «Армения желает стать великой средиземноморской державой и владычествовать над территорией, где армяне составляют всего 50% населения»⁹⁶.

После обсуждения колониального вопроса председатель – Г. Зиновьев – предложил не зачитывать поступившие письменные заявления, в том числе и «Декларацию представителей трудовых масс Армении», а внести их в протокол⁹⁷ в качестве приложения.

6 сентября в 7 часов 10 минут началось шестое заседание. После пространного выступления Б. Куна было внесено предложение о принятии «Тезисов о Советской власти на Востоке». В тезисах говорилось также об Армении. Отмечалось, что парламентаризация ряда стран, в том числе Армении, «не оказалась пригодн[а] даже к тому, чтобы создать видимость народовластия»⁹⁸.

Председатель объявляет заседание закрытым.

Создание «Совета пропаганды и действия народов Востока»

7 сентября в 7 часов 30 минут состоялось открытие последнего заседания съезда, на котором был озвучен вопрос о создании постоян-

⁹⁵ 1-й съезд народов Востока 1920, 148.

⁹⁶ 1-й съезд народов Востока 1920, 149. В своей книге, изданной в октябре 1920 г., Павлович выражает сожаление о том, что во время Майского восстания они оставили армянских коммунистов без поддержки: Емельянова 2018, N 9, 241-242, http://old.nauka-dialog.ru/assets/userfiles/5187/238-249_Emel'yanova_ND_2018_9.pdf

⁹⁷ Емельянова 2018, N 9, 170, http://old.nauka-dialog.ru/assets/userfiles/5187/238-249_Emel'yanova_ND_2018_9.pdf

⁹⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 183.

ного исполнительного органа съезда народов Востока. Г. Зиновьев отметил, что по меньшей мере через год будет созван следующий съезд народов Востока, а до созыва съезда нужно создать «постоянный совет пропаганды и действия народов Востока», который называется «Совет пропаганды и действия народов Востока»⁹⁹, состоящий из 47 человек¹⁰⁰. Совет должен был координировать деятельность национально-политических организаций стран Востока. Намечалось издание журнала «Народы Востока» на трех языках, а также брошюр, листовок и т.д., создание университета социальных наук для работников Востока. Пленарные собрания «Совета пропаганды и действия народов Востока» будут проходить в Баку не реже, чем раз в три месяца, а между пленарными заседаниями всеми делами будет руководить президиум из семи человек, двое из которых назначаются Коминтерном. «Совет пропаганды и действия народов Востока»¹⁰¹ создает свой отдел в Ташкенте и «в других центрах, где найдет нужным»¹⁰².

Надо отметить, что в ноябре 1920 г. в Баку при «Совете пропаганды и действия пропаганды» открылись «ударные шестинедельные курсы пропагандистов на Востоке», где обучали персидскому, арабскому, урду и другим восточным языкам. Каждый пропагандист должен был за этот короткий срок изучить два языка¹⁰³.

В список членов «Совета пропаганды и действия народов Востока» из Армении был включен Авис (Аветис Нуриджанян¹⁰⁴). «Совет пропаганды и действия народов Востока» основал президиум совета, секретариат и отделы. В президиум вошли 9 человек, в числе которых были Г. Орджоникидзе, Е. Стасова, Н. Нариманов и другие. При прези-

⁹⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 211.

¹⁰⁰ 1-й съезд народов Востока 1920, 212.

¹⁰¹ На другой странице и далее в стенографическом отчете называется «Совет Пропаганды и Действия Народов Востока»: 1-й съезд народов Востока 1920, 212, 213, 218, 219.

¹⁰² 1-й съезд народов Востока 1920, 212.

¹⁰³ Файн 2018, 38.

¹⁰⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 219.

диуме были организованы 4 отдела – агитационный, пропагандистский, организационно-инструкторский и информационный¹⁰⁵.

В свою очередь ЦК компартии Армении, исходя из резолюций съезда, обратился к однопартийцам с призывом всеми силами поддерживать развал армянской армии, ибо: «Победа республиканской Армении над Турцией будет означать усиление империализма на Ближнем Востоке и поставит под угрозу победу Революции в Закавказье, и наоборот – поражение республиканской Армении ускорит советизацию всего Закавказья, а также всего Востока»¹⁰⁶.

С заключительной речью выступил Г. Зиновьев, который не преминул еще раз упомянуть Армению. «Здесь часто говорят об Армении. Единой Армении не существует: существует, на одной стороне, рабоче-крестьянская Армения, которой мы протягиваем братскую руку, и проклятая, палаческая, дашнакская, буржуазная Армения – на другой стороне (Бурные аплодисменты)»¹⁰⁷. Г. Зиновьев повторил мысль о священной войне против капиталистов. С воззванием «Да здравствует III Интернационал!»¹⁰⁸ Зиновьев объявил первый съезд народов Востока закрытым.

О съезде народов Востока был снят документальный фильм, который был показан и даже преподнесен в дар английскому писателю Г. Уэллсу. После показа фильма он написал: «Надеюсь, что я не обижу товарища Зорина, к которому питаю искреннее чувство дружбы, если признаюсь, что не могу серьезно отнестись к его бакинскому съезду. Это был карнавал, театрализованное зрелище, красочная инсценировка»¹⁰⁹. По оценке Г.Д. Уэллса: «Бакинский съезд произвел на Горького глубоко удручающее впечатление. Ему мерещится кошмарное видение – Россия, уходящая на Восток. Быть может, и я заразился его настроением»¹¹⁰.

¹⁰⁵ Հարությունյան 1960, 52:

¹⁰⁶ Геноцид армян 2003, 172.

¹⁰⁷ Геноцид армян 2003, 226.

¹⁰⁸ Геноцид армян 2003, 232.

¹⁰⁹ Уэллс 1959, 47.

¹¹⁰ Уэллс 1959, 48.

На писателя «неизгладимое» впечатление произвел следующий эпизод, нашедший место в картине: «Один из самых эффективных номеров замечательного бакинского фильма – танец, исполненный джентльменом из окрестностей Баку. В отороченной мехом куртке, папахе и сапогах он стремительно и искусно танцует что-то вроде чечетки. Вынув два кинжала, он берет их в зубы и устанавливает на них два других, лезвия которых оказываются в опасном соседстве с его носом. Наконец, он кладет себе на лоб пятый кинжал, продолжая с тем же искусством отбивать чечетку в такт восточной мелодии. Подбоченься, он изгибается и идет впрыскаду, как это делают русские казаки, все время описывая медленные круги и не переставая хлопать в ладоши. Сейчас в хранящейся у меня в свёрнутой в рулон копии фильма он ожидает подходящего случая, чтобы снова пуститься в пляс. Я пытался установить, был ли он типичным азиатским пролетарием или символизировал нечто иное, но так и не добился ясности. Я с удовольствием воскресил бы Карла Маркса специально для того, чтоб посмотреть, как он будет глубокомысленно разглядывать его поверх своей бороды»¹¹¹.

В более саркастической форме это описывал Илья Эренбург в своем романе «Хулио Хуренито»: «в большом зале сидели кавказцы в черкесках, афганцы с чалмами, в клеенчатых халатах, бухарцы в ярких тюбетейках, персы», на груди которых были приколоты «портреты Карла Маркса». В середине «восседал товарищ просто в пиджаке и читал резолюции», делегаты «кивали головами, прикладывали руку к сердцу и всячески одобряли мудрые тезисы. Я слышал, как один перс, сидевший в заднем ряду, выслушав доклад о последствиях экономического кризиса, любезно сказал молодому индийцу: «Очень приятно англичан резать», – на что тот, приложив руку к губам, шепнул: «Очень»¹¹².

¹¹¹ Уэллс 1959, 46–47.

¹¹² К столетию Первого съезда народов Востока, <https://humanite-russie.ru/2020/10/15/k-stoletiyu-pervogo-sezda-narodov-vostoka/>

Один из большевистских лидеров Н.И. Бухарин был в шоке от съезда народов Востока. Он прямо заявил В.И. Ленину: «Владимир Ильич, мы разбудили чудовище»¹¹³.

17 сентября 1920 г. «Президиум Совета пропаганды и действия народов Востока» в своем заключении, фальсифицируя действительность, призвал немедленно начать наступление турецких и русских войск на Республику Армения, пока «англо-персидские-армянские войска» не напали на Советский Азербайджан¹¹⁴. Из представленного заключения и из докладов ряда выступавших можно прийти к выводу, что Республика Армения намеревается напасть не только на Азербайджан, но и на Турцию, что является вымыслом большевиков.

С 9-10 сентября 1920 г. в Баку проходил первый съезд молодежи Востока, в котором участвовали 115 делегатов из Армении, Азербайджана¹¹⁵, Грузии, Бухары, Дагестана, Ирана, Туркестана, Турции и других стран¹¹⁶. В резолюции съезда было сказано: «Клянёмся встать под Красное знамя общей борьбы против врагов всего мира – капиталистов, помещиков, ханов, эмиров за диктатуру трудящихся и Советскую власть»¹¹⁷. Съезд избрал Совет и Бюро молодёжи Востока и заявил, что «эти органы подчиняются Исполкому Коминтерна и его Восточному секретариату»¹¹⁸.

Армянская газета «Жоговурд», ссылаясь на издаваемый в Баку на армянском языке «Коммунист», сообщает, что, по сведениям «Совета пропаганды и действия народов Востока», М. Кемаль предусматривает создать на территории Армении так называемую «Юго-восточную Кавказскую республику»¹¹⁹.

¹¹³ А.Г. Кажаров, Политика советской власти на Северном Кавказе и образование Горской АССР 1920-1921 гг., - Известия Кабардино-Балкарского государственного университета, Нальчик, 2015, т. V, N 2, с. 6 https://izvestia.kbsu.ru/arhiv/t5n2_2015.pdf

¹¹⁴ Հայրց փառնութիւն 2010, 253: Геноцид армян 2003, 170.

¹¹⁵ Впоследствии часть делегатов из кавказских татаров была отправлена на подпольную работу в Персию: Аветисян 1970, N 3, 35, сноска N 18.

¹¹⁶ Аветисян 1970, N 3, 36.

¹¹⁷ Аветисян 1970, N 3, 37.

¹¹⁸ Аветисян 1970, N 3, 37.

¹¹⁹ Ժողովուրդ, Երևան, 16 նոյեմբերի 1920, N 186:

Советское руководство десятилетиями лелеяло идею вновь собрать представителей Востока и попытаться ещё раз поднять их на борьбу с мировым империализмом. Такая попытка была предпринята через 47 лет после созыва 1-го съезда народов Востока. В том же Баку 19-22 сентября 1967 г. была организована научная конференция, посвященная 50-летию Октябрьской революции, на которую прибыли делегаты почти из 70 стран Азии, Африки, а также Латинской Америки и Европы. На этот раз организаторами конференции были АН СССР и Советский комитет солидарности стран Азии и Африки. Как видим, и в этот раз были приглашены в том числе представители неазиатских и неафриканских стран¹²⁰.

Заключение

Вышеизложенное позволяет заключить, что 1-й съезд в Баку идеологически и психологически подготовил общество к советизации Армении, почти во всех выступлениях докладчиков представив республику в качестве «пособника» международного империализма. Движущей силой, способной склонить армянское руководство к советизации, была турецкая армия. Одновременно с миротворческим предложением должна была выступить и Москва, которая в обмен на советизацию Армении должна была остановить наступление кемалистских войск и лишь после этого вывести свои вооруженные силы из Армении.

К сожалению, руководство Советской России так и не сумело понять, что как у М. Кемаля, так и у бывших правителей османской Турции была одна основная геополитическая программа – создание так называемого «Великого Турана». Необходимо отметить, что кемалисты весьма ловко и прагматично использовали большевистскую «восточную» политику в своих целях. Они достигли одной из своих целей – с помощью съезда «похоронить» Армянский вопрос, хотя и никто из делегатов не «вспоминал» об Армянском вопросе, однако выступавшие косвенно намекали либо указывали на это.

¹²⁰ Более подробно см.: Ինճիլյան 1967, N 11, 114-119:

Антибританская направленность съезда имела целью оказать давление на Англию и ускорить советско-британские переговоры. В то же самое время так называемые союзники оставили армян, который уже раз подвергавшихся геноциду, на произвол судьбы. Трагедия состояла в том, что правительство Республики Армения долгое время верило обещаниям «союзников», которые разыгрывали свою партию с турками, желая направить кемалистов против Советской России.

Литература

- Ավետիսյան Հ. 1987, Մեծ Հոկտեմբերը և իմպերիալիստական տերությունների զավթողական քաղաքականության մերկացումը արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, Երևան, էջ 24:
- Ինճիկյան Հ. 1967, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը և Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումը, ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, Երևան, էջ 114-119:
- Ժողովուրդ, Երևան, 16 նոյեմբերի 1920, N 186:
- Հայոց պատմություն 2010, հ. 4, Գիրք I, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.): Խմբ. Վ. Ղազախեցյան և ուրիշ., Երևան, էջ 226:
- Հարությունյան (Հարենց) Ա.Բ. 1960, Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը, Երևան, 88 էջ:
- Սահակյան Ռ.Գ. 1991, Բոլշևիկները և էնվեր փաշան, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 6, Երևան, էջ 4:
- Տեր-Մինասյան Ա. 2004, Անտուան Պուադեբարը և Հայաստանը, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 2, Երևան, էջ 95:
- Абдуллаев К. Смерть «летучего голландца Востока», <https://ia-centr.ru/hantengri/history/kamoludin-abdullaev-smert-letuchego-gollandtsa-vostoka/> (дата верификации 30.03.2021).
- Аветисян Г.А. 1970, Коммунистический интернационал молодёжи и Закавказье, Вестник общественных наук Арм. ССР, N 3, Ереван, с. 33-44.
- Айрапетов О.Р. 2020, Советизация Армении в контексте событий 1920-1921 гг. О легенде националистов Армении - Русский сборник: исследования по истории России, т. XXVIII, Москва, с. 533 <https://docviewer.yandex.ru/view/> (дата верификации 17.04.2021).

- Близниченко С.С. 2021, Красные военморы в Персии: попытка экспорта революции. Военно-исторический журнал, Москва, N 2, <http://history.milporta.ru/krasnye-voenmory-v-persii-popytka-eksporta-revolyucii-2/> (дата верификации 17.04.2021).
- Геноцид армян 2003, Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, в 2 томах, сост., отв. ред., автор предисловия и комментарий Ю.Г. Барсегов, т. 2, ч. 1, с. 160.
- Декреты Советской власти, т. 1, 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г., Москва, 1957, с. 114-115, <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/9057-dekrety-sovetskoy-vlasti-t-i-25-oktyabrya-1917-g-16-marta-1918-g#mode/inspect/page/130/zoom/4> (дата верификации 28.03.2021).
- Емельянова Е.Н. 2018, Советская политика по отношению к Турции и Южному Кавказу, «Научный диалог», Екатеринбург, N 9, с. 241-242, http://old.nauka-dialog.ru/assets/userfiles/5187/238-249_Emel'yanova_ND_2018_9.pdf (дата верификации 03.04.2021).
- Знамя революции, Томск, 23 сентября 1920 г., N 203 http://sun.tsu.ru/mminfo/2012/000349014/1920/1920_203.pdf (дата верификации 02.04.2021).
- К столетию Первого съезда народов Востока, <https://humanite-russie.ru/2020/10/15/k-stoletiyu-pervogo-sezda-narodov-vostoka/> (дата верификации 03.04.2021).
- Кажаров А.Г. 2015, Политика советской власти на Северном Кавказе и образование Горской АССР 1920-1921 гг., Известия Кабардино-Балкарского государственного университета, Нальчик, т. V, N 2, с. 6 https://izvestia.kbsu.ru/arhiv/t5n2_2015.pdf (дата верификации 03.04.2021).
- Матонин Е. 2016, Яков Блюмкин. Ошибка резидента, Москва, «Молодая гвардия», 431 с.
- Муханов В.М. 2019, Кавказ в переломную эпоху (1917-1921 гг.), Москва, «М. Колеров», 360 с.
- 1-й съезд народов Востока. Баку, 1-8 сент., 1920 г. Стенографические отчеты. Второе издание. Издательство Коммунистического Интернационала, Петроград, Смольный, 63, 1920, с. 123.
- Протоколы конгрессов Коммунистического Интернационала. Второй конгресс Коминтерна. Июль - август 1920 г., под редакцией: О. Пятницкого, Д. Мануильского, В. Кнорина, Б. Куна и М. Зоркого, Москва, 1934, с. 543.
- Танырверди М. 2020, Отношения между большевиками и младотурками после Октябрьской революции – Русский сборник: исследования по истории России, т. XXVIII, Москва, с. 128) <https://docviewer.yandex.ru> (дата верификации 17.04.2021).

- Тихонов Ю.Н. 2017, Неизвестное письмо Джемаль-паши наркому Г.В. Чичерину. Восточный архив, N 1 (35), Москва, с. 45-49, https://ivran.ru/f/Vostochnyj_arhiv_%E2%84%96_35_2017.pdf (дата верификации 17.04.2021).
- Уэллс Г.Д. 1959, Россия во мгле, Москва, Государственное издательство политической литературы, 104 с.
- Файн В. 2018, Жизнь востоковеда. По материалам личного архива профессора И.С. Брагинского, Москва, изд. ИВ РАН, 424 с.
- Хейфец А.Н. 1957, Влияние Великой Октябрьской Социалистической революции на угнетенные народы Востока, Москва, с. 56, <https://www.prilib.ru/item/400168> (дата верификации 18.04.2021).

ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ (սղագրական հաշվետվություն. Հայաստանը և Հայկական հարցը)

Ռուբեն Սահակյան

Ամփոփում

1920 թ. սեպտեմբերի 1-7-ին Բաքվում հրավիրվում է Արևելքի ժողովուրդների 1-ին համագումարը, որի նախաձեռնողը Կոմունիստական ինտերնացիոնալն էր, իսկ իրականում՝ Խորհրդային Ռուսաստանը: Համագումարը նպատակ ուներ սոցիալիստական հեղափոխությունն արտահանել Արևելքի երկրներ, համախմբել հակաիմպերիալիստական ուժերը և պայքար սկսել Մեծ Բրիտանիայի դեմ՝ գաղափարապես նախապատրաստելով Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը: Իր նպատակին հասնելու համար բոլշևիկյան ղեկավարությունը չէր խորշում որևէ միջոցից: Պատգամավորների թվում քիչ չէին ոչ միայն արկածախնդիր անձնինք, այլև պատերազմական հանցագործներ: Կոմիներնի ղեկավարությունն իր ծրագրերում մեծ տեղ էր հատկացրել Թուրքիայում ազգայնական շարժումը գլխավորող Մ. Քեմալին և նախկին երիտթուրքական կառավարության անդամների, ինչպես, օրինակ, նախկին ռազմական նախարար Էնվեր փաշային, որին նույնպես հրավիրել էին Բաքու: Պատգամավորների ելույթներում, ի թիվս այլ երկրների, հաճախ հիշատակվում էր Հայաստանը՝ որպես արևմտյան գաղութարար երկրների հավատարիմ դաշնակից: Արդեն 1920 թ. սեպտեմբերի 17-ին «Արևելքի ժողովուրդների քարոզչության և գործողության խորհրդի նախագահությունը» հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ՝ թուրքական և ռուսական զորքե-

րին կոչ անելով հարձակվել ՀՀ-ի վրա, քանի դեռ անգլո-պարսկա-հայկական զորքերը չեն հարձակվել Թուրքիայի վրա: Դրանից մի շաբաթ անց թուրքական զորքը արշավեց Հայաստանի վրա, իսկ նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն ռուսական զորքի ուղեկցությամբ մտավ Հայաստան, և դեկտեմբերի 2-ին հանրապետությունը հռչակվեց խորհրդային:

Բանալի բառեր՝ Լ. Տրոցկի, Գ. Զինովև, Կ. Ռադեկ, Կոմինտերն, Էնվեր փաշա, Մ. Բեմալ, Ի. Էրենբուրգ:

ПЕРВЫЙ СЪЕЗД НАРОДОВ ВОСТОКА (стенографический отчёт: Армения и Армянский вопрос)

Рубен Саакян

Резюме

1–7 сентября 1920 г. в Баку состоялся 1-й съезд народов Востока, инициатором созыва которого был Коминтерн, а на самом деле – Советская Россия. Съезд имел целью экспортировать социалистическую революцию в страны Востока, сплотить антиимпериалистические силы, начать борьбу с Британией и идеологически подготовить советизацию Республики Армения. Для достижения своих целей большевики прибегали ко всем возможным средствам. Руководство Коминтерна в своих планах особую роль отводило лидеру турецкого националистического движения М. Кемалю и членам бывшего младотурецкого правительства – Энвер-паше, который также был приглашен в Баку. В выступлениях делегатов, в числе других стран, часто упоминалась Армения в качестве верной союзницы колониальных западных стран. Уже 17-го сентября 1920 г. «Президиум Совета пропаганды и действия народов Востока» выступил с заявлением, призывающим турецкие и российские войска напасть на Армению, пока англо-персидско-армянские войска не совершили нападение на Турцию. Спустя неделю турецкие войска вторглись в Армению, а 29-го ноября военно-революционный комитет Армении, вместе с русскими войсками, вторгся в Армению, и 2-го декабря в Армении была провозглашена советская власть.

Ключевые слова – Л. Троцкий, Г. Зиновьев, К. Радек, Коминтерн, Энвер-паша, М. Кемаль, И. Эренбург.

**THE FIRST CONGRESS OF THE PEOPLES OF THE EAST
(Stenographic report: Armenia and the Armenian Question)**

Ruben Sahakyan

Abstract

The first Congress of the Peoples of the East was held on September 1-7 1920 in Baku, initiated by the Comintern, but in fact – by Soviet Russia. The Congress aimed at exporting the socialist revolution to the countries of the East, rallying antiimperialist forces, beginning to struggle against Britain and preparing the ideological ground for the sovietization of the Republic of Armenia. The Bolsheviks spared no expense in achieving their aims. The Comintern headquarters attached great importance to the leader of the Turkish nationalist movement M. Kemal, the members of the former Young Turk government and Enver Pasha, who was likewise invited to Baku. In the speeches by delegates, among other countries, Armenia was mentioned as a true ally of the Western colonial states. Already on September 17, 1920 "The Presidium of the Council for Propaganda and Action of the Peoples of the East" made a statement calling upon the Turkish and Russian troops for attacking Armenia, before the English-Persian-Armenian armies attack Turkey. In a week, the Turkish troops invaded Armenia, and on November 29, the Military-Revolutionary Committee of Armenia jointly with the Russian troops entered Armenia which was declared a Soviet Republic on December 2.

Key words – L. Trotsky, G. Zinoviev, K. Radek, Comintern, Enver Pasha, M. Kemal, I. Erenburg.

**ԵՐԵՎԱՆՑԻ ԽՈՋԱ ԳՐԻԳՈՐ ՄՈԾԱԿԵՆՑԸ ԵՎ ՄԵՍՐՈՊ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ N 6231
ՀԱՅՍՄԱՎՈՒՐՔԸ**

Խաչիկ Հարությունյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան
ՀՀ, Երևան, Մաշտոցի պողոտա 53
Էլ. հասցե՝ khachik.har@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 01.02.2021, գրախոսվել է 07.02.2021,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-67

Ներածություն

Երևանի և երևանամերձ գրչօջախներում ստեղծված ձեռագիր մատյանների ցուցակագրումը, նյութի մշակումն ու քննությունը¹ ցույց են տալիս, որ, թեև այստեղից մեզ ձեռագրեր են հասել դեռևս XIII դարից², այնուամենայնիվ, ձեռագրակերտումն այս օջախներում նոր թափ է առել հատկապես XVII դ. երկրորդ տասնամյակից սկսած: Իբրև գրչության վայր՝ ձեռագիր ընդօրինակողները հիշատակել են Երևանի և նրա մերձակայքի եկեղեցիները (Երևանում՝ Սուրբ Անանիա առաքյալի անապատը, Կաթողիկե Ս. Աստվածածինը, Ս. Պողոս-Պետրոսը կամ Երկուերեսնին, Ձորագյուղի անապատի Ս. Սարգիսը, Ս. Հակոբը, Նորքում՝ Ս. Սիմեոն Ծերունի և Ս. Աստվածածին եկեղեցիները, Քանաքեռում՝ Ս. Աստվածածինը, Ս. Հա-

¹ Հետազոտությունն իրականացվում է «Երևանի գրչության կենտրոնները և ձեռագրական ժառանգությունը» թեմայի շրջանակում՝ ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած դրամաշնորհով (ծածկագիր՝ 19YR-6A035):

² Երևանում կամ նրա մերձակայքում ընդօրինակված մեզ հայտնի թվակիր հնագույն ձեռագիրը Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետև՝ ՄՄ) N 522 Տոնապատճառն է՝ գրչագրված 1297 թ. Նորքում՝ «ձեռամբ Սարգիս կոչեցեալ անարժան քահանայի»: XIII դարավերջով է թվագրվում նաև նույն գրչի մեկ այլ ձեռագիր (մանրամասն տե՛ս Մաթևոսյան 1972, 113-118): Մեր պրպտումների շնորհիվ վերջերս ի հայտ եկավ հիշյալ Սարգիս գրչի մեկ այլ ձեռագիր՝ նախորդի պես անթվական և առանց գրչավայրի նշման. հիշատակարանի որոշ առանձնահատկություններ մեզ թույլ են տալիս ենթադրել, որ մատյանը կրկին Նորքում է գրչագրվել XIII դ. վերջին: Հմմտ. Ճեմճեմեան 1996, 707-712:

կորը, Նորագավթում՝ Ս. Գևորգը, Առինջում՝ Ս. Աստվածածինը և այլն)³, որոնց հովանու ներքո իրենք գրչությամբ են զբաղվել:

Անտարակույս, XVII դարասկզբի ձեռագրաստեղծման այդ վերելքին մեծապես նպաստել է Սյունյաց Մեծ անապատից Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի մենաստան տեղափոխված և տեղում լուսավորչական բեղուն գործունեություն ծավալած Մովսես Տաթևացին (կամ Խոտանանցին, ապագա կաթողիկոս Մովսես Գ. Տաթևացին 1629-1633 թթ.), որը ժամանակի գրավոր հուշարձաններում, այդ թվում՝ ձեռագիր հիշատակարաններում, նշվում է իբրև իմաստուն և քաջ ռաբունապետ, «որ իբրեւ զԱրուսեակ փայլեաց ի մէջ հայկազեան սեոիս»⁴: Բավական է նկատել, որ միայն 1620-1660 թթ. ընթացքում Անանիա առաքյալի ուխտում ամբողջությամբ կամ մասնակի ընդօրինակված 8 ձեռագիր է մեզ հայտնի, որոնք գրչագրել են Մովսես Տաթևացու աշակերտները (Զաքարիա աբեղա (ապա՝ վարդապետ, եպիսկոպոս) Էջմիածնեցի, տեր Պողոս Տիվրիկեցի, տեր Մինաս և ուրիշներ)⁵: Նրանցից ոմանք ձեռագրեր են ընդօրինակել նաև այլ սրբավայրերի հովանու ներքո: Նույն դարի երկրորդ կեսին տեղի գրչօջախների շարքում աչքի են ընկնում նաև Երևանի Կաթողիկե Ս. Աստվածածինն ու Նորքի Ս. Սիմեոն Ծերունի և Ս. Աստվածածին եկեղեցիները, որոնք, իբրև գրչավայր, քանիցս արձանագրված են ժամանակի ձեռագիր հիշատակարաններում:

Երևանի և նրա մերձակայքի այս գրչօջախներում XVII դարում ձեռագրեր են ընդօրինակել տասնյակ գրիչներ, սակայն ձեռագրաստեղծ բեղուն գործունեութեամբ աչքի են ընկել հատկապես Գրիգոր Երևանցին⁶ և Ավետիս Երեց Երևանցին⁷, որոնց ընդօրինակած մի քանի տասնյակ մատյանները հարստացնում են վերոհիշյալ գրչօջախների ձեռագրական ժառանգությունը, իսկ նրանց թողած հիշատակարանները արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում ժամանակի քաղաքային անցուղարձերի վերաբերյալ՝ լրացնելով մեր գիտելիքը նշյալ շրջանի դեպքերի ու դեմքերի մասին:

³ Հմմտ. Հարությունյան Ա. 2020ա, 455-479:

⁴ Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1978, 97, Հարությունյան Ա. 2020բ, 39-47:

⁵ Հարությունյան Ա. 2020բ, 84:

⁶ Հմմտ. Հարությունյան Խ. 2020ա, 57-80:

⁷ Հարությունյան Ա. 2019, 321-342:

Ձեռագրաստեղծման ավանդույթների վերազարթոնքը, սակայն, պայմանավորված չէր միայն գրիչների գործունեությամբ. այդ հարցում կարևոր ներդրում են ունեցել նաև ընդօրինակումները հովանավորած պատվիրատուները կամ ստացողները, որոնց գրիչները հիշատակում են ջերմ ու բարի խոսքերով, որոշակի տեղեկություններ հաղորդում վերջիններիս մասին՝ շատ հաճախ օգտակար տվյալներ նշելով նաև նրանց գործունեության վերաբերյալ: Այս ամենը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն անվանապես, այլև գործով ու կենցաղով ճանաչելու գրչությունը հովանավորած անձանց: Առանձին դեպքերում հիշատակագիրները մանրամասն շարադրել են նաև պատվիրատու-ստացողների ընտանիքի անդամների անունները՝ ընդգծելով նրանց ազգակցական հարաբերություններն արտահայտող բառերով (հորեղբայր, հորեղբոր որդի, աղջիկ, մորեղբայր, մորեղբոր որդի և այլն)⁸:

Ներկա հոդվածը գրելու շարժառիթը, մի կողմից, ժամանակին երևանամերձ Նորք գյուղաքաղաքում (այժմ՝ Երևանի վարչական շրջան) գրչաված ՄՄ N 6231 Հայսմավուրքի պատմության, մյուս կողմից, նրա պատվիրատուի՝ Մոծակենց տոհմից երևանցի մեծահարուստ վաճառական խոջա Գրիգորի ու նրա ընտանիքի մասին տեղեկությունների վերհանումն է: Մեր փնտրտուքը ցույց տվեց, որ Երևանի պատմությամբ զբաղված տարբեր հետազոտողներ ևս նկատել և անդրադարձել են Գրիգոր խոջային, արել արժեքավոր դիտարկումներ՝ երբեմն, սակայն, շփոթելով նրա անվանն ու գործին առնչվող որոշ տվյալներ: Որոշումների շնորհիվ պարզվեց նաև, որ մեր գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում են Մոծակենց տոհմի այլ ներկայացուցիչներ ևս, ուստի՝ հարկ համարեցինք մեկտեղել և ամբողջացնել առկա նյութը՝ անդրադառնալով ինչպես խոջա Գրիգորին, այնպես էլ նրա պատվիրած Հայսմավուրքին:

Գրիգոր խոջան, նրա ընտանիքը և որոշ վկայություններ Մոծակենց տոհմի մասին

Երևանյան գրչօջախներում ընդօրինակված և պահված մատյանների հիշատակարանների քննության ընթացքում տասնյակ պատվիրատու-ստացողների մեջ մեր ուշադրությունը գրավեց խոջա Գրիգոր անունով XVII դ. երկրորդ կեսի երևանցի մի մեծահարուստ վաճառական՝ Մոծա-

⁸ Հմմտ. Հարությունյան Խ. 2019, 141-158, Հարությունյան Խ. 2020թ, 382-385:

կենց տոհմանունով, որի ընտանիքի և գործունեության մասին իրենց հիշատակարաններում որոշ տեղեկություններ են հաղորդել 1652 թ. ընդօրինակված ՄՄ N 6231 Հայսմավուրքի գրիչներ Ստեփանոսն ու Կարապետ Մոկացին: Մասնավորապես, առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում ձեռագրի երկրորդ և, ըստ էության, հիմնական մասի գրիչ Կարապետ Մոկացու թողած գլխավոր հիշատակարանը, որն էլ, իր հերթին, պատվիրատուի, նրա ընտանիքի և գործունեության մասին տեղեկությունների ստացման հիմնական աղբյուրն է:

Ըստ Մոկացու հիշատակարանի՝ ծնունդով Երևանցի Գրիգոր խոջան վաճառականությամբ զբաղվելու նպատակով 16 տարեկանում մեկնել էր Լեհաց երկիր, որտեղ 20 տարի ծավալել է առևտրական արդյունաշահ գործունեություն (այստեղից էլ նրա *խոջա* պատվանունը), շրջել ծովով և ցամաքով, ապա վերադարձել է ծննդավայր Երևան: Հիշատակարանից քաղվածաբար վկայակոչենք մեզ հետաքրքրող հատվածը.

«Յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զխօջայ Գրիգորն՝ զստացող Յայսմաւորիս, զի էր սա ի յԱյրարատեան՝ ի գեղաքաղաքէն Երեւանոյ, որդի Արզումբէկի՝ որդոյ Սիմէոնի, որ մականուն Մոծակ կոչի: Եւ յաւուր միում մտաւ ածեալ զգործ վաճառականութեան՝ յուսացեալ յԱստուած եւ յաջողութիւն նորա, եւ գնաց: Եւ ի գնալն նորին էր հասակն իւր ամաց վեշտասանից... գնաց ի յերկիրն Իւլիսաց, որ է Լէհ, զոր բազում նեղութիւն եւ անձկութիւն կրեաց ընդ ծով եւ ընդ ցամաք շրջագայութեամբն իւրով ամս Ի (20), եւ յետոյ միտ էած զաւանդութիւն նախնեացն եւ զգանազանութիւն տիրախնամ աստուածաշէն երկրին իւրոյ Այրարատեան եւ զիջումն Միածնին ի նմին եւ զայլ բազմութիւն սրբոցն...: Զայս ամենայն ի միտ բերեալ աստուածասէր այրս այս՝ խօջայ Գրիգորն եւ մեծաւ փափագմամբ յուղի անկեալ եկն Եհաս ի բնիկ յերկիրն իւր՝ յԱյրարատ»⁹:

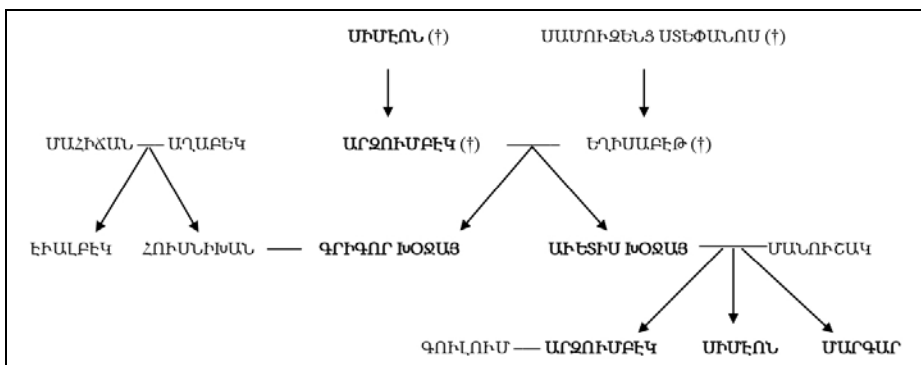
Ըստ հիշատակարանի՝ խոջայի վերադարձն ուրախացրել է քաղաքի բնակիչներին («բնակիչք քաղաքին յոյժ ուրախ եղեն ի գալ նորա»), քանի որ նրանց հայտնի էին Գրիգորի աստվածասիրությունն ու բարեգործությունները, որոնք հաստատվում են նաև խոջայի մասին ներքոնշյալ տեղեկություններով: Սակայն հիշատակարանից պարզ չէ, թե երբ է խոջան Երևան վերադարձել: Գրիգոր խոջայի անցած ուղու մասին այս մանրամասները հայտնելուց հետո Կարապետ գրիչն անվանապես թվարկում է

⁹ Հակոբյան 1984, 500-501:

նաև խոջայի մերձավոր ազգականների, հոգևոր զավակների անունները: Ուշագրավ է, որ գրիչը նշում է նաև տան մեկ սպասավորի անունը, ապա ընդհանուր կերպով խնդրում է հիշել նաև տան մյուս աշխատողներին: Այս փոքրիկ, բայց կարևոր հատվածն ինքնին խոսում է և փաստում է, որ խոջայի տանը միաժամանակ սպասավորել են մեկից ավելի անձինք: Որոշ կրճատումներով ներկայացնենք այդ արժեքավոր վկայությունը՝

«Դարձեալ յերեսս անկեալ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ մանկունք սուրբ եկեղեցոյ, յիշեցէ՛ք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զպարոն խօջայ Գրիգորն եւ զկողակիցն՝ զՀունսիխանն եւ զհոգետոր որդիքն՝ զՄկրտիչն եւ զՅակոբջանն, եւ զճնօղքն իւր՝ զԱրզումբէկն եւ զԵղիսաբեթն, եւ զեղբայրն իւր՝ զխօջայ Աւետիսն, եւ զԱւետիսի որդիքն՝ զԱրզումբէկն, զՍիմէոնն եւ զՄարգարէն, յիշեցէ՛ք եւ «Աստուած ողորմի» ասացէք նոցա...: Դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս՝ զխօջայ Գրիգորն եւ զպապն իւր՝ զՍիմէոն եւ զհայրն՝ զԱրզումբէկն եւ զմայրն՝ զԵղիսաբեթն, եւ զմօրէ պապն՝ զՍամուէնց Ստեփանն եւ զաներքն իւր՝ զԱղաբէկն եւ զորդի նորա՝ զպարոն Էալբէկն, յիշեցէ՛ք եւ «Աստուած ողորմի» ասացէք. ամէն: Այլեւ յիշեսցի՛ք ի Տէր զԳրիգորն եւ զկողակիցն՝ Հունսիխանն եւ զզոքանչըն իւր՝ զՄահիճանն եւ զհոգոյ որդին իւր՝ զԻգնատիոս, եւ զաղախինն իւր՝ զԹիթորիխանն եւ զայլ ամենայն աշխատողս, որ ի տան սորա իցեն»¹⁰:

Փաստորեն, հիշատակարանը տեղեկություններ է պարունակում նաև խոջայի ընտանիքի կազմի և որոշ ազգականների մասին: Այդ վկայությունը գծագրով արտահայտելու պարագայում կունենա հետևյալ տեսքը (բուն Մոճակենք ընդգծված են թավով).

¹⁰ Հակոբյան 1984, 501-502:

Ինչպես երևում է, ձեռագրի գրչության ժամանակ Գրիգոր Խոջան զավակներ չի ունեցել, ուստի հիշատակվում են միայն նրա հոգևոր զավակներ Մկրտիչն ու Հակոբջանը: Մատյանի 161ա երեսի հիշատակարանում Գրիգոր Խոջան հիշատակվում է նաև որպես երիցփոխան (իմա՝ հոգաբարձու), ենթադրաբար՝ Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու, իսկ ավելի ուշ Առաքել Դավրիժեցին նրան հիշատակում է նաև «մահտեսի» ձևով (տե՛ս ստորև բերվող քաղվածքում): Այստեղից հետևում է, որ ձեռագրի գրչությունից հետո Խոջան, իբրև ուխտավոր, այցելել է նաև Սուրբ երկրի սրբավայրեր:

Գրիգոր Խոջայի եղբայր Ավետիսը, որը, հավանաբար նույնպես առևտրով է զբաղվել և դարձյալ «խօջայ» կոչվել, ըստ նույն հիշատակարանի՝ ունեցել է երեք զավակ, որոնցից թերևս ավագը կրել է պապի (Արզումբեկ) անունը, իսկ միջնեկը՝ պապի հոր (Սիմոն): Կրտսեր որդին հիշված է Մարգար անվամբ: Ձեռագրի հիշատակարանում Ավետիս Խոջան բնութագրվում է «աղքատասեր», «լիասիրտ», «առատածեռն» մակդիրներով: Այսինքն՝ վերջինս ևս հայտնի է եղել իր բարեգործություններով: Ավետիսի, նրա որդիների մասին տեղեկություններ գտնելու մեր փնտրտուքը արդյունք չտվեց՝ բացառությամբ մի հետաքրքիր դրվագի, որ հիշատակում է Զաքարիա Ագուլեցին իր «Օրագրության» մեջ: Ուղեգիրը նշում է, որ 1661 թ. դեկտեմբերի 16-ին իր եղբայր Սիմոնը կնության է առել Մոծակենց Արզնբեկի կնոջը. «Սիմոնն ինձ գիր ուղարկեց, թե դեքտեմբերի ԺԶ.ումն Մոծակենց Արզնբեկի կինն առի»¹¹: «Օրագրության» երրորդ՝ «Ընտանեկան ժամանակագրութիւն» գլխում Ագուլեցին մանրամասնում է այս տեղեկությունը. «Այս Սիմոնս առաւ Երևանցի խօջայ Ավետիսի որդոյ Արզնբեկի կինն, անուն էր Գուլում, որ է Մաթոսի դուստր»¹²: Փաստորեն, երկու այս գրություններից հետևում է, որ Մոծակենց Ավետիս Խոջայի որդի Արզումբեկը ամուսնացած է եղել ոմն Մաթոսի դստեր՝ Գուլումի հետ (տե՛ս նաև գծագիրը): Մեզ անհայտ պատճառով 1661 թ. Գուլումը դարձյալ ամուսնացել է, բայց այս անգամ Զաքարիա Ագուլեցու եղբոր՝ Սիմոնի հետ: Յավոք, Ագուլեցին չի նշում, թե որն է եղել Գուլումի այս նոր ամուսնության պատճառը, սակայն առավել քան հավանական է, որ Արզումբեկը վախճանվել է մինչև 1661 թ., իսկ Գուլումը այրիացել է: Առանձնանշելի է,

¹¹ Հմմտ. Ագուլեցի 1938, 58:

¹² Ագուլեցի 1938, 166:

որ Զաքարիա Ագուլեցու եղբայր Սիմոնը ևս 1660 թ. կորցրել է իր առաջին կնոջը՝ Գուլադին, որի հետ ապրել էին շուրջ 20 տարի, ունեցել մեկ աղջիկ և չորս տղա: Կնոջ մահից հետո 1661 թ. Սիմոնն ամուսնանում է Գուլումի հետ, ունենում մեկ աղջիկ և երկու տղա¹³: Սիմոնն ու Գուլումը միասին հիշատակված են նաև Խոր Վիրապ վանական համալիրի Ս. Վիրապի բեմի աջակողմյան որմին ագուցված խաչքարի 1669 թ. վիմագրում¹⁴:

Քննվող Հայսմափութի ընդօրինակման ժամանակ Գրիգոր և Ավետիս խոջաների ծնողներ Արզումբեկն ու Եղիսաբեթը արդեն հանգուցյալ էին: Այդ մասին նշվում է ձեռագրի տասնյակ մանր հիշատակագրություններից միայն այս մեկում. «Արա՛ արժանի քում տեսլեանդ... Եւ զհանգուցեալ ծնողքն՝ զպարոն Արզումբեկն ընդ Եղիսաբեթեան» (ընդգծումը մերն է - Խ.Հ.)¹⁵:

Կարապետ գրչի վկայության համաձայն՝ Գրիգորի պապ Սիմեոնը կրել է Մոծակ մականունը, որը, ինչպես երևում է նաև Զաքարիա Ագուլեցու վերոնշյալ հիշատակումից, ծագայել է որպես տոհմանուն: Հենց այդ տոհմանունով է Գրիգոր խոջային հիշատակել նաև XVII դ. նշանավոր պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին՝ Քասախ գետի վրա խոջայի կառուցած կամրջի առիթով, որի մասին ստորև առանձին կխոսվի: Մեջբերենք այդ հատվածից մի քաղվածք. «Վասն որոյ բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր այրն՝ մահտեսի խօջայ Գրիգորն, զոր մականուամբ Մոծակենց Գրիգոր ասէին, որ է բուն տեղացի յերեան քաղաքէն» (ընդգծումը մերն է - Խ.Հ.)¹⁶:

Մեր պրպտումները երևան հանեցին նաև այլ անձանց, որոնք հիշատակվում են *Մոծակ* կամ *Մոծակենց* ձևով: Ուստի ավելորդ չենք համարում այստեղ վկայակոչել մեզ հայտնի այդ մի քանի հիշատակությունները, որոնք վկայում են առնվազն XVII-XVIII դդ. նշյալ տոհմի ներկայացուցիչների ազդեցիկ դերի մասին: Այսպես. խոսելով Քանաքեռ գյուղի գոռոզ տանուտեր Ամիրճանի և նրա նոտար Մկրտչի մասին՝ XVII դ. պատմագիր Զաքարիա Սարկավազը, իբրև դեպքերի ականատես, գրում է, որ Մկրտիչն իր և տանուտիրոջ միջև ծագած վեճի ընթացքում օգ-

¹³ Ագուլեցի 1938, 166-167:

¹⁴ Հարությունյան Ա. 2017, 102:

¹⁵ ՄՄ, N 6231, 220բ: Ձեռագրի տարբեր էջերին կան մանր հիշատակագրություններ, որոնք հիշատակարանների ժողովածուում տեղ չեն գտել: Ուստի որոշ էջեր հղում ենք բուն ձեռագրից:

¹⁶ Դավրիժեցի 1990, 285:

նույնականացված դիմել է իրեն համախոհ գյուղի երեք ավագներին, որոնց մեջ հիշատակում է նաև Սարգիս Մոծակին. «անուն միոյն Բարսեղ, որ ասէին Բիսցնօղ (իմաստը՝ անստույգ - Խ.Հ.), երկրորդն Սարգիս, որ ասէին Մոծակ, երրորդն Ղազար, որ ասէին Փալանտուզ (իմա՝ փալան պատրաստող, փալանչի - Խ.Հ.)»¹⁷:

Պատմագիրն ուշագրավ տեղեկություն է հայտնում Մոծակենց տոհմի մասին ևս. ըստ նրա՝ այս տոհմի նահապետը ազգությամբ վրացի ազնվական է եղել, որը վրաց ազատների ընտանիքներից պատանդառված այլ պատանիների հետ ուղարկվել է Հովհաննավանք՝ որպես գրավ Սուրբ Գևորգի մասունքները ստանալու դիմաց: Հետագայում այդ մանուկներից ոմանք ցանկացել են մնալ Հայոց աշխարհում և ցրվել են երկրի տարբեր կողմերում, նրանց թվում է եղել նաև Մուցա անունով մեկը, որից էլ, ըստ Զաքարիա պատմագրի, սերել են Մոծակենք. «Եւ այսպէս ցրուեցան ամենեքեան... ոմն գնաց ի Քանաքեռ՝ Մուցայ անուն, եւ ահա կոչին Մոծակենք»¹⁸: Թե որքանով է այս տեղեկությունը հավաստի, դժվարանում ենք նշել. պատմագիրն այս միտքը հիշելով մեջ է բերում մի գրքից, որն ինքը կարդացել էր ժամանակին և որը «ահագին շարժի» (իմա՝ 1679 թ. մեծ երկրաշարժը) ժամանակ անհետացել էր¹⁹: Մոծակենց տոհմի մասին պատմագրի այս տեղեկությունը խիստ գայթակղիչ է թվում, սակայն ձեռքի տակ չունենալով լրացուցիչ այլ փաստեր, ինչպես նաև նկատի ունենալով ժամանակային բավական մեծ խզումը՝ զերծ ենք մնում XVII դարից մեզ հայտնի Մոծակենց տոհմի և վերը հիշված Մուցայի կապի մասին եզրակացություններ անելուց:

Այս համատեքստում պետք է հիշատակենք XIII դարասկզբով թվագրվող նվիրատվական մի հետաքրքիր արձանագրություն, որ փորագրված է Հայրավանքի հարավային և արևմտյան պատերի անկյուններում: Արձանագրության մեջ հիշատակված է ոմն Մուծկանց Գրիգոր, որը, Զահաբի, Աբելի և Առաքելի հետ միաբանելով, Երևանում գտնվող «Սապոնոնց» այգին նվիրել է նշյալ եկեղեցուն՝ դրա դիմաց ստանալով 4

¹⁷ Քանաքեռցի 2015, 92:

¹⁸ Քանաքեռցի 2015, 202:

¹⁹ Քանաքեռցի 2015, 201:

պատարագ²⁰: Եթե «Մուծկանց» տոհմանունով հիշված այս Գրիգորն առնչություն ունի XVII դ. նշանավոր Մոծակենց տոհմի հետ, ապա Հայրավանքի այս վիմագիրը վերածվում է այդ տոհմի հնության մասին վկայող ամենից արժանահավատ վավերագրի: Ի դեպ, վիմագիրն առանձնանում է նաև Երևան տեղանվան միջնադարյան մի նոր հիշատակմամբ²¹:

Մոծակենց տոհմանունը հիշատակում է նաև XVIII դ. մատենագիր Աբրահամ Երևանցին: Խոսելով թուրքական ուժերի կողմից 1724 թ. Երևան քաղաքի և բերդի պաշարման, դրան նախորդած և հաջորդած դեպքերի մասին՝ Աբրահամ Երևանցին թվարկում է Երևանի Միհրալի խանի հրամանով քաղաքի միջնաբերդում իրենց ընտանիքինեղով հավաքված 12 մեծատուններին. «Իշխանն Երեվանայ առեալ էր ի ներքս յամրոցն Երեվանայ ի մեծամեծացն հայոց զերկոտասան անձինս ամենայն տամբ նոցա, որոց գլխաւորքն էին... Բաբաջան Մոծակեան եւ այլք ընդ նոսա»²²: Մոծակենց Բաբաջանի մասին այլ տեղեկություններ գտնել հնարավոր չէղավ, սակայն միայն այն փաստը, որ նա հիշատակվում է XVIII դ. առաջին կեսի Երևանի ազդեցիկ ընտանիքների շարքում, արդեն իսկ վկայում է, որ Մոծակենց տոհմը շարունակում էր պահպանել իր հեղինակությունն ու դիրքը:

Մեր ձեռքի տակ եղած նյութերում Մոծակենց տոհմանունը վերջին անգամ հիշատակվում է 1758 թ.: Այս անգամ այն հանդիպում է Կոտայքի մարզի Առինջ գյուղի նշանավոր Ձագավանքի կամ Գետարգել Սուրբ Նշան եկեղեցու հյուսիսային պատի արձանագրության մեջ, որի համաձայն՝ Մոծակենց Մկրտիչը գնել և տնօրինելու իրավունքով եկեղեցուն է տվել Ձագավանքի հանդամասը: Ահա արձանագրությունը. «Կաման Աստուծոյ ես՝ Մոծակենց Մկրտիչս, Ձագավանոց հանդն գնեցի եւ տուվի վախմ (իմա՝ նվեր, ընծա - Խ.Հ.) Գետարգել Սուրբ Նշանիս. ով ոք ետ առնէ, ԳՃԺԸ հայրապետաց նզոված լինի. թվին ՌՄԷ (1758)»²³:

Կարելի է ասել, որ հանձին Մոծակենց տոհմի՝ գործ ունենք դեռևս միջնադարից եկող երևանյան հայ ազնվական մի գերդաստանի հետ, որի

²⁰ Դիվան հայ վիմագրության 1973, 70, արձ. 264: Շնորհակալություն ենք հայտնում վիմագրագետ, պ.գ.թ. Արսեն Հարությունյանին՝ արձանագրության մասին մեզ տեղեկացնելու համար:

²¹ Հմմտ. Հարությունյան Ա. 2020գ, 246-248:

²² Երևանցի 1977, 103:

²³ Գասպարյան 2007, 213:

տարբեր սերունդներ աչքի են ընկել իրենց կատարած բարի և հիշատակման արժանի գործերով: Գրեթե վստահ ենք, որ Մոծակենց թիվն ու գործն ավելին են, քան հնարավոր եղավ այս համառոտ շարադրանքով ներկայացնել, ուստի՝ հուսով ենք, որ առաջիկայում ի հայտ կգան այս տոհմին առնչվող այլ տեղեկություններ ևս:

Գրիգոր խոջայի գործունեությունը

Խոջա Գրիգորի գործունեության մասին մանրամասն շարադրել է քննվող Հայսմավուրքի գրիչներից Կարապետ Մոկացին. «Եւ յԵրեւանու քաղաքիս մուքն ազատեալ վախմ արար յիշատակ իւրն եւ ծնողացն իւրոց: Եւ շինեաց զԿաթողիկէի եկեղեցոյ ժամատուն ի հմանց բազում ծախիւք եւ ետ ընծայս եկեղեցոյ՝ մէկ Յայսմաւուր, Ա. (1) Ճաշոց, Ա. (1) ոսկէտուփ մագաղաթ Աւետարան, Ա. (1) Ատենի Սաղմոսարան, Ա. (1) զարբափ շուրջառ իւր զգեստովն, Ա. (1) արծաթէ բուրվառ, Ա. (1) ջահ, Դ. (4) թուջի կանթեղ, Ա. (1) թիքմայ վակաս մարգարտաշար, Գ. (3) պատկեր քաթանի վերայ շինած, Ա. (1) թիքմայ սաղաւարտ մարգարտաշար, Բ. (2) պասմայ ծածկոց, Ա. (1) թուջի բուրվառ, Գ. (3) շապիք, Ա. (1) ջուխտ ցնծղայ, Բ. (2) զանկակ, Ա. (1) ջուխտ արծաթէ քշոց, Ա. (1) արծաթէ քշոց, Ա. (1) խաչվառի խաչ, Ճ. (100) մարջի²⁴ իւր խաչվառովն, Ա. (1) վարագուր նորոգեաց իւր խարճովն, Ա. (1) կամուրճ շինեաց Փարաքարայ ջրին վերայ, Ա. (1) քահրէզով աղբիւր ջուր եբեր ի Ղրբուլախի ջրէն, Կաթողիկէի շրջապատի միջովն հասոյց ի մէջ քաղաքին կամարածեւ կերպիւ, որ եւ Աստուած վարձահատոյց լիցի ի յաւուրն դատաստանին. ամէն»²⁵:

Հիշատակարանն իր այս արժեքավոր տեղեկություններով չի վրիպել ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Առաջին անգամ այն հրատարակել է Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցու ավագ քահանա տեր Գրիգոր Սուքիասյանցը «Эриванские объявления» թերթի 1909 թ. երկու համարներում՝ «Մի հետաքրքիր դոկումենտ» խորագրով²⁶: Ավագ քահանան հատուկ ուշադրություն է հրավիրել Երևանի Կաթողիկէ Ս. Աստվածածին եկեղեցու ժամատան կառուցման, ինչպես նաև եկեղեցու շրջակայքով քաղաքամեջ խմելու ջուր հասցնելու փաստերի վրա: Հոդվածի վերջում նա ուշագրավ համեմատություն է անում Գրիգոր խոջայի կատարած աշխա-

²⁴ Հմմտ. Ղազարյան, Ավետիսյան 2009, 495:

²⁵ Հակոբյան 1984, 501:

²⁶ Հմմտ. Սուքիասեանց 1909:

տանքի և իր ժամանակի քաղաքային կառավարչական մարմինների միջև՝ գրելով. «Այժմ, այս լուսաւորեալ, կուլտուրական դարում քաղաքումս խմելու ջուր չկայ եւ այդ ամենակարեւոր կենսական պահանջը մի ամբողջ Դումա, Ուպրավա ու քաղաքագլուխ, արդէն 25 տարի է, չեն կարողանում համաձայնութեան գալ, որ քաղաքացիներին խմելու մաքուր, առողջարար ջուր մատակարարի, իսկ սրանից 257 տարի առաջ մի մարդ միայն, - մի Մոծակենց խօջայ Գրիգոր,... Դրբուլաղ ջրից քահրէզներով եւ փողոակներով (իմա՝ քունգերով - Խ.Հ.) ջուր է բերել տուել քաղաքացիների համար»:

«Դրբուլախից քահրէզով» եւ «կամարածեւ կերպի», այսինքն՝ կամարածն ջրուղով ջուր բերելուն անդրադարձել է նաև Երևանի պատմության քաջագիտակ Երվանդ Շահագիզը: Կոնդի Ս. Հովհաննէս եկեղեցու համար ջուր բերելու առիթով Շահագիզն առավել հավանական է համարել, որ այս պարագայում նշյալ Դրբուլախը Երևանով հոսող Գետառ գետն է, որի մի բարձրադիր հատվածից հնարավոր է եղել կազմակերպել «ինքնահոս» ոռոգումը²⁷: Երևանի պատմության մեկ այլ գիտակ՝ Թադևոս Հակոբյանը վերահաստատել է Շահագիզի այս կարծիքը՝ կրկին ընդգծելով Գրիգոր խոջայի ունեցած ավանդը քաղաքի որոշ հատվածի ջրամատակարարման գործում²⁸:

Ուշագրավ են հիշատակագրի հայտնած մյուս տեղեկությունները ևս. ինչպես երևում է, խոջան, մինչ ջրուղու կառուցումը, նախ գնել է քաղաքի կալվածքները կամ դրանցից օգտվելու իրավունքը և «վախմ» է տվել՝ որպես հիշատակ իր ծնողների, որոնք արդեն հանգուցյալ էին, ինչպես վերը տեսանք. «Եւ յԵրեւանու քաղաքիս մուլքն ազատեալ վախմ արար՝ յիշատակ իւրն եւ ծնողացն իւրոց»: Ե. Շահագիզի կարծիքով՝ այդ իրավունքը խոջան տվել է քաղաքի բնակիչներին²⁹: Մինչդեռ վերոբերյալ հատվածում հիշատակագիրը, ինչպես կարելի է տեսնել, չի հստակեցրել, թե ում է նվիրվել ձեռք բերված մուլքը: Կարծում ենք, որ այստեղ «վախմ» բառը գործածվել է միջնադարյան սկզբնաղբյուրներից մեզ հայտնի՝ «եկեղեցուն արված ընծայ, նվեր, կտակ» իմաստով, որը հանդիպում է նաև *ոխով, ոխմ, վաքմ* և նման այլ բառատարբերակներով³⁰ (հմմտ. «Վան-

²⁷ Շահագիզ 2003, 56-58:

²⁸ Հակոբյան 1971, 348-349:

²⁹ Շահագիզ 2003, 162:

³⁰ Մալխասեանց 1945, 288:

քիս իմ մուքն տվինք վախմն, ով խաբանի, Աստուծոյ դատի»³¹, «Կաման Աստուծոյ ես՝ Սերոբ արեղէս առի Բաշարաթի հողն՝ ջաղացի գունն, տվի վախմ Սուրբ Աստուածածնիս. ով հակառակի, անիծած է»³²): Մեր համոզմամբ, Գրիգոր խոջան ձեռք է բերել քաղաքապատկան որոշ կալվածքներ կամ դրանց նկատմամբ իրավունքներ և դրանք ընծայել է Կաթողիկէ եկեղեցուն, որի հոգաբարձուն էր ինքը, որպէս հիշատակ իր ծնողների: Սրանով, սակայն, չեն ավարտվել խոջայի բարեգործությունները եկեղեցու համար. նա մեծ ծախքով հիմքից կառուցել է նաև մի ժամատուն (տե՛ս ստորև), եկեղեցուն արել է թանկարժեք նվիրատվություններ՝ եկեղեցական սպասքի, անհրաժեշտ գույքի և ձեռագիր մատյանների տեսքով:

Նկատենք, որ ներկայումս Երևանի Աբովյան և Սայաթ-Նովա փողոցների խաչմերուկի անկյունում՝ Ս. Աննա եկեղեցական համալիրի մեջ ներառված Ս. Աստվածածին փոքր եկեղեցու կառուցումը թվագրվում է ամենաուշը XIII դարով: Ժամանակի ընթացքում այն քանիցս նորոգվել է, արվել են նաև որոշ հավելումներ: Փոքր եկեղեցուն կից եղել է նաև գմբեթավոր ավելի մեծ եկեղեցի, որը տեսնում ենք ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենի ուղեգրության մեջ զետեղված փորագրապատկերում (հեղինակ՝ Ժ. Գրելո)³³: Թերևս այս եկեղեցին էլ եղել է Երևանի Ս. Կաթողիկէն, որի վաղագույն հիշատակումները XVI-XVII դարերից են: Շարդենն այն հիշատակել է «Catovike» ձևով³⁴: Եկեղեցական համալիրի Կաթողիկէ Ս. Աստվածածին երկանվանումն էլ պայմանավորված է այս հանգամանքով³⁵: Ըստ ամենայնի, մեծ եկեղեցին հիմնովին քանդվել է 1679 թ. ավերիչ երկրաշարժից, իսկ կանգուն մնացած Ս. Աստվածածին փոքր եկեղեցին որպէս ավագ խորան է ծառայել երկրաշարժից հետո՝ 1693-1695 թթ. կառուցված ընդարձակ և եռանավ սրահով եկեղեցու համար: 1936-1937 թթ. Երևանի քաղխորհրդի որոշմամբ քանդվել է ուշմիջնադարյան այդ եռանավ սրահը, որի շնորհիվ ամբողջությամբ բացվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին³⁶:

³¹ Դիվան հայ վիմագրության 1973, 60, արձ. 261:

³² Դիվան հայ վիմագրության 1967, 57, արձ. 150:

³³ Шарден 1902 (ներդիր՝ գրքի վերջում):

³⁴ Chardin 1811, 163.

³⁵ Ղաֆադարյան 1975, 26:

³⁶ Ղաֆադարյան 1975, 23-24: Տե՛ս նաև Հակոբյան 1969, 269-270, Сивков 1962, 183-197:

Գալով եկեղեցու Կաթողիկե անվանը՝ կարելի է ենթադրել, որ ժամանակին այն եղել է Երևանի գլխավոր կամ մայր եկեղեցին³⁷, որտեղ, ինչպես նշում է XIX դ. ճանապարհորդ Հենրի Լինչը, պարսկական տիրապետության օրոք պատարագ են մատուցել հայոց կաթողիկոսները³⁸: Երևանի գլխավոր եկեղեցուն մոտ են եղել նաև եպիսկոպոսարանի շենքը և, ամենայն հավանականությամբ, «Երկուերեսնի» անունով հայտնի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին³⁹: Թերևս քաղաքի գլխավոր եկեղեցու հանգամանքով պետք է բացատրել Գրիգոր խոջայի այսչափ ուշադրությունը Երևանի Կաթողիկեի նկատմամբ: Այս առումով պակաս նշանակություն չի ունեցել և այն փաստը, որ խոջան միաժամանակ եղել է նույն եկեղեցու հոգաբարձուն կամ հոգաբարձուներից մեկը:

Ցավոք, հիշատակարանում արձանագրված չէ եկեղեցու ժամատան կառուցման թվականը: Նկատելի է, որ եկեղեցու և նրա շրջակայքի պեղումները, պահպանված արձանագրությունները կամ նրանց բեկորները ցույց են տվել, որ տեղում ոչ թե մեկ, այլ առնվազն երկու անգամ է ժամատուն կառուցվել՝ 1609 և 1642 թթ.⁴⁰: Թ. Հակոբյանի կարծիքով՝ Գրիգոր խոջայի ծախքով հիմքից կառուցվել է 1609 թ. ժամատունը: Իր կարծիքը նա հիմնավորում է Կ. Ղաֆադարյանի վերձանած՝ նույն թվականի մի արձանագրությամբ, որից քաղվածաբար ներկայացնում ենք մեզ հետաքրքրող հատվածները. «...Շնորհին Աստուծոյ ես՝ Գրիգորս՝ որդի Թեզագուլենց Մարգարին, եւ ամուսին իմ՝ պարոն Խաթուն, միաբանեցաք եւ շինեցաք ժամատունս ի հիմանց, եւ այլ բազում արդիւնս արար[ա]ք ի դրան տաճարիս...: Թվին ՌԾԸ (1609): Յակոբ գրիչս յիշեցէ՛ք»⁴¹: Մեզ հայտնի չէ, թե որն է պատմաբանի կովանը 1609 թ. այս ժամատունը Գրիգոր խոջային վերագրելու հարցում, սակայն ակնհայտ է, որ արձանագրության մեջ հիշատակված Թեզագուլենց Մարգարի որդի Գրիգորը չի կարող նույնացվել Մոծակենց Արզումբեկի որդի խոջայ Գրիգորի հետ: Տարբեր են նաև երկու Գրիգորների կանանց անունները:

³⁷ Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյանը նշում է, որ *կաթողիկե* անունն են ստացել մայր եկեղեցիները, որոնց միաժամանակ բնորոշ է եղել սրածայր գմբեթը, հմմտ. Օրմանեան 1979, 142-143:

³⁸ Лич 1910, 276.

³⁹ Հարությունյան Ա. 2021:

⁴⁰ Ղաֆադարյան 1975, 28:

⁴¹ Հակոբյան 1971, 357: Տե՛ս նաև Ղաֆադարյան 1975, 139, արձ. 3:

Ինչ վերաբերում է 1642 թ. ժամատան կառուցումը Գրիգոր Խոջային վերագրելուն, ապա պետք է ասել, որ չնայած ժամանակային տեսանկյունից սա առավել հավանական էր թվում, սակայն դժվարություն էր հարուցում այն հանգամանքը, որ մեզ հայտնի չէր՝ արդյոք օտարությունից վերադարձել էր Խոջան նշյալ թվականին, թե՞ ոչ. Երևանում նրա հաստատման միակ վկայությունը 1652 թ. գրված հիշատակարանն էր: Բարեբախտաբար, Արարատի մարզի Բուրաստան գյուղի Ս. Հակոբ եկեղեցում վերջերս հայտնաբերված խաչքարի 1642 թվակիր արձանագրությունը փարատեց է մեր կասկածը (նկ. 1): Խոշոր և գեղեցիկ երկաթագրով վիմագրում, որը հմտորեն փորագրված է երբեմնի ագուցված խաչքարի⁴² աջ եւ ձախ կողմերում, կարդում ենք. «Յ(հ)շ(ա)տ(ա)կ է ս(ուր)բ խ(ա)չս Արզունբէկի որդի խ(օ)ճ(այ) Գ(ր)իգ(որ)ին եւ կողակից Հունիխանին. թվին ՌՂԱ. (1642)»:

Նկ. 1. Խաչքար, 1642 թ., Բուրաստան գյուղ, Ս. Հակոբ եկեղեցի

⁴² Խաչքարի նախնական տեղը հայտնի չէ, սակայն դատելով վերջինիս չափերից, ձևից և խաչքարի կողային հատվածների կտրվածքներից, կարելի է վստահորեն նշել, որ այն ժամանակին ագուցված է եղել որևէ պատի մեջ: Խաչքարի մասին տեղեկացել ենք մեր գործընկեր Արսեն Հարությունյանից, ապա կապվել ենք Բուրաստան գյուղի հոգևոր հովիվ տեր Գևորգ Աբյանի հետ, որը սիրով մեզ տրամադրեց լուսանկարը և անհրաժեշտ տեղեկությունները: Շնորհակալություն ենք հայտնում մեր գործընկերոջը՝ իրազեկելու, ինչպես նաև տեր Գևորգին՝ ցուցաբերած աջակցության համար:

Այս եզակի հիշատակության շնորհիվ առավել քան հավանական է դառնում այն, որ 1642 թ. ժամատունը կառուցվել է Գրիգոր խոջայի մեկենասությամբ: Մյուս կողմից՝ պարզ է արդեն, որ առնվազն 1642 թ. խոջան ոչ միայն վերադարձել էր Լեհաց երկրից, այլև ամուսնացած էր: Փաստորեն, այս արձանագրությունից ուղիղ 10 տարի անց գրված հիշատակարանից կարելի է նկատել նաև, որ խոջան զավակներ չի ունեցել:

ՄՄ N 6231 Հայսմավորքի հիշատակարանից տեղեկանում ենք նաև, որ Գրիգորն աչքի է ընկել շինարարական մեկ այլ գործով ևս: Կարապետ գրչի խոսքով՝ «Ա. (1) կամուրճ շինեաց Փարաքարայ ջրին վերայ»⁴³: Ցավոք, նշյալ կամրջի մասին մեզ հայտնի չեն լրացուցիչ տեղեկություններ, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Փարաքարի ջրանցքի վրա XVII դ. առաջին կեսին կառուցված մի կամրջի մասին է, որի ներկա տեղորոշումը պարզ չէ:

Հատկանշական է, որ Փարաքարի կամրջից բացի՝ Գրիգոր խոջայի դրամական միջոցներով ավելի ուշ՝ 1664 թ., Քասախ գետի վրա հիմքից կառուցվել է ևս մեկ կամուրջ, որի մասին տեղեկանում ենք արդեն ոչ թե նշյալ հիշատակարանից, այլ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութիւն»-ից: Ըստ պատմագրի՝ Աշտարակի մերձակայքում՝ Քասախ գետի վրա կառուցված հին կամուրջը, որն ուներ հույժ կարևոր նշանակություն՝ «քանզի բազում գաւառաց եւ բազում ճանապարհաց անցուրդ է», այլևս պիտանի չէր գործածության համար, քանի որ հնացել էր, խախտվել և մասամբ քարաթափ եղել: Երևանցի Գրիգոր խոջան ձեռնամուխ է եղել ոչ թե այդ հին կամրջի նորոգմանը, այլ ամբողջությամբ նորի կառուցմանը: Ահա թե ինչ է գրում Դավրիժեցին.

«Վասն որոյ բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր այրն՝ մահտեսի խօջայ Գրիգորն, զոր մականուամբ Մոծակենց Գրիգոր ասէին, որ է բուն տեղացի յԵրեւան քաղաքէն: Սա զհին կարմունջն, որ մերձեալ էր ի փլանիլ, քակեաց եւ ապա փոխեաց զտեղն եւ սկսաւ ի հիմանէ նոր շինել, ամուր եւ հաստատուն կրով եւ գործուն քարիւ՝ ըստ պատշաճի եւ բարեվայելույ՝ յօրինեալ ի հիմանէ մինչեւ ցկատարումն՝ վասն հոգւոյ իւրոյ փրկութեան եւ վասն առ Աստուած յուսոյն, բազում աշխատանս կրեալ եւ բազում զանձս

⁴³ Հակոբյան 1984, 501:

ծախեալ մինչեւ ցկատարումն հասուցեալ, ի թուականիս մերում ՌՃԺԳ (1664) ի փառս Աստուծոյ»⁴⁴:

Նկատենք, որ Քասախ գետի վրա կառուցված այս կամուրջը ուշ-միջնադարյան Հայաստանի կամրջաշինության լավագույն նմուշներից է. այսօր էլ այն կանգուն է և հիացնում է այցելուներին իր գեղեցկաշեն և եռակամար թռիչքներով⁴⁵: Առանձնանշելի է, որ կամուրջն ունեցել է նաև շինարարական արձանագրություն, որն ավելի ուշ եղծվել և անընթեռնելի է դարձել⁴⁶, ուստի՝ Դավրիժեցու վկայությունը կամրջի և այն կառուցողի մասին մեզ հայտնի միակ սկզբնաղբյուրն է: Կամրջի շինարարության վերաբերյալ ուշագրավ մի բանահյուսական պատառիկ է վկայակոչում Սուրեն Սաղումյանը: Ըստ ժողովրդական ավանդության՝ կամրջի կառուցումը հաջողությամբ ավարտին է հասել միայն այն ժամանակ, երբ նրա որմի մեջ ամփոփել են մի որբ աղջկա⁴⁷:

Գրիգոր Խոջայի այս կամրջաշինությունը առիթ է տվել որոշ շփոթների, որոնք պարզաբանման և հստակեցման կարիք ունեն: Առանձին ուսումնասիրողներ Մոծակենց Գրիգոր Խոջային նույնացրել են Խոջա Փլավ անունով հայտնի քանաքեռցի մեկ այլ մեծահարուստի հետ, որը նույնպես աչքի է ընկել կամուրջ(ներ)ի շինարարությամբ: Ստուգելով բոլոր հիշատակումները, ինչպես նաև անուղղակի վկայությունները՝ որևէ կապ չտեսանք այս երկու գործիչների միջև, ուստի կարծում ենք, որ նրանց նույնացումն անտեղի է: Փորձենք հասկանալ՝ ինչու:

Գրիգոր Մոծակենցի ծախքով կառուցված Աշտարակի վերոնշյալ կամուրջը ժամանակին արտաքնապես նմանեցվել է Օշական գյուղի և Քանաքեռի կամուրջներին: Մասնավորապես, XIX դ. երկրորդ կեսի նշանավոր տեղագիր Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը գրում է, որ Օշականի, Աշտարակի և Քանաքեռի կամուրջները միանման են կառուցված, իսկ նրանց արձանագրությունները եղծված են⁴⁸: Հիմք ընդունելով այս տեղեկությունը՝ հետազոտող Գեղամ Ասատրյանն իր ուսումնասիրության մեջ եկել է այն եզրակացության, որ Գրիգոր Մոծակենցը կառուցել է ոչ միայն Աշտարակի, այլև Օշականի և Քանաքեռի կամուրջները:

⁴⁴ Դավրիժեցի 1990, 285:

⁴⁵ Հարությունյան 1960, 114-118:

⁴⁶ Շահխաթունեանց 2014, 261:

⁴⁷ Սաղումյան 1998, 85, 117:

⁴⁸ Սմբատեանց 1895, 221:

Շարունակելով միտքը՝ ուսումնասիրողը նշում է, որ Երևանի երբեմնի նշանավոր «Կարմիր» կամուրջը ևս Գրիգոր խոջան է կառուցել⁴⁹։ Այս կարծիքի համար հիմք է ծառայել Երևանցի մեծահարուստ վաճառականի մասին հայ ճարտարապետության խորագիտակ Թորոս Թորամանյանի այն դիտարկումը, ըստ որի՝ Գրիգոր Մոծակենցին «աշտարակցիք ավանդաբար անվանում են քանաքեռցի Խոջա Փլավ»⁵⁰։ Իսկ այս անունը մեզ հայտնի է. իսկապես, խոջա Փլավի անվան հետ է կապվում Երևանի «Կարմիր» կոչվող կամրջի կառուցումը Հրազդան գետի վրա։ Ե. Շահագիզի վկայությամբ՝ կամուրջը, ի պատիվ կառուցողի, կոչվել է նաև «Խոջա Փլավի կամուրջ»⁵¹։

Այսպիսով, ստացվում է, որ Գրիգոր Մոծակենցը մի կողմից նույնացվել է Խոջա Փլավի հետ, մյուս կողմից՝ նրան է վերագրվել Օշականի, Քանաքեռի և Երևանի կամուրջների շինարարությունը։ Մինչդեռ Օշականի կամուրջն ունի շինարարական արձանագրություն, համաձայն որի՝ այն կառուցվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Նահապետ Ա. Եղեսացու (1691-1705 թթ.) հովանավորությամբ։ Մեջբերում ենք արձանագրությունն՝ ըստ Հովհաննես Շահխաթունյանցի. «Յիշատակ է կամուրջս տեսոն Նահապետ կաթողիկոսին սուրբ Էջմիածնի. ՌՃԾԵ (1706) թվին»⁵²։ Այլ խոսքով, Օշականի կամուրջն առնչություն չունի Մոծակենց Գրիգորի հետ։ Ինչ վերաբերում է Խոջա Փլավ և խոջա Գրիգոր գործիչների անհարկի նույնացմանը, ապա կարծում ենք, որ անվանի ճարտարապետ Թ. Թորամանյանի այս միտքը գալիս է, թերևս, հայագիտության մեծ նահապետ հայր Ղևոնդ Ալիշանի «Այրարատ» երկասիրությունից, որտեղ իսկապես առկա է այս շփոթը. մխիթարյան անխոնջ մշակը նշում է, որ Աշտարակի կամրջի շինարարին «ռամիկն կոչէ Խօջայ Փլաւ ոմն հայ»⁵³։ Նկատենք, որ «Այրարատ»-ի այս վկայակոչումով Խոջա Փլավը, որպես Աշտարակի կամրջի շինարար, տեղ է գտել նաև «Հայոց անձնանունների բառարան»-ում⁵⁴։ Բայց, ինչպես տեսանք, Աշտարակի կամուրջը կառուցել է Գրիգոր խոջան, որի մասին վկայում է դեպքերի ժամանակակից Առաքել

⁴⁹ Ասատրյան 1990, 44:

⁵⁰ Թորամանյան 2013, 362:

⁵¹ Շահագիզ 2003, 190-191:

⁵² Շահխաթունեանց 2014, 260:

⁵³ Ալիշան 1890, 185:

⁵⁴ Աճառեան 1962, 209:

Դավրիժեցին: Եվ վերջապես, 1694 թ. խաչքարային մի հիշատակագրության համաձայն՝ թերևս նույն Խոջա Փլավի իսկական անունը եղել է Հակոբ. «Թվին ՌՃԽԳ (1694): Յիշատակ է սուրբ խաչս Յակոբի, որ մականուամբ Փլաւ ասի...»⁵⁵: Սույն խաչքարն այժմ Երևանի պատմության թանգարանում է:

Այսպիսով, պարզելով այս շփոթի աղբյուրը, հավանական ենք համարում, որ այն առաջ է եկել մի կողմից այս երկու գործիչների «խոջա» պատվանվան, մյուս կողմից՝ նրանց շինարարական գործունեության ընդհանրություններով⁵⁶: Այլապես դժվար է պատկերացնել, թե ինչու ՄՄ N 6231 Հայսմավուրքի գրիչ Կարապետ Մոկացին, որն այդքան հանգամանալից թվարկում է Մոծակենց Գրիգորին և նրա ընտանիքին առնչվող տեղեկությունները, լռում է ենթադրաբար նրա «Փլավ» մականվան մասին: Ճիշտ նույնը կարելի է ասել նաև պատմագիր Առաքել Դավրիժեցու մասին, որը մանրամասն հիշատակում է միայն Աշտարակի կամրջի կառուցման իրադարձությունը, հարկ համարում առանձին շեշտել Գրիգոր խոջայի Մոծակենց մականունն ու նրա՝ Երևանցի լինելը, բայց խոսք անգամ չի ասում ոչ պակաս արժեքավոր և իր գեղեցկությամբ Աշտարակի կամրջին չզիջող Երևանի «Խոջա Փլավ» կամ «Կարմիր» կամրջի մասին:

Դառնալով խոջա Գրիգորին՝ նշենք, որ շինարարական ծավալուն գործունեությունից զատ, ինչպես վկայում է նշյալ Հայսմավուրքի գրիչներից Կարապետ Մոկացին, խոջայի միջոցներով գնվել ու Երևանի Կաթողիկե եկեղեցուն են ընծայվել ծիսական անհրաժեշտ պարագաներ և մեծածախս ձեռագրեր. քննվող Հայսմավուրքից բացի՝ նա եկեղեցուն նվիրել է մեկական ճաշոց, Ատենի Սաղմոսարան և մագաղաթյա ոսկեկազմ Ավետարան, ընդհանուր քանակը՝ 4 ձեռագիր:

Ըստ ամենայնի՝ Գրիգոր խոջայի նվիրատվություններն ու բարեգործությունները ծննդավայր Երևանում և նրա մերձակայքում այսքանով չեն սահմանափակվել, սակայն մեզ հասած այս տեղեկություններն էլ բավա-

⁵⁵ Ղաֆադարյան 1975, 216, արձ. 252:

⁵⁶ Չենք բացառում, իհարկե, որ նշյալ գործոններով պայմանավորված՝ իին աշտարակցիներն իսկապես շփոթել են այս երկու գործիչներին, սակայն, ինչպես նշում է Ե. Շահազիզը, Դավրիժեցու մանրամասն տեղեկությունները կասկածի առիթ չեն տալիս, որ Աշտարակի կամուրջը կառուցել է Գրիգոր Մոծակենցը: Հմմտ. Շահազիզ 1987, 179-180:

րար են նրան XVII դ. երևանյան նշանավոր և ազդեցիկ գործիչներից համարելու համար:

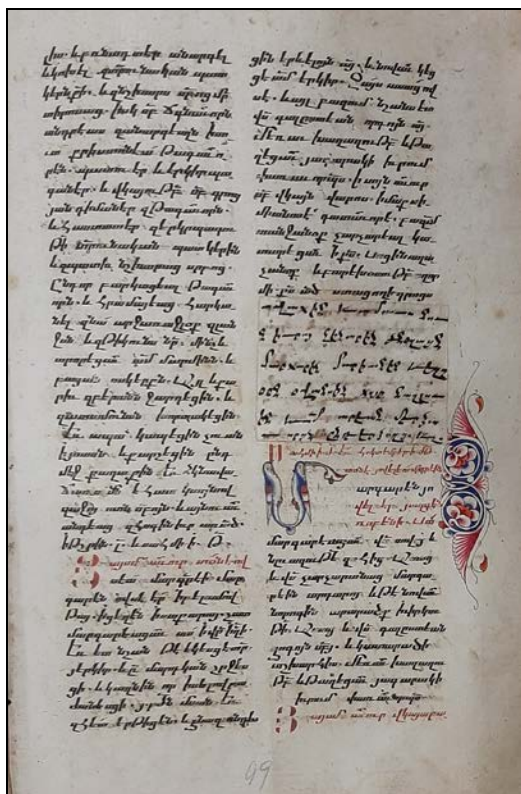
ՄՄ N 6231 Հայսմավուրքը. գրչավայրից Մաշտոցյան Մատենադարան

Գաղտնիք չէ, որ մեզ հայտնի հազարավոր հայերեն ձեռագիր մատյաններ իրենց ներկա հավաքածուներ մուտք են գործել ամենատարբեր ճանապարհներով՝ ժամանակի ընթացքում հաղթահարելով զանազան փորձություններ, փրկվելով հրից ու սրից, գողացվելով, ապա փրկագնվելով և այդպես շարունակ: Հետաքրքիր է, որ անկախ գրչության վայրից և ժամանակից՝ հայերեն ձեռագրերը հիմնականում բախտակից են եղել միմյանց, և քննվող Հայսմավուրքը դրա վառ օրինակներից է: Մատյանում պահպանված հիշատակարան-հիշատակագրությունների շնորհիվ ստորև, ըստ հնարավորի, փորձել ենք պարզել այն ուղին, որով անցել է ձեռագիրն իր ստեղծման օրից և վերջնական հանգրվանը գտել Մաշտոցյան Մատենադարանում՝ ստանալով իր ներկա 6231 թվահամարը:

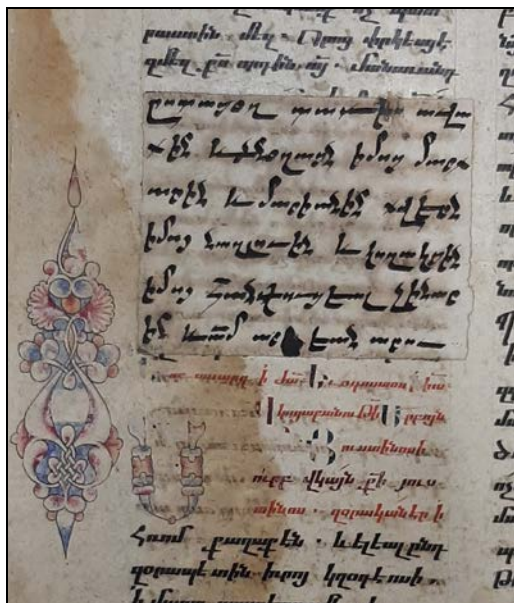
Քննվող ձեռագիրն ունի 38×24 սմ մեծություն, գրված է համաչափ ելկանոնավոր բոլորգրով, գրությունը երկայուն է, տողերի քանակը՝ 37 (նկ. 2): Հայսմավուրքը բաղկացած է 658 թերթից և պատկանում է «ծերենցյան» կոչվող խմբագրությանը⁵⁷: Մատյանն ունի համեստ զարդանկարչություն, որն արտահայտված է գերազանցապես բուսական և թռչնային լուսանցազարդերով և հանգուցագիր ու թռչնագիր զարդագրերով: Զարդանկարների ներկապնակը ևս աչքի չի ընկնում վառ ու հարուստ գույներով. գործածված են կարմիրը, կապույտը, կանաչը և նարնջին, որոնք տամկության հետևանքով տեղ-տեղ խունացած են: Ձեռագրի տարբեր թերթերին առկա են ոչ միայն խոնավության, այլև մոմի, կաթիլքի և այրվածքի հետքեր: Եզրային հատվածները տեղ-տեղ պատռված են: Ձեռագրի որոշ թերթեր սխալ հերթականությամբ են. այս հետևանքությունն առաջացել է մատյանի առաջին նորոգման ժամանակ (XX դար):

Ձեռագրի ընդօրինակման հանգամանքները, ժամանակը, վայրը և անհրաժեշտ մյուս տեղեկությունները, գրչական սովորույթի համաձայն, զետեղված են մատյանի վերջում դրված գլխավոր հիշատակարանում,

⁵⁷ Հմմտ. Եգանյան, Չեյթունյան, Անթաթյան 1970, 276: «Ծերենցյան» խմբագրության համար հմմտ. [Հայսմավուրք] 1730:

Նկ. 2. ՄՄ, N 6231, 99ա - Մի էջ ձեռագրից

Նկ. 3. ՄՄ, N 6231, 13բ - հետագա հիշատակագրություն

որը զբաղեցնում է 655բ-658ա էջերը: Գրիչ Կարապետ Մոկացին, որը մատյանի երկրորդ և հիմնական մասի ընդօրինակողն է (Կարապետ գրիչն ընդօրինակել է 49-52 և 54-658 թերթերը, իսկ 1-48 և 53 թերթերը ընդօրինակել է Ստեփանոս գրիչը⁵⁸), գրում է. «Արդ, եղեւ զրաւ գրչագրութեանս սորա ի յերկիրս Այրարատեան, ի գեղս, որ կոչի Նորգ՝ ընդ հովանեաւ Սուրբ Սիմէոն ծերոյն եւ Սուրբ Աստուածածնին, ի թուաբերութեանս Հայկազեան տումարի ՌՃ եւ մէկ (1652) թուի...»⁵⁹:

Շարունակելով հիշատակարանը՝ գրիչը թվարկում է ժամանակի հոգևոր առաջնորդներին, ապա շարադրում է մատյանի պատվիրատու Գրիգոր խոջային, նրա գործունեությանն ու ընտանիքի անդամներին առնչվող և մեզ արդեն հայտնի տեղեկությունները: Գրիչն այնուհետև խնդրում է հիշել իրեն և իր հարազատներին. «Կրկին անգամ աղաչեմ՝ յիշեցէ՛ք ի Տէր զանախտան գծողս՝ զԿարապետ դպիրս եւ զհայրն իմ՝ զմահդասի Սէթն եւ զմայրն՝ զԳօզալաղէն եւ զամենայն արեան առու մերձաւորսն»⁶⁰:

Գլխավոր հիշատակարանից զատ, մատյանի տարբեր էջերին՝ հիմնականում միջբնագրային հատվածներում, կան գրչության ժամանակի և հետագայի մի քանի տասնյակ մեծ ու փոքր հիշատակարան-հիշատակագրություններ, որոնք հայկական ձեռագրական ավանդույթում սովորական են Հայսմավուրք մատյանների համար⁶¹: Դրանցից մի քանիսը ձեռագրի գրչությունը մեկնարկած Ստեփանոս գրչի հիշատակարաններն են, ինչպես, օրինակ՝ «Քրիստոս Աստուած, բարեխօսութեամբ Մօր քո եւ կուսի, ողորմեա՛ մեղսամակարթ Ստեփանոս գծողի, մանաւանդ խօջայ Գրիգորին եւ ամուսնոյն՝ Հուսիխանին, եւ ծնօղացն՝ պարոն Արզումբէկին եւ Եղիսաբէթին, եւ Եղբօրն՝ խոջա Աւետիսին եւ զարմից սոցին»⁶²:

Նկատենք, որ միջբնագրային հատվածների միջև զետեղված այս փոքրիկ և, որպես կանոն, նույնաբովանդակ հիշատակագրությունների մի

⁵⁸ Այս տեղեկությունը քաղել ենք ձեռագրի նախնական նկարագրությունից, որն առայժմ անտիպ է: Աշխատանքն իրականացրել է Մատենադարանի ձեռագրագիտության բաժնի աշխատակից Հասմիկ Իրիցյանը: Շնորհակալ ենք մեր գործընկերոջը, ինչպես նաև Ձեռագրագիտության բաժնի վարիչ և Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ, պ.գ.դ. Գևորգ Տեր-Վարդանյանին՝ անտիպ նկարագրությունը մեզ տրամադրելու համար:

⁵⁹ Հակոբյան 1984, 500:

⁶⁰ ՄՄ, N 6231, 658ա: Տպագիր հիշատակարանում բացակայում է գրչի հայրանունը. հմմտ. Հակոբյան 1984, 502:

⁶¹ Հմմտ. Հարությունյան 2019, 73-74:

⁶² Հակոբյան 1984, 499:

մասը հետագայում ամբողջությամբ կամ մասնակի ծածկվել է փոքրիկ թերթիկներով, որոնց վրա հավելվել են հետագա ստացողի սեղմ և դարձյալ նույնաբովանդակ հիշատակագրությունները (13բ, 16ա, 74ա, 96բ, 99ա, 102ա եւ այլուր): 13բ էջի գրչության հիշատակարանի վրա փակցված թերթիկին կարդում ենք. «Ըստացող տառիս Ավաքին եւ ծնողացն իմոց՝ Մարքարին եւ Մարիանին, քվերն իմոյ՝ Նազլուին, եւ կողակցին իմոյ՝ հանգուցեալ Չինարին, եւ ամենայն արեանարու» (նկ. 3): Հիշատակարանները ծածկելու այս երևույթը եզակի չէ. չնայած դրա անընդունելի լինելուն և դրա դեմ գրիչների հաճախակի թախանձանքներին, զանազան անեծքների ու կենաց գրից ջնջվելու սպառնալիքներին՝ այնուամենայնիվ, հետագա ստացողներն իրենց անունները գրելու նպատակադրումով վնասել են գրչության հիշատակարանները, ծածկել կամ քերել են դրանք⁶³: Քննվող Հայսմավուրքը ևս բացառություն չէ այս տեսանկյունից:

Վերոհիշյալ Ավագի թողած տասնյակ հիշատակագրությունների մեջ արժեքավոր է հատկապես 658բ էջինը, որից տեղեկանում ենք, որ ծնունդով գանձակցի Ավագը (Գանձակից լինելու մասին դարձյալ Ավագի հիշատակարանից ենք տեղեկանում. 658ա՝ «ես մեղուցեալ Աաքս, որդի Մարգարին, ի յերկրէն Գանջայու...») 1723 թ. սույն մատյանը գերեվարված է տեսել Արգրում (էրգրում, իմա՝ Կարին - Խ.Հ.) քաղաքում, փրկագնել է այն, բերել և նվիրել է Ս. Կաթողիկե եկեղեցուն, ըստ ամենայնի՝ Երևանի. «Թվին ՌՃՀԲ.ումն (1723) առի այս Այսմ[աւուրքս] ես՝ մեղաւոր Ավաքս, [Ա]րգրում քաղաքումն, որ էր սայ եսիր (իմա՝ գերի - Խ.Հ.) եւ գերի ի ձեռս օսմացու եսկիչարու (իմա՝ զինվոր - Խ.Հ.), ազատեցի կամօքն Աստուծոյ ի հալալ ապրանանց իմոց մեծաւ փափաքանօք, բերի զսա եւ յետու յիշատակ ի դուռն Սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցուն»⁶⁴:

Հիշատակագրության համաձայն՝ գրչությունից 71 տարի անց Նորքում գրված ձեռագիրը մեզ անհայտ ճանապարհով հայտնվել է Կարինում և գերության մեջ է եղել թուրք զինվորների ձեռքին: Իհարկե, սա պատահական չէր, եթե նկատի ունենանք, որ XVII-XVIII դդ. Արարատյան

⁶³ Հմմտ. Հարությունյան 2019, 186-197:

⁶⁴ Հիշատակարանների ժողովածուում ՌՃՀԲ (1723) թվականը ներկայացված է ՌՃԵ (1656) ձևով, որը թերևս գալիս է Մատենադարանի «համառոտ» ցուցակից, որտեղ հետագայի այս հիշատակարանի թվականն ընթերցված է ՌՃԵ: Հմմտ. Եզանյան, Ջեյթունյան, Անթաթյան 1970, 276, Հակոբյան 1984, 719: Ճշտումը՝ ձեռագրի նկարագրող Հ. Իրիցյանի:

դաշտը և, մասնավորապես, Երևանը, եղել են թուրք-պարսկական ուժերի պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ: Կատաղի մարտերը Երևանի բերդի և նրա մերձակայքի համար նկարագրված են ժամանակի հայ և օտար սկզբնաղբյուրներում, որոնք միաժամանակ վկայում են հայության անելանելի դրությունը՝ տեղի ունեցող կողոպուտը, վրա հասած թանկությունը, սովը և այլն: Դժվար է վստահորեն նշել, թե ձեռագիրն այս օրերին երբ է գողացվել-տարվել Կարին, սակայն, հավանաբար, դա տեղի է ունեցել XVIII դ. երկրորդ տասնամյակին՝ թուրք-պարսկական նոր թափ ստացած մարտերի ժամանակ, քանի որ XVII դ. 40-ական թթ. մինչև XVIII դարասկիզբ հարաբերական անդորր էր Երևանում⁶⁵: Ըստ որում՝ սա նույն ճակատագրին արժանացած ժամանակի միակ ձեռագիրը չէր. XIII դ. գրչագրված ՄՄ N 1930 մատյանը 1724 թ. ևս գերեվարվել է թուրքական զորքի՝ դեպի Երևան կազմակերպած հերթական արշավանքի ժամանակ. «Թվին ՌՃՀԳ (1724), որ փաշեն եկն ի վերա Երեւանայ, եւ գիրքս գերի անկաւ ի ձեռն քուրթ Օսման աղային Ղիադինեցոյ», - կարդում ենք նշյալ ձեռագրի հետագա հիշատակարանում⁶⁶:

Այսպիսով, 1723 թ. Ավագը, ձեռագիրը գերությունից ազատելով, երկրորդ կյանք է տվել մատյանին՝ այն նվիրաբերելով Կաթողիկե եկեղեցուն՝ ի հիշատակ իրեն և իր հարազատներին: Հարկ է ամեն դեպքում նկատել, որ գանձակցի փրկագնողը Կաթողիկե եկեղեցին հիշատակելիս չի արձանագրել նրա գտնվելու վայրը, սակայն առավել հավանական է, որ խոսքը հենց Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու մասին է: Ըստ ամենայնի՝ փրկագնումից հետո Ավագը ցանկացել է մատյանը վերադարձնել իր տեղը և բերելով Երևան՝ նվիրել է քաղաքի մայր եկեղեցուն, որին և այն ընծայված է եղել ի սկզբանե⁶⁷: Որ խոսքը Երևանի եկեղեցու մասին է, անուղղակի կերպով հաստատվում է նույն ձեռագրի 658բ էջի մեկ այլ սեղմ հիշատակագրությամբ, որը 1771 թ.՝ փրկագնումից 48 տարի անց, թողել է

⁶⁵ 1630-ական թվականների թուրք-պարսկական կատաղի մարտերը ժամանակավորապես դադարել են 1639 թ. հաշտությամբ, որը տևել է մի քանի տասնամյակ: Այդ ընթացքը քիչ թե շատ բարենպաստ է եղել նաև հայ ժողովրդի և հատկապես Արարատյան դաշտի բնակիչների համար: Տե՛ս Հակոբյան 1971, 50-52: Պատահական չէ, որ քննվող ձեռագրի հիշատակարաններում ևս այս կոիվների մասին գրեթե ոչինչ չի նշվում:

⁶⁶ Մայր ցուցակ Մատենադարանի 2012, 608:

⁶⁷ «Որ ընծայեաց զայս Յայսմաուրս եւ զայլ նուէրս, որ ի վերոյ գրեալ կայ, ի հալալ արդեանց իւրոյ ի դուռն Կանթուղիկէի Սուրբ եկեղեցոյ», - գրում է Կարապետ գրիչը (ՄՄ, N 6231, 658ա):

ումն տեր Հովհաննես քահանա (տեր Օվանէաս ձևով): Այս հիշատակագրության համաձայն՝ Հայսմավուրքը գտնվելիս է եղել արդեն Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցում, այսինքն՝ Կաթողիկե եկեղեցուց այն տեղափոխվել է Երևանի մեկ այլ եկեղեցի. «Ես՝ տեր Օվանէաս քահանայս, գրեցի Սուրբ Սարգրսի եկեղեցուն մէջն, այս է իմ օրհնվելու թին՝ ՌՄԻ.ին՝ (1771), փետր[ուարի] ԻԶ.ին (26)՝ Տնտես կիրակին»:

Հայսմավուրքի տարբեր էջերին և լուսանցքներին կան թվակիր և անթվական այլ հիշատակագրություններ ևս՝ գրված նոտրագրով ու շղագրով: Մասնավորապես, 1822 թ. հունվարին Անդրեաս Մկրտչյան (658 ք), 1846 թ. մայիսի 14-ին Քիարիմ Զեյնալոդինօղլուց (285 ք, 451 ք), 1882 թ. մահտեսի Սարգիս Դատյանց (593 ք) անուններով անձինք թողել են սեղմ և բուն ձեռագրի պատմությանը կամ գտնվելու վայրին չառնչվող նշումներ: XVIII դարակեսով կարելի է թվագրել նաև գրչության ժամանակի մի շարք հիշատակարանների վրա ժամհար Ավագի (տարբեր է ձեռագիրը փրկագնող Ավագից) փակցրած փոքրիկ թերթիկները, որոնց վրայի գրություններում վերջինս խնդրում է հիշել իրեն, կողակցին և ծնողներին (453ք, 457ա, 459ա, 466ք և այլուր): Ցավոք, վերջինս նույնպես ոչինչ չի նշել տվյալ պահին մատյանի գտնվելու վայրի մասին:

1882 թ. գրության մեջ վերոհիշյալ մահտեսի Սարգիս Դատյանցը հայտնում է, որ երկար գիշերներ է անցկացրել Հայսմավուրքի պատմությունները (իր բառով՝ «առակները») ընթերցելով, ապա ժամանակագրական բնույթի որոշ նշումներ է անում (թվականների ակնհայտ շփոթով)՝ հիշատակելով ռուսական զորքի կողմից Երևանի բերդի գրավման և ռուսթուրքական պատերազմի մասին: Հիշատակագիրը նշում է, որ այդ ընթացքում Երևանում պարենային որոշ ապրանքների թանկություն է եղել: Շարադրանքն ավարտում է 24-ամյա իր որդու հիշատակումով և հիշման արժանի անելու խնդրանքով. «...եւ այս միջոցումն սաստիկ թանկութիւն եղեւ. արադի 12 կրվանքեն (իմա՝ գրվան՝ չափման միավոր. տարա - Խ.Հ.) ծախվեց 5 մանեթ, կինին (իմա՝ գինի)՝ 3 մանեթ, հացի խավվարն (իմա՝ ծանրության չափ. Երևանում՝ 30 փութ⁶⁸) 200 մանեթ, գարին՝ 1070 մանեթ, ծվի (իմա՝ ձու) հատն՝ 3 կոպեկ: Իմ Մարտիրոս որդույս ամքն են 24 տարեկան, օ՛վ հանդիբողը այսմ գրութ(եա)նս, խնթրեմ ինձ պէս մեղա-(ւ)որին ողորմի յիշե՛ք, Աստուած էլ ձեզ ողորմի»:

⁶⁸ Մալխասեանց 1944, 229: 1 փութը հավասար է եղել մոտավորապես 16 կգ-ի:

Թվակիր այս վերջին հիշատակարանում էլ, ցավոք, հիշատակագիրը չի նշել, թե որտեղ է Հայսմավուրքը պահվել այն պահին, երբ ինքն այն ընթերցել ու իր հիշատակարանն է հավելել: Ակնհայտ է միայն, որ ձեռագիրը շարունակել է գտնվել Երևանում:

Ըստ էության՝ վերջին այս բոլոր հիշատակագրություններում մատյանի գտնվելու վայրի վերաբերյալ որևէ տեղեկություն կարող էր օգտակար լինել այն հարցի պարզաբանման տեսանկյունից, թե, մասնավորապես, Երևանի որ եկեղեցում է Հայսմավուրքը պահվել Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհրդի՝ 1923 թ. դեկտեմբերի 14-ի որոշումից առաջ, որի համաձայն՝ հավաքվել են Երևանի եկեղեցիներում պահվող ձեռագրերը (ընդհանուր թվով՝ 78 մատյան): Դժբախտաբար, հավաքված այդ ձեռագրերի անտիպ ցուցակում արձանագրված չէ, թե որ մատյանը որ եկեղեցում է գտնվել: Հայտնի է միայն, թե եկեղեցիներից յուրաքանչյուրում որքան ձեռագիր է եղել հավաքման պահին⁶⁹: Ցուցակագրված ձեռագրերի համարակալումից (մեզ հետաքրքրող Հայսմավուրքը նշյալ ցուցակում կրել է 79 թվահամարը⁷⁰) հետո կազմվել է Երևանի եկեղեցիներից հավաքված ձեռագրերի հավաքածուն, որն ավելի ուշ մուտք է գործել Մատենադարանի ձեռագրական «Նոր հաւաքածու»-ի մեջ՝ մաս կազմելով «Խառն ժողովածու»-ի⁷¹:

Դառնալով մեզ հետաքրքրող հարցին՝ առավել հավանական ենք համարում, որ քննվող ձեռագիրը առնվազն 1771 թ. ի վեր շարունակաբար պահվել է Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցում և այդտեղից էլ այլ ձեռագրերի հետ մուտք է գործել վերոհիշյալ ձեռագրական հավաքածու: Այս ենթադրության համար հիմք ենք ընդունել Ե. Շահազիզի հայտնած այն տեղեկությունը, որի համաձայն՝ Հայսմավուրքի հիշատակարանի առաջին հրատարակիչ ավագ քահանա տեր Գրիգոր Սուքիասյանցը եղել է Ս. Սարգիս եկեղեցու սպասավոր⁷², որով էլ բացատրվում է վերջինիս՝ ձեռագրին տեղում ծանոթանալու և դրանից մի հատված հրատարակելու փաստը:

⁶⁹ ՄՄ, Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, N 29: Ըստ ցուցակի՝ հիշյալ 78 ձեռագրերը հավաքվել են հետևյալ եկեղեցիներից՝ Ս. Կաթողիկե՝ 25 ձեռագիր, Ս. Պողոս-Պետրոս՝ 20, Ս. Սարգիս՝ 7, Ս. Հովհաննես՝ 21, Զորավոր Ս. Աստուածածին՝ 2, Նորքի եկեղեցուց՝ 3 (ցավոք, եկեղեցին չի հստակեցվում):

⁷⁰ ՄՄ, Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, N 29, 2ա:

⁷¹ Եգանյան, Զեյթունյան, Անթաքյան 1965, 120:

⁷² Շահազիզ 2003, 58: Շահազիզի այս տեղեկության աղբյուրը մեզ հայտնի չէ. դրա փոխարենը գիտենք, որ 1906 թ. Գրիգոր քահանան եղել է երբեմնի Ս. Գրիգոր

Այսպիսով, կարծես թե ամբողջանում է մեծադիր այս Հայսմավուրքի պատմությունը. Գրիգոր Մոծակենցի պատվերով 1652 թ. Նորքում ընդօրինակված ձեռագիրը, հավանաբար, նույն դարի վերջին կամ հաջորդ դարի առաջին տարիներին գերեվարվել, տարվել է Կարին, ապա 1723 թ. փրկագնվել և կրկին վերադարձվել է Երևանի Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցի, որտեղից էլ այն տեղափոխվել է Ս. Սարգիս եկեղեցի, իսկ 1923 թ. Երևանի եկեղեցիներից հավաքված այլ գրչագրերի հետ մուտք է գործել Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածու: Հայսմավուրքն այսօր կրում է 6231 թվահամարը:

Հավարտ պետք է նշել, որ մատյանի որոշ թերթեր (652-657) ժամանակին անհայտ պայմաններում անջատվել են ձեռագրից, ապա այլ ճանապարհով կրկին մուտք են գործել Մատենադարան՝ ստանալով 9217 թվահամարը: Ուշագրավ է, որ կրկին այս ձեռագրից անջատված մի քանի այլ թերթեր (622, 635-637, 648) ավելի ուշ հայտնաբերվել են Լվովում և կրկին փոխանցվել Մատենադարանին՝ Ազգային գրադարանի աշխատակցուհի Նինել Ոսկանյանի միջոցով: Այս ամենի մասին տեղեկանում ենք Հայսմավուրքի Ա փեղկի կազմաստառին Մատենադարանի երկարամյա և վաստակաշատ ավանդապահ Օննիկ Եգանյանի՝ 1964 թ. սեպտեմբերի 1-ի գրառումից: Թե երբ և ինչ հանգամանքներում են այս թերթերն անջատվել ձեռագրից, կամ ինչպես են որոշ թերթեր հասել Լվով, պարզ չէ, ենթադրաբար, դա տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ մատյանը գերեվարված է եղել: Բարեբախտաբար, ձեռագրից անջատված այս բոլոր թերթերը Մատենադարանում վերամիավորվել են մայր ձեռագրին:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք վստահաբար նշել, որ հանձին Մոծակենց տոհմի՝ գործ ունենք ուշմիջնադարյան Երևանի մեծահարուստ ընտանիքներից մեկի հետ, որի որոշ ներկայացուցիչներ աչքի են ընկել իրենց բեղմնավոր գործունեությամբ: Հավանաբար, Մոծա-

Լուսավորիչ եկեղեցու (ներկայիս Ե. Չարենցի անվան դպրոցի տեղում, կանգուն է եղել մինչև 1940-ական թթ.): Հմմտ. Հարությունյան 1997, 35) սպասավոր, որի մասին տեղեկանում ենք նույն թվականի փետրվարի 22-ի՝ Էջմիածնի Սինոդի որոշումից. հմմտ. Արարատ, 1906 (3), 203: Թերևս 1906 թ. հետո Գրիգոր քահանան տեղափոխվել է Ս. Սարգիս, որտեղ և առիթ է ունեցել ծանոթանալու Հայսմավուրքին: Տեր Գրիգորից մեզ հայտնի է նաև 1910 թ. մի փոքրածավալ հրատարակություն՝ Սուքիասեանց 1910:

կենց տոհմի պատմությունը ձգվում է մինչև բուն միջնադար: ՄՄ N 6231 Հայսմավուրքի հիշատակարանի շնորհիվ տեղեկանում ենք, որ իր բարեբեր և բեղմնավոր գործունեությամբ Երևանում և նրա մերձակայքում առանձնացել է հատկապես խոջա Գրիգորը, որի նյութական միջոցներով կյանքի են կոչվել շինարարական տարբեր ձեռնարկումներ: Գրիգորի եղբոր՝ Ավետիս խոջայի մասին հիշատակումներից կարելի է եզրակացնել, որ վերջինս ևս ձեռնպահ չի մնացել քաղաքում իրականացվող ծրագրերից: Նշյալ ձեռագրի մեծ ու փոքր հիշատակարանները մեզ թույլ տվեցին նաև կազմել առնվազն XVII դ. առաջին կեսին Մոծակենց ընտանիքի կազմը պատկերող գծագիրը: Մյուս կողմից՝ նույն հիշատակարանները, ինչպես նաև հետագայում ձեռագրի տարբեր հատվածներում թողնված համառոտ գրությունները հիմք եղան մատյանի ստեղծման պատմությանն ու անցած ուղուն առնչվող հանգամանքների բացահայտման համար:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ՄՄ N 6231 Հայսմավուրքը XVII դարում վերելք ապրող Երևանյան գրչօջախներում ստեղծված լավագույն մատյաններից է, իսկ նրա պատվիրատուն՝ նույն շրջանի երևելի գործիչներից:

Գրականություն

- Աբրահամ Երեանցի 1977, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանոթութիւններ պատրաստեց հ. Ս. Ճեմճեմեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 182 էջ:
- Ալիշան հ. Ղ. վ. Մ. 1890, Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 590 էջ:
- Աճառեան Հ. 1962, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 5, Երեան, ԵՊՀ հրատ., 383 էջ:
- Առաքել Դարիժեցի 1990, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ՝ Լ.Ա. Խանլարյանի, Երևան, ՀԳԱ հրատ., 592 էջ:
- Ասատրյան Գ.Դ. 1990, Պատմական Քանաքեռը և քանաքեռցիները, Երևան, «Հայաստան», 187 էջ:
- Գասպարյան Ռ. 2007, Ձագավանքի համալիրը և նրա վիմագրերը, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, Երևան, էջ 198-217:
- Դիվան հայ վիմագրության 1967, պր. III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց Ս.Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 427 էջ:
- Դիվան հայ վիմագրության 1973, պր. IV, Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, կազմեց Ս.Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 526 էջ:

- Եգանյան Օ., Ջեյթունյան Ա., Անթաքյան Փ. (կազմ.) 1965, Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1634 սյուն:
- Եգանյան Օ., Ջեյթունյան Ա., Անթաքյան Փ. (կազմ.) 1970, Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, ցանկերը և համեմատական տախտակները՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, ՀԳԱ հրատ., 1546 սյուն:
- Զաքարիա Ագուլեցի 1938, Որագրություն, Յերևան, Արմֆանի հրատ., 198 էջ:
- Զաքարիա Քանաքեռցի 2015, Պատմություն. Կոնդակ Սուրբ ուխտին Յոհաննու վանից, աշխատասիրությամբ Ա. Վիրաբյանի, Երևան, հեղինակային հրատ., 243 էջ:
- Թորամանյան Թ. 2013, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության. աշխատությունների ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 864 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ. 1969, Երեւանի պատմութիւնը (հնագոյն ժամանակներից մինչեւ 1500 թ.), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 431 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ. 1971, Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 523 էջ:
- Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա. (կազմ.) 1978, Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 941 էջ:
- Հակոբյան Վ. (կազմ.) 1984, Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1016 էջ:
- Հարությունյան Վ.Մ. 1960, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, «Հայպետհրատ», 146 էջ:
- Հարությունյան Վ. 1997, Երևանի եկեղեցիները (հանրամատչելի տեղեկագիր), Երևան, Այրարատ հրատ., 62 էջ:
- Հարությունյան Ա. 2017, Խոր Վիրապ. պատմությունը, ձեռագրական և վիմագրական ժառանգությունը, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 192+72 էջ ներդիր:
- Հարությունյան Ա. 2019, Ավետիս երեց Երևանցի գրչի ձեռագրական ժառանգությունը, Բանբեր Մատենադարանի, N 27, Երևան, էջ 321-342:
- Հարությունյան Ա. 2020ա, Հին Երևանի և ներկա արվարձանների եկեղեցիներն իբրև գրչության կենտրոններ, Բանբեր Մատենադարանի, N 30, Երևան, էջ 455-479:
- Հարությունյան Ա. 2020բ, Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատը կամ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Երևան, Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցի, «Ասողիկ», 354 էջ:
- Հարությունյան Ա. 2020գ, Միջնադարյան Երևանը վիմական արձանագրություններում, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, N 3, Երևան, էջ 246-268:
- Հարությունյան Ա. 2021, Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուերեսնի -Ս. Պողոս-Պետրոս, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ. (հրատարակման ընթացքի մեջ է):

- Հարությունյան Խ.Ա. 2019, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, «Մատենադարան», 432 էջ:
- Հարությունյան Խ. 2020ա, Գրիգոր Երևանցի՝ ժէ. դարի երկրորդ կեսի մի արդյունաշատ գրիչ. ա. գրիչը և նրա ձեռագրական ժառանգությունը, Բանբեր Մատենադարանի, N 29, Երևան, էջ 57-80:
- Հարությունյան Խ. 2020բ, Գրիգոր Երևանցի՝ ժէ. դարի երկրորդ կեսի մի արդյունաշատ գրիչ. բ. գրչի հիշատակարանները, Բանբեր Մատենադարանի, N 30, Երևան, էջ 365-386:
- Ղազարյան Ռ.Ս., Ավետիսյան Հ.Մ. 2009, Միջին հայերենի բառարան, երկրորդ բարեփոխված հրատարակություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 840 էջ:
- Ղաֆադարյան Կ. 1975, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 250 էջ:
- Ճեմճեմեան Կ. Ս. վրդ. 1996, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Կ. Է, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1160 սյուն:
- Մաթևոսյան Ա. 1972, Երևանի գրչության կենտրոնները, Խաչիկյան Ա. (կազմող-հեղինակ), Երևանի հոբելյանը. քաղաքի 2750-ամյակի հոբելյանական տարեգրություն, Երևան, «Հայաստան», էջ 113-118:
- Մալխասեանց Ս. 1944, Հայերեն բացատրական բառարան, Կ. 2 (2-Կ), Երեւան, «ՀՍՍՌ պետհրատ.», 512 էջ:
- Մալխասեանց Ս. 1945, Հայերեն բացատրական բառարան, Կ. Դ (2-Ֆ), կազմեց, Երեւան, «ՀՍՍՌ պետհրատ.», 647 էջ:
- Մայր ցուցակ Մատենադարանի 2012, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Կ. 2, ձեռագիրք 1801-2100, խմբ. Տէր-Վարդանեան Գ., Երեւան, «Նայիրի», 1880 էջ:
- [Յայսմաւորք] 1730, Գիրք որ կոչի Այսմաւորք, Կ. Պոլիս, «տպ. Գրիգոր դպրի Մարսրանեցւոյ», 722 էջ:
- Շահագիզ Ե.Հ. 1987, Աշտարակի պատմությունը, բնագրի պատրաստումը, առաջաբանը, հավելվածներն ու լրացումները՝ Պ.Հ. Հակոբյանի, Երևան, «Հայաստան», 348 էջ:
- Շահագիզ Ե. 2003, Հին Երևանը, «հրատ. Մելքոնյան ֆոնդի», Յերևան, 1931, Ա. Սարգսյանի և Լ. Ամիրջանյանի ծանոթագրություններով և լուսանկարներով լրամշակված վերահրատ. Մ. արք. Աշոցյան, Երևան, «Մուղնի», 271 էջ+1 ներդիր:
- Շահխաթունեանց Յովհաննէս եպս. 2014, Ստորագութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատասիրութեամբ Ա. Տէր-Ստեփանեանի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 559 էջ:
- Սաղումյան Ս. 1998, Աշտարակ. պատմական անցքեր, հուշարձաններ, վիմագիր արձանագրություններ, Երևան, «Գիտություն», 346 էջ:
- Սմբատեանց Մ. արքեպս. Նախիջեւանցի 1895, Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, գրեց, Վաղարշապատ, «տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի», 844 (+12) էջ:

- Սուքիասեանց տ. Գր. ք. 1909, Մի հետաքրքիր դոկումենտ, «Эриванския обявления», N 15, IX годъ, среда, 18 марта, շարունակությունը՝ N 17, IX годъ, среда, 25 марта.
- Սուքիասեանց Գ. քիյ 1910, Մեր համեստ պատասխանը Երեւանոյ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր եկեղեցւոյ նախկին երեցփոխան պարոն Դ. Պոպովին իւր N 9 հաշուետետրի առթիւ, Երեւան, «տպ. Է. Տէր-Գրիգորեանցի», 16 էջ:
- Օրմանեան Մ. արքեպս. 1979, Ծիսական բառարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 195 էջ:
- Линч Х.Ф.Б. 1910, Армения, путевые очерки и этюды, пер. съ английского Елизаветы Джунковской, т. 1, «Типография М. Мартиросянца», Тифлисъ, N 3, 597 с.
- Сивков А.В. 1962, Об одном сооружении XIII века в Ереване, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, Երևան, էջ 183-197:
- Шарден 1902, Путешествіе Шардена по Закавказью въ 1672-1673 гг., пер. Е.В. Бахутовой и Д.П. Косовича, съ пятью рисунками, Тифлисъ, Скоропечатня М. Мартиросянца, 301 с.
- Chardin J. 1811, Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, nouvelle edition par L. Langlès, t. deuxième, Paris, "Le Normant, imprimeur-libraire", 463 p.

ԵՐԵՎԱՆՑԻ ԽՈՋԱ ԳՐԻԳՈՐ ՄՈԾԱԿԵՆՑԸ ԵՎ ՄԵՍՐՈՂ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ N 6231 ՀԱՅՍՄԱՎՈՒՐԸ

Խաչիկ Հարությունյան

Ամփոփում

Ուսումնասիրությունը նվիրված է Մոծակենց անունով հայտնի ուշմիջ-նադարյան Երևանի ազդեցիկ ընտանիքներից մեկի ներկայացուցիչ Գրիգոր խոջային և նրա գործունեությանը: Այս առումով արժեքավոր են XVII-XVIII դարերի գրավոր տարբեր աղբյուրների վկայությունները, որոնց մեջ իր արժեքավոր տեղեկություններով առանձնանում է 1652 թ. ընդօրինակված ՄՄ N 6231 Հայսմավուրքի գլխավոր հիշատակարանը: Դրանում թվարկվում են մատյանի գրչությունը հովանավորած Մոծակենց տոհմից Գրիգոր խոջայի մեկենասությամբ իրականացված շինարարական աշխատանքներն ու տարաբնույթ նվիրատվությունները Երևանի Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցուն: Հիշատակարանի համաձայն՝ Գրիգոր Մոծակենցի նյութական միջոցներով կառուցվել է նույն եկեղեցու ժամատունը և մի կամուրջ Երևանամերձ Փարաքար գյուղում: Սակայն, կարծում ենք, խոջայի կամրջաշինությունն

այսքանով չի սահմանափակվել. ըստ պատմագիր Առաքել Դավրիժեցու՝ Գրիգոր խոջայի հովանավորությամբ է Քասախ գետի վրա կառուցվել Աշտարակի՝ մինչ օրս կանգուն կամուրջը: Հոդվածում հիշատակած՝ Մոծակենց տոհմանունով այլ անձանց մասին մեր տեղեկությունները սուղ են:

Աշխատանքի մյուս հատվածը նվիրված է ՄՄ N 6231 Հայսմավուրքի պատմությանը՝ գրչությունից մինչև Երևանի Մատենադարան հասնելը: Ըստ մատյանում տեղ գտած հետագա մի քանի հիշատակագրությունների՝ մատյանը գերեվարվել է, տարվել Կարին, ապա փրկագնվել և կրկին վերադարձվել է Երևան, իսկ XX դարասկզբին քաղաքի տարբեր եկեղեցիներից հավաքված ձեռագրերի հետ մուտք է գործել Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

Բանալի բառեր՝ Երևան, Նորք, գրիչ, հիշատակարան, խոջա, Մոծակենց, Աշտարակ:

ГРИГОР ХОДЖА МОЦАКЕНЦ ИЗ ЕРЕВАНА И АЙСМАВУРК N 6231 ИЗ МАТЕНАДАРАНА ИМ. МЕСРОПА МАШТОЦА

Хачик Арутюнян

Резюме

Исследование посвящено деятельности Григора ходжи, который являлся членом одной из влиятельных семей позднесредневекового Еревана, известной как Моцакенк. В контексте данного исследования важно отметить ценные свидетельства различных письменных источников XVII-XVIII веков, среди которых выделяется основной колофон рукописи ММ 6231, скопированный в 1652 году, с соответствующими сведениями о Григоре. В том же колофоне писец перечисляет строительные работы, финансируемые Григором, который спонсировал также написание рукописи и сделал различные пожертвования церкви Катогики Св. Аствацацин в Ереване. Согласно этому источнику, часовня той же церкви и мост в соседнем селе Паракар были построены при финансовой поддержке Григора Моцакенца. Однако, похоже, строительство мостов этим не ограничилось. По словам историка Аракела Даврижеци, мост в Аштараке, через реку Касах был построен при финансовой поддержке того же Григора.

Вторая часть статьи посвящена истории рукописи ММ 6231. Согласно ряду других колофонов, написанных от руки, книга была украдена и

вывезена в Карин, но впоследствии она была возвращена в Ереван и в начале XX века попала в Матенадаран вместе с рукописями, хранившимися в различных церквях города.

Ключевые слова – Ереван, Норк, писец, колофон, ходжа, Моцакенк, Аштарак.

GRIGOR KHOJA MOTSAKENTC OF YEREVAN AND NO 6231 HAYSMAYURK' OF MATENADARAN OF MESROP MASHTOTS

Khachik Harutyunyan

Abstract

The study is dedicated to the activities of Grigor Khoja, a member of one of the influential families of the late medieval Yerevan known as the Motsakentc. In the context of this research, it is important to highlight the valuable evidences of various written sources of the XVII-XVIII centuries, among which the main colophon of the manuscript MM 6231 copied in 1652, stands out with its relevant information about Grigor. In the same colophon, the scribe lists the construction works funded by Grigor Khoja, who has sponsored also the writing of the manuscript and made various donations to the Kathoghike St. Astvatsatsin Church in Yerevan. According to this source, the chapel of the same church and a bridge in the nearby village of Parakar were built with the financial support of Grigor Motsakentc. However, as it seems, the construction of the bridges was not limited to this. According to historian Arakel Davrijetsi, the Ashtarak bridge on the Kasakh River was built under the sponsorship of the same Grigor Khoja.

The second part of the article is dedicated to the history of the manuscript MM 6231, from its copying to later reaching the Matenadaran in Yerevan. According to several further colophons written in the manuscript, the book has been captured and taken to Karin, but later was liberated, returned to Yerevan, and at the beginning of the XX century entered the Matenadaran with the manuscripts collected from various churches in the city.

Key words – Yerevan, Nork, scribe, colophon, Khoja, Motsakenk, Ashtarak.

АРМЕНО-ИУДАИКА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСТОРИИ ЕВРЕЕВ И АРМЯН В КОНТЕКСТЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Ерванд Маргарян

Доктор исторических наук
Кафедра всемирной истории и зарубежного регионоведения РАУ
РА, Ереван, ул. О. Эмина 123
Эл. адрес: margar.erv@mail.ru

Владимир Ружанский

Кафедра всемирной истории и зарубежного регионоведения РАУ
РА, Ереван, ул. О. Эмина 123
Эл. адрес: ruzhanskij65@mail.ru
Статья представлена 16.04.2021, рецензирована 20.04.2021,
принята к публикации 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-99

Вступление

В начале девяностых годов прошлого века одной из главных тем многочисленных дискуссий как в целом в стране, так и в научном сообществе, был вопрос о путях развития Армении. В то время предлагались разные модели развития: от швейцарской – до израильской. Однако за истекшие три десятилетия, ни научному сообществу, ни властным политическим институтам не удалось разработать цельной модели современной армянской государственностей. В качестве основных причин обычно указываются внешние и внутренние (провинциализм, архаичность мышления, отсутствие опыта государственного строительства) обстоятельства. Поэтому сегодня вопрос о формировании государственной модели остается открытым и актуальным, а в свете последних событий и нарастающих внешней и внутренней угроз, проблема выбора пути развития становится для Армении остротой, как никогда.

Думается, что ответ на вопрос о путях государственного строительства должны дать прежде всего ученые, причем научные исследования в данном вопросе следует проводить на стыке разных научных дисциплин. Одним из таких направлений должна стать, в силу целого

ряда причин, о которых пойдет речь ниже, **Армено-Иудаика**. Это – принципиально новое направление в научных исследованиях (в основе которого лежит сравнительный анализ усилий евреев и армян в деле государственного строительства), рассматриваемое в исторической перспективе: от древности до современности. Здесь следует отметить, однако, что исторический опыт обоих народов далеко не всегда был абсолютно успешным. Именно поэтому мы определяем Армено-Иудаику как критический анализ, критическое осмысление исторического опыта как армян, так и евреев¹.

Армено-Иудаика как новое направление в научных исследованиях

Учитывая схожесть исторических судеб евреев и армян, следует отметить, что оба народа добились немалых успехов. Это прежде всего успешная интеграция еврейских и армянских купцов в крупнейшую международную торговую сеть Средневековья, известную как ВШП, в функционировании которой представителям обеих наций принадлежала ключевая роль. К неоспоримым успехам как армян, так и евреев следует отнести и сохранение национальной идентичности на протяжении столетий и тысячелетий (что касается армянской нации, то здесь следует отметить, прежде всего, уникальную способность армян создавать собственные религиозные, национальные и государственные институты на обширных территориях, от Средиземного моря до Японии).

Данное направление в научных исследованиях стало возможным по целому ряду причин. Во-первых, благодаря определенным параллелям в историческом развитии евреев и армян. Оба народа неоднократно пережили катастрофы, но возродились и сохранили идентичность, создав свои религиозные, национальные и государственные институты. Во-вторых, армяне и евреи – это малочисленные народы, находящиеся на пересечении цивилизаций², внесшие и вносящие существенный вклад в различные сферы человеческой деятельности. Кроме того, евреи и армяне на протяжении своей долгой истории сталкивались с

¹ Речь здесь идёт о факторах (объективных и субъективных), препятствующих строительству национального государства.

² Коллективная монография в «Археопресс», Оксфорд, под редакцией д.и.н., профессора Е.Г. Маргаряна "On the Borders of World-Systems: Contact Zones in Ancient and Modern Times", включающая статью по иудаике "Jewish history within the framework of frontier theory".

похожими вызовами. В-третьих, история как евреев, так и армян связана с Великим Шелковым Путем.

Применение в данных исследованиях сравнительно-исторического метода, а также методов мир-системного и геочивилизационного анализа обусловлены не только определенными параллелями в историческом развитии евреев и армян, но также особой ролью обеих наций в качестве медиаторов во взаимоотношениях цивилизаций Востока и Запада. Исследования в рамках Армено-Иудаики осуществляются в двух направлениях: теоретическом и прикладном. При этом теоретическая часть Армено-Иудаики служит фундаментом для прикладных исследований.

В настоящее время особый интерес, и не только для Армении, представляет успешный опыт Израиля в построении жизнеспособного, сильного государства, без которого не только успех, но и само выживание немногочисленных народов, каковыми являются евреи и армяне, в принципе представляется невозможным. Поэтому к прикладным исследованиям данного направления относится опыт государства Израиль в вопросах репатриации, организации армии и государственных институтов, а также динамика (и структура) отношений национального государства с диаспорой и решение проблемы национальной идентификации. Изучение опыта современного Израиля в строительстве государства и нации (как успехов, так и провалов) может быть полезным для Армении в решении насущных проблем государственного и военного строительства, а также в вопросе национальной безопасности и продвижении положительного образа еврея и еврейского государства в информационной сети, в противодействии антисемитской пропаганде в академической сфере и в повседневной жизни³. И поскольку название нашего проекта сформулировано как «Критическое осмысление и сравнительный анализ», то основная цель заключается в том, чтобы синтезировать положительный исторический опыт Израиля, а также учесть ошибки, допущенные при строительстве как еврейского, так и армянского государств.

³ В данном направлении уже подготовлена статья «Деятельность Технологического колледжа BBC Израиля по развитию технологически-патриотического образования» – о связи патриотического воспитания и технологического образования для обороноспособности и национального строительства в Израиле. Статья принята к публикации в журнале «Регион и мир» (ISSN – 1829-2437) в июньском номере за 2021 год.

История армян и евреев в контексте Великого Шелкового Пути

К **теоретическим исследованиям** относится, прежде всего, сравнительный анализ исторического пути евреев и армян в контексте Великого Шелкового Пути. Следует подчеркнуть, что такого рода исследования подразумевают, прежде всего, критическое осмысление, через сравнительный анализ, исторического опыта евреев и армян как медиаторов в глобальных исторических процессах (опыт евреев в создании глобальных торговых сетей мог бы быть полезен Армении в прорыве перманентной блокады. В свою очередь, евреям весьма бы пригодился опыт армян в строительстве и сохранении национальных и государственных институтов на огромных пространствах, на различных этапах истории и в самых разных условиях). Кроме того, изучение политики мягкой силы, которая применялась обеими нациями для достижения своих целей в период Античности и Средневековья (в случае евреев это – иудаизация элит, например, в Адиабене и в Хазарском каганате, в случае армян – деятельность христианских миссионеров на Кавказе)⁴, также могло бы стать теоретическим фундаментом для прикладных исследований по вопросам внешней политики РА.

В качестве предмета изучения по заявленной тематике выбраны государства и общины, в которых со всей очевидностью проявились наиболее характерные черты обеих наций, их успехи, провалы и достижения. Это – Сабейское царство, Хазарский Каганат, Адиабена, Киликийское царство, еврейские общины Маньчжурии и олигархические кланы горских евреев в современной России. Все перечисленные государства и общины в различные исторические эпохи являлись и являются элементами системы ВШП (продолжающей функционировать в том или ином виде и в наши дни). Поэтому изучение истории Хазарского каганата, Адиабены или Киликийского царства в контексте ВШП позволит нам вывести своего рода историческую функцию, которая способна объяснить закономерности в развитии обеих наций, объяснить их успехи, неудачи и достижения.

Вышеперечисленные государства и общины следует рассматривать в качестве исследовательских моделей, посредством которых можно будет объяснить основные закономерности в развитии обеих наций.

⁴ В контексте сказанного уже подготовлены статьи ко второй коллективной монографии для оксфордской «Археопресс».

В течение ближайшего года в рамках теоретической части исследовательского проекта Армено-Иудаика будет подготовлена коллективная монография для оксфордского издания «Археопресс» «Мягкая сила в Античности и в Средневековье». Важной частью этой монографии являются статьи, посвященные Хазарскому каганату и армянским христианским миссионерам на Кавказе. Также планируется совместная монография профессора Е.Г. Маргаряна и В.Г. Ружанского, посвященная критическому осмыслению и сравнительному анализу исторического опыта армянского и еврейского народов в строительстве нации и государства в античности и в эпоху Средневековья.

Заключение

Важно подчеркнуть, что исследовательская работа в рамках армено-иудаика строится не на пустом месте. Среди уже осуществленных проектов, в которых были задействованы сотрудники международной лаборатории, мир-системного и геоцивилизационного анализа, это прежде всего коллективная монография "On the Borders of World-Systems: Contact Zones in Ancient and Modern Times" под редакцией д.и.н., профессора Е.Г. Маргаряна, изданная в «Археопресс», Оксфорд. Среди других осуществленных сотрудниками названной лаборатории проектов – участие в создании книги «Евреи Земли Ноя» (Ереван, DVD, 2020 г., 400 с.). Данная книга основана на большом количестве исторических источников и охватывает период истории евреев Армении с середины XIX века до настоящего времени. Одним из двух рецензентов книги является руководитель Международной лаборатории мир-системного и геоцивилизационного анализа д.и.н., профессор Е.Г. Маргарян. Среди других публикаций: «Азербайджанское лобби Израиля: генезис, ресурсы и основные направления деятельности» (Вестник общественных наук, 2020, N 1) «Перспективы армяно-израильских отношений в свете последних геополитических перемен» (Регион и мир, 2020, N 5), «Устойчивость и национальная безопасность», «История формирования израильской стратегической культуры» (Регион и мир, т. XI, N 2, 2020, с. 16-25).

Проект предполагается осуществлять в рамках секции Армено-Иудаика Международной лаборатории мир-системного и геоцивилизационного анализа под руководством профессора, д.и.н. Е.Г. Маргаряна. Все исследования публикуются в виде статей в рейтинговых науч-

ных изданиях, либо в виде коллективных монографий. Первые публикации планируется осуществить в течение 2021 г.

Наиболее значимой из этих публикаций по объему и новизне исследований станет публикация первого тома трехтомной монографии профессора Е.Г. Маргаряна «Эллинизм и его трансформации. Проблемы периодизации, универсализации и преемственности», в которой значительное место уделено вопросам о роли евреев и армян в формировании эллинистической и христианской цивилизаций⁵.

Помимо публикаций в форме коллективных монографий и статей, планируются круглые столы и конференции с участием представителей различных научных направлений. Мы также надеемся, что итоги проделанной в рамках Армено-Иудаики работы не останутся без внимания государственных учреждений и структур, принимающих жизненно важные решения по вопросам развития РА.

Литература

- Ружанский В.Г. Израильское образование в условиях глобализации: вызовы и перспективы. Доклад на международной научной конференции в КГУ «Этническая социализация детей и молодежи в поликультурном мире: миссия институтов образования», 17-18 сентября, Курск (в печати).
- Маргарян Е.Г. 2008, Поиски идеального государственного обустройства в эллинистической Армении: утопия и реальность. Национальная идея, Ереван, апрель, с. 64-75.
- Маргарян Е.Г. 2021, Эллинизм и его трансформации, Проблемы периодизации, универсализации и преемственности, книга I, Ереван, изд. Института истории АН РА (в печати).
- Дубсон Б.И. 2014, Современный Израиль. Социально-экономические очерки, Москва, «Международные отношения», 376 с.
- Евреи Земли Ноя 2020, Ереван, «ВМВ-Принт», 400 с.
- Ружанский В.Г. 2020, «Устойчивость и национальная безопасность». История формирования израильской стратегической культуры. Регион и мир, т. XI, N 2, Ереван, с. 16-25.
- Федорченко А.В. 2004, Экономика Израиля, Москва, изд. МГИМО, 160 с.
- Maoz Z. 2009, Defending the Holy Land/A Critical Analysis of Israeli Security and Foreign Policy, University of Michigan Press, 744 p.

⁵ Маргарян 2021.

Margaryan Y. (ed.) 2021, On the Borders of World-Systems: Contact Zones in Ancient and Modern Times, Archaeopress Archaeology, Oxford, 148 p.

Ruzhansky VI. 2021, Jewish History within the Framework of Frontier Theory. On the Borders of World-Systems: Contact Zones in Ancient and Modern Times, Oxford, p. 125-140.

**«ՀԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ-ՀՈՒՂԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ
ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

Երվանդ Մարգարյան, Վլադիմիր Ռուժանսկի

Ամփոփում

«Հայկականություն-հուղայականություն» գիտական հետազոտությունների սկզբունքորեն նոր ուղղությունը հիմնված է ինքնության և պետականաշինության պահպանման գործում հայ և հրեա ազգերի փորձի համեմատական վերլուծության վրա: Այս հետազոտական ուղղության շրջանակում անհրաժեշտ է ուսումնասիրել Եվրասիայի տարածքներում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը հայ և հրեա ժողովուրդների ստեղծած երկու պետական և ազգային հաստատությունները: Միննույն ժամանակ, ուսումնասիրվում է ինչպես ազգի պահպանման, այնպես էլ պետականաշինության մեջ երկու ժողովուրդների և՛ դրական, և՛ բացասական փորձը: Այս ոլորտում աշխատանքները և՛ տեսական, և՛ կիրառական բնույթ են կրում:

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, հայեր, հրեաներ, հրեական, Իսրայել, հայկականություն-հրեականություն, ՄՄԾ:

**АРМЕНО-ИУДАИКА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСТОРИИ ЕВРЕЕВ И
АРМЯН В КОНТЕКСТЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА**

Երվանդ Մարգարյան, Владимир Ружанский

Резюме

Армено-Иудаика – принципиально новое направление в науке, основанное на сравнительном анализе опыта армянской и еврейской наций в деле сохранения национальной идентичности и государственного строи-

тельства. В рамках данного исследовательского направления предполагается изучение различных государственных и национальных институтов, созданных двумя народами на пространствах Евразии в период от древности до современности. При этом исследуется как положительный, так и отрицательный опыт обеих наций в деле сохранения национальной идентичности и в государственном строительстве. Следует отметить, что работа в данном направлении подразделяется на теоретические и прикладные исследования.

Ключевые слова – Армения, армяне, евреи, иудаика, Израиль, Армено-Иудаика, ВШП.

ARMENO-JUDAICA: THE COMPARATIVE ANALYSIS OF THE HISTORY OF THE JEWS AND THE ARMENIANS IN THE CONTEXT OF STATE BUILDING

Ervand Margaryan, Vladimir Ruzhansky

Abstract

This scientific report is devoted to a fundamentally new direction in scientific research: Armeno-Judaica. The essence of Armeno-Judaica lies in a comparative analysis of the experience of the Armenian and Jewish nations in the preservation of national identity and state building. Within the framework of this research direction, it is planned to study various state and national institutions created by two peoples in the spaces of Eurasia in the period from antiquity to the present. At the same time, both the positive and negative experiences of both nations in the preservation of national identity and in state building are examined. Work in this area is divided into theoretical and applied research.

Key words – Armenia, Armenians, Jews, Judaica, Israel, Armeno-Judaica, GSR.

**ՀՀ-ՈՒՄ ԿԱՆԱՆՑ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ**

Սոնա Մելիքջանյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի փ. 15
Էլ. հասցե՝ sona.melikjanyan@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 28.05.2020, գրախոսվել է 23.10.2020,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-107

Ներածություն

Միգրացիոն գործընթացներն ուղեկցել են հայ հասարակությանն իր պատմության ողջ ընթացքում, իսկ աշխատանքային միգրացիոն հոսքերը ուժգնացան հատկապես հետխորհրդային տարիներին: Միևնույն ժամանակ, չնայած այսօր ամբողջ աշխարհում առկա միգրացիայի ֆեմինիզացման միտումներին (միգրանտների 48.4%-ը կանայք են¹), հայ հասարակության մեջ աշխատանքային միգրացիան հիմնականում համարվում է տղամարդու գործ²: Այնուամենայնիվ, ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայ կանայք դիմում են աշխատանքային միգրացիայի. նրանք կազմում են Հայաստանի աշխատանքային միգրանտների 10.4%-ը³: Հաշվի առնելով հայ հասարակության մեջ սեռով և ընտանիքում ունեցած կարգավիճակով պայմանավորված առանձնահատկությունները՝ կարևոր է դառնում կանանց աշխատանքային միգրացիայի խնդիրը: Անդրադառնալով միգրացիոն գործընթացի նախնական փուլի՝ աշխատելու նպատակով արտերկիր մեկնելու որոշման կայացման ուսումնասիրությանը՝ այդ հարցում նկատի ենք ունեցել ընտանիքի մասնակցության կարևորությունը: Այդ խնդրի վերլուծությունը հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու կանանց միգրացիայի խթաններն ու խոչընդոտները, երկրի ընտրության վրա ազդող գործոնները, միգրացիայի դիմելու հիմնական նպատակը: Հե-

¹ United Nations 2017.

² Գալստյան 2019:

³ Գալստյան 2019, 55:

տազոտությունները ցույց են տալիս ընտանիքի էական դերը միգրացիայի վերաբերյալ որոշում կայացնելու գործում⁴։ Միգրացիայի որոշման կայացումը առհասարակ և այն հարցը, թե ով պետք է մեկնի, մասնավորապես, դիտարկվում է իբրև ընտանիքի անդամների միջև բանակցությունների արդյունք, որն ընթանում է յուրաքանչյուր անդամին վերագրված դերային պարտավորությունների շրջանակում։ Հայ իրականության մեջ նույնպես ընտանիքն ունի առանցքային նշանակություն ինչպես մեկնելու, այնպես էլ վերադարձի որոշում կայացնելու գործում⁵։ Ֆինչը⁶ և Մեյսոնը⁷ գտնում են, որ ընտանիքում առկա բոլոր դերերն ու դերերին վերագրվող գործառույթները ձևավորվում են, մի կողմից, ընտանիքի անդամների միջև տեղի ունեցող բանակցությունների շնորհիվ ձեռք բերված պայմանավորվածությամբ, մյուս կողմից, հասարակության մեջ առկա և ընտանիքին վերագրվող բարոյական նորմերով, որոնք դառնում են ընտանեկան բանակցությունների ձևավորման հիմք։

Հետազոտության մեթոդաբանությունը

Տվյալների հավաքման հիմնական մեթոդը կենսագրական հարցազրույցներն են հետխորհրդային Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի մեկնած/մեկնող կանանց հետ։ Կենսագրական հարցազրույցն ընտրվել է իբրև մի մեթոդ, քանզի այն, անդրադառնալով անհատի կյանքի պատմությանը, ընտանիքում դերային բաշխվածությունը, կյանքի համար կարևոր նշանակություն ունեցած կամ կյանքի ընթացքը փոխած իրադարձություններին, թույլ է տալիս ոչ միայն դիտարկել միգրացիայի որոշման կայացման գործընթացը, այլ նաև հասկանալ դրա առանձնահատկությունները՝ պայմանավորված կյանքի պատմության յուրահատկություններով։

Հարցազրույցի մասնակիցների միգրացիոն երկրներն են Ռուսաստանը, Թուրքիան, եվրոպական երկրները, Չինաստանը։ Հետազոտությունն իրականացվել է 2019 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Երևանում, Շիրակի և Արմավիրի մարզերում՝ ներառելով և՛ գյուղական, և՛ քաղաքային համայնքները։ Հարցազրույցի մասնակիցներից ամենաերիտասարդը 21 տարեկան է, ամենատարեցը՝ 60։ Նրանց մեջ կան կանայք, որոնք մեկ

⁴ Haug 2008, Shmulyar Gréen, Melander 2018.

⁵ Fleischer 2013.

⁶ Finch 1987.

⁷ Mason 1996.

կամ մի քանի անգամ են մեկնել աշխատանքային միգրացիայի կամ պատրաստվում են կրկին մեկնել: Ընդհանուր առմամբ, իրականացվել է 14 կենսագրական հարցազրույց:

Հարցազրույցների բոլոր մասնակիցների հետ կապը հաստատվել է անձնական ցանցի միջոցով:

Հոդվածում նշված բոլոր հարցվողների անունները փոխված են:

Երկրի ընտրության հարցը

Միգրացիոն գործընթացների մասին առկա գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ որևէ երկիր մեկնելու ընտրության վրա մեծ ազդեցություն ունի մարդկային կապիտալը: Մասեյը և ուրիշները⁸ նշում են, որ միգրացիոն հոսքի չափը ուղիղ համեմատական է, ոչ այնքան երկրների միջև վարձատրության տարբերությանը, որքան միգրացիոն ցանցի⁹ առկայությանը, որն աճում է ժամանակի ընթացքում՝ նվազեցնելով միգրացիոն հնարավոր ռիսկերը: Սա նշանակում է, որ միգրանտները հակված են ընտրել այն երկիրը, որտեղ ունեն արդեն իսկ ձևավորված ցանց. վերջինս օտար երկրում հարմարվելու և հնարավոր ռիսկերի նվազեցման երաշխիք է դառնում միգրանտների համար: Հայկական միգրացիային վերաբերող մի շարք հետազոտություններ¹⁰ նույնպես վկայում են ծանոթների/բարեկամների ցանցի առաջնային նշանակության մասին. երկրի ընտրությունը հիմնավորելիս միգրանտները ամենահաճախը նշում են. «Այնտեղ ունեմ բարեկամներ/ընտանիքի անդամներ» (24.6%) կամ «Այնտեղ ունեմ ընկերներ/բարեկամներ» (24.4%)¹¹: Ա. Թադևոսյանը¹² նշում է, որ երկրի ընտրությունը պայմանավորված է արդեն իսկ հիմնավորված միգրացիոն փորձով և ավանդույթով, քանի որ միգրանտի համար ավելի նպատակահարմար է ընտրել արդեն փորձված երկիր՝ փորձված մշակույթով և նորմերով: Այսինքն, մեկ անգամ մեկնելով մի երկիր, միգրանտը հակված է կրկին ընտրել այն, քանի որ այնտեղ ունի արդեն ձևավորված

⁸ Massey, Joaquin Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino, Edward 1993.

⁹ Միգրացիոն ցանցը ընտանեկան, բարեկամական կամ ընկերական կապերի հիման վրա հաստատված միջանձնային հարաբերություններ են, որոնք միմյանց են կապում միգրանտներին, նախկին միգրանտներին և մեկնելու ու ժամանելու վայրում գտնվող ոչ միգրանտներին (Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino, Taylor 2005, 42).

¹⁰ Minasyan, et al. 2008, Գալստյան 2014.

¹¹ Գալստյան 2014, 208:

¹² Tadevosyan 2014.

ցանց և իրեն ծանոթ մշակույթ: Կենսագրական հարցազրույցների արդյունքները ցույց են տալիս ցանցի առկայության ազդեցությունը երկրի ընտրության հարցում նաև Հայաստանից կանանց աշխատանքային միգրացիայի պարագայում: Արտերկրում բարեկամների կամ պարզապես ծանոթների առկայությունը կարևոր է ինչպես երկրի ընտրության, այնպես էլ առհասարակ մեկնելու որոշում կայացնելու գործում. որոշ դեպքերում ցանցը ոչ միայն որոշիչ է երկրի ընտրության հարցում, այլև հենց ինքն է դառնում աշխատանքային միգրացիայի դրդապատճառ: Ֆինանսական դժվարությունները՝ իբրև վանող գործոն, մի կողմից, և արտերկրում ծանոթի/բարեկամի առկայությունը՝ իբրև ձգող գործոն, մյուս կողմից, դառնում են միգրացիայի դիմելու որոշման կայացման հիմնաքար: Սրա մասին է Թուրքիա աշխատանքային միգրացիայի մեկնած կնոջ պատմությունը, որը, խոսելով մեկնելու որոշում կայացնելու մասին, նշում է. «*Բարեկամուհիս որ ընտրեղ ապրում ա, ինքն ամուսնացած ա վաղուց... բարեկամուհիս ասում ա՝ արի գումար կաշխատես: Սրեղ ես մի քիչ վարկեր ունեմ, գումարը չի հերիքում ընդհանրապես, որ աշխատող չես, մի հոգու աշխատավարձը չի հերիքի*» (Մելինե, 57 տարեկան, ամուսնացած, Երևան, մեկնելու երկիր՝ Թուրքիա):

Ցանցի կարևորությունը մեկնելու որոշում կայացնելու գործում ուրվագծվում է նաև այն դեպքերում, երբ կանայք պատմում են իրենց ընտանիքի՝ միգրացիոն նախկին փորձառության մասին. «*Ձէ, մեզնից ո՞վ պտի գնար: Դե Արմենն¹³ ուսուցիչ ոնց կա, տենց աշխատում ա: Համ էլ ո՞վ ունի, դուրսը մարդ չունի, ես, ախպերս կար, գնացի, որ չլիներ չէի գնա*» (Անի, 53 տարեկան, ամուսնացած Շիրակի մարզ, գյուղաբնակ, մեկնելու երկիր՝ ՌԴ):

Այս օրինակում ընտանիքում միգրացիոն նախկին փորձառության բացակայությունը հարցազրույցի մասնակիցը մեկնաբանում է արտերկրում ամուսնու ունեցած ցանցի բացակայությամբ, միևնույն ժամանակ, իր մեկնումը հիմնավորում է Ռուսաստանի Դաշնությունում իր եղբոր բնակությամբ: Աշխատանքային միգրացիայի մեկնող կանանց ցանցը, սակայն, միանման և միատարր չէ. մեկնման երկրի տեսակի փոփոխմանը զուգահեռ փոխվում է նաև ցանցի տեսակը: Թուրքիայի և ՌԴ-ի՝ իբրև մեկնելու երկրների ընտրությունը պայմանավորված է այնտեղ բնակվող բարեկամ-

¹³ Հարցազրույցի մասնակցի ամուսինն է:

ներով/ընտանիքի անդամներով, մինչդեռ եվրոպական երկրների և Չինաստանի ընտրությունը՝ աշխատանքային փորձի փոխանակման տարբեր ծրագրեր իրականացնող կազմակերպություններով և կառույցներով:

«Մեր ինստիտուտը, քանի որ կապեր ունի, ինքը ռուսական ակադեմիայի մասնաճյուղն ա, արտերկիր պրակտիկա ա ուղարկում ու մեզ առաջարկեց, էտ ժամանակ երկրորդ կուրսն էինք ավարտում, առաջարկեց, որ Բուլղարիայում կա այսպիսի աշխատանք, էնտեղ գնում եք, երեք ամսով ա, ամառվա ամիսներին, 100 եվրո վարձավորվում ա, սիմվոլիկ, հա, բայց դուք գնում եք, ճանապարհածախսը իրենք են հոգում, գնում եք աշխատում, գալիս եք» (Վարդուհի, 21 տարեկան, չամուսնացած, Արմավիրի մարզ, քաղաք, մեկնելու երկիր՝ Բուլղարիա):

Ըստ այս օրինակի՝ հարցման մասնակցի միգրացիոն փորձառությունը սկսվել է բուհի առաջարկած աշխատանքային պրակտիկայի հնարավորությունից: Սկզբնական շրջանում, ծանոթի և բարեկամի բացակայության պայմաններում, բուհը եղել է այն ցանցը, որը նպաստել է մեկնելու որոշման կայացմանը: Սա այն դեպքն է, երբ ցանցի առկայությունը դառնում է ոչ միայն երկրի ընտրության, այլև մեկնելու որոշման դրդապատճառ: Մեկ անգամ մեկնելով ցանցի միջոցով՝ հետագայում միգրանտները կարողանում են ընդլայնել իրենց ցանցը՝ ապահովելով միգրացիայի շարունակականությունը:

Ինչո՞ւ մեկնել արտերկիր. միգրացիայի դրդապատճառները

Իրականացված կենսագրական հարցազրույցների արդյունքները ցույց են տալիս, որ թեպետ մարդն ի սկզբանե մեկնում է աշխատելու համար, սակայն իր միգրացիոն պատմությունը կառուցելիս միշտ չէ, որ աշխատանքն է նշում իբրև հիմնական նպատակ: Վերջինս փոփոխվում է միգրանտի տարիքի և ընտանիքում ունեցած դերի փոփոխմանը զուգընթաց. եթե 40-60 տարեկան, ընտանիքում կնոջ և մայրիկի դեր ունեցող կանանց մեկնումն ունի հստակ ուրվագծվող և միգրանտների կողմից շեշտադրվող գումար վաստակելու նպատակ, ապա ավելի երիտասարդ (20-40 տարեկան), չամուսնացած (ընտանիքում դստեր դերը ստանձնող) կանանց աշխատանքային միգրացիայի հիմնական նպատակը ոչ այնքան գումար աշխատելն է, որքան ճամփորդելը, միջավայր փոխելը: 40-60 տարիքային խմբի ամուսնացած/ամուսնալուծված/այրի կանայք իրենց պատ-

մոթյունները պատմելիս հակված են շեշտելու ընտանիքին օգնելու, ընտանիքի համար զրկանքներ կրելու գաղափարը:

Չնայած այսօր աշխարհում առկա է միգրացիայի ֆեմինիզացումը, սակայն կանայք աշխատանքային միգրացիան դեռևս համարվում է «ոչ ավանդական» վարքագիծ: Սրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ կանայք, իրենց միգրացիոն փորձառության մասին պատմելիս ընդգծում են «նվիրված մայրության» և ընտանիքին օգնելու գաղափարը. օգտագործելով հասարակության մեջ տարածում ունեցող բարոյական դիսկուրսը՝ նրանք հիմնավորում են իրենց «ոչ ավանդական» վարքագիծը¹⁴: Շիրակի մարզի բնակիչը հետևյալ կերպ է մեկնաբանում իր մեկնելու դրդապատճառը. «Որոշեցինք, որ այսպեղ շար դժվար էր: Շար նեղությունից, չկար ոչ մի բան, երեխաների համար գնացել եմ, աշխատել եմ, որ պահեմ, դրա համար: 1,5 տարի որդուս հետ աշխատեցինք, հետ վերադարձանք» (Արփինե, 49 տարեկան, ամուսնացած, Շիրակի մարզ, քաղաք, մեկնելու երկիր՝ ՌԴ):

Հարցազրույցների ընթացքում հանդիպում են դեպքեր, երբ կին միգրանտները, պատմելով իրենց միգրացիոն փորձառության և մեկնելու դրդապատճառի մասին, շեշտում են երեխաներին պահելու, երեխաներին օգնելու գաղափարը: Թեպետ երեխաներն արդեն չափահաս են, սակայն շատ կանայք՝ իբրև ծնող, իրենց վրա կրում են երեխաներին նյութական աջակցություն ցուցաբերելու պարտավորությունը: Այսպիսով, մեկնելու որոշում կայացնելու դրդապատճառի մասին խոսելիս կանայք հաճախ անուղղակիորեն կիրառում են հասարակության կողմից մոր դերին վերագրված «նվիրված մոր» հայեցակարգը:

Միննույն ժամանակ, ընտանիքին օգնելու գաղափարը կարելի է ուրվագծել ոչ միայն 40-60, այլ նաև 20-40 տարիքային խմբի՝ չամուսնացած (կամ մեկնելու պահին չամուսնացած) կանանց միգրացիոն պատմություններում, սակայն եթե ընտանիքին օգնելու միտքն առաջին խմբի պարագայում առանցքային է մեկնելու որոշման համար, ապա երկրորդ խմբի դեպքում այն կրում է ածանցյալ բնույթ, որը դուրս է բերվում բուն միգրացիայի և վերադարձի փուլերի մասին խոսելիս և չի նշվում իբրև մեկնելու որոշման հիմնական գործոն: Ի սկզբանե միգրացիան, լինելով ճամփորդության և միջավայրի փոփոխության միջոց, վերածվում է գումար վաս-

¹⁴ Ishkanian 2002.

տակելու և ընտանիքին օգնելու գործընթացի: Այս տարիքային խմբի կանայք, պատմելով իրենց մեկնելու պատմությունը, հիմնականում չեն նշում աշխատելու բուն նպատակը, այլ կենտրոնանում են արտասահմանում ապրելու և ճամփորդելու հնարավորության վրա, սակայն արտասահմանում անցկացրած ժամանակահատվածի մասին խոսելիս կարելի է նկատել անդրադարձը ֆինանսական որոշ դժվարություններին և ընտանիքին օգնելու գաղափարին. «...ես էլ քանի որ գումարիս մեծ մասը ուղարկում էի Հայաստան, ժամանակ եկավ, որ զգացի՝ չի հերիքում: Հեյրո էր ձև ման եկա, գրա. կես դրույքով գործերը անում էի, գումարը, երևի թե, չասես կրկնապատկվել, բայց մոտ էր էր կրկնապատկվելուն» (Մերի, 31 տարեկան, չամուսնացած, Շիրակի մարզ, քաղաք, մեկնելու երկիր՝ Չինաստան):

Երիտասարդ, չամուսնացած կանայք, որոնք մեկնելու պահին ընտանիքում ունեցել են դստեր կարգավիճակ, չեն կրել ընտանիքի նյութական ապահովվածությունը հոգալու պարտականությունը, որն էլ կարող է բացատրել այն, որ աշխատանքն իրենց կողմից չի նշվում իբրև մեկնելու առաջնային դրդապատճառ նույնիսկ այն պարագայում, երբ բուն միգրացիայի ընթացքում կամ վերադառնալուց հետո խոսում են ընտանիքին ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերելու մասին:

Ընտանիքում այս նույն դերային բաշխվածությունն է պայմանավորում 40-60 տարիքային խմբի ամուսնացած/ամուսնալուծված/այրի կանանց կողմից պարբերաբար կիրառվող՝ «ընտանիքին նվիրված, ընտանիքի համար տանջանքներ կրող մոր» գաղափարը՝ իբրև միգրացիայի որոշում կայացնելու հիմնավորում:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, աշխատանքային միգրացիայի մեկնած կանանց պատմությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ միգրացիայի որոշում կայացնելու փուլում առանցքային նշանակություն ունի մեկնող կնոջ՝ ընտանիքում զբաղեցրած դերը, որի փոփոխությանը զուգընթաց, փոխվում են նաև մեկնելու հիմնական դրդապատճառը և հիմնավորումը: Վերջինս պայմանավորված է հասարակության մեջ ընդունված «ընտանեկան պարտավորություններով»¹⁵ սահմանված և ընտանիքի անդամներին վերագրված գործառույթներով: Ընտանիքի մասին հոգալու և տան աշխա-

¹⁵ Finch 1987, Mason 1996.

տանքային պարտականությունների կատարումը կարծես թե շեղվում են ընդունված ձևից, երբ կինը մեկնում է արտերկիր աշխատելու: Այս «շեղումը» միգրանտ կանայք հիմնավորում են իբրև «զոհաբերություն» ընտանիքի բարեկեցության ապահովման համար: Միևնույն ժամանակ, դստեր կարգավիճակում գտնվող միգրանտները, չունենալով ընտանիքի մասին հոգ տանելու գործառույթ, ճամփորդությամբ են հիմնավորում իրենց աշխատանքային միգրացիան: Աշխատանքը դիտարկվում է իբրև մեկնելու երկրորդային գործոն: Միգրացիոն փորձառության պատմությունը, սակայն, խոսում է այն մասին, որ, չունենալով ընտանիքի մասին հոգալու պարտավորություն, դուստր միգրանտը, այնուամենայնիվ, արտերկրում կատարած աշխատանքի վարձատրությունից գումար է հատկացնում ընտանիքին: Դրանով հանդերձ՝ աշխատանքային միգրացիան չի ընկալվում իբրև ընտանիքին օգնելու, գումար վաստակելու համար կատարած ուղևորություն:

Մեկնելու որոշման հարցում կարևոր դեր ունի ցանցը, որը հաճախ դառնում է ոչ միայն երկրի ընտրության, այլև բուն միգրացիայի կազմակերպման դրդապատճառ: Կանանց կողմից միգրացիոն երկրի ընտրությունը պայմանավորող ցանցը, սակայն, միատարր չէ. այն ներառում է և՛ ընտանիքի անդամներին, և՛ ծանոթներին/բարեկամներին, և՛ միգրանտին այլ երկրի հետ կապող օղակ հանդիսացող տարատեսակ կազմակերպությունները: Ցանցի տեսակը փոխվում է երկրի տեսակի փոփոխմանը զուգահեռ. եթե ՌԴ և Թուրքիա մեկնող կանանց ցանցը բաղկացած է բարեկամներից և ծանոթներից, ապա եվրոպական երկրներ և Չինաստան մեկնող կանանց ցանցը բաղկացած է տարատեսակ կառույցներից, կազմակերպություններից: Ըստ էության, Ռուսաստանում և Թուրքիայում տարիների ընթացքում ձևավորված ցանցի մեծությունը նպաստում է միգրացիոն հոսքի ընդլայնմանը¹⁶, մինչդեռ եվրոպական երկրներում և Չինաստանում ցանցի փոքրությունը, մի կողմից, և մուտքի հասանելիության խնդիրը՝ մյուս կողմից, առաջ են մղում ցանցի ֆորմալ տեսակները: Միևնույն ժամանակ, կանանց բոլոր միգրացիոն փորձառություններում շեշտվում են ցանցի առկայությունն ու կարևորությունը մեկնելու որոշում կայացնելու գործում: Ցանցը միգրացիոն ռիսկերը նվազեցնող կարևոր գործոն է, որը հաճախ իրականացնում է վերահսկողության և անվտանգու-

¹⁶ Massey et al. 1993.

թյան ապահովման գործառնությունները, որոնք Հայաստանում կատարում է միգրանտի ընտանիքը:

Գրականություն

- Գալստյան Մ. 2014, Սոցիալական ցանցերը և Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի ձևավորման առանձնահատկությունները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, Երևան, էջ 203-213:
- Գալստյան Մ. 2019, Հայ ընտանիքում գործառնությունների փոփոխությունների արդի դրսևորումները կանանց աշխատանքային միգրացիայի համատեքստում, Հայ ընտանիքն արդի մարտահրավերների համատեքստում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, էջ 52-65:
- Finch J. 1987, Family Obligations and the Life Course, in the book "Rethinking the Life Cycle", ed. by Bryman A., Bytheway B., Allatt P. and Keil T., British Sociological Association, London, p. 155-169.
- Fleischer A. 2013, The role of the family for return migration, reintegration and re-emigration in Armenia, September, https://www.researchgate.net/publication/256422752_The_role_of_family_for_regration_reintegration_and_re-emigration_in_Armenia (01.11.2020).
- Haug S. 2008, Migration Networks and Migration Decision-Making, Journal of Ethnic and Migration Studies, 34:4, p. 585-605.
- Ishkanian A. 2002, Mobile Motherhood: Armenian Women's Labor Migration in the Post-Soviet Period, Diaspora A Journal of Transnational Studies 11(3): 383-415 DOI: 10.1353/dsp.2011.0060, https://www.researchgate.net/publication/236764239_Mobile_Motherhood_Armenian_Women's_Labor_Migration_in_the_Post-Soviet_Period (01.11.2020).
- Mason J. 1996, Gender, Care and Sensibility in Family and Kin Relationships, Sex, Sensibility and the Gendered Body edited by Holland J. and Adkins L., Macmilan Press, London, p. 15-36.
- Massey D., Joaquin Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Edward T. 1993, Theories of International Migration: A Review and Appraisal, Population and Development Review, vol. 19, No. 3, p. 431-466.
- Massey D., Arango A., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., & Taylor, J.E. 2005, Worlds in motion: Understanding international migration at the end of the millennium. Oxford: Clarendon Press, 376 p.

- Minasyan A., Poghosyan A., Gevorgyan L., Chobanyan H. 2008, Return Migration To Armenia In 2002-2008: a Study, Yerevan, <https://www.osce.org/files/f/documents/2/e/35806.pdf> (01.11.2020).
- Shmulyar Gréen O., Melander Ch. 2018, Family Obligations across European borders: Negotiating Migration Decisions within the Families of Post-Accession Migrants in Sweden, Palgrave Communications, vol. 4, Issue 1, p. 1-13.
- Tadevosyan A. 2014, Migration and Everyday Life: Movement Through Cultures and Practices, "Gitutyun" Publishing House, National Academy of Sciences of Armenia, Yerevan, 142 p.
- United Nations 2017, International Migration rReport 2017, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York, https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf (01.11.2020).

ՀՀ-ՈՒՄ ԿԱՆԱՆՑ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Սոնա Մելիքջանյան

Ամփոփում

Միգրացիոն գործընթացներում կարևոր փուլերից է մեկնելու վերաբերյալ որոշում կայացնելու փուլը, երբ որոշվում է, թե ընտանիքի անդամներից ով, ուր և ինչ պայմաններով է մեկնելու: Միգրացիայի վերաբերյալ որոշումներ կայացնելու գործում մեծ դեր ունի ընտանիքը, որի կառուցվածքը, դերային բաշխվածությունն ու հասարակության սպասումները, պայմանավորված դերային բաշխվածությամբ, իրենց յուրօրինակ ազդեցությունն են ունենում մեկնելուն վերաբերող «բանակցությունների» վրա: 2019 թ. իրականացված կենսագրական հարցազրույցները թույլ են տվել առավել լավ հասկանալ ընտանիքի կառուցվածքը, սեռով և տարիքով պայմանավորված դերային սպասումները, ընտանիքում տարբեր որոշումների կայացման գործում ընտանիքի տարբեր անդամների ներգրավվածությունը:

Բանալի բառեր՝ կանանց աշխատանքային միգրացիա, միգրացիայի ֆեմինիզացում, մեկնելու որոշման կայացում, միգրացիոն ցանց, աշխատանքային միգրացիա, դերային պարտավորություններ, միգրացիոն գործընթաց:

К ВОПРОСУ О ЖЕНСКОЙ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В РА

Сона Меликджанян

Резюме

Одним из важнейших этапов миграционного процесса является этап принятия решения о миграции. В процессе принятия решения о миграции важную роль играют семья, структура семьи, ролевое распределение и ожидания общества в соответствии с ролевым распределением. Биографические интервью, проведенные в 2019 году, позволяют выявить особенности структуры армянской семьи, ролевых ожиданий, обусловленных полом и возрастом, и обсудить влияние последних на принятие решений о миграции.

Ключевые слова – женская трудовая миграция, феминизация миграции, принятие решения о миграции, миграционная сеть, трудовая миграция, ролевые обязанности, миграционный процесс.

ON THE QUESTION OF FEMALE LABOUR MIGRATION IN RA

Sona Melikjanyan

Abstract

Migration decision-making phase is one of the most important stages in migration process. At this stage it is decided who is migrating, where and how. Family is one of the key agents at migration decision-making stage: the structure of the family, the role obligations based on sex and age, as well as expectations of society determine the negotiation process. The paper studies the features of negotiations on migration of Armenian female labour migrants. The analysis is based on the data collected within biographical interviews in 2019. The biographical interview method helps to figure out the structure of family, the features of the roles and the involvement of family members in negotiation process.

Key words – female labour migration, feminization of migration, migration decision-making, migration network, labour migration, role responsibilities, migration process.

**ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՈՒ
ՔԱՂԱՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Յուրի Սուվարյան

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ,
տնտեսագիտության դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք
Ակադեմիկոս-քարտուղար
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24
Էլ. հասցե՝ suvryan@sci.am
Հոդվածը ներկայացվել է 14.06.2021, գրախոսվել է 21.06.2021,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-118

Ներածություն

Պետական կառավարման պատմությունը իր առաջացման ժամանակաշրջանից առ այսօր դրսևորել է կայացման ու զարգացման որոշակի միտումներ: Հավաքչական գործունեությունից դեպի արտադրություն, այսինքն՝ նյութական բարիքների և անվտանգության միջոցների ստեղծումն ընթացող մարդկությունն ուներ իր իրավունքները, սեփականությունը և առաջացող երկրների սահմանների անվտանգությունը երաշխավորող լեգիտիմ կառույցի անհրաժեշտությունը, որը հայտնի դարձավ իբրև պետություն՝ իր գործառույթներն իրականացնող կարևոր պետական մարմիններով (թագավոր, նախարարներ, ոստիկանություն, բանակ, անվտանգության ծառայություն և այլն):

Ի սկզբանե պետական իշխանությունը ստանձնեցին առավել հզոր ցեղախմբերի առաջնորդները և, ինչպես ընդունված էր հնադարում, այն փոխանցվում էր ժառանգներին, այդպիսով սկզբնավորվում էր իշխանության ժառանգական փոխանցման ավանդույթը: Այդ ավանդույթը շարունակվեց մինչև հանրային կառավարման համակարգի ամբողջական արմատավորումը (XVIII-XIX դդ.): Ուշագրավ է, որ այն մասնակիորեն, թեև ըստ էության՝ էականորեն, իբրև խորքային պետության դրսևորում, պահպանվել է XX դարում, նաև գործում է XXI դարում: Ժառանգական միապետը իր կարևորագույն խնդիրն է համարում պետական իշխանության և

երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանումը, վերջինիս առումով, և հատկապես միջնադարում, նաև ընդլայնումը, նոր տարածքների նվաճումը: Նոր տարածքները նոր ռեսուրսներ են, հարստացման և երկրի հզորացման միջոց, որը գայթակղիչ է բոլոր ժամանակներում: Եթե միջնադարում տարածքների գրավման գլխավոր միջոցը ուժային կառույցներն էին, ապա այսօր դրանք փոխարինվում կամ լրացվում են այսպես կոչված «փափուկ ուժի» ազդեցությամբ:

Հանրային կառավարման համակարգի պայմաններում, որն այսօր տիրապետող է, պետական իշխանության մարմինները ձևավորվում են քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների միջոցով, ընտրական տեխնոլոգիաներով, որի շնորհիվ հաղթող քաղաքական ուժը ձևավորում է հանրային կառավարման մարմինները: Եթե ժառանգական միապետության պայմաններում երկրի զարգացման որակի համար կարևորվում էր քաղաքակրթական գործոնը, որը էական է տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, անվտանգային զարգացման համար, ապա հանրային կառավարման պայմաններում դրան գումարվում են երկրի շահերի քաղաքագիտական ընկալման, պետականության անհրաժեշտության գիտակցման, պետական կազմակերպվածության բաղադրիչները՝ իբրև հանրային կառավարման համակարգի ամրության կարևորագույն նախադրյալներ, որոնք առարկայանում են քաղաքական ինստիտուտների՝ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների, իսկ այնուհետև՝ դրանց ձևավորած հանրային կառավարման մարմինների միջոցով:

Երկիրը շահում է, եթե քաղաքական ինստիտուտները պետականության և ազգային շահերի ընկալման ու իրացման բարձր աստիճանի վրա են և հակառակը, պետությունը թուլանում է, եթե դրանք առավել կարևորում են անձնական-կուսակցական շահերը՝ դրսևորելով քաղաքագիտական ու պետական կազմակերպվածության ոչ պատշաճ մակարդակ:

Պետականության ամրապնդման և երկրի բարգավաճման համար էական է, թե ինչպիսին է ժողովրդի քաղաքակրթական մակարդակը համաշխարհային միջինի համեմատությամբ, քանի որ այն թե՛ սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային հետագա զարգացման, թե՛ անվտանգային խնդիրների լուծման առանցքային ռեսուրսն է:

Միաժամանակ, չափազանց կարևոր է նաև ժողովրդի քաղաքակրթական մակարդակի և երկրի քաղաքական ինստիտուտների հասունության աստիճանի հարաբերակցությունը, որը, ինչպես վկայում է իրական կյան-

քը, միշտ չէ, որ համամասնական է, ավելին, երկրորդը էականորեն կարող է զիջել առաջինին, որը բացասական ազդեցություն կունենա պետականության և պետության կարևորագույն խնդիրների լուծման ու գործառույթների իրագործման վրա:

Հայտնի ճշմարտություն է, որ մարդիկ և նրանցից բաղկացած կազմակերպություններն առավելապես առաջնորդվում են սեփական շահերով, որոնք ավելի շատ դրսևորվում են բոլոր մակարդակների կազմակերպական հարաբերություններում ու ներազդում նաև քաղաքական ինստիտուտների վարքագծի վրա: Եվ եթե մարդկանց պետականության ու քաղաքագիտական, այդ թվում՝ ազգային արժեքների գիտակցության ու պաշտպանության աստիճանը բարձր չէ ու զիջում է անհատական շահին, ապա նման իրավիճակն ապացուցում է տվյալ հանրության քաղաքակրթական ու քաղաքագիտական-կազմակերպական մակարդակների միջև առաջացած անջրպետը, որը անհրաժեշտ է հաղթահարել, այլապես այն ողբերգական կարող է լինել այդ հանրության կամ ժողովրդի ճակատագրի համար: Հարկ է նշել, որ հանրային կառավարման վերաբերյալ և արդի տնտեսագիտական ու քաղաքագիտական գրականության¹ մեջ դրա արդյունավետության խնդիրը պատշաճ խորությամբ չի դիտարկվել երկրի քաղաքակրթական աստիճանի և քաղաքագիտական, պետական-կազմակերպական մակարդակի հարաբերակցության տեսանկյունից, և քանի որ այն ունի գիտագործնական կարևոր նշանակություն, ըստ այդմ, հետազոտական առումով, անկասկած, արդիական հիմնախնդիր է: Գործնական-քաղաքական տեսակետից քաղաքակրթական և քաղաքագիտական զարգացման հարաբերակցության խնդիրը էական է թույլ զարգացած կամ անգամ նոր զարգացող պետականությունների համար, քանի որ դրանք աշխարհաքաղաքական դիսկերի ազդեցության առումով ավելի խոցելի են: Այդ տեսակետից Հայաստանի Հանրապետության դրությունն առանձնահատուկ է, որովհետև հայ ժողովուրդը, ցավոք, չորս անգամ՝ 428, 1045, 1375 և 1920 թվականներին, կորցրել է պետականությունը, XIX դարի վերջին, XX դարի ընթացքում պարբերաբար ենթարկվել ցեղասպանության,

¹ Տե՛ս, օրինակ, Փալ 2005, Վեյմեր, Վայնինգ 2010, Դենհարդ 2006, Լինց, Ստեփան 2011, Սուվարյան, Միրզոյան 2013, Սուվարյան, Սարգսյան, Սուվարյան Ա. 2019, Аджемоглу, Робинсон 2016, Ֆերգյուսոն 2020, Шарма 2018, Стиглиц 2020, Мухаев 2009, Пугачев, Соловьев 2005, Соловьев 2008:

հայրենագրկման, վայրագ հարևանների կողմից պղծվել են նրա մշակութային արժեքները, յուրացվել նյութական արժեքները, տարածքները, այսօր էլ փորձում են կեղծել պատմությունը՝ ձգտելով վերացնել հայկական հետքը Հարավային Կովկասից: Ակնհայտ է, որ նշված արհավիրքների հաղթահարման ուղին հայկական պետականության ամրապնդումն է հայ ժողովրդի վաղնջական հողատարածքներում:

Ստորև հանգամանորեն կդիտարկվեն պետականության կառուցման և հանրային կառավարման համակարգում քաղաքակրթական, քաղաքագիտական, քաղաքական ինստիտուտների և պետական-կառավարչական գործոնների նշանակությունն ու դրանց նպատակասլաց օգտագործման գերակայությունները:

Քաղաքակրթական բաղադրիչը հանրային կառավարման համակարգում

Պետության, իսկ այնուհետև հանրային կառավարման գաղափարները մարդկային քաղաքակրթության նվաճումներից են, ճիշտ այնպես, ինչպես հայտնի գիտական գաղափարները, դրանց հիմքի վրա ստեղծված մարդկության ամենօրյա օգտագործման առարկաները (հեռախոս, հեռուստացույց, ռադիոէլեկտրոնային այլ արժեքներ, ավտոմեքենա, ինքնաթիռ և այլն), գեղարվեստական հաճույք պատճառող մշակութային հանրաժանոթ հոգևոր և նյութական արժեքները: Հանրային, այդ թվում՝ պետական կառավարման բովանդակությունը գիտական որոշակի գաղափարների մարմնացումն է հիմնական օրենքի՝ սահմանադրության, այլ ոլորտային օրենքների, կառավարման կազմակերպական կառուցվածքների, անվտանգային ծառայությունների, տարածքային ու ռազմավարական խնդիրների լուծման կառուցակարգերի միջոցով: Գիտական գաղափարների մի զգալի մասը վերաբերում է քաղաքագիտական-կառավարչական ոլորտին, որը նշանակում է, որ ընդհանուր քաղաքակրթական մակարդակը, հատկապես գիտության և մշակույթի ոլորտներում ձեռքբերումների առումով, բավարար չէ արդյունավետ պետական կամ հանրային կառավարման համար: Պատմական փորձը վկայում է, որ նվազագույն քաղաքակրթական մակարդակի պարագայում, սակայն պետականության ու պետական կազմակերպվածության որոշակի ձգտման դեպքում հնարավոր է պետական կառավարում, պետականաստեղծ գործունեություն: Եթե նշված երկու բաղադրիչներն առկա են, հնարավոր է ունենալ զարգացող և արդյունա-

վետ պետականություն, իսկ եթե քաղաքակրթական մակարդակը բարձր չէ, իսկ պետականաստեղծ կազմակերպվածության մակարդակն ակտիվ է ու բավարար, կարող է ստեղծվել պետական միավոր, որն իր արդյունավետությամբ կզիջի նախորդին: Սակայն եթե պետականության ձգտումը և հանրության կազմակերպվածության մակարդակը քաղաքակրթական աստիճանին էականորեն զիջում են, ապա նման ժողովուրդները հաճախ չեն կարողանում կառուցել ամուր և զարգացող պետություն:

Այսպիսով, պետությունը՝ քաղաքակրթական նվաճում է, և, միաժամանակ, պետականության զարգացումը պայմանավորված է երկրի քաղաքակրթական վերելքով՝ գիտության, արտադրության, մշակույթի անընդհատ աճով, ինչպես նաև քաղաքագիտական-կառավարչական հասունության աստիճանով: Վերջինս, ինչպես նշվեց, նույնպես քաղաքակրթության բաղադրիչ է, սակայն ամբողջի մասերը, ինչպես վկայում են պատմական փաստերը, միշտ չէ, որ զարգանում են համաչափ թե՛ բովանդակային, թե՛ տարածաշրջանային, թե՛ քաղաքակրթության գլխավոր հեղինակ մարդկային հանրությունների համադրմամբ:

Մշակույթը կարող է զարգանալ արագ, քան գիտությունը, կամ հակառակը՝ դրանց զարգացումը յուրահատուկ է՝ դրսևորվելով ըստ ժողովուրդների և երկրների: Իբրև օրինակ են մարդկային քաղաքակրթության որոշ ուղենշային հայտնագործությունները, որոնց աշխարհագրությունը և հեղինակների ազգային ու երկրային պատկանելությունը հաստատում են այդ դրույթը²: Հանրային կառավարման արդյունավետության առումով գործնական կարևոր նշանակություն ունի այն հարցը, թե ինչպիսին է, ըստ առանձին ժողովուրդների քաղաքակրթության աստիճանի և դրա բաղադրիչներից մեկի՝ քաղաքագիտական ու պետական կառավարչական մտքի հարաբերակցությունը: Թեև դժվար է քանակական արտահայտությամբ գնահատել այդ երկու բարդ երևույթները, սակայն դրանք կարող են չափելի և համադրելի դառնալ հարաբերական ցուցանիշներով: Մասնավորապես, քաղաքակրթության աստիճանի գնահատման համար կիրառելի է յուրաքանչյուր ժողովրդի հեղինակած, աշխարհում ընդունված գիտական նվաճումների, արվեստի և գրականության ստեղծագործությունների թիվը, քաղաքագիտական ու պետական կառավարչական մտքի մակարդակը կարող է արտահայտվել տվյալ ժողովրդի

² См'у 100 великих научных открытий 2018, 188:

(երկրի հանրության) պետականության ժամանակահատվածով և հանրային կառավարման արդյունավետության ցուցանիշներով: Մաթեմատիկորեն վերը նշված հարաբերակցությունը կարող է արտահայտվել հետևյալ տեսքով՝

$$\frac{y_i}{x} \geq \frac{x_i}{x}, \text{ կամ } \frac{y_i}{x_i} \geq 1, \text{ որտեղ } '$$

x -ը քաղաքակրթական նվաճումների հանրագումարային ցուցիչն է,
 x_i - նույնը առանձին երկրի կամ ժողովրդի (հանրույթի) համար,
 y_i - առանձին երկրի կամ ժողովրդի (հանրույթի) քաղաքագիտական, պետական կառավարչական մտքի ընդհանրացված ցուցիչը:

Եթե խախտվում է անհավասարությունը հակառակ ուղղությամբ, կամ կոտորակի մեծությունը փոքր է միավորից, ապա դա հանգեցնում է անարդյունավետ հանրային կառավարման, անգամ պետականության կորստի վտանգի:

Չխորանալով այդ բարդ մաթեմատիկայի մեջ (ի դեպ, այն առանձին հետազոտության թեմա է)՝ նշենք, որ հայ ժողովուրդն իր գոյության ավելի քան 5 հազար տարիների ընթացքում ունեցել է 1500 տարվա պետականություն, որը, ինչպես արդեն նշվել է, կորցրել է 4 անգամ: Մինչդեռ համաշխարհային քաղաքակրթության ասպարեզում ունի զգալի նվաճումներ մաթեմատիկայի, աստղագիտության, ֆիզիկայի, կերպարվեստի, երաժշտության, գրականության, թատրոնի, կինոյի և այլ ոլորտներում, որոնք ընդունվում են աշխարհում իբրև իրողություն*:

Նորբեյյան մրցանակի դափնեկիր Զ. Ստիգլիցի կարծիքով, ժողովրդի հարստությունը հենվում է երկու սյուների վրա. առաջինը աշխատանքի արտադրողականության աճն է, որի գլխավոր աղբյուրը պետության կողմից ֆինանսավորվող հիմնարար հետազոտությունների արդյունքով տեխնիկական առաջադիմությունն է, որի շնորհիվ պետությունը հարստանում է, աճում է կենսամակարդակը, երկրորդը հասարակության բարվոք կա-

* Գիտության առումով իրենց նվաճումներով աշխարհում հայտնի անուններ են Մ. Խորենացին, Ա. Շիրակացին, Մ. Գոշը, Վ. Համբարձումյանը, Ս. Մերգեյանը, Աբրահամ և Արտեմ Ալիխանյանները, Յու. Հովհաննիսյանը, Հ. Օրբելին, Հ. Ադամյանը, Ի. Կնունյանցը, Բ. Մարգարյանը, Ա. Թախտաջյանը, արվեստի և գրականության ոլորտներում վիթխարի ավանդ ունեն Թ. Ռոսլինը, Հ. Այվազովսկին, Մ. Սարյանը, Ա. Խաչատրյանը, Կոմիտասը, Ս. Փարաջանովը, Ռ. Մամուլյանը, Վ. Փափազյանը, Նարեկացին, Հ. Թումանյանը, Ա. Իսահակյանը, Վ. Սարոյանը: Թվարկումը, անշուշտ, ավարտուն չէ, այն կարելի է շարունակել, ինչն ապացուցում է հայ ժողովրդի էական ներդրումը մարդկային քաղաքակրթության վերելքի տարբեր բնագավառներում:

ռուցվածքն է, որը հնարավորություն է ընձեռում մարդկանց համագործակցելու, առևտուր անելու և ներդրումներ կատարելու, և որը բնութագրվում է օրենքի գերակայությամբ, ժողովրդավարությամբ, անհրաժեշտ իրավական գործընթացներով, զսպումների և հակակշիռների համակարգով³։ Ակնհայտ է, որ քաղաքակրթության երկու հայտնի բաղադրիչները՝ գիտությունը և քաղաքական-կառավարչական համակարգը, կարևոր են հարուստ և ապահով պետության, ուստի և արդյունավետ հանրային կառավարման համար, սակայն երկուսն էլ պետք է լինեն զարգացման և հասունության բարձր աստիճանում, ընդ որում, գիտատեխնիկական առաջադիմության գործնական ապահովումը նույնպես քաղաքական-կառավարչական որոշումների արդյունք կարող է լինել։ Ի դեպ, քաղաքակրթության և դրա մեկ այլ բաղադրիչի՝ տնտեսագիտության ու տնտեսական քաղաքականության հարաբերակցությունը ևս էական է տնտեսության աճի, նորամուծական զարգացման համար։ Երկու արևմտյան հեղինակներ, պատասխանելով Անգլիայում XVIII դ. արդյունաբերական հեղափոխության վերաբերյալ հարցին, տալիս են միմյանցից տարբերվող պատասխաններ։

Ըստ Ա. Թոյնբիի՝ այդ հեղափոխությունը տեղի ունեցավ Անգլիայում այն պատճառով, որ քաղաքականության, կրոնի և կենսակերպի լճացումը արագացրեց արդյունաբերության համակենտրոնացումը, որն էլ խթանեց ձգտումը տեխնիկական հայտնագործությունների նկատմամբ, որին նպաստել են մաթեմատիկայի զարգացումը և ֆիզիկական գիտության նվաճումները⁴։ Ըստ Դ. Աճեմօղլուի և Զ. Ռոբինսոնի՝ արդյունաբերական հեղափոխությունը տեղի ունեցավ Անգլիայում այն պատճառով, որ այնտեղ գործում էին եզակի ինկլյուզիվ (ներառական) տնտեսական ինստիտուտներ, որոնք իրենց հերթին նույնատիպ քաղաքական ինստիտուտների արդյունք էին և ապահովում էին սեփականության իրավունքը, վերջ էին դրել արտաքին առևտրի պետական մենաշնորհին, վերացրել արդյունաբերության զարգացման արգելքները⁵։

Երկու պատասխաններն էլ ըստ էության ճիշտ են, սակայն առանձին վերցրած լիարժեք չեն, բայց միմյանց լրացնում են։ Թոյնբիի պատասխանում կարևորվում են արդյունաբերության համակենտրոնացումը և նորամուծական զարգացման ձգտումը։ Այդ ամենը հնարավոր է համապատաս-

³ Տե՛ս Стиллиц 2020, 14-15:

⁴ Տե՛ս Тойнби 1991, 25:

⁵ Տե՛ս Аджемоглу, Робинсон 2016, 284:

խան քաղաքական ու տնտեսական միջավայրի առկայության պայմաններում, որին վերաբերում է Դ. Աճեմօղլուի և Ջ. Ռոբինսոնի տեսակետը: Իսկ արդյունաբերության համակենտրոնացումը կապիտալի կուտակման հետևանք է, որի հիմքում տնտեսագիտական մտքի՝ դասական մակրոտնտեսագիտության [Ա. Սմիթ (1776 թ.), Ժ.Բ. Սեյ (1803 թ.), Ջ.Ս. Միլլ (1848 թ.)] զարգացումն է⁶: Երկու մոտեցումներում էլ այս կարևոր դրույթն է պակասում: Այսինքն, Անգլիայում տնտեսական ու քաղաքական ինստիտուտների հասունության աստիճանը, համամասնական լինելով քաղաքակրթական մակարդակին, նպաստեց արդյունաբերական հեղափոխությանը՝ տնտեսության նորամուծական զարգացմանը:

Պետականության ու պետական կառավարման անհրաժեշտության գիտակցումը և կազմակերպական գործոնները

Արդի աշխարհում յուրաքանչյուր առաջադեմ երկրում հանրային կառավարման մարմինները ժողովրդավարական սկզբունքներով ձևավորում են քաղաքացիական հասարակության կազմակերպություններ, որոնք կոչված են իրացնելու ժողովրդի՝ իշխանության իրավունքի իրագործումը պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կազմավորման և դրանց գործունեության ապահովման միջոցով: Հանրային կառավարման մարմինների ձևավորման այդ կառուցակարգին հասնելու համար մարդկային հասարակությունը երկար ճանապարհ է անցել:

Անտիկ աշխարհում քաղաքականությունը համարվել է հասարակության խելամիտ կազմակերպման բարոյաէթիկական նախադրյալների ամբողջություն, իսկ դրա էությունը՝ մարդկանց միավորումն է պետության և մարդու բարձր նպատակներին հասնելու համար (Արիստոտել)⁷: Քաղաքագիտությունը, իբրև ուսմունք քաղաքականության մասին, զարգացել է չորս փուլերով⁸.

– սկզբնական փուլ (մ.թ.ա. V դ. – XVII դ.), որի ընթացքում ձևավորվեց քաղաքական փիլիսոփայությունը, իսկ այնուհետև սկզբնավորվեց Վերածննդի դարաշրջանի քաղաքական գիտությունը,

– ռացիոնալացման փուլ (XVII-XIX դդ.), որն ընդգրկում է նոր ժամանակների քաղաքական մտածողների տեսությունները,

⁶ Մանրամասն տե՛ս Самуэльсон, Хордхаяс 2000, 638-642:

⁷ Տե՛ս Мухаев 2009, 38-39:

⁸ Տե՛ս Мухаев 2009, 60-61:

– դասական փուլ (XIX դ. առաջին քառորդը – XX դ. սկիզբը), երբ ձևավորվում է քաղաքագիտությունը՝ իբրև ակադեմիական դասընթաց ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և Մեծ Բրիտանիայում,

– ժամանակակից փուլ (XX-XXI դդ.)՝ ժամանակակից քաղաքագիտական հիմնական դպրոցների և ուղղությունների ձևավորման ժամանակաշրջան:

Քաղաքագիտության հիմնադիրն է համարվում իտալացի փիլիսոփա, դիվանագետ, գրող Ն. Մաքիավելին, որը քաղաքագիտության առարկան համարել է իշխանությունն իր բոլոր դրսևորումներով⁹: Իր հայտնի՝ «Իշխանը» աշխատությունում Ն. Մաքիավելին նկարագրում է պետության տեսակները, դրա կառավարման և իշխանությունը պահպանելու մեթոդները, ռազմական գործը վարելու սկզբունքները, հասարակություն-պետություն նպատակասլաց հարաբերությունները¹⁰:

Ուշագրավ է, որ հայ մտածողներն ստեղծել են պատմության, գրականության, մշակույթի հայտնի՝ մտավոր և նյութական կոթողներ, նաև փիլիսոփայական, սահմանադրական (իրավագիտական) արժեքավոր աշխատություններ, բայց զուտ քաղաքագիտական միտքը մինչև XIX դ. վերջը (առաջին քաղաքական կուսակցությունների ստեղծումը) թվում է աղքատ, իսկ այնուհետև զարգացման թափ է ստանում ՀՀ Երրորդ հանրապետության հռչակումից հետո:

Հայաստանյան հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները սկսել են ձևավորվել XIX դարավերջին, երբ չկար հայկական անկախ պետություն, և հայ ժողովուրդն իր պապենական տարածքներով գտնվում էր ռուսական և օսմանյան կայսրությունների կազմում: Առաջին կուսակցություններից է Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (ՀՅԴ), որը հիմնադրվել է 1890 թ., և որի նպատակը ի սկզբանե ազգային-ազատագրական շարժումը կազմակերպելը և Հայկական հարցի լուծումն էր: Նույն նպատակով էր ստեղծվել նաև Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը (ՍԴՀԿ) 1887 թ.: Հաջորդ քաղաքական ուժը Ռամկավար ազատական կուսակցությունն է (ՌԱԿ), որը հիմնադրվել է 1921 թ., նույնպես Հայկական հարցի լուծման նպատակադրմամբ: Այդ կուսակցություններից առաջին երկուսը, հատկապես ՀՅԴ-ն, մասնակցել են Հայաստանի Առա-

⁹ Ст'ю Мухаев 2009, 69-70:

¹⁰ Макиавелли 2010, 6-87.

ջին հանրապետության (1918-1920 թթ.) ստեղծմանն ու պետականաշինության կարևոր գործին¹¹: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո (1920-1991 թթ.) իշխել է մեկ կուսակցություն՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, որը ԽՄԿԿ-ի մի բաժանմունք էր, իսկ վերը նշված հայ ավանդական կուսակցություններն սկսեցին գործել արտասահմանում, զբաղվել ավելի շատ հայապահպանական և մշակութային խնդիրներով: 1991 թ. հետո՝ Հայաստանի Երրորդ հանրապետության ստեղծումից հետո, երկրում օրենսդրորեն հաստատվեց բազմակուսակցական, ժողովրդավարական հանրային կառավարման համակարգ, իսկ իշխանության մարմինները ձևավորվում են քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների կողմից¹²: 1991 թ. հետո ընդունված ՀՀ Սահմանադրության (1995 թ.) ու դրա բարեփոխումների և համապատասխան ազատական իրավական դաշտի ստեղծման շնորհիվ ազգային ավանդական կուսակցությունների համար հնարավորություն ընձեռվեց գործելու հայրենիքում, բացի այդ, ստեղծվեցին հասարակական-քաղաքական նոր կազմավորումներ, որոնց թիվը 01.01.2020 թ. դրությամբ հասնում էր 109-ի: Աստիճանաբար ձևավորվում է նաև փորձագիտական ինստիտուտը: Սակայն հանրային կառավարման ոչ պատշաճ որակը և հատկապես 2018 թ. ապրիլից հետո տեղի ունեցած քաղաքական զարգացումները ապացուցում են, որ քաղաքացիական հասարակության քաղաքագիտական հասունության աստիճանը, պետականության անհրաժեշտության գիտակցումը և պետական կազմակերպվածությունը համահունչ չեն աշխարհաքաղաքական արդի մարտահրավերներին: Կարելի է ենթադրել, որ այդ երևույթը դարեր շարունակ պետականություն չունենալու, պետական կառավարման փորձի պակասի, քաղաքագիտական ու փորձագիտական մտքի հասունացած չլինելու կամ կայացման ընթացքում գտնվելու արդյունք է: Սակայն, ցավոք, հայոց պետականության պատմական ընթացքի վերլուծությունը հուշում է, որ, դրանցից բացի, կան այլ պատճառներ ևս,

¹¹ Մանրամասն տե՛ս Սուվարյան, Սարգսյան, Հայրապետյան, Ասատրյան, Քոչարյան 2018, 20-36:

¹² ՀՀ-ում քաղաքացիական հասարակության կայացման ընթացքը, զանգվածային լրատվամիջոցների դերակատարությունը հանրային կառավարման համակարգում և դրանց զարգացման հիմնախնդիրները լուսաբանվել են Սուվարյան Յու.Մ., Սարգսյան Վ. Ա., Ասատրյան Ս.Ա., Քոչարյան Մ.Ռ. Հանրային կառավարման ենթահամակարգերը և արդյունավետությունը (Ե., 2021) աշխատությունում:

որոնք ժամանակի ընթացքում չեն հաղթահարվում, այլ շարունակվում են: Այդ պատճառներից են¹³.

– ներքին անկայունությունը՝ իշխանության թևերի միջև, նաև եկեղեցու հետ անհամաձայնությունը, անմիաբանությունը,

– առաջնորդի անարդյունավետությունը, հաճախ անհրաժեշտ հասկանիշներ չունենալը,

– հասարակության ցածր քաղաքական մշակույթը՝ համընդհանուր ընդունված արժեքների, կողմնորոշումների, զարգացման գերակայությունների գրեթե բացակայությունը,

– աննպաստ հանրային միջավայրը, այսինքն՝ հասարակության անդամների, պետական պաշտոնյաների անտարբեր վերաբերմունքը հայրենաավեր իրադարձություններին,

– քաղաքական համակարգի կազմալուծումը՝ անհրաժեշտության պարագայում քաղաքական ուժերի միասնականության և համախմբվածության կարևորությունը չգիտակցելու հետևանքով. անցյալում այդ երևույթը դրսևորվում էր թագավորական իշխանության և ֆեոդալների, ինչպես նաև միմյանց միջև ներքին պայքարի տեսքով, ցավալի փաստ է կենտրոնախույս ուժերի մշտական առկայությունը,

– արտաքին պետությունների նենգ քաղաքականությունը, որի հանդեպ թույլ է մեր դիմադրողականության ներուժը՝ վերը նշված պատճառներով:

Նշվածներին հաճախ գումարվում են առանց աշխարհաքաղաքական դիսկերը ճշգրիտ հաշվառելու, առանց կանխատեսումային հաշվարկների կառավարչական որոշումների ընդունումը, որը աղետաբեր հետևանքներ է ունենում երկրի ու ժողովրդի համար: Ցավալիորեն, մեր պատմությունը հարուստ է նման օրինակներով:

Նշվածը փաստում է, որ էական բարելավման կարիք ունի հանրային կառավարման արդյունավետությունը, որի կարևորագույն գործոններից են.

– պետական կազմակերպվածության և կարգապահության մակարդակի բարձրացումը օրենքի գերակայության և վերապահված լիազորությունների պարտադիր կատարման պայմաններում,

– գիտական սկզբունքների ներդրումը հանրային կառավարման համակարգում, հատկապես կարևորագույն նշանակության ռազմավարական

¹³ Տե՛ս մանրամասն Սուվարյան, Սարգսյան, Սուվարյան Ա. 2019, 149-171:

որոշումների կայացման գործընթացում, որին կարելի է հասնել կառավարչական կադրերի ճիշտ ընտրության, փորձագետների ներգրավման դեպքում,

– երկրում քաղաքագիտական, դիվանագիտական, միջազգային իրավագիտության մասնագիտություններով կադրերի պատրաստմանը և այդ ուղղություններով գիտական հետազոտությունների իրականացմանը, հասարակության քաղաքական մշակույթի ու մտածողության մակարդակի բարձրացմանը էական նշանակություն տալը,

– իշխանության թևերի միջև լիազորությունների բաշխումը և անհրաժեշտ հակակշիռների ու զսպումների սահմանադրորեն ամրագրումը խիստ հստակեցնելը, որը մասամբ ստվերվել է սահմանադրական վերջին (2015 թ.) բարեփոխումների ընթացքում,

– հանրային կառավարման կիսանախագահական համակարգին վերադառնալը, քանի որ քաղաքացիական հասարակության հասունության ներկա մակարդակի համար ժամանակավրեպ էր անցումը խորհրդարանական կառավարման սկզբունքներին:

Շարադրվածի համատեքստում դիտարկենք լուծման ենթակա մի հիմնախնդիր ևս: Քաղաքագիտության մեջ XIX դ. վերջերին և XX դ. ընթացքում ձևավորվել է, այսպես կոչված, քաղաքական վերնախավի ժամանակակից դասական ժողովրդավարական տեսությունը, ըստ որի, աշխարհը պետք է կառավարի ընտրյալ փոքրամասնությունը՝ վերնախավը, մարդիկ, որոնք օժտված են հատուկ հատկանիշներով (բնական օժտվածություն, կրթությամբ և դաստիարակությամբ ստացված)¹⁴: Ընդ որում, վերնախավային լինելը կամ վերնախավ ունենալը, ըստ այդ տեսության, հասարակության արդյունավետ գործունեության պայման է և հիմնվում է կառավարչական ու կատարողական աշխատանքների միջև բնական բաժանման վրա, իսկ վերնախավի ձևավորումը հասարակության բնական ընտրության հետևանք է, երբ առանձնացվում են առավել արժանիները: Ընտրության կառուցակարգերը տարբեր են, դրանցից են որակյալ համալսարանական կրթությունը, աշխատանքը, այդ թվում՝ հասարակական-քաղաքական, ընտրությունները, սոցիոլոգիական հարցումները, մամուլի արձագանքները և այլն¹⁵: Ի դեպ, սովորաբար վերնախավից առանձ-

¹⁴ Ст'ю Пугачев, Соловьев 2005, 132-152:

¹⁵ Пугачев, Соловьев 2005, 139-149.

նանում են առանձնաշնորհյալ (խարիզմատիկ) անհատները, որոնք իրականացնում են օրինակի (էտալոնային) իշխանությունը (առաջնորդումը)¹⁶: Ինչպես ընդգծում են ժամանակակից հետազոտողները, արդի ժողովրդավարական պետության խնդիրը ոչ թե պայքարն է վերնախավության դեմ, այլ հասարակության համար օգտակար, արդյունավետ վերնախավի ձևավորումը, դրա՝ ժամանակին որակական նորացումը, օլիգարխացման ու փակ տիրապետող և արտոնյալ խավ դառնալու միտումների կանխումը¹⁷:

Խորքային պետություն. էությունը, անհրաժեշտությունը և դրսևորման ձևերը

Հրապարակախոսական և հանրագիտարանային գրականության («Ռեզնում», «Վիքիպեդիա» հանրագիտարան և այլն) էջերում հաճախ է հանդիպում «խորքային պետություն» արտահայտությունը՝ մի շարք էլիտար ընտանիքների (օրինակ՝ «Ջեներալ մոթորս», «Ջեներալ էլեկտրիկ» սեփականատերերի), որևէ կուսակցության, կրոնական (Իրանի Իսլամական Հանրապետություն) կամ պետական քաղաքական գործչի, բանակի (Թուրքիա, Եգիպտոս) և այլ դրսևորումներով: Ուշագրավ է, որ գիտական գրականության մեջ խորքային պետության գաղափարը չի լուսաբանվում: Առաջին հայացքից երևոյթի ընկալումը բացասական է, քանի որ, մանավանդ մեր օրերում, գոյություն ունեն ժողովրդավարական սկզբունքներով ընտրված պետական ու տեղական ինքնակառավարման մարմիններ, և թվում է, թե ինչ անհրաժեշտությամբ է թելադրվում խորքային պետության գաղափարը: Սակայն իրական կյանքը տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական իրադարձությունները, տնտեսական սուր մրցակցությունը, պայքարը ազդեցության գոտիների համար հանգեցնում են այն եզրակացության, որ, ինչպես նկատել են պետության ծագման «հասարակական դաշինքի» տեսաբանները (Թ. Հոբս¹⁸, Զ. Լոկկ¹⁹), «Բոլորը բոլորի դեմ պատերազմի» վտանգը բնութագրական է մարդկանց, եթե չկա պետական իշխանություն, ապա ներկայումս, մեր համոզմամբ, նույն երևույթը վերաբերում է նաև միջպետական հարաբերություններին: Եվ թեև այդ վտանգի գիտակցումով ստեղծվել են վերպետական կառույցներ (Ազգերի լիգա, այնու-

¹⁶ Տե՛ս Мескон, Альберт, Хедоури 2000, 468, 475:

¹⁷ Տե՛ս Пугачев, Соловьев 2005, 147:

¹⁸ Տե՛ս Гоббс 1991.

¹⁹ Локк 1988.

հետև՝ ՄԱԿ, դաշնակցային զանազան ռազմաքաղաքական միավորումներ), այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր պետություն օբյեկտիվ անհրաժեշտությամբ ինքը պարտավոր է ամրապնդել իր ներքին և արտաքին անվտանգությունը: Այդ նկատառումներով ստեղծվում են բանակը, ազգային անվտանգության և ներքին գործերի կառույցները: Ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ այդ համակարգի կարևոր օղակներից է նաև խորքային պետությունը: Այն հատկապես անհրաժեշտ է փափուկ ուժի ներգործությամբ իրականացվող գունավոր հեղափոխությունների պայմաններում, երբ պետությանը վտանգ է սպառնում արտաքին ուժերի ազդեցությամբ գործող ներքին քաղաքական ինստիտուտներին, հոգուտ այլ երկրների, շահերի գործունեության հետևանքով, որը կարող է տեղի ունենալ նույնիսկ ժողովրդավարության կարևորագույն կանոններից մեկի՝ օրենքի գերակայության պայմաններում: Մանավանդ, արևմտյան փորձագետների վերլուծությամբ, քաղաքացիական հասարակությունը հետընթաց է ապրում ոչ այնքան տեխնոլոգիաների (հեռուստացույց, համացանց, ֆեյսբուք, և այլն), որքան պետական չափազանց լայն ոտնձգությունների պատճառով²⁰: Ավելին, «քաղաքացիական հասարակությունը կարծես կորպորատիվ շահերի ու ամենակույ պետության միջև ընկած անտեր գոտի լինի», իսկ «ժողովրդավարության և կապիտալիզմի համար այդքան կարևոր իրավունքի գերակայությունն սպառնում է վերածվել իրավաբանների գերակայության»²¹: Նույնիսկ միտում է նկատվում, որ ԱՄՆ-ն կարող է վերածվել մի երկրի, որտեղ էկոնոմիկան և ժողովրդավարությունը բնակչության մեկ տոկոսի համար են և այդ մեկ տոկոսի ցանկությամբ²²: Մարդկանց անհավասարության նման իրավիճակը վտանգավոր է ոչ միայն տվյալ երկրի, այլ նաև մյուսների համար, քանի որ հարուստ վերնախավը ձգտում է իր քաղաքական ու տնտեսական ազդեցությունը տարածել նաև տարբեր տարածաշրջանների վրա՝ «փափուկ ուժի» ազդեցությամբ շարունակելով գաղութացման միջնադարյան ավանդույթները, որոնք լավ նկարագրված են Յու.Ն. Հարարիի աշխատությունում²³: Ժառանգական միա-

²⁰ Տե՛ս Ֆերգյուսոն 2020, 130-161:

²¹ Տե՛ս Ֆերգյուսոն 2020, 180:

²² Տե՛ս Стиглиц 2020, 7 (ի դեպ, այս երևույթը մարդկանց անհավասարության, ժողովրդավարության ձևախեղման, խորքային պետության գոյության և աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում փոքրաթիվ խմբերի ազդեցության տարածման ձգտման մասին վկայող փաստ է):

²³ Տե՛ս Հարարի 2020, 512:

պետության պայմաններում խորքային պետության անհրաժեշտությունը նվազագույն էր, քանի որ միապետը և նրա ընտանիքը տնօրինում էին երկիրը, նրա հարստությունը և շահագրգռված էին ընդլայնելու ու զարգացնելու առկա ունեցվածքը: Հանրային կառավարման արդի պայմաններում ժառանգականության երևույթը բացառված է, քաղաքական ինստիտուտները հարաբերաբար ժամանակավոր կառավարիչներ են ու երկրի ճակատագրի հետ նրանց կապը նվիրվածությունն է ազգային արժեքներին և հայրենասիրությունը: Համընդհանրացման արդի պայմաններում վերջիններս ժառանգական սեփականության համեմատությամբ հարափոփոխ են, շահագրգիռ ներազդեցության ենթակա: Հենց այս հանգամանքն է խորքային պետությունը դարձնում անհրաժեշտ, քանի որ անվտանգային ուժային կառույցները մեծ մասամբ ընտրված պետական մարմինների ենթակայության ներքո են, հատկապես եթե սահմանադրորեն ճիշտ չեն կառուցված իշխանության թևերի միջև հակակշիռները, իսկ այդ երևույթը բնորոշ է երիտասարդ և թույլ զարգացած երկրներին*:

Այսպիսով, «խորքային պետության» երևույթը կոչված է ամբողջացնելու երկրի պետականությունը, թույլ չտալու գործող քաղաքական ինստիտուտներին շեղվելու ազգային արժեքներից, պետության և երկրի զարգացման ազգաշահ տեսլականից: Իր բնույթով այն ազգային անվտանգության ոչ բացահայտ,

* Համընդհանրացման պայմաններում հանրային կառավարման մարմինների ժողովրդավարական սկզբունքներով ձևավորումը պարունակում է դժվար կառավարվող դիսկեր՝ հետևյալ պատճառներով.

– սովորական քաղաքացու համար այսօր չափազանց բարդ է կողմնորոշվելը թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին քաղաքականության դժվար ընկալելի բարդագույն խնդիրների առաջարկվող լուծումներում, որոնք ներկայացնում են քաղաքական ուժերը,

– հասարակությունը բևեռացված է ըստ ինտելեկտուալ մակարդակի, և հաճախ մեծամասնություն են կազմում անձինք, որոնց համար գրեթե անհնար է ըմբռնել աշխարհաքաղաքական հիմնախնդիրները և շատ հաճելի անձնական շահերին վերաբերող ամբոխավարական խաբուսիկ խոստումները, ինչը մեծացնում է պոպուլիստների իշխանությանը տիրանալու հնարավորությունները,

– քաղաքացիական հասարակության համընդհանրացման գաղափարներով զինված կառույցները ազգային արժեքների և շահերի փոխարեն կարող են ընտրության և հետագա գործընթացներում առավելապես կարևորել համընդհանրական արժեքները:

Ուշագրավ է, որ ժողովրդավարության հնարավոր թերությունները մատնանշել է դեռևս Պլատոնը՝ ընդգծելով, որ դրա պայմաններում հավասարեցվում են «հավասարներն ու անհավասարները», ինչի հետևանքով իշխում է ամբոխավարությունը, աղավաղվում են բարոյական չափանիշները (տե՛ս Платон 1971, 150, 374, 380):

բայց կայուն ու կարևոր բաղադրիչներից է: Հարկ է ընդգծել նաև, որ իշխանության ձևավորման, պետական քաղաքականության բովանդակության առումներով խորքային պետությունը կարող է նշանակել սողացող վերադարձ դեպի մինչև XVIII դար գոյատևած ազնվականական պետության հայեցակարգ, որից հարկ է խուսափել օրենսդրական կարգավորումներով:

Անդրադառնալով խորքային պետության դրսևորման ձևերին, որոնք, ինչպես արդեն նշվել է, բազմազան են, նկատելի է, որ դրանց թվում թե՛ եվրոպական, թե՛ ասիական որոշ երկրներում նախընտրել են ավանդական ժառանգական միապետների ինստիտուտը (Մեծ Բրիտանիա, Իսպանիա, Ճապոնիա և այլն): Այդ ուղիով, հավանաբար, կգնա նաև Ռուսաստանը (տե՛ս Χαλδεϊ 2020):

Այս տարբերակներից են մտավոր (նաև փորձագիտական) կամ գործարար էլիտան, կրոնական գաղափարախոսությունը՝ առաջնորդի գլխավորությամբ, զանազան քաղաքական կազմակերպությունները (կուսակցությունները), բանակի սպայակազմը և այլն: Հայաստանում պատմականորեն կայացած կառույցը, որն առաջին հերթին կարող է հավակնել այդ դերին, Հայ առաքելական եկեղեցին է, որը դարեր շարունակ պետականության բացակայության պայմաններում ապահովել է հայոց ինքնության պահպանությունը, անգամ իր քրիստոնեական գաղափարախոսությունից, բացի ունենալով իրավական հիմք՝ «Կանոնագիրք Հայոց»-ը:

Հաջորդիվ ժողովրդի առջև պետականության ամրապնդման պարտավորություններ պետք է ունենան նաև մտավորական և հասուն գործարար վերնախավը, բանակի և ազգային անվտանգության ծառայության բարձրաստիճան սպայակազմը: Ի դեպ, նշված լիազորությունները ոչ մի երկրում ամրագրված չեն օրենսդրական փաստաթղթերում: Դրանք ձևավորվում, կայանում և հանրության կողմից ընդունվում են տարիների ընթացքում, դառնում ավանդույթ: Էականն այն է, որ վերը թվարկված սուբյեկտները գիտակցեն իրենց առաքելությունը և իրենց գործելակերպով ստանան հանրության վստահությունն ու դառնան ամուր պատվար հայկական պետականության ամրապնդման ու զարգացման համար:

Եզրակացություններ

Հանրային կառավարման արդյունավետության ու պետականության անվտանգության համար չափազանց կարևոր են երկրում մարդկային քա-

ղաքակրթության մակարդակը՝ իբրև առանցքային ռեսուրս սոցիալ-տնտեսական և մշակութային հետագա զարգացման, անվտանգային խնդիրների լուծման նպատակով, ինչպես նաև քաղաքագիտական ու պետական կառավարչական մտքի բարձր աստիճանը՝ առկա ռեսուրսների և աշխարհաքաղաքական ռիսկերի հաշվառմամբ ճշգրիտ կանխատեսումային հաշվարկների և հիմնավոր ու նպատակասլաց կառավարչական որոշումների ընդունման համար:

Պատմատրամաբանական վերլուծությունը փաստում է, որ եթե երկրորդը էականորեն զիջում է առաջինին, որը նկատվում է նոր զարգացող կամ դեռևս թույլ երկրներում, ապա դա բացասական ազդեցություն կունենա պետականության ու պետության կարևորագույն խնդիրների լուծման ընթացքի և արդյունքների վրա: Դիտարկելով նման իրավիճակ առաջացնող պատճառները, մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետության համար, կարևորվում է հանրային կառավարման գիտական մակարդակի բարձրացումը, որին կարելի է հասնել կառավարչական կադրերի ճիշտ ընտրության, ռազմավարական որոշումների ընդունման հիմքում գիտական հետազոտությունների արդյունքների, ոլորտային փորձագետների եզրակացությունների հաշվառման պարագայում: Կարևորագույն խնդիր են իշխանության թևերի միջև լիազորությունների հավասարակշռված բաշխումն ու օրենքի գերակայությամբ դրանց պարտադիր կատարումը, անհրաժեշտ հակակշիռների ու զսպումների սահմանադրորեն ամրագրումը:

Քաղաքացիական հասարակության հասունության ներկա մակարդակի պայմաններում ժամանակավրեպ էր անցումը խորհրդարանական կառավարման սկզբունքներին: Ուստի անհրաժեշտ է վերադառնալ հանրային կառավարման կիսանախագահական համակարգին:

Հետազոտելով, այսպես կոչված, խորքային պետության երևույթը, այն դիտելով իբրև պետականության անվտանգության երաշխիք՝ առաջարկվել է համընդհանրացման և աշխարհաքաղաքական ռիսկերի չեզոքացման նպատակով դրա հնարավոր կիրառության եղանակների համալիր:

Գրականություն

Դենհարդ Ռ.Բ. 2006, Հանրային կազմակերպության տեսություններ, Երևան, «Անտարես», 300 էջ:

- Լինց Ի., Ստեփան Ա. 2011, Ժողովրդավարությանն անցնելու և ժողովրդավարության կայացման խնդիրները, Երևան, «Կովկասի ինստիտուտ», 619 էջ:
- Հարարի Յու.Ն. 2020, Sapiens: Մարդկության համառոտ պատմություն, Երևան, «Նյու Մեք», 512 էջ:
- Սուվարյան Յու.Մ., Միրզոյան Վ. 2013, Հանրային կառավարման տեսություն և պատմություն, Երևան, «Գիտություն», 368 էջ:
- Սուվարյան Յու.Մ., Սարգսյան Վ.Ա., Հայրապետյան Ռ.Ա., Ասատրյանց Ս.Ա., Քոչարյան Մ.Ռ. 2018, Հանրային կառավարումը Հայաստանի Հանրապետությունում. զարգացման ընթացքը և բարեփոխման գերակայությունները, Երևան, «Տնտեսագետ», 256 էջ:
- Սուվարյան Յու.Մ., Սարգսյան Վ.Ա. Սուվարյան Ա.Ս. 2019, Հանրային կառավարման մեթոդաբանական հիմնախնդիրները, Երևան, «Գիտություն», 239 էջ:
- Սուվարյան Յու.Մ., Սարգսյան Վ.Ա., Ասատրյանց Ս.Ա., Քոչարյան Մ.Ռ. 2021, Հանրային կառավարման ենթահամակարգերը և արդյունավետությունը, Երևան, «Լիմուշ», 227 էջ:
- Վեյմեր Դ.Լ., Վայնինգ Է.Ռ. 2010, Քաղաքականության վերլուծություն. հասկացություններ և պրակտիկա, Երևան, «Պետական ծառայություն», 576 էջ:
- Փալ Լ.Ա. 2005, Քաղաքականության վերլուծության շուրջ. հանրային կառավարման հիմնախնդիրներն անհանգիստ ժամանակներում, Երևան, «Պետական ծառայություն», 490 էջ:
- Ֆերգյուսոն Ն. 2020, Մեծ անկում. Ինչպես են քայքայվում ինստիտուտներն ու կործանվում տնտեսությունները, Երևան, «Նյու Մեք», 200 էջ:
- Аджемоглу Д., Робинсон Дм.А. 2016, Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты, Москва, изд. АСТ, 693 с.
- Гоббс Т. 1991, Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского, Сочинения в двух томах, т. 2, Москва, «Мысль», 182 с.
- Локк Дж. 1988, Два трактата о государственном правлении, Сочинения в трех томах, т. 3, Москва, «Мысль», 208 с.
- Макиавелли Н. 2010, Государь, история Флоренции, Москва, «Эксмо», 432 с.
- Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. 2000, Основы менеджмента, Москва, «Дело», 704 с.
- Мухаев Р.Т. 2009, Политология, Москва, «Проспект», 640 с.

- Платон 1971, Государство, Сочинения в 3-х томах, т. 3, ч. 1, Москва, «Мысль», 688 с.
- Пугачев В.П., Соловьев А.И. 2005, Введение в политологию, Москва, «Аспект Пресс», 477 с.
- Самуэльсон П.А., Нордхаус В.Д. 2000, Экономика, Москва, Лаборатория базовых знаний, 800 с.
- Соловьев А.И. 2008, Политология: политическая теория, политические технологии, Москва, «Аспект Пресс», 575 с.
- Стиглиц Дж. 2020, Люди, власть и прибыль: прогрессивный капитализм в эпоху массового недовольства, Москва, «Альпина Паблишер», 430 с.
- 100 великих научных открытий 2018, Харьков, «Книжный клуб», 188 с.
- Тойнби А.Дж. 1991, Постигание истории, Москва, «Прогресс», 736 с.
- Халдей А., Глубинное государство в России-утопия или реальность? «Регнум» (21.05.2020).
- Шарма Р. 2018, Взлеты и падения государств. Силы перемен в посткризисном мире, Москва, изд. АСТ, 415 с.

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Յուրի Սուվարյան

Ամփոփում

Տրամաբանորեն և պատմական փորձի հաստատմամբ յուրաքանչյուր երկրի (ժողովրդի) պետականության անվտանգությունը և հանրային կառավարման արդյունավետությունը պայմանավորված են քաղաքագիտական-պետական կառավարչական մտքի զարգացման աստիճանի և քաղաքակրթական նվաճված մակարդակի հարաբերակցությամբ: Եթե առաջինը զիջում է երկրորդին, ապա այդ գործոնի ազդեցությամբ էականորեն նվազում է հանրային կառավարման արդյունավետությունը, վտանգվում են պետականությունը և ժողովրդի ճակատագիրը, իր հայրենիքում անվտանգ ապրելու հնարավորությունը: Ուստի հարկ է կարևորել հանրային կառավարման արդյունավետության բարձրացման գերակայությունները, մասնավորապես՝ ներդնել գիտական սկզբունքներ պետական ու տեղական ինքնակառավարման համակարգում, զարգացնել հասարակության քաղաքական մշակույթը և վերլուծական մտածողության մակարդակը, էական նշանակություն տալ երկրում

քաղաքագիտական, դիվանագիտական, միջազգային իրավագիտության մասնագիտություններով կադրերի պատրաստմանը և այդ ուղղություններով գիտական հետազոտությունների իրականացմանը՝ նպատակ ունենալով օգտագործել ստացված արդյունքները ռազմավարական կառավարչական որոշումներ ընդունելիս, իշխանության թևերի միջև խիստ հստակեցնել լիազորությունների բաշխումը և անհրաժեշտ զսպումների ու հակակշիռների կառուցակարգի սահմանադրորեն ամրագրումը:

Այսպես կոչված՝ խորքային պետությունը համընդհանրացման պայմաններում պետականության անվտանգության և արդյունավետ կառավարման երաշխիք է, քաղաքացիական հասարակության գործունեությունն ուղղորդող և հակակշռող գործոն: Հայաստանի Հանրապետությունում այդ դերակատարությանը կարող են հավակնել Հայ առաքելական եկեղեցին, մտավորական և հասուն գործարար վերնախավը, բանակի և ազգային անվտանգության ծառայության բարձրաստիճան սպայակազմը, որոնք իրենց հայրենանվեր առաքելությունը պետք է ստանձնեն իբրև ավանդույթ:

Բանալի բառեր՝ պետական կառավարչական գործունեություն, հանրային կառավարում, պետականություն, անվտանգություն, խորքային պետություն, ժողովրդավարություն, քաղաքական մշակույթ:

ПРОБЛЕМЫ ЦИВИЛИЗАЦИОННОЙ И ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Юрий Суварян

Резюме

Логически и в силу исторического опыта эффективность общественного управления и безопасность государственности каждой страны (народа) обусловлены соотношением степени развития политологической-государственной управленческой мысли и достигнутого уровня цивилизации. Если первое уступает второму, то под воздействием этого фактора существенно снижается эффективность общественного управления, подвергаются опасности государственность и судьба народа, а также возможность жить в безопасности в своей стране.

Поэтому необходимо придавать важное значение приоритетам повышения эффективности общественного управления, в частности, вне-

дрить научные принципы в систему государственного управления и местного самоуправления, развить политическую культуру общества и уровень аналитического мышления, существенным образом улучшить принципы подготовки специалистов по политологии, дипломатии, международной юриспруденции, организовать научно-исследовательские работы по этим направлениям с целью использования полученных результатов при принятии стратегических управленческих решений, строго разграничить полномочия между ветвями власти и конституционно закрепить механизм сдерживания и противовесов.

В условиях глобализации так называемое глубинное государство является гарантом безопасности государственности и эффективного управления, корректирующим и уравнивающим фактором деятельности гражданского общества. В Республике Армения эту роль могут взять на себя Армянская Апостольская церковь, интеллигенция и бизнес - элита, высший офицерский состав армии и службы национальной безопасности.

Ключевые слова – государственная управленческая деятельность, общественное управление, государственность, безопасность, глубинное государство, демократия, политическая культура.

CIVILIZATION AND POLITOLOGICAL PROBLEMS OF THE ORGANIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION

Yuri Suvaryan

Abstract

Logically, according to historical experience, the security of the statehood of each country (nation), the efficiency of public administration are conditioned by the degree of development of the political-state administrative thought and by the level of civilization achieved. If the former is inferior to the latter, then under the influence of that factor the efficiency of public administration is significantly reduced. The statehood, the fate of the people, the possibility of living safely in its homeland are endangered. Therefore, it is necessary to prioritize the increase of public administration efficiency, in particular, to introduce scientific principles in the system of state and local self-government, to develop the political culture of the society and the level of ana-

lytical thinking, to attach essential importance to the training of personnel in the fields of political science, diplomacy, international law, to conduct scientific research in those areas with the aim of using the results obtained in making strategic management decisions to clarify the distribution of powers between the branches of government, and to enshrine in the necessary restraint and counterbalance structure.

The so-called deep state is a guarantee of state security, effective management in the conditions of generalization, a counterbalancing factor directing the activities of the civil society. In the Republic of Armenia such a role can claim the Armenian Apostolic Church, the intellectual-mature business elite, the high-ranking officers of the army and the National Security Service.

Key words – state governance, public administration, statehood, security, deep state, democracy, political culture.

**ՀՀ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՏԻԱԿԱՆ
ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՅՄԱՆ ՇՐՋԱՆԱՅՄԱՆ
ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Վոլոդյա Մանասյան

Աշխարհագրական գիտությունների թեկնածու
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան
ՀՀ, Երևան, Նալբանդյան 128
Էլ. հասցե՝ manasjanvolodya@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 07.02.2020, գրախոսվել է 05.02.2021,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-140

Ներածություն

Շուկայական տնտեսության պայմաններում ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության տարածքային կազմակերպումը գրեթե անիրագործելի է առանց գիտականորեն հիմնավորված շրջանացման, որի էությունը աշխատանքի տարածքաճյուղային բաժանման արդյունք հանդիսացող և պարզորոշ սահմանազատված գոյություն ունեցող որոշակի գյուղատնտեսական գոտիների տարածական համակցությունների առանձնացումն է:

Շրջանացումը գյուղատնտեսական արտադրության տարածքային կազմակերպման և տնտեսական նախագծման մի մեթոդ է, որի նշանակությունն աճում է ագրարային հատվածի զարգացման և նրա դժվարալույծ բնույթ ստանալուն համապատասխան: ՀՀ ագրարային հատվածի տարածքային կառավարման գոյություն ունեցող գործառույթների մշակումն ու իրականացումն ապահովող այդ մեթոդի կիրառումը միայն գյուղատնտեսական գոտիներով և մարզերով է սահմանափակվում: Ավելի փոքր տարածքային միավորները դուրս են մնում այդ ոլորտից: Մինչդեռ լեռնային փոքր տարածքի վրա ռելիեֆային ու ագրոկլիմայական պայմանները այնքան բազմազան են ու հաճախ այնպես բարդացված, որ շատ անգամ դժվարին խնդիր է դառնում գյուղատնտեսական այս կամ այն ենթաճյուղը կազմակերպելու համար հողատարածություն հատկացնելը: Այնինչ, մեր հանրապետության լեռնային տարածքի պայմաններում դրանց սոցիալ-տնտեսական զարգացման նախնական ծրագրերի գոտիական մասի ուսումնասիրության խորացումն կարող է հիմնավորել այդ ծրագրերի օբյեկտիվությունը, բարելավել դրանց դրույթները՝ բարձրացնել ագրարային

հատվածի տեղաբաշխման և գոտիական մասնագիտացման գիտական անհրաժեշտությունը: Ուստի սույն հոդվածի հիմնական նպատակն է ՀՀ-ի գյուղատնտեսական շրջանացման հիմնախնդրի այդ հայեցակետի վրա ուշադրության հրավիրումը և դրա նշանակության բացահայտումը գյուղատնտեսական արտադրության տարածքային (գոտիական) մասնագիտացման համար:

Շրջանացման արդյունքները և վերլուծությունը

Տարածքի շրջանացման տնտեսագիտության տեսության հիմնական դրույթներն են համարվում գիտական հետազոտությամբ ստացված արդյունքները, վիճակագրական տվյալները և վերջինիս մեթոդները օգտագործելու անհրաժեշտությունը՝ պատմական զարգացման տեսանկյունից:

Հայաստանում գյուղատնտեսական արտադրության տեղաբաշխման և գոտիական մասնագիտացման նպատակներով տարածքի շրջանացման առավել հիմնավորված փորձ է արվել XIX դարի 80-ական թթ. վերջին, երբ Անդրկովկասում իր հետազոտական աշխատանքները սկսեց Տիխեևի հայտնի գիտարշավը: Սակայն այդ հարցը հատուկ ուշադրության է արժանացել ագրարային հատվածի զարգացման խորհրդային փուլում՝ երկրի ամբողջ տնտեսության և, հատկապես, ագրարային հատվածի վերականգնման ու վերակառուցման առնչությամբ տարածքի մասնագիտացման՝ «մասերի բաժանելու» չափանիշներ-հատկանիշների ընտրություն կատարելու առումով:

Ագրարային հատվածի զարգացման խորհրդային փուլում ամենից առաջ հողժողկոմատի, այնուհետև գյուղատնտեսության նախարարության կողմից չորս անգամ կազմակերպվել են գիտարշավներ՝ հանրապետության տարածքը գյուղատնտեսական շրջանացման ենթարկելու: Նշենք, որ առավել շատ գիտական նյութ հավաքվել և ուսումնասիրվել է 1926 թ. Ս. Չելենցևի ղեկավարած հետազոտական գիտարշավների ընթացքում. լրացվել է 1400 հարցաթերթ և որպես մանրամասն ուսումնասիրության օբյեկտներ տարբեր գյուղատնտեսական գոտիներում ընտրվել է 300 գյուղական համայնք և 2800 գյուղական տնտեսություն: Երթուղիները կազմված են եղել այնպես, որ դրանց մեծ տարողությամբ ցանցի մեջ ներառվեն հանրապետության բոլոր շրջաններից որքան կարելի է թվով շատ բնորոշ

գյուղական համայնքներ, իսկ դրանց մեջ գյուղական տնտեսություններ՝ իրենց սոցիալական և ազգային շերտավորմամբ¹:

Նշենք, որ Ս. Չելենցևի ղեկավարությամբ աշխատող գիտական արշավախմբերն ուսումնասիրել են նաև Հայաստանի ազգային փոքրամասնություններով բնակեցված գյուղական համայնքների էթնիկական մասնագիտացման բնորոշ առանձնահատկությունները՝ բնակչության ձևավորված տնտեսավարման ավանդույթների հաշվառմամբ: Ուստի, համեմատած իրենց բնակչության փոքրաթվությանը, հետազոտության նյութ են դարձել նաև ազգային փոքրամասնություններով բնակեցված հանրապետության մի շարք գյուղական համայնքներ²: ՀԽՍՀ-ի տարածքը բաժանել են չորս ուղղաձիգ գոտու (դաշտային՝ «բամբակա-խաղողագործական», նախալեռնային՝ «աշնանացան հացաբույսերի», լեռնային՝ «գարնանացան հացաբույսերի» և ալպյան՝ «արոտատեղային»)³: Գ. Աթաբեկյանը մեր հանրապետության դաշտային՝ բամբակա-խաղողագործական գոտուց բացի, նախալեռնային, լեռնային և ալպյան գոտիներում կիրառելիք տնտեսության ձևերի համար առաջարկել էր ուրվագծային-նախնական սխեմա. նախալեռնային գոտու համար՝ հողագործական-այգեգործական-անասնապահական, իսկ լեռնային-ալպյան գոտու միացյալ տնտեսության համար՝ անասնապահական-հողագործական տնտեսության ձևերը⁴: Ընդ որում, լեռնային-ալպյան գոտին տնտեսության մեկ ընդհանրական ձև ունենալով և փոխադարձաբար միմյանց լրացնելով՝ խթան է հանդիսանալու տնտեսությունների կոոպերացման համար: Կոոպերացված գյուղացին իր հիմնական զբաղվածությունը ապահովելով անասնաբուծության ճյուղում, առավելագույն հնարավորություն է ստանալու իր կաթնամթերքների մի մասը կոոպերատիվ վաճառահանման միջոցով ապրանքայնացնել և առավելագույն շահույթ ստանալ: Դրանք, ըստ էության, հանրապետության տարածքի «շերտավորման» հետ նույնականացվող առանձին ուղղաձիգ լանդշաֆտային գոտիների մասնավոր (ճյուղային) շրջանացման հողօգտագործման ընդունված բաժանումն էին, որոնց սահմանները հետագա ուսումնասիրություններով պետք է ճշգրտվեին ու լրացվեին:

¹ Աթանասյան 1927, 22:

² Աթանասյան 1927, N 8, 17:

³ Աթանասյան 1927, N 6, 23:

⁴ Աթաբեկյան 1927, N 3, 14:

Սակայն հետագայում (1929 թ.) անտեսվում է շրջանացման գոտիականության սկզբունքը և դրա փոխարեն գործածության մեջ է մտնում ՀԽՍՀ-ի փոքր տարածքում գյուղատնտեսության տարբեր ենթաճյուղերի զարգացմանը չնպաստող, բնական պայմաններն ու ագրոարտադրական ռեսուրսային ներուժը գյուղատնտեսական նպատակներով օգտագործելու համար բարենպաստ պայմաններ չընձեռող և միանգամայն անընդունելի զոնայական (հորիզոնական) շրջանցման սխեման: Ընդ որում, առանց փորձության, ձեռք բերված անհրաժեշտ տվյալների հիմնավորման միմյանց հաջորդափոխում են հորիզոնական (զոնայական) շրջանացման սխեմաների զանազան տարբերակները, որոնք հիմնականում տարբերվում էին միայն գյուղատնտեսական շրջանների քանակով (5, 6, 7 և 9-ը):

1950-ական թվականների կեսերին ՀԽՍՀ-ի գյուղատնտեսության նախարարության կողմից մի հանձնաժողով էր կազմվել, որի վրա պարտավորություն էր դրվել՝ ամփոփել ՀԽՍՀ-ի գոտիականությանը (զոնայականությանը) վերաբերող առկա բոլոր տվյալները, օգտագործել գոյություն ունեցող փորձը և կազմել հանրապետության գյուղատնտեսական մասնագիտացման գոտիների սխեմա:

Այդ հանձնաժողովի կողմից կազմված «Հայկական ՍՍՌ գյուղատնտեսական գոտիները» վերնագիրը կրող շրջանացման սխեմայի (1956 թ.) հիմնական խնդիրներից էր գյուղատնտեսական արտադրության գոտիական մասնագիտացման օրինաչափությունների բացահայտումը, առանձին ենթաճյուղերի փոխգործողության տարածքային առանձնահատկությունների հետազոտումը և շրջան ձևավորող բնական ու տնտեսական գործընթացների բնորոշ առանձնահատկությունների ի հայտ բերումը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հանրապետության մակերևույթի խիստ մասնատվածության, բարձրությունների զգալի տարբերությունների և մեծ թեքությունների հետևանքով առաջացած բնատնտեսական համալիրների բազմազանությունը հնարավորություն չի ընձեռում ամբողջ տարածքը բաժանել միասնական մասնագիտացման գոտիների, հեղինակները շրջանացումը ճիշտ սահմանելու նպատակով անհրաժեշտ են համարել գոտիական սկզբունքը կիրառել տվյալ գոտուն հատուկ ագրոկլիմայական և սոցիալ-տնտեսական պայմաններով աչքի ընկնող նույնականացվող տարածական համակցությունների նկատմամբ: Դրա հիման վրա այդ՝ հանրապետության տարածքում իրար մեջ բաժանված մասնավոր (ճյուղային) շրջանացման սխեման կարելի է նույնականացնել որևէ տարածքում

ծգվող միասնական մասնագիտական ուղղվածություն ունեցող գոտու՝ «շերտավորման» հետ: Ենթադրվում էր, որ հանրապետության տարածքում բնական պայմաններով և ագրոարտադրական ռեսուրսային ներուժով նույնականացվող գյուղատնտեսական գոտիների ամբողջությունը իրենից ներկայացնում է միմյանց հետ որոշակի կապեր ունեցող տարածական համակցությունների համակարգ: Սակայն այդ ենթադրությունը մակաձական հետազոտության արդյունք էր և գյուղատնտեսական շրջանացման ոչ բոլոր սխեմաների համար է պահպանում իր օրինաչափությունը: Հնարավոր է համարվում գյուղատնտեսական գոտիների ստեղծումը, այդ դեպքում աննշան են կապերը առանձին համակարգային նախագծերի միջև:

Շրջանացման չափանիշների միարժեքության պահանջները համարվում են սկզբունքային և մեծ մասամբ պաշտպանվում են հետազոտողների կողմից: Այստեղից հետևում է, որ շրջանացման տվյալ համակարգի գյուղատնտեսական գոտիները համադրելի հատկանիշներից կախված կարող են և՛ տիպերով, և՛ աստիճանակարգերով նույնականացվել: Ցանկացած դեպքում դրանք համադրելիություն են թույլ տալիս որևէ հարաբերությունների մեջ, թեկուզև նկարագրության հաջորդականության տեսակետից:

Հիմնավորումը, որ, օրինակ, անհատական (տիպաբանական) շրջանացումը իր արդյունքներով անհամեմատելի գյուղատնտեսական գոտիներ ունի (քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրը «անհատական է և անկրկնելի, հետևաբար, այս կամ այն տեսակային հասկացության մեջ չի մտնում»⁵), մեր կարծիքով չափազանց խիստ է: Չէ՞ որ անկրկնելիությունը անհամադրելիություն չէ:

Անկասկած, մասնավոր (ճյուղային) շրջանացումը հատուկ տարածական համակցությունների առանձնացմամբ կարելի է նույնականացնել գյուղատնտեսական գոտիների «շերտավորման» հետ: Այդ դեպքում գյուղատնտեսական գոտիների տրոհումն ուղղաձիգ ենթագոտիների՝ բազմապատիկ կանոնավոր ստորակարգությունն է, իսկ մասնավոր՝ ճյուղային գոտիների՝ շերտավորման ստորակարգությունն է: Այդ սկզբունքի հիման վրա, օրինակ, Արարատյան գյուղատնտեսական գոտին ցածրադիր՝ ոռոգվող, նախալեռնային, լեռնատափաստանային և բարձր լեռնային ենթագոտիների էր բաժանվել⁶:

⁵ Арманд 1964, 23.

⁶ Աղաջանյան, Խրիմյան, Քոչարյան, Բաղդասարյան 1956, 9:

Վերոհիշյալ շրջանացմամբ գյուղատնտեսական գոտիներն առանձնացնելիս վարչական շրջանները, ըստ իրենց տարածքի, ամբողջությամբ այս կամ այն շրջանացման գոտու մեջ էին ներառվել, ընդ որում՝ դրանց մասնագիտացման ուղղությունները ճշգրտված էին գոտիները ենթագոտիների ստորաբաժանելու միջոցով: Դա արվել էր գործնական նպատակներով, հաշվի առնելով նպատակահարմարությունները՝ նյութերից օգտվելու և վարչական շրջաններում միջոցառումներ անցկացնելու տեսակետից: Ուստի, ելնելով Հայաստանի տարածքի ագրոկլիմայական և սոցիալ-տնտեսական պայմաններից, 1956 թվականի շրջանացման սխեմային համապատասխան առանձնացվել էր 9 գյուղատնտեսական գոտի՝ Հյուսիսարևելյան, Լոռի-Փամբակ, Շիրակ, Սևանի ավազան, Զանգեզուր, Կենտրոնական, Ապարան-Ախտա, Դարալագյազ և Արարատյան⁷:

Փաստորեն, տարածքային շրջանացումը կատարվել էր բնական և ագրոարտադրական համալիրների բոլոր տարրերի հաշվառման հիման վրա, և գյուղատնտեսական գոտիներից յուրաքանչյուրը, շնորհիվ նախընտրելի մասնագիտացման ուղղությունների, էականորեն տարբերվում է մյուսներից: Սակայն մեր հանրապետության լեռնային տարածքի բարդ ռելիեֆը, կլիման և ուղղաձիգ լանդշաֆտների հաջորդաբար, գոտիների տարապատկերի համասեռությունն ու հերթափոխի օրինաչափությունները բազմատարրություն ստեղծելով հանդերձ, որոշակիորեն դժվարացնում են տարածքի որոշակի մասի համեմատաբար ընդարձակ նույնականացվող գյուղատնտեսական մասնագիտացման գոտիների ձևավորման գործընթացը: Արտադրական մասնագիտացման նույնականացումը գյուղատնտեսական գոտու այն հատկանիշներից է, որոնց հետագա զարգացմանը պետք է նախորդի ռեսուրսների ու աշխատանքի տնտեսման ու ամբողջությամբ վերցրած հանրապետության տնտեսական զարգացման շահերի հաշվառման վրա կառուցված լուրջ գիտական հիմնավորումը: Ուստի հանրապետության գյուղատնտեսական գոտիները ճիշտ ուրվագծելու նպատակով անհրաժեշտ է շրջանացման գոտիականության սկզբունքը կիրառել ուրույն ագրոկլիմայական պայմաններով և տնտեսավարման ավանդույթներով աչքի ընկնող առանձին տարածական համակցությունների նկատմամբ⁸: Այդպիսի սկզբունքով առաջնորդվելու դեպքում առան-

⁷ Աղաջանյան, Խրիմյան, Քոչարյան, Բաղդասարյան 1956, 9:

⁸ Մանասյան 2015, 57:

ծին գյուղատնտեսական գոտիներ ներկայացնող տարածական համակցությունների ամբողջությունն ուղղաձիգ ենթագոտիների է բաժանվում, իսկ դրանք էլ իրենց հերթին միկրոգոտիների են ստորաբաժանվում:

Բացի դրանից, գյուղատնտեսական շրջանացումը պետք է ոչ միայն գնահատելով հիմնավորի տվյալ տարածքի արտադրական մասնագիտացման ձեռք բերած մակարդակը, այլև բացահայտի գյուղատնտեսական գոտիներից յուրաքանչյուրի հեռանկարային նախընտրելի մասնագիտացման ուղղություններն ու հնարավորությունները:

Ուշագրավ են նաև 1980-ական թվականների վերջերին Ռ. Էդիլյանի ղեկավարած հետազոտական աշխատանքներում արված եզրակացությունները, որտեղ բնատարածքային համալիր տարրերը, համարելով բուսաբուծության և անասնաբուծության ենթաճյուղերի ընտրության և տեղաբաշխման, դրանց բերքատվության ու մթերատվության, արտադրանքի որակի ու արտադրական ծախսերի, ինչպես նաև հողերի բերրիության մակարդակի վրա էական ազդեցություն ունեցող օբյեկտիվ գործոններ, առանձնացրել էին բնագյուղատնտեսական 5 մարզ՝ բնահողային 21 շրջանով⁹:

Տնտեսության ագրարային հատվածի զարգացման շուկայական բարեփոխումների փուլում տարբեր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական գործոնների թելադրանքով նկատելիորեն խախտվել է գյուղատնտեսական արտադրության գոտիական մասնագիտացման ավանդականորեն ձևավորված սխեմայի դասավորության ու տարածական համակցությունների փոխհարաբերության ամբողջությունը, ըստ այդմ զգալիորեն նվազել է ագրոարտադրական ռեսուրսային ներուժի կազմակերպված օգտագործման արդյունավետությունը, նվազել են միավոր հողատարածությունից ստացվող համախառն արտադրանքը և աշխատանքի արտադրողականությունը: Այդ ամենը, անշուշտ, իր բացասական ազդեցությունն է թողնում գյուղատնտեսական արտադրության մասնագիտացման վրա: Ուստի բնական է, որ անցյալ դարի 90-ական թթ. ագրարային հատվածի արտադրության միջոցների մասնավորեցման ոչ ճիշտ մեթոդաբանության արդյունք հանդիսացող գյուղացիական տնտեսությունների և տնտեսավարման ուրիշ փոքր ձևերի գերակշռության պայմաններում գյուղատնտեսական արտադրությունը մեզանում կրում է ավելի սպառողական, քան ապրանքային բնույթ: Ըստ Յու. Սուվարյանի՝ ցածր է տնտեսությունների ապրան-

⁹ Էդիլյան, Մելքոնյան, Մկրտչյան, Զոհրաբյան, Մկրտչյան 1988, 37:

քայնության միջին կշռվածության մակարդակը՝ շուրջ 57%, որի 30%-ն է դրամային արտահայտությամբ, մնացածը ապրանքափոխանակման և ծառայությունների դիմաց բնամթերքով տրված միջոցներն են¹⁰: Այնուամենայնիվ, հիմք ընդունելով գյուղատնտեսական շրջանացման աշխատանքների անցյալի փորձը և տվյալ սոցիալ-տնտեսական հմակարգին բնորոշ աշխատանքի տարածքային բաժանման առանձնահատկությունների ու արտադրության հիմնավորված տեղաբաշխման անհրաժեշտ դարձող օրինաչափ գործընթացը, «ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020 թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն» փաստաթղթում ներկայացված են գյուղատնտեսական գոտիների նախընտրելի մասնագիտացման ուղղությունները և գլխավոր (հիմնական) ենթաճյուղերը (տե՛ս աղ. 1):

Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման առանձին միավորներում և նույնիսկ ամբողջական գյուղատնտեսական գոտիներում արտադրության անհրաժեշտ դարձող մասնագիտացման խորացման օրինաչափ գործընթացը կանխորոշվում է ոչ թե միայն բնական պայմանների և ագրոարտադրական ռեսուրսային ներուժի ընձեռած հնարավորություններով ու բնակչության տնտեսավարման ավանդույթներով, այլ հիմնականում այն պահանջներով, որոնք շուկան է ներկայացնում: Գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողը հաճախ ստիպված շուկա է մատակարարում ոչ այն, ինչին լավագույնս անհրաժեշտ նախադրյալներ հողն է ստեղծում, այլ ինչպիսին կլինեն նրա արտադրությունը վարձահատույց ավելի բարձր ռենտա ապահովելով: Անգամ անձնական սպառումը երկրորդ պլան է մղվել, քանի որ «շուկայական պահանջարկը թելադրող է» տնտեսավարողի համար: Առավել ևս ապրանքային բուսաբուծության և անասնաբուծության ենթաճյուղերը շատ դեպքերում միջնուղային ու ներնյուղային կապերով են կանխորոշվում: Եթե միջնուղային կապերը գյուղատնտեսական գոտիների միջև աշխատանքի տարածքաճյուղային բաժանման, դրանց հանրապետական մասշտաբի արգասիք են, ապա ներնյուղային կապերը գյուղատնտեսական գոտու ամբողջական զարգացման արդյունք են:

¹⁰ Սովարյան 2019, 94:

Աղյուսակ 1

«Հ գյուղատնտեսական գոտիների նախընտրելի մասնագիտացման ուղղությունները և գլխավոր (հիմնական) ենթաճյուղերը (համախառն արտադրանքի կառուցվածքով)»¹¹

Գյուղատնտեսական գոտիները	Մինչև ագրարային բարեփոխումները	Այժմեական վիճակը	Հեռանկարային մասնագիտացումը
1. Արարատյան դաշտ (Արարատ, Արմավիր, Մասիս, Արտաշատ, Էջմիածին)	Խաղողագործություն, պտղաբուծություն, բանջարաբուծություն, կաթնատու տավարաբուծություն, թռչնաբուծություն, խոզաբուծություն, եթերայուղային արտադրություն	Բանջարաբուծություն, խաղողագործություն, մսակաթնատու տավարաբուծություն, հացահատիկային տնտեսություն, պտղաբուծություն, վաղահաս կարտոֆիլագործություն	Խաղողագործություն, բանջարաբուծություն, կաթնատու տավարաբուծություն, վաղահաս կարտոֆիլագործություն
2. Նախալեռնային (Աշտարակ, Նաիրի, Բաղրամյան, Թային՝ ստորին մասը, Արովյան)	Բանջարաբուծություն, խաղողագործություն, պտղաբուծություն, կաթնամսատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն	Կաթնամսատու տավարաբուծություն, կարտոֆիլագործություն, պտղաբուծություն, հացահատիկային տնտեսություն	Կաթնամսատու տավարաբուծություն, պտղաբուծություն, կարտոֆիլագործություն, ոչխարաբուծություն, կերարտադրություն
3. Ապարան-Հրազդան (Կենտրոնական) (Հրազդան, Ապարան, Արագած)	Կաթնամսատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, հացահատիկային տնտեսություն, կարտոֆիլագործություն	Կաթնամսատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, հացահատիկային տնտեսություն, կարտոֆիլագործություն, ծխախոտագործություն	Կաթնամսատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, հացահատիկային տնտեսություն, կարտոֆիլագործություն, կերարտադրություն
4. Սևանի ավազան (Վարդենիս, Գավառ, Սևան, Ճամբարակ, Մարտունի)	Մսակաթնատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, ծխախոտագործություն, կարտոֆիլագործություն	Կարտոֆիլագործություն, կաթնամսատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, հացահատիկային տնտեսություն, բանջարաբուծություն	Մսակաթնատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, հացահատիկային տնտեսություն, կարտոֆիլագործություն, կերարտադրություն
5. Հյուսիսարևելյան (Տավուշ, Իջևան, Նոյեմբերյան, Թումանյան)	Ծխախոտագործություն, պտղաբուծություն, կաթնամսատու տավարաբուծություն, խաղողագործություն, խոզաբուծություն	Մսակաթնատու տավարաբուծություն, կարտոֆիլագործություն, հացահատիկային տնտեսություն, խոզաբուծություն, ոչխարաբուծություն, խաղողագործություն	Մսակաթնատու տավարաբուծություն, պտղաբուծություն, խաղողագործություն, խոզաբուծություն, կերարտադրություն, ծխախոտագործություն
6. Լոռի-Փամբակ (Տաշիր, Ստեփանավան, Սպիտակ, Գուգարք)	Կաթնատու և տոհմային տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, կարտոֆիլագործություն	Կաթնամսատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, կարտոֆիլագործություն, հացահատիկային տնտեսություն, կերարտադրություն	Կաթնամսատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, կարտոֆիլագործություն, հացահատիկային տնտեսություն, կերարտադրություն, պտղաբուծություն
7. Ծիրակ (Ախուրյան, Արթիկ, Անի, Ամասիա, Աշոցք)	Մսակաթնատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, ճակնդեղագործություն, հացահատիկային տնտեսություն	Կաթնամսատու տավարաբուծություն, հացահատիկային տնտեսություն, կարտոֆիլագործություն, բանջարաբուծություն, ոչխարաբուծություն	Մսակաթնատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, հացահատիկային տնտեսություն, կարտոֆիլագործություն, կերարտադրություն, բանջարաբուծություն, ճակնդեղագործություն

¹¹ ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր 2010, 84-85:

8. Վայք (Եղեգնաձոր, Վայք)	Տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, ծխախոտագործություն, խաղողագործություն, պտղաբուծություն	Մսակաթնատու տավարաբուծություն, պտղաբուծություն	Մսակաթնատու տավարաբուծություն, պտղաբուծություն, ոչխարաբուծություն, այծաբուծություն
9. Զանգեզուր (Սիսիան, Գորիս, Կապան, Մեղրի)	Մսակաթնատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, ծխախոտագործություն, պտղաբուծություն, խաղողագործություն	Կաթնամսատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, կարտոֆիլագործություն, հացահատիկային տնտեսություն	Մսակաթնատու տավարաբուծություն, ոչխարաբուծություն, կերարտադրություն, հացահատիկային տնտեսություն, մերձարևադարձային պտղաբուծություն

Այնպիսի արտաքին գործոններից, ինչպիսին շուկան է, բուսաբուծության և անասնաբուծության կախվածության երևան գալը ոչ միայն ճյուղերի տեխնոլոգիական և արտադրության կազմակերպման բնույթի փոփոխության, այլև գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողի վիճակի, հատկապես ավանդականությամբ (նաև ազգային) հասած մասնագիտացման ուղղությունների հասարակական նշանակության միջոցով է դրսևորվում*։ Շուկայի հետ մեկտեղ տնտեսության համար նշանակություն ձեռք բերեցին նաև ուրիշ արտաքին պայմաններ, որոնք հայտնվեցին ապրանքային հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց։ Մենք նկատի ունենք շուկայի տարածքային ընդարձակումը պայմանավորող ճանապարհատրանսպորտային ենթակառուցվածքների զարգացումը։ Անկասկած, գյուղատնտեսական գոտին պետք է ունենա շատ թե քիչ միասնական տրանսպորտային կողմնորոշում և ամբողջական տրանսպորտային ցանց, որը կարող է սահմանամերձ, լեռնային, բարձրլեռնային ու նախալեռնային գոտիների և զարգացած տնտեսական կենտրոնների կապն ապահովել։ Ճանապարհատրանսպորտային ենթակառուցվածքների անգամ ոչ էական թվացող լրացումը և փոփոխությունը կարող են որոշակի ազդեցություն թողնել գյուղատնտեսական գոտու կազմի, սահմանների և մասնագիտացման ուղղությունների վրա։ Ուստի և՛ շրջանացում իրականացնելիս, և՛ արտադրության հիմնավորված տեղաբաշխում ու գոտիական մասնագիտացում նախագծելիս ուշագրավ են այս հարցերը։ Փաստորեն, շուկայական

* Ի դեպ, ազգային փոքրամասնություններով բնակեցված հանրապետության գյուղական համայնքների ագրարային հատվածի տնտեսավարման տարբեր ձևերի գործունեության մեջ զգալի տարբերություններ գոյություն ունեն՝ արտահայտվելով մասնագիտացման ուղղությունների, ապրանքայնության մակարդակի, չափերի և այլնի յուրահատկություններում։ Դրանք, իրենց հերթին, մասնավոր՝ ճյուղային շրջանացման մեխանիզմների մեջ տարբերակումը և նրանց ագրոարտադրական ռեսուրսային ներուժի յուրացման մեջ հատուկ գործիքակազմերի կիրառումն են պայմանավորում։

պահանջարկի ներգործությամբ, դեռևս XIX դարի 80-ականների վերջերից սկսած, Հայաստանի ագրարային հատվածի աստիճանաբար ձևավորվող հիմնավորված տեղաբաշխումը և գոտիական մասնագիտացումը բավական ուրույն ուրվագիծ ունեն: Այսպես, Արարատյան գյուղատնտեսական գոտում պտղաբուծությունը և արդյունաբերական խաղողագործությունը, նախալեռնայինում՝ պտղաբուծությունը, շերամապահությունը ու ծխախոտագործությունը, Լոռի-Փամբակում՝ կաթնամսատու տավարաբուծությունն էր զարգանում, իսկ հանրապետության մյուս գյուղատնտեսական գոտիներում, հատկապես սահմանամերձ լեռնային բարձր լեռնային ու տարածաշրջաններում, որոնք թույլ տրանսպորտային կապեր ունեին խոշոր տնտեսական կենտրոնների հետ, շարունակվում էր բազմաճյուղ բնամթերային գյուղատնտեսությունը պահպանվել: Այսպիսով, հետադարձ քննարկելով Հայաստանի ագրարային հատվածի զարգացումը, կարելի է եզրակացնել, որ տնտեսական պայմանները ագրարային հատվածի տեղաբաշխման ու մասնագիտացման, գյուղատնտեսական շրջանացման հիմնական տեղաշարժերի առաջ մղող գործոններն են համարվել, այդ թվում՝ պլանային տնտեսության պայմաններում:

Հայրենական ագրարային հատվածի զարգացման պատմությունը ցույց է տալիս, որ նրա շրջանացման հիմքում են կոնկրետ տարածքին համապատասխանող ռելիեֆի ու կլիմայական պայմանների առանձնահատկությունները և ուղղաձիգ լանդշաֆտային գոտիների տարապատկերի համասեռության ու հեթափոխի օրինաչափությունները, որոնք տարածքի կազմակերպման հարմարվողական-լանդշաֆտային սկզբունքի կիրառմամբ կանխորոշում են գյուղատնտեսական գոտիների և նրանց նախընտրելի մասնագիտացման ուղղությունների զարգացման միտումները: Հետևաբար, XXI դարում ագրարային հատվածի զարգացումը նորարարական-ներդրումային բնույթ է կրելու և տարածքի կազմակերպման հարմարվողական-լանդշաֆտային սկզբունքին ու կլիմայի փոփոխությանը ներդաշնակ գյուղատնտեսության բարձրարտադրողական վարման համակարգ է ապահովելու¹²: Թեև «գոտիական հայկական գյուղատնտեսության» մասին հարցադրումն ավելի քան հարյուրամյա պատմություն ունի մասնագիտական գրականության հետ, այնուամենայնիվ, նրա գիտատեսական քննարկումը որոշ տեսակետից վիճաբանական է: Տարըմբոնում

¹² Ավետիսյան, Մանասյան 2017, 119:

է նկատվում, օրինակ, «գյուղատնտեսական գոտի» հասկացության բովանդակության հարցում: Որոշ հեղինակներ գյուղատնտեսական շրջանացումը դիտարկում են միայն տեխնիկական տեսակետից՝ տարածությունը բաժանելով մասերի՝ անկախ տնտեսական հարաբերություններից: Նրանց համար գյուղատնտեսական գոտին երկրի տարածքի առանձնացված ինչ-որ մասն է՝ առանց վարչատարածքային միավորների սահմանների հաշվառման: Տնտեսագետները տարածքի բաժանումը գյուղատնտեսական գոտիների հակված են առանձնացված տարածքի սահմանագծերը ըստ տնտեսական հատկանիշների ամբողջության անցկացնելու, քանի որ գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողի տնտեսական գործունեության նպատակը առավելագույն շահույթի (ռենտայի) ստացումն է համարվում:

Տնտեսության ագրարային հատվածի աշխատանքի տարածքաճյուղային բաժանման կատարելագործման գիտական փնտրտուքում ներկայումս տարածքի կազմակերպման հարմարվողական-լանդշաֆտային սկզբունքի կիրառման մոտեցում է նկատվում: Ըստ Ա. Ժուլենկոյի՝ ծագել է «ագրոէկոլոգիական շրջանացում» հասկացությունը, որի դեպքում «...ագրոէկոլոգիական միատարր... հողերի...գործոնների համալիր գնահատման... տարածքին համապատասխանող մշակաբույսերի ու տեսակների որոշակի խմբերի աճեցման հարմարվողականության և եկամտաբերության առանձնացման հիման վրա ընդհատության ու անընդհատության և համակարգային մոտեցման միասնություն է ապահովվում»¹³: Այս գիտական դրույթում գյուղատնտեսական արտադրության տեղաբաշխման և մասնագիտացման խորացման մեջ տարածքային և մարդկային գործոնների անհրաժեշտ դարձող օրինաչափ փոխադարձ կապն է արտացոլվել:

Եզրակացություններ

Շրջանացման մեթոդաբանության միջոցով ՀՀ լեռնային տարածքը գոտիական մասնագիտացման նպատակով կազմակերպելու համար գյուղատնտեսական արտադրության տարածքային տարբերակված ուսումնասիրությունը տեսական և գործնական նշանակություն ունի: Ագրարային հատվածի հիմնավորված տեղաբաշխման միջոցով գոտիական տարբերակվածության բացահայտումը թույլ է տալիս տվյալ գործընթացը ցանկալի ուղղությամբ կարգավորելու համար կանոնավորիչ մեխանիզմներ

¹³ Жученко 2004, 205.

մշակել: Դրա հիման վրա պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինները կարող են հանրապետության ամբողջ տնտեսության կենսագործունեության և գործառության առաջնահերթությունը պայմանավորող ագրոպարենային համակարգի և հատկապես նրա հիմնական ճյուղի՝ գյուղատնտեսության զարգացման ռազմավարության մշակման դեպքում համապատասխան որոշում ընդունել:

Հայաստանի ագրարային հատվածի զարգացման ընթացքում գիտնականները բնորոշել են աշխատանքի տարածքաճյուղային բաժանման հիման վրա գյուղատնտեսական մշակաբույսերի, պտուղների ու հատապտուղների և խաղողի որոշ տեսակների, ինչպես նաև կենդանիների գենետիկական ցեղերի շրջանացման մեթոդաբանության միջոցով գյուղատնտեսական գոտիներին հարմարեցնելու անհրաժեշտությունը: Դա նոր կամ կատարելագործված տեխնոլոգիաների և շուկայի հետ կապված գյուղատնտեսական գոտիներում ճյուղի տեղաբաշխման և մասնագիտացման մեջ որոշակի տեղաշարժեր առաջ բերեց, ինչը հետագայում գործնականորեն պայմանավորեց այդ գյուղատնտեսական գոտիների կարգավորման և կառավարման տարածքային ձևերի կազմավորումը, որը արդիական է համարվում նաև «շուկայական» տնտեսության պայմաններում:

ՀՀ-ի ագրարային հատվածի զարգացման խորհրդային փուլում գյուղատնտեսական մասնագիտացմանը համապատասխանորեն մեծ ուշադրություն էր դարձվում լեռնային տարածքի կազմակերպման հարցերին: 1956 թ. «Հայկական ՍՍՌ-ի գյուղատնտեսական գոտիները» շրջանացման սխեման է մտնում շրջանառության մեջ, որում հիմնական գծերով սահմանվեցին բուսաբուծության և անասնաբուծության ենթաճյուղերի տեղաբաշխման ու գոտիական մասնագիտացման և ագրոարտադրական ռեսուրսային ներուժի արդյունավետ օգտագործման միջոցներն ու հնարավորությունները: Ընդ որում, գյուղատնտեսական գոտիներն առանձնացնելիս վարչական շրջանները ըստ իրենց տարածքի լրիվ չափով ընդգրկվել էին այս կամ այն գյուղատնտեսական գոտու մեջ, դրանց գյուղատնտեսական մասնագիտացումը ճշգրտված էր գոտիների, ենթագոտիների և միկրոգոտիների բաժանելու միջոցով:

Ագրարային հատվածի զարգացման շուկայական բարեփոխումների փուլում հողի «առք ու վաճառքի» հնարավորության հետ նրա նկատմամբ մասնավոր սեփականությունը պաշտամունքի իրողություն դարձնելը սկսեց խոչընդոտել գյուղատնտեսության տեղաբաշխմանը և գոտիական

մասնագիտացմանը, որը մի շարք դեպքերում ագրոարտադրական շրջանառությունից հողերի դուրսբերմամբ և պետության կողմից մեծ չափերի հասնող հարկերի թերազանմամբ ուղեկցվող գյուղատնտեսական արտադրության այդ հիմնական միջոցի խոշոր հողային մասնավոր տիրույթների՝ լատիֆունդացման հանգեցրեց հանրապետությունում:

Շուկայական տնտեսության պայմաններում հանրապետության գյուղատնտեսական արտադրության տարածքային (գոտիական) տարբերակված գործընթացի դրսևորումը բացասաբար է անդրադառնում բնակչության մի մասի եկամուտների ու կենսամակարդակի և ճյուղի տնտեսական զարգացման տեմպերի վրա: Հատկապես դա վերաբերում է կիսաբնամթերային ուղղվածության և հիմնական պարենամթերքների ինքնաբավության նվազագույն մակարդակի ապահովման հնարավորություն չունեցող սահմանամերձ, լեռնային և բարձրլեռնային գոտիներում տեղակայված գյուղական բնակավայրերին, որոնք անկումային տարածքների են վերածվել և ֆինանսական ու նյութատեխնիկական ապահովվածության տեսանկյունից չեն կարող հետագայում հաջողությամբ դիմակայել շուկայական մրցակցությանը առանց հատուկ մշակված ծրագրերին պետության ակտիվ մասնակցության:

Հանրապետության գյուղատնտեսական արտադրության էկոլոգիացման համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է ագրոկլիմայական պայմանների համապատասխանությամբ ճյուղի հիմնավորված տեղաբաշխման կառուցվածքը կանորոշել և տնտեսական նախադրյալ ստեղծել գյուղատնտեսական գոտիների կազմակերպման հարմարվողական-լանդշաֆտային սկզբունքին ու երկրագործության հողապաշտպան համակարգերին անցնելու համար: Դա հատկապես կարևոր է համեմատական առավելություններ ունեցող պտղաբուծության ու խաղողագործության և ոչխարաբուծության ու մեղվաբուծության ենթաճյուղերի մասնագիտացման խորացման համար, որոնց էկոլոգիապես մաքուր արտադրանքը ներքին շուկայում կարող է բավարարել միայն սահմանափակ քանակությամբ պահանջարկ¹⁷: Մինչդեռ արտահանման շուկաների համար այդ ենթաճյուղերը կարող են հնարավորություն ընձեռել մի շարք արտադրություններում եկամտաբեր հիմքեր ստեղծելու համար (չոր մրգեղեն, կոնյակ, ոչխարի ու գառան միս, ալպիական մեղր և այլն), որոնց նկատմամբ մեծ է պահան-

¹⁷ Մանասյան 2018, 179, 180:

ջարկը ԵԱՏՄ-ի, Արևմտյան Եվրոպայի, Իրանի և Միջին Արևելքի երկրներին շուկաներում: Այս տեսակետից առաջնահերթ խնդիր է համարվում էկոլոգիապես մաքուր արտադրանքի ստացման համապատասխան ծրագրի մշակումը և որպես ագրարային հատվածի զարգացման միջնաժամկետ ռազմավարություն այն գործողության մեջ դնելը:

Գրականություն

- Աթանասյան Ա. 1927, Հայաստանի ուղղահայաց գոտիները, Գյուղատնտեսական կյանք, N 6, էջ 20-25:
- Աթանասյան Ա. 1927, Հայաստանի գյուղատնտեսության ուսումնասիրության նյութերից, Գյուղատնտեսական կյանք, N 8, էջ 17-22:
- Աթաբեկյան Գ. 1927, Գյուղացիական տնտեսությունների ձևի ընտրության խնդիրը նախալեռնային, լեռնային և ալպյան գոտիներում, Գյուղատնտեսական կյանք, N 3, էջ 12-20:
- Աղաջանյան Գ., Խրիմյան Ս., Քոչարյան Ա., Բաղդասարյան Ա. 1956, Հայկական ՍՍՌ գյուղատնտեսական գոտիները, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ գյուղմին հրատ., 78 էջ:
- Ավետիսյան Ս., Մանասյան Վ. 2017, Կլիմայի փոփոխության ազդեցությունը ՀՀ գյուղատնտեսության հարմարվողական-լանդշաֆտային կազմակերպման և գոտիական մասնագիտացման վրա, Գրիգորյան Մ., Պոտոսյան Ա. (խմբ.), ՀՀ-ի և Մերձավոր արտասահմանի երկրների տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները, Երևան, «Մեկնարկ», էջ 117-123:
- Էդիլյան Ռ., Մելքոնյան Կ., Մկրտչյան Գ., Զոհրաբյան Լ., Մկրտչյան Ռ. 1988, ՀՍՍՀ հողային ծածկոցի բնագյուղատնտեսական շրջանացումը՝ կապված հողօգտագործման խնդիրների հետ, Ագրոարդ, գիտություն և արտադրություն, N 12, էջ 35-51:
- Հայաստանի Հանրապետության գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020 թվականների կայուն զարգացման ռազմավարություն 2010, ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 60 (794), էջ 66-143:
- Մանասյան Վ. 2018, Աշխատանքի տարածքաճյուղային բաժանման առանձնահատկությունները ՀՀ պտղաբուծության ենթաճյուղում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3 (654), Երևան, էջ 174-187:
- Սուվարյան Յու. 2019, Տնտեսական զարգացման որակական բնութագրիչները և գերակայությունները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2 (651), Երևան, էջ 87-104:

Арманд Д. 1964, Логичность географических классификаций и схем районирования, отв. ред. Г. Рихтер, Развитие и преобразование географической среды, Москва, «Наука», с. 33-53.

Жученко А. 2004, Ресурсный потенциал производства зерна в России, Москва, «Агрорус», 1108 с.

ՀՀ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՏԻԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆԱՑՄԱՆ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վոլոդյա Մանասյան

Ամփոփում

Հայաստանի ագրարային հատվածում տնտեսության տարածքային կազմավորումներն անհրաժեշտ է քննարկել շրջանացման հայեցակետային դրույթների հիման վրա: Այդ նպատակով կարևորում են «մասնագիտացում», «տարածքային կառավարում», «հարմարվողական-լանդշաֆտային մոտեցում», «ուղղաձիգ լանդշաֆտային գոտիներ» հասկացությունների վերաբերյալ գոյություն ունեցող մոտեցումների քննարկման և դրանց գնահատման անհրաժեշտությունը: Առավել ևս աշխատանքի տարածքաճյուղային բաժանման հիման վրա անհրաժեշտություն են դառնում այս կամ այն գյուղատնտեսական գոտու արտադրության առավել հիմնավորված տեղաբաշխումը և մասնագիտացման օրինաչափ խորացումը: Այս համատեքստում ագրարային հատվածի զարգացման խորհրդային փուլում բնագյուղատնտեսական շրջանացման տարբեր սխեմաներով հանրապետության ամբողջ տարածքի ագրոարտադրական գնահատականն է դրվել, այդ դեպքում որպես գյուղատնտեսական գոտի առաջացնող համակարգային նախագծման միավոր է ընդունվել ուղղաձիգ լանդշաֆտային գոտիների տարրապատկերի համասեռությունը և հերթափոխի օրինաչափությունները: Սակայն ագրարային գործունեության մեջ չափից ավելի պետական միջամտության պատճառով խախտվեց հանրապետության գյուղատնտեսական գոտիներին համապատասխանող ճյուղերի ու ենթաճյուղերի հիմնավորված տեղաբաշխման սկզբունքը: Շուկայական տնտեսության պայմաններում դրան սկսեց խոչընդոտել հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության բացարձականացումը: Նման իրավիճակի փոփոխության համար անհրաժեշտ է համապատասխան տարածքային ագրարային ինստիտուցիոնալ քաղաքականություն մշակել:

Բանալի բառեր՝ ագրարային հատված, հիմնավորված տեղաբաշխում, գոտիական մասնագիտացում, շրջանացում, տարածքային կառավարում, հարմարողական-լանդշաֆտային մոտեցում, տարբերակված հողային ռենտա, ագրարային հատված:

МЕТОДОЛОГИЯ РАЙОНИРОВАНИЯ ПОЯСНОЙ СПЕЦИАЛИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА РА

Володя Манасян

Резюме

Вопрос территориальной организации хозяйства следует рассматривать в контексте концепции о районировании. В этой связи особое внимание следует уделить обсуждению и оценке таких понятий, как «специализация», «территориальное управление», «адаптивно-ландшафтный подход», «вертикально-ландшафтные пояса». В силу территориально-отраслевого разделения труда становится необходимостью углубление специализации производства сельскохозяйственного пояса. В советский период развития аграрного сектора по разным схемам природно-сельскохозяйственного районирования была дана агропроизводственная оценка всей территории республики. На этом историческом отрезке в качестве системно-проектной единицы были приняты однотипность вертикально-ландшафтных поясов и закономерности их переходов. Однако в аграрном секторе в связи с высоким уровнем государственного вмешательства был нарушен принцип обоснованного распределения отраслей и подотраслей, которые соответствовали сельскохозяйственным зонам республики. В условиях рыночной экономики помехой этому стала также абсолютизация земельной собственности. Чтобы изменить сложившуюся ситуацию, следует разработать соответствующую территориальную аграрную институциональную политику.

Ключевые слова – рациональное размещение, поясная специализация, районирование, территориальное управление, адаптивно-ландшафтный подход, дифференциальная земельная рента, аграрный сектор.

THE CONCEPT OF AGRICULTURAL DIVISION INTO DISTRICTS WITH DEFINITION OF ZONE SPECIALIZATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION RA

Volodya Manasyan

Abstract

In Agrarian sector of Armenia the issue of the territorial organization of an economy should be discussed on the basis of the concept about division into districts. Hence in the current contribution special attention is given to discussion and estimation of the approaches, referring such concepts, as "specialization", "territorial administration", "adaptive-landscape approach", "vertically - landscape zones". Moreover on the basis of territorially - branch division of labor there is a necessity more proved placing and natural deepening of specialization of manufacture of an agricultural zone. In this context during the Soviet period of development of Agrarian sector under different schemes nature - agricultural division into districts the agro-industrial estimation of all territory of the republic has been given. During this period as system-design units have been accepted uniformity of vertical landscape zones and law of transitions. However in Agrarian activity, in connection with high level of state intervention, the principle of the proved distribution of branches and sub-sectors which corresponded to agricultural zones of the republic was broken.

In a market economy, the absolutization of land ownership began to interfere with this. For changing the situation it is necessary to develop corresponding territorial Agrarian policy.

Key words – rational placing, zone specialization, division into districts, territorial administration, the adaptive-landscape approach, the differential ground rent, agrarian sector.

ՆՈՐԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ԲՐԵՆԴԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ ՀՀ ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Դավիթ Հարությունյան

Տնտեսագիտության դոկտոր
Հայաստանի ամերիկյան համալսարան
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 40
Էլ. հասցե՝ info@economics.sci.am

Կարեն Եղիազարյան

Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի հայցորդ
ՀՀ, Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 15
Էլ. հասցե՝ ceo@evocabank.am
Հոդվածը ներկայացվել է 17.05.2021, գրախոսվել է 27.05.2021,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-158

Ներածություն

Ներկայիս գլոբալացման և ինտեգրման պայմաններում յուրաքանչ-յուր կազմակերպություն պետք է մեծ ջանքեր գործադրի համաշխարհային մրցակցությանը դիմակայելու համար: Հատկապես նորարարությունների և թվային տեխնոլոգիաների զարգացմանը համընթաց՝ կազմակերպությունների համար մրցակցության խնդիրն էլ ավելի է սրվում: Տվյալ դեպքում հարցն ունի երկու հիմնական կողմ՝ նախ՝ նորարարություններն ու թվային տեխնոլոգիաները կազմակերպություններին հնարավորություն են տալիս կարճ ժամանակահատվածում ծավալելու այնպիսի գործունեություն և ստանալու այնպիսի տեղեկատվություն, որը դրանց բացակայության պայմաններում բավական դժվար է իրականացնել: Մյուս կողմից, դրանց ներդրման գործընթացը տվյալ կազմակերպության կառավարման տեսանկյունից երբեմն կապված է զգալի ծախսերի հետ, որը ոչ բոլորը կարող են իրենց թույլ տալ:

Հայաստանի բանկային համակարգում նորարարությունների և թվային տեխնոլոգիաների ներդրումը համեմատաբար նոր երևույթ է, որը պայմանավորված է ժամանակի հրամայականով: Վերջին շրջանում ՀՀ բանկային համակարգում տեղի ունեցան բազմաթիվ բանկերի վերաբրենդավորման գործընթացներ. դա հիմնականում նպատակաուղղված էր

հետխորհրդային շունչը և, դրանով պայմանավորված, կարծրատիպերը կոտրելուն, մատուցվող ծառայությունները նոր լույսի ներքո ներկայացնելուն: Պետք է նշել, որ վերաբրենդավորման գործընթացի շնորհիվ ամենաէական փոփոխությունները ՀՀ բանկային համակարգում նկատելի են «Էվոկաբանկի» գործունեությունում, որը նախկին պասիվ և ավանդական «Պրոմթեյից» վերափոխվեց և ներկայում հանդես է գալիս որպես ակտիվ և նորարարական լուծումներով բանկ: Թերևս, ՀՀ բանկային ոլորտը այն եզակիներից է, որում գրեթե բոլոր տնտեսավարող սուբյեկտները այս կամ այն չափով անդրադառնում են բրենդի կառավարմանը և այդ պատճառով հասարակության գիտակցության մեջ կարողացել են ձևավորել որոշակի պատկերացումներ իրենց բրենդի մասին: Այդուհանդերձ, բանկային համակարգի հետագա գործունեության արդյունավետության տեսանկյունից կարևոր է հասկանալ՝ արդյո՞ք նորարարական ծառայությունների ներդրումը փոխկապակցված է բրենդի կառավարման գործընթացի հետ, և այն որևէ ազդեցություն ունի՞ բրենդի կառավարման գործընթացում:

Գրականության վերլուծություն

Բրենդի կառավարման գործընթացը երկար տարիներ գտնվել է տնտեսագետների ուշադրության կենտրոնում: Տարբեր վերլուծաբաններ այն դիտարկել են տնտեսության զարգացման աստիճանի, համաշխարհային տնտեսությունում տեղի ունեցող գործընթացների և այլ գործոնների հետ կապված:

Մասնավորապես՝ Կոպլենդը քննարկել է բրենդի դերը աստիճանաբար աճող մրցակցության պայմաններում Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո¹: Բրաունը մեկնաբանել է բրենդի գործառույթային արժեքը՝ կարծելով, որ այն կարող է ապահովել ապրանքի սպառման շարունակականությունը²: Այնուհետև, նույն գործառույթը կատարող ապրանքների բազմազանացմանը զուգահեռ, բավական դժվար դարձավ տարբերակել բրենդը՝ ըստ ֆունկցիոնալ արժեքի, և առաջ եկան դրա խորհրդանշական արժեքի վերաբերյալ աշխատությունները³: Ոչ պակաս կարևոր տեղ են զբաղեցնում նաև սպառողների հավատարմության տեսանկյունից

¹ Copeland 1923, 282-289.

² Brown 1950, 691-698.

³ Levy 1959, 117-124.

բրենդի դերը դիտարկող տեսությունները⁴, ինչպես նաև բրենդինգը խառը մարքեթինգի տեսանկյունից վերլուծող մոտեցումները⁵:

Բրենդինգի զարգացմանը զուգահեռ՝ տնտեսագիտական գրականության մեջ աստիճանաբար զարգանում են դրա առանձին ուղղություններին նվիրված վերլուծությունները, օրինակ՝ տարածքային բրենդինգի⁶, անձնական բրենդինգի⁷, ինչպես նաև բրենդինգի ժամանակակից գործիքակազմի⁸ մասին հետազոտությունները: Այն վերլուծությունները, որոնցում բրենդինգի գործընթացը ուսումնասիրվում է՝ տարանջատելով դրա առանձին տեսակները⁹, զգալիորեն ծածկեցին գրականությունում մինչ այդ առկա բրենդինգի գաղափարական հենքի տարանջատման սկզբունքներին վերաբերող բացը: Այդ տեսությունները մեկնաբանում են բրենդինգի տարբեր մոտեցումներ և դրանից բխող կառավարչական տարբեր հնարքներ՝ կախված տվյալ կազմակերպության ռազմավարական թիրախից:

Մեթոդաբանությունը

Տվյալ հոդվածի շրջանակում կիրառվել են սոցիոլոգիական հարցման, տվյալների հավաքման, վերլուծության և համադրության մեթոդները: Նորարարությունների կիրառման դերը բանկային համակարգում բրենդի կառավարման գործընթացում պարզելու նպատակով իրականացվել է հարցում ՀՀ-ում գործող բոլոր 17 առևտրային բանկերում: Հարցաթերթիկի հարցերը կազմելու համար հանգամանորեն վերլուծվել են միջազգային հեղինակավոր մի շարք պարբերականներում նմանատիպ հարցումներ պարունակող գիտական վերլուծություններում ներկայացված հարցաթերթիկները, մասնավորապես՝ Journal of Product Innovation Management-ում, Journal of Strategic Marketing-ում, Journal of Product & Brand Management-ում և այլն: Սոցիոլոգիական հարցման հարցաթերթիկի վերջնական մշակում իրականացրել են հեղինակները՝ այն քննարկելով ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի փորձագետների հետ, որը հնարավորություն է տվել տարբեր երկրների վեր-

⁴ Cunningham 1956, 116-128.

⁵ Borden 1964, 2-7.

⁶ Волков 2015, 286-291.

⁷ Pitko 2015, 30-33, Vallas, Cummins 2015, 293-319.

⁸ Oliveira, Panyik 2015, 53-74, Holt 2016, 40-48.

⁹ Старов, Алканова, Молчанов 2012, 33-54, Quinton 2013, 912-932.

լուծաբանների փորձը ՀՀ բանկային համակարգում տեղայնացնելու և դրան բավարար գիտականության հաղորդելու: Հարցումներով ստացված տվյալները վերլուծվել են Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակցի¹⁰ միջոցով՝ այդ նպատակով օգտագործելով կոռելյացիայի գործակցի օնլայն հաշվիչը՝ հետևյալ հղումով՝ <https://math.semestr.ru/corel/spirmen.php>:

Գիտական նորույթը

Հայաստանում գործող 17 առևտրային բանկերի շրջանում անցկացված սոցիոլոգիական հարցումների միջոցով հավաքված տվյալների հիման վրա բացահայտվել է նորարարական ծառայությունների ներդրման և բրենդի կառավարման փոխկապվածությունը ՀՀ բանկային համակարգում, ինչպես նաև դրանց ազդեցությունը հաճախորդներին բանկեր ներգրավելու համար:

Վերլուծություն

Ներկայում ՀՀ բանկային համակարգում գործում են 17 առևտրային բանկեր, որոնք այս կամ այն չափով ուշադրություն են դարձնում իրենց գործունեության մեջ նորարարությունների ներդրմանը: Բրենդի կառավարման և նորարարական գործիքների կիրառման միջև առկա կապի բացահայտման նպատակով մենք հարցումներ են իրականացրել ՀՀ-ում գործող բոլոր 17 բանկերում: Հարցմանը պատասխանել են բանկերի խորհրդի նախագահները, գործադիր տնօրենները, մարքեթինգի բաժնի ղեկավարները կամ, բանկի ղեկավարության որոշմամբ, որևէ այլ ներկայացուցիչ, որն ունի նմանատիպ հարցերին պատասխանելու իրավասություն՝ յուրաքանչյուր բանկից 1 հոգի: Հարցումն իրականացվել է 2020 թ. փետրվարի 5-ից մինչև մարտի 10-ը՝ դեմ առ դեմ շփման, իսկ 2020 թ. հուլիսի 8-31-ը՝ առցանց եղանակով: Հարցումը կատարվել է անանունության սկզբունքի պահպանմամբ, այդ պատճառով արդյունքները կներկայացնենք ոչ թե ըստ բանկերի՝ անվանական, այլ 1-17 համարներով: Հարցաթերթիկում ներառվել է հարցերի 3 խումբ՝ բաղկացած բանկերի նորարարական գործունեությանը, բրենդի կառավարմանը և հաճախորդների ներգրավմանն ուղղված հարցերից: Հարցերը ձևակերպված են պնդում-

¹⁰ <https://www.rgs.org/CMSPages/GetFile.aspx?nodeguid=f6c9f42a-ac87-43d2-89ae-fa2e2788c690&lang=en-GB>

ների տեսքով, որոնց պատասխանողները կարող են տալ 5 պատասխան՝ դրանք գնահատելով 1-5-բալանոց համակարգով՝ լիովին համաձայն եմ՝ 1, հիմնականում համաձայն եմ՝ 2, դժվարանում եմ պատասխանել պնդումը համապատասխանում է մեր բանկին, թե ոչ՝ 3, հիմնականում համաձայն չեմ՝ 4, բացարձակապես համաձայն չեմ՝ 5: Հարցման պատասխանները ներկայացված են աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1

17 առևտրային բանկերում իրականացված հարցման արդյունքները

Նորարարական գործունեության ուղղված հարցեր			Նորարարական գործունեությանն ուղղված հարցեր			Հաճախորդների ներգրավմանն ուղղված հարցեր	
Մեզ մոտ պարբերաբար ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ	Մենք շուկայում ներկայացնում ենք այնպիսի պրոդուկտներ, որոնք այդ պահի դրությամբ չի ներկայացնում մրցակիցներին ոչ մեկը	Մեր ներկայացրած նոր պրոդուկտները էապես տարբերվում են մեր նախորդ պրոդուկտների տեսականոց	Մենք ունենք բրենդի զարգացման երկարաժամկետ ծրագիր	Մենք զգալի ներդրումներ ենք իրականացնում բրենդի կառավարման և զարգացման գործընթացում	Մենք իրականացրել ենք վերաբրենդավորման ամբողջական կամ դրա որոշակի տարրեր պարունակող գործընթաց	Մեր հաճախորդների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում մշտական հաճախորդները	Մենք կայուն կերպով ներգրավում ենք նոր հաճախորդներ
1	1	2	2	2	2	1	3
1	1	3	3	2	4	2	3
2	2	1	2	2	1	2	2
5	5	4	3	4	3	4	4
4	4	5	3	3	2	4	3
3	3	4	4	5	5	4	4
1	1	2	2	1	1	1	2
5	5	5	4	4	3	5	4
2	2	1	1	2	2	1	2
3	3	4	3	4	4	4	4
0	4	2	3	3	3	3	3
1	1	2	2	1	1	1	2
2	2	1	2	3	3	2	3
3	3	2	2	4	5	4	4
4	4	4	3	5	2	4	3
5	4	3	4	4	1	3	2
6	1	1	1	2	4	1	2
7							

Նախ, հաշվարկենք Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը հետևյալ 2 փոփոխականի համար՝ «Մեզ մոտ պարբերաբար ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ» և «Մենք զգալի ներդրումներ ենք իրականացնում բրենդի կառավարման և զարգացման գործընթացում»:

Քանի որ 2 շարքում էլ առկա են կրկնվող արժեքներ, այդ պատճառով անհրաժեշտ է իրականացնել ռանգերի վերադասավորում՝ առանց դրանց կարևորության աստիճանի փոփոխության (աղ. 2):

Աղյուսակ 2

«Մեզ մոտ պարբերաբար ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ» և «Մենք զգալի ներդրումներ ենք իրականացնում բրենդի կառավարման և զարգացման գործընթացում» փոփոխականների ռանգերի վերադասավորում¹¹

Բանկերի թիվը	«Մեզ մոտ պարբերաբար ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ» պնդման համար՝ 1-5 (x)	Նոր ռանգը «Մեզ մոտ պարբերաբար ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ» պնդման համար՝ dx	«Մենք զգալի ներդրումներ ենք իրականացնում բրենդի կառավարման և զարգացման գործընթացում» պնդման համար՝ 1-5(y)	Նոր ռանգը «Մենք զգալի ներդրումներ ենք իրականացնում բրենդի կառավարման և զարգացման գործընթացում» պնդման համար՝ dy
1	1	3	1	1.5
2	1	3	1	1.5
3	1	3	2	5
4	1	3	2	5
5	1	3	2	5
6	2	7	2	5
7	2	7	2	5
8	2	7	3	9
9	3	10	3	9
10	3	10	3	9
11	3	10	4	13
12	4	13	4	13
13	4	13	4	13
14	4	13	4	13
15	5	16	4	13
16	5	16	5	16.5
17	5	16	5	16.5

Աղյուսակ 3-ում ներկայացված է ստացված ռանգերի մատրիցը՝ ըստ բանկի հերթական համարի:

¹¹ Աղյուսակի տվյալները ներկայացված են համաձայն առցանց հաշվիչի:

Աղյուսակ 3

Ռանգերի մատրիցը

Բանկի հերթական համարը	dx-ի ռանգը	dy-ի ռանգը	(dx-dy) ²
1	3	5	4
2	3	5	4
3	7	5	4
4	16	13	9
5	13	9	16
6	10	16.5	42.25
7	3	1.5	2.25
8	16	13	9
9	7	5	4
10	10	13	9
11	13	9	16
12	3	1.5	2.25
13	7	9	4
14	10	13	9
15	16	16.5	0.25
16	13	13	0
17	3	5	4
Գումարը			139

Այսպիսով, կարող ենք հաշվել Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը՝

$$p = 1 - \frac{\sum 6d^2 + A + B}{n^3 - n}, \text{ որտեղ՝}$$

$$A = \frac{\sum (A_j^3 - A_j)}{12}, \text{ } A_j\text{-ն } j\text{-րդ կապում նույն ռանգերի քանակը՝ } x$$

փոփոխականի գծով

$$B = \frac{\sum (B_k^3 - B_k)}{12}, \text{ } B_k\text{-ն } k\text{-րդ կապում նույն ռանգերի քանակը՝ } y$$

փոփոխականի գծով:

$$A = [(5^3 - 5) + (3^3 - 3) + (3^3 - 3) + (3^3 - 3) + (3^3 - 3)] / 12 = 18$$

$$B = [(5^3 - 5) + (5^3 - 5) + (3^3 - 3) + (2^3 - 2) + (2^3 - 2)] / 12 = 23$$

Այսպիսով, Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը՝ $p=0.821$, որը նշանակում է, թե «Մեզ մոտ պարբերաբար ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ» և «Մենք զգալի ներդրումներ ենք իրականացնում բրենդի կառավարման և զարգացման գործընթացում» փոփոխականների միջև առկա է ուժեղ դրական կապ:

Համանման եղանակով ստուգենք «Մեր ներկայացրած նոր պրոդուկտները էապես տարբերվում են մեր նախորդ պրոդուկտների տեսականուց» (z) և «Մենք ունենք բրենդի զարգացման երկարաժամկետ ծրագիր» (v) փոփոխականների միջև առկա Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը:

Աղյուսակ 4-ում ներկայացված է արդեն իսկ վերադասավորված ռանգերի մատրիցը՝ ըստ բանկերի հերթական համարների:

Աղյուսակ 4

Ռանգերի մատրիցը

Բանկի հերթական համարը	dz-ի ռանգը	dv-ի ռանգը	(dz-dv) ²
1	7	5.5	2.25
2	10.5	11.5	1
3	2.5	5.5	9
4	13.5	11.5	4
5	16.5	11.5	25
6	13.5	16	6.25
7	7	5.5	2.25
8	16.5	16	0.25
9	2.5	1.5	1
10	13.5	11.5	4
11	7	11.5	20.25
12	7	5.5	2.25
13	2.5	5.5	9
14	7	5.5	2.25
15	13.5	11.5	4
16	10.5	16	30.25
17	2.5	1.5	1
Գումարը			124

Ինչպես և նախորդ տարբերակում, հաշվարկում ենք Սփիրմենի կո-ռելյացիայի գործակցի համար անհրաժեշտ տարրերը՝

$$A = [(5^3-5)+(2^3-2)+(4^3-4)+(4^3-4)+(2^3-2)]/12 = 21$$

$$B = [(6^3-6)+(6^3-6)+(3^3-3)+(2^3-2)]/12 = 37.5$$

$$p = 1 - \frac{6 * 124 + 21 + 37.5}{17^3 - 17} = 0.836$$

Սա նշանակում է, որ «Մեր ներկայացրած նոր պրոդուկտները էապես տարբերվում են մեր նախորդ պրոդուկտների տեսականուց» (z) և «Մենք ունենք բրենդի զարգացման երկարաժամկետ ծրագիր» (v) փոփոխականների միջև ևս առկա է ուժեղ դրական կապ:

Ի վերջո, գնահատենք «Մենք շուկայում ներկայացնում ենք այնպիսի պրոդուկտներ, որոնք այդ պահի դրությամբ չի ներկայացնում մրցակիցներից ոչ մեկը» (m) և «Մենք իրականացրել ենք վերաբրենդավորման ամբողջական կամ դրա որոշակի տարրեր պարունակող գործընթաց» (n) փոփոխականների միջև առկա Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը: Գործակցի հաշվարկման մեթոդաբանությունը նույնն է, ինչ նախորդ երկու

դեպքում: Աղյուսակ 5-ում ներկայացված է ստացված ռանգերի մատրիցը՝ ըստ բանկի հերթական համարի:

Աղյուսակ 5
Ռանգերի մատրիցը

Բանկի հերթական համարը	dm-ի ռանգը	dn-ի ռանգը	(dm-dn) ²
1	3	6.5	12.25
2	3	14	121
3	7	2.5	20.25
4	16	10.5	30.25
5	13	6.5	42.25
6	10	16.5	42.25
7	3	2.5	0.25
8	16	10.5	30.25
9	7	6.5	0.25
10	10	14	16
11	13	10.5	6.25
12	3	2.5	0.25
13	7	10.5	12.25
14	10	16.5	42.25
15	16	6.5	90.25
16	13	2.5	110.25
17	3	14	121
Գումարը			697.5

$$A = [(5^3-5)+(3^3-3)+(3^3-3)+(3^3-3)+(3^3-3)]/12=18$$

$$B = [(4^3-4)+(3^3-3)+(4^3-4)+(4^3-4)+(2^3-2)]/12=17.5$$

$$p = 1 - \frac{6 * 697.5 + 18 + 17.5}{17^3 - 17} = 0.138$$

Ստացված՝ Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը վկայում է այն մասին, որ «Մենք շուկայում ներկայացնում ենք այնպիսի պրոդուկտներ, որոնք այդ պահի դրությամբ չի ներկայացնում մրցակիցներից ոչ մեկը» (m) և «Մենք իրականացրել ենք վերաբրենդավորման ամբողջական կամ դրա որոշակի տարրեր պարունակող գործընթաց» (n) փոփոխականների միջև առկա է թույլ դրական կապ:

Այժմ դիտարկենք բրենդի կառավարման և նորարարական ծառայությունների ներդրման դերը հաճախորդների ներգրավման հարցում: Մասնավորապես, հաշվարկենք Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը «Մեզ մոտ պարբերաբար ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ» (x) և «Մեր հաճախորդների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում մշտական հա-

ճախորդները» (f) փոփոխականների միջև: Աղյուսակ 6-ում ներկայացված է համապատասխան ռանգերի մատրիցը:

Աղյուսակ 6
Ռանգերի մատրիցը

Բանկի հերթական համարը	dx-ի ռանգը	df-ի ռանգը	(dx-df) ²
1	3	3	0
2	3	7	16
3	7	7	0
4	16	13.5	6.25
5	13	13.5	0.25
6	10	13.5	12.25
7	3	3	0
8	16	17	1
9	7	3	16
10	10	13.5	12.25
11	13	9.5	12.25
12	3	3	0
13	7	7	0
14	10	13.5	12.25
15	16	13.5	6.25
16	13	9.5	12.25
17	3	3	0
Գումարը			107

Կոռելյացիայի գործակցի համար անհրաժեշտ բաղադրատարրերի հաշվարկը ներկայացված է ստորև.

$$A = [(5^3 - 5) + (3^3 - 3) + (3^3 - 3) + (3^3 - 3) + (3^3 - 3)] / 12 = 18$$

$$B = [(5^3 - 5) + (3^3 - 3) + (6^3 - 6) + (2^3 - 2)] / 12 = 30$$

Այսպիսով, կարող ենք հաշվարկել Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը՝

$$p = 1 - \frac{6 * 107 + 18 + 30}{17^3 - 17} = 0.859$$

Ստացված արդյունքը վկայում է այն մասին, որ «Մեզ մոտ պարբերաբար ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ» (x) և «Մեր հաճախորդների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում մշտական հաճախորդները» (f) փոփոխականների միջև առկա է ուժեղ դրական կապ:

Նմանապես հաշվարկենք նաև «Մենք զգալի ներդրումներ ենք իրականացնում բրենդի կառավարման և զարգացման գործընթացում» (y) և «Մեր հաճախորդների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում մշտական

հաճախորդները» (f)–ի միջև Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը: Ստացված ռանգերի մատրիցը ներկայացված է աղյուսակ 7-ում:

Աղյուսակ 7
Ռանգերի մատրիցը

Բանկի հերթական համարը	dy-ի ռանգը	df-ի ռանգը	(dy-df) ²
1	5	3	4
2	5	7	4
3	5	7	4
4	13	13.5	0.25
5	9	13.5	20.25
6	16.5	13.5	9
7	1.5	3	2.25
8	13	17	16
9	5	3	4
10	13	13.5	0.25
11	9	9.5	0.25
12	1.5	3	2.25
13	9	7	4
14	13	13.5	0.25
15	16.5	13.5	9
16	13	9.5	12.25
17	5	3	4
Գումարը			96

Կոռելյացիայի գործակցի համար անհրաժեշտ բաղադրատարրերի հաշվարկը հետևյալն է.

$$A = [(5^3 - 5) + (5^3 - 5) + (3^3 - 3) + (2^3 - 2) + (2^3 - 2)] / 12 = 23$$

$$B = [(5^3 - 5) + (3^3 - 3) + (6^3 - 6) + (2^3 - 2)] / 12 = 30$$

Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը կստացվի 0,872՝

$$p = 1 - \frac{6 * 96 + 23 + 30}{17^3 - 17} = 0.872$$

Ստացվում է, որ «Մենք զգալի ներդրումներ ենք իրականացնում բրենդի կառավարման և զարգացման գործընթացում» (y) և «Մեր հաճախորդների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում մշտական հաճախորդները» (f)–ի միջև ևս առկա է ուժեղ դրական կապ:

Դիտարկենք նաև կոռելյացիայի գործակիցը «Մենք շուկայում ներկայացնում ենք այնպիսի պրոդուկտներ, որոնք այդ պահի դրությամբ չի ներկայացնում մրցակիցներից ոչ մեկը» (m) և «Մենք կայուն կերպով ներ-

գրավում ենք նոր հաճախորդներ» (h) փոփոխականների միջև: Այդուսակ 8-ում ներկայացված է ստացված ռանգերի մատրիցը:

Աղյուսակ 8

Ռանգերի մատրիցը

Բանկի հերթական համարը	dm-ի ռանգը	dh-ի ռանգը	(dm-dh) ²
1	3	9.5	42.25
2	3	9.5	42.25
3	7	3.5	12.25
4	16	15	1
5	13	9.5	12.25
6	10	15	25
7	3	3.5	0.25
8	16	15	1
9	7	3.5	12.25
10	10	15	25
11	13	9.5	12.25
12	3	3.5	0.25
13	7	9.5	6.25
14	10	15	25
15	16	9.5	42.25
16	13	3.5	90.25
17	3	3.5	0.25
Գումարը			350

Կոռելյացիայի գործակցի համար անհրաժեշտ բաղադրատարրերի հաշվարկը հետևյալն է.

$$A = [(5^3 - 5) + (3^3 - 3) + (3^3 - 3) + (3^3 - 3) + (3^3 - 3)] / 12 = 18$$

$$B = [(6^3 - 6) + (6^3 - 6) + (5^3 - 5)] / 12 = 45$$

Հաշվարկենք նաև Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը՝

$$p = 1 - \frac{6 * 350 + 18 + 45}{17^3 - 17} = 0.558$$

Ստացված գործակիցը վկայում է, որ «Մենք շուկայում ներկայացնում ենք այնպիսի պրոդուկտներ, որոնք այդ պահի դրությամբ չի ներկայացնում մրցակիցներից ոչ մեկը» (m) և «Մենք կայուն կերպով ներգրավում ենք նոր հաճախորդներ» (h) փոփոխականների միջև առկա է միջին ուժգնության դրական կապ:

Ի վերջո, հաշվարկենք «Մենք իրականացրել ենք վերաբրենդավորման ամբողջական կամ դրա որոշակի տարրեր պարունակող գործընթաց» (n) և «Մենք կայուն կերպով ներգրավում ենք նոր հաճախորդ-

ներ» (h) փոփոխականների միջև կոռելյացիայի գործակիցը: Աղյուսակ 9-ում ներկայացված է ստացված ռանգերի մատրիցը:

Աղյուսակ 9
Ռանգերի մատրիցը

Բանկի հերթական համարը	dn-ի ռանգը	dh-ի ռանգը	(dn-dh) ²
1	6.5	9.5	9
2	14	9.5	20.25
3	2.5	3.5	1
4	10.5	15	20.25
5	6.5	9.5	9
6	16.5	15	2.25
7	2.5	3.5	1
8	10.5	15	20.25
9	6.5	3.5	9
10	14	15	1
11	10.5	9.5	1
12	2.5	3.5	1
13	10.5	9.5	1
14	16.5	15	2.25
15	6.5	9.5	9
16	2.5	3.5	1
17	14	3.5	110.25
Գումարը			218.5

Կոռելյացիայի գործակցի համար անհրաժեշտ բաղադրատարրերի հաշվարկը հետևյալն է.

$$A = [(4^3 - 4) + (3^3 - 3) + (4^3 - 4) + (4^3 - 4) + (2^3 - 2)] / 12 = 17.5$$

$$B = [(6^3 - 6) + (6^3 - 6) + (5^3 - 5)] / 12 = 45$$

Սփիրմենի կոռելյացիայի գործակիցը կստացվի 0.719՝

$$p = 1 - \frac{6 * 218.5 + 17.5 + 45}{17^3 - 17} = 0.719$$

Գործակիցը վկայում է այն մասին, որ «Մենք իրականացրել ենք վերաբերենդավորման ամբողջական կամ դրա որոշակի տարրեր պարունակող գործընթաց» (n) և «Մենք կայուն կերպով ներգրավում ենք նոր հաճախորդներ» (h) փոփոխականների միջև առկա է ուժեղ դրական կապ:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, հարցման շնորհիվ հավաքված տվյալների միջոցով մի շարք փոփոխականների միջև Սփիրմենի զույգային կոռելյացիայի գործակիցները հաշվարկելիս ստացանք մի քանի պնդում.

- Ուժեղ դրական կապ է առկա՝ «Մեզ մոտ պարբերաբար ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ» և «Մենք զգալի ներդրումներ ենք իրականաց-

նում բրենդի կառավարման և զարգացման գործընթացում» փոփոխականների, «Մեր ներկայացրած նոր պրոդուկտները էապես տարբերվում են մեր նախորդ պրոդուկտների տեսականուց» և «Մենք ունենք բրենդի զարգացման երկարաժամկետ ծրագիր» փոփոխականների, «Մեզ մոտ պարբերաբար ներդրվում են նոր տեխնոլոգիաներ» և «Մեր հաճախորդների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում մշտական հաճախորդները» փոփոխականների, «Մենք զգալի ներդրումներ ենք իրականացնում բրենդի կառավարման և զարգացման գործընթացում» և «Մեր հաճախորդների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում մշտական հաճախորդները» փոփոխականների, ինչպես նաև «Մենք իրականացրել ենք վերաբրենդավորման ամբողջական կամ դրա որոշակի տարրեր պարունակող գործընթաց» և «Մենք կայուն կերպով ներգրավում ենք նոր հաճախորդներ» փոփոխականների միջև:

- Միջին ուժգնության դրական կապ է առկա «Մենք շուկայում ներկայացնում ենք այնպիսի պրոդուկտներ, որոնք այդ պահի դրությամբ չի ներկայացնում մրցակիցներից ոչ մեկը» և «Մենք կայուն կերպով ներգրավում ենք նոր հաճախորդներ» փոփոխականների միջև:

- Թույլ դրական կապ է առկա «Մենք շուկայում ներկայացնում ենք այնպիսի պրոդուկտներ, որոնք այդ պահի դրությամբ չի ներկայացնում մրցակիցներից ոչ մեկը» և «Մենք իրականացրել ենք վերաբրենդավորման ամբողջական կամ դրա որոշակի տարրեր պարունակող գործընթաց» փոփոխականների միջև:

Ստացվում է, որ այն բանկերը, որոնք պարբերաբար ներդնում են նոր տեխնոլոգիաներ, նաև մեծ ուշադրություն են դարձնում բրենդի կառավարման գործընթացին՝ դրան հատկացնելով զգալի գումարներ, իսկ տվյալ բանկերի հաճախորդների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են ունեն հիմնական հաճախորդները: Այլ կերպ ասած՝ նոր տեխնոլոգիաներ ներդնող և բրենդի կառավարմանը զգալի գումար հատկացնող բանկերից հիմնականում օգտվում են հավատարմության բարձր աստիճան ունեցող հաճախորդները: Այն բանկերը, որոնք իրականացրել են վերաբրենդավորում ամբողջական կամ դրա որևէ տարր պարունակող գործընթաց, կարողանում են կայուն կերպով ներգրավել նոր հաճախորդների: Նոր հաճախորդների կայուն ներգրավման համար ավելի քիչ, սակայն նշանակալի ազդեցություն ունի տվյալ պահին մրցակիցներից որևէ մեկի կողմից չներկայացվող նոր պրոդուկտի ստեղծումը, որը, այդուհանդերձ, առանձնա-

պես չի առնչվում բանկի վերաբրենդավորման ամբողջական կամ մասնակի գործընթացի իրականացման հետ:

Կարծում ենք, որ ստացված արդյունքները օգտակար կարող են լինել ՀՀ-ում գործող բանկերի համար բրենդի կառավարմանը, նորարարական ծառայությունների ներդրմանը և հաճախորդների ներգրավմանն ուղղված խնդիրների լուծման պարագայում:

Գրականություն

- Волков С. 2015, Территориальный маркетинг и брендинг в России: анализ кейсов. Маркетинг и маркетинговые исследования N 4, Издательский дом «Гребенников», Москва, с. 286-291.
- Старов С., Алканова О., Молчанов Н. 2012, Бренд, товарный знак и коммерческий символ как объекты управления компании, Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. Менеджмент, N 2, с. 33-54.
- Copeland M. 1923, Relation of Consumers' Buying Habits to Marketing Methods, Harvard Business Review, N 1 (3), p. 282-289.
- Borden N. 1964, The Concept of the Marketing mix, Journal of Advertising Research, N 4 (2), p. 2-7.
- Brown G. 1950, Measuring Consumer Attitudes toward Products, Journal of Marketing 14 (5), p. 691-698.
- Cunningham R. 1956, Brand Loyalty – What, Where, How Much, Harvard Business Review, N 34 (1), p. 116-128.
- Holt D. 2016, Branding in the Age of Social Media, Harvard Business Review 94 (3), p. 40-48.
- Levy S. 1959, Symbols for Sale, Harvard Business Review, N 37 (4), p. 117-124.
- Oliveira E., Panyik E. 2015, Content, Context and Co-Creation: Digital Challenges in Destination Branding with References to Portugal as a Tourist Destination, Journal of Vacation Marketing, N 21 (1), p. 53-74.
- Pitko O. 2015, Personal Brand: Creating, Promoting, Strengthening, in: Burkov A. (ed.), Scientific Enquiry in the Contemporary World: Theoretical Basics and Innovative Approach, San Francisco, CA: B&M Publishing, vol. 1, p. 30-33.
- Quinton S. 2013, The Community Brand Paradigm: A Response to Brand Management's Dilemma in the Digital era, Journal of Marketing Management, N 29 (7-8), p. 912-932.
- Vallas S., Cummins E. 2015, Personal Branding and Identity Norms in the Popular Business Press: Enterprise Culture in an Age of Precarity, Organization Studies, N 36 (3), p. 293-319.

ՆՈՐԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ԲՐԵՆԴԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ ՀՀ ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Դավիթ Հարությունյան, Կարեն եղիազարյան

Ամփոփում

Բրենդի կառավարման գործընթացում զգալի դերակատարություն ունի նոր տեխնոլոգիաների ներդրումը: ՀՀ բանկային համակարգում բրենդի կառավարման և նոր տեխնոլոգիաների ներդրման միջև առկա փոխկապակցությունը, ինչպես նաև դրանց ազդեցությունը բանկերի հաճախորդների ներգրավման գործընթացի վրա բացահայտելու նպատակով անանուն սոցիոլոգիական հարցում է իրականացվել բոլոր 17 առևտրային բանկերի ներկայացուցիչների շրջանում: Հարցման շնորհիվ պարզ է դարձել, որ այն բանկերը, որոնք աչքի են ընկնում նոր տեխնոլոգիաների և նորարարական ծառայությունների ներդրմամբ, զգալի գումարներ են հատկացում նաև բրենդի կառավարման գործընթացին, իսկ այդ բանկերի հաճախորդների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն հիմնական հաճախորդները: Վերաբրենդավորման ամբողջական կամ դրա որևէ տարր պարունակող գործընթաց իրականացրած բանկերը հիմնականում կարողանում են կայուն կերպով ներգրավել նոր հաճախորդների: Նոր հաճախորդների կայուն ներգրավման վրա ազդող մյուս գործոնը մրցակիցներից որևէ մեկի կողմից չներկայացվող նոր պրոդուկտի ստեղծումն է:

Բանալի բառեր՝ նորարարություն, նոր տեխնոլոգիաներ, բրենդի կառավարում, հաճախորդների ներգրավում, վերաբրենդավորում, նոր պրոդուկտ, Սփիրմենի կոոբլյացիա:

РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ БРЕНДОМ В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ РА

Давид Арутюнян, Карен Егиазарян

Резюме

Внедрение новых технологий играет важную роль в процессе управления брендом. Целью статьи является выявление существующей взаимосвязи между бренд-менеджментом и внедрением новых технологий в банковскую систему Армении, а также их влияния на процесс привлечения

клиентов. Для достижения этой цели был проведен анонимный социологический опрос среди представителей 17 коммерческих банков Армении. В результате опроса выяснилось, что банки, задействовавшие новые технологии и инновационные услуги, выделяют значительные суммы денег на процесс управления брендом, и среди клиентуры большую долю занимают основные клиенты. Банки, прошедшие процесс полного или частичного ребрендинга, обычно привлекают новых клиентов. Еще одним фактором, влияющим на привлечение новых клиентов, является создание нового продукта, который не представлен ни одним из конкурентов.

Ключевые слова – инновации, новые технологии, бренд-менеджмент, взаимодействие с клиентами, ребрендинг, новый продукт, корреляция Спирмена.

THE ROLE OF INNOVATIONS IN BRAND MANAGEMENT PROCESS IN THE BANKING SYSTEM OF RA

David Harutyunyan, Karen Eghiazaryan

Abstract

The implementation of new technologies plays an important role in the brand management process. The purpose of this article is to identify the existing relationship between brand management and the implementation of new technologies in to the banking system of Armenia, as well as their impact on the process of attracting customers. To achieve this goal, we conducted an anonymous sociological survey among representatives of all 17 commercial banks in Armenia. As a result we found that banks introducing new technologies and innovative services devote significant amounts of money to the brand management process, and the clientele is dominated by loyal customers. Banks that have provided a full or partial rebranding process usually attract new customers. Another factor influencing the sustainable attraction of new customers is the creation of a new product that is not represented by any of the competitors.

Key words – Innovation, new technologies, brand management, customer engagement, rebranding, new product, Spearman correlation.

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

ԻՐԱՎԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆՈՒԹԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Ամայա Հարությունյան

ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ
ՀՀ, Երևան, Արամի 44

Էլ. հասցե՝ amalia77harutunyan@yahoo.com

Հոդվածը ներկայացվել է 02.10.2020, գրախոսվել է 10.10.2020,

ընդունվել է տպագրության 28.06.2021

DOI: 10.53548/03208117-2021.2-175

Ներածություն

Հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման կառուցակարգում (մեխանիզմում) կարևոր տեղ է զբաղեցնում իրավական գիտակցությունը: Մարդկային գործունեությունն անհնար է անհատների գիտակցությունից դուրս: Ոչ մի իրավական գործողություն, վարքագծային ակտ և իրավական հարաբերություն չի կենսագործվում դրանք միջնորդավորող իրավական հոգեբանությունից և իրավական գաղափարախոսությունից դուրս:

Իրավագիտակցությունն ընդհանուր ձևով բնորոշվում է որպես գաղափարների, հայացքների, զգացումների, ավանդությունների, ապրումների համակցություն, որոնք արտահայտում են մարդկանց վերաբերմունքը հասարակական կյանքի իրավական երևույթների նկատմամբ¹:

Իրավագիտակցության ձևավորումն ու զարգացումը

Իրավագիտակցության ձևավորման և զարգացման վրա ազդեցություն են թողնում սոցիալական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային գործոնները: Իրավագիտակցությունը փոխկապակցված է և փոխգործակցում է քաղաքական գիտակցության, բարոյական, կրոնական, փիլիսոփայական գիտակցության հետ:

¹ Վաղարշյան 2011, 224, Малахов 2001, 116-117:

Իրավագիտակցությունը սոցիալական գիտակցության տարատեսակ է, և հետևաբար նրան էլ է վերաբերում մատերիալիստների և իդեալիստների դարավոր վեճը մատերիայի և գիտակցության առաջնայնության և ածանցյալության մասին: Չխորանալով մանրամասների մեջ՝ ասենք, որ գիտակցությունը, անկասկած, կեցության որոշիչ ազդեցության ներքո է, սակայն միաժամանակ ինքը՝ կեցությունը, մարդկանց մտքերի և զգացմունքների կենսագործման արդյունք է²: Անհատական, խմբային, հասարակական գիտակցությունը իրավական համակարգի կարևոր բաղադրիչներից է:

Իրավագիտակցությունն իրավաբանական նշանակությամբ մարդուներքին, անձնական կարգավորիչ վարքագիծն է, որը կարող է բնութագրվել կա՛մ դրական, կա՛մ էլ բացասական³: Սակայն այն միշտ մնում է մարդու և հասարակության կենսագործունեության անհրաժեշտ ձևը:

Իրավագիտակցությունը, որպես իդեալական երևույթ, մարդկային գիտակցության ձևերից է: Որպես մարդկային գիտակցության ձև կամ բնագավառ՝ իրավագիտակցությունն արտացոլում է իրավական իրականությունը իրավաբանական գիտելիքների և իրավունքի նկատմամբ գնահատման ձևով: Իրավունքի տեսության մեջ գոյություն ունեն տարբեր տեսակետներ իրավագիտակցության հասկացության սահմանման վերաբերյալ: Այսպես, Ս.Ս. Ալեքսեևի կարծիքով, իրավագիտակցությունը «մարդկանց վերաբերմունքն է իրավունքի նկատմամբ»⁴: Ս.Ա. Կոմարովը նշում է, որ իրավագիտակցությունը «իրավունքի գիտակցումն է, մարդկանց պատկերացումների, զգացմունքների համահավաք արտահայտությունն է ինչպես գործող, այնպես էլ ցանկալի իրավունքի նկատմամբ»⁵:

Իրավագիտակցությունը գոյություն ունի անհատական կամ հասարակական ձևով: «Հասարակական իրավագիտակցությունը, - գրում է Վ.Մ. Սիրիխը, - գիտելիքների համակարգ է՝ իրավունքի՝ որպես սոցիալական երևույթի ձևավորման և զարգացման մասին, ինչպես նաև իրավական գնահատումների և կոնկրետ առաջարկությունների համակցու-

² Чернявский 2016, 8-9.

³ Общая теория государства и права 2015, 303.

⁴ Алексеев 1996, 103.

⁵ Комаров 1996, 237.

թյուն է գործող իրավունքի կատարելագործման եղանակների ու ուղղությունների մասին»⁶:

Հայտնի է, որ անհատական իրավագիտակցությունը միշտ ուրույն և անկրկնելի է: Դա բացատրվում է նրանով, որ տարբեր մարդիկ յուրահատուկ են ընկալում և պատկերացնում գործող իրավունքի էությունը, արժեքավորում այն:

Իրավաբանական գրականության մեջ հանդիպում ենք նաև այլ սահմանումների: Այսպես, Տ.Վ. Սինյուկովի կարծիքով՝ իրավագիտակցությունը «մարդկանց, սոցիալական հանրությունների պատկերացումներն ու զգացմունքներն են գործող կամ ցանկալի իրավունքի նկատմամբ»⁷: Իսկ ըստ Ա.Բ. Վենգերովի՝ «իրավագիտակցությունը, ըստ էության, իրավունքի գնահատումն է, որը գոյություն ունի հասարակությունում և արտահայտվում է գործող իրավունքի քննադատությամբ ու ձևավորվող հույսով և ցանկությամբ իրավական ոլորտի նկատմամբ՝ որոշարկելով՝ ինչն է իրավական, և ինչը՝ ոչ իրավական»⁸:

Բավական ուշագրավ պարզաբանում է տալիս Ն.Լ. Գրանատը, ըստ որի՝ «իրավագիտակցությունը մարդկային գիտակցության ձևերից մեկն է, որպես իդեալական երևույթ, որն անմիջականորեն չի դիտարկվում»⁹: «Ինչպես գիտակցության ձև կամ ոլորտ, - շարունակում է հեղինակը, - իրավագիտակցությունն արտացոլվում է իրավականի նկատմամբ արժեքավորման դրսևորումով»¹⁰:

Ըստ պրոֆեսոր Վ.Ն. Խրոպանյուկի՝ «Իրավագիտակցությունը գաղափարների, հայացքների, ավանդույթների, ապրումների ամբողջություն է, որն արտահայտում է մարդկանց վերաբերմունքը հասարակական կյանքում իրավական երևույթների նկատմամբ»¹¹:

Համանման տեսակետ է արտահայտում Ռ.Կ. Ռուսինովը, որը մասնավորապես կարծում է, որ «իրավագիտակցությունը պատկերացումների և զգացմունքների համակցություն է, որն արտահայտում է մարդկանց

⁶ Сырых 1998, 117.

⁷ Синюков 1997, 556.

⁸ Венгеров 2005, 573.

⁹ Гранат 2013, 378.

¹⁰ Гранат 2013, 379:

¹¹ Хропанюк 1995, 203.

վերաբերմունքը հասարակական կյանքում իրավունքի և իրավական երևույթների մասին»¹²:

Իրավագիտակցության տեսությունը ներկայացված է համաշխարհային իրավագիտությունում և այլ աշխատություններում, որոնցից կարելի է նշել Ն.Յու. Սոկոլովի «Իրավաբանների մասնագիտական գիտակցությունը»¹³ և Գ.Ս. Օստրոումովի «Իրականության իրավական գիտակցությունը»¹⁴:

Ինչպես նշում է ակադեմիկոս Վ.Ս. Ներսեսյանցը, «Իրավագիտակցությունն իրավունքի՝ որպես սոցիալական իրականության առանձնահատուկ երևույթի գիտակցման ձև է»¹⁵:

Իրավագիտակցությունը, որպես հասարակական գիտակցության տեսակ, յուրահատուկ հայելի է պետաիրավական երևույթների իրականության կամ դրանց ցանկալի վերաբերյալ:

Իրավագիտակցության բովանդակության զարգացման գործընթացին ներհատուկ են ինչպես քանակական (օրինակ՝ անհատական, խմբային, հասարակական), այնպես էլ որակական (օրինակ՝ իրավական գաղափարականությունը, որն առաջնային և որոշիչ է իրավագիտակցության կառուցվածքում) փոփոխությունները և էվոլյուցիան:

Իրավագիտակցության քանակական փոփոխությունները կամ կրողները յուրովի են ընկալում իրավունքի այս կամ այն հասկացության բովանդակությունը, որն ընկած է իրավագիտակցության որոշակի հայեցակարգի կամ մոտեցման հիմքում:

Իրավագիտակցության որակական կողմը (առումը) կապված է իրավունքի, պետության, օրինականության և այլ իրավական երևույթների հասկացությունների հետ: Իրավագիտակցության համապատասխան հասկացության աստիճանը պայմանավորված է կոնկրետ պատմական շրջանում իրավունքի (պետականության) հասկացության տիպով, հայեցակարգով, քաղաքական գաղափարական դիրքորոշումներով:

Իրավագիտակցության նոր մակարդակը նշանակում է նաև համապատասխան նոր մոտեցում ինչպես իրավաբանական երևույթների (պետության և իրավունքի) և կուտակված էմպիրիկ տվյալների, այնպես էլ

¹² Русинов 1998, 324.

¹³ Соколов 1988.

¹⁴ Остроумов 1989, 65.

¹⁵ Ներսեսյանց 2001, 91:

դրանց մասին պատմականորեն կուտակված տեսական գիտելիքների իմաստավորման և մեկնաբանման:

Բանն այն է, որ չկա անփոփոխ իմաստ ու բովանդակություն ունեցող իրավագիտակցություն, քանզի չկա պետաիրավական երևույթներից անկախ և մեկուսացված իրավագիտակցություն, այն միշտ, որպես կանոն, արտահայտում է գոյություն ունեցող պետական-իրավական երևույթների կատեգորիաների էությունը, իմաստն ու բովանդակությունը, իսկ որոշ դեպքում՝ նաև դրանց զուգակցման միտումները:

Իրավագիտակցության առանձնահատկությունը, գիտակցության այլ ձևերի (գիտության, քաղաքագիտության, բարոյականության, կրոնական և այլն) հետ դրա հարաբերակցության համատեքստում, պայմանավորված է հենց պետաիրավական երևույթների (կատեգորիաների) յուրօրինակությամբ, որն արտահայտելու համար իրավագիտակցությունն օգտագործում է համապատասխան ուսմունքներ, հայեցակարգեր, հույզեր և այլն:

Առավել գիտակցված և իմաստավորված են ներկայանում իրավական ուսմունքները, հայեցակարգերը, մոտեցումները, որոնք արտահայտում են պետաիրավական երևույթների էությունը, բովանդակալից կողմերը:

Իրավագիտակցության մեջ նշանակալի դեր ունեն պետաիրավական խորհրդանիշները՝ պետության, իրավունքի մասին, բազմաթիվ այլ կերպարային պատկերացումների իմաստային բովանդակությունն ընդհանրացված ձևով արտահայտող իրավական կերպարները¹⁶: Այսպես, արդարության (արդարադատության) և դրա հետ կապված արդարացի իրավունքի, իրավական օրենքի և իրավական պետության խորհրդանիշ է արդարության (արդարադատության) աստվածուհի Ֆեմիդայի կերպարը: Հայեցակարգային առումով զարգացած իրավագիտակցությունն օգտագործում է նաև վերացական-տրամաբանական ճանաչողության այնպիսի միջոցներ ու ձևեր, ինչպիսիք են իրավաբանական կառուցակարգերը, հայեցակարգերը, իրավական ինստիտուտները, կատեգորիաները, գաղափարական մոտեցումները, սկզբունքները և այլն:

Եզրակացություններ

Իրավագիտակցության հասկացության ապագայի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ոչ միայն վերացական-տրամաբանական իրավաբանա-

¹⁶ Нерсисянц 2015, 269.

կան հասկացությունները, կատեգորիաները և այլն, այլև իրավագիտակցության մինչտեսական ճանաչողական միջոցները (իրավական զգացմունքները, հույզերը, կերպարները, խորհրդանիշները և այլն) ինչպես իրավունքի, այնպես էլ պետության (հանրային իշխանության քաղաքական կազմակերպման) գերակայման (գնահատման և այլնի) ձևեր են:

Հետևաբար կարելի է պնդել, որ իրավագիտակցությունն իր զարգացման աստիճաններում և իր արտահայտման ձևերով՝ իրավական գիտակցությունից մինչև իրավական հասկացությունները, ոչ միայն իրավունքի և պետաիրավական երևույթների (դրանց բովանդակության, իմաստի, հատկությունների, բնութագրերի, գործառության-կարգավորիչ նշանակության և այլն), այլև պետության, պետական իշխանության կազմակերպման քաղաքական ուժերի վերաբերյալ գիտակցման, գնահատման ձև ու միջոց է:

Ցանկացած իրավագիտակցություն գոյություն ունի՝ որպես համակարգված հայացքների, գաղափարների, համոզմունքների, նաև հույզերի, ցանկությունների հանրագումար, պետաիրավական երևույթների վերաբերյալ:

Իրավագիտակցության գիտական կամ պրոֆեսիոնալ տեսակը որակական բարձր մակարդակ է պետաիրավական երևույթների իմացության մեջ:

Իրավագիտակցության հասկացական ապագայի զարգացման խնդրում էական նշանակություն ունեն իրավագիտակցության սուբյեկտի իրավաբանական գիտելիքների խոր իմացությունը, նորովի մոտեցումները իրավունքի և պետության մասին, իրավահասկացության տիպը, հայեցակարգը:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ իրավագիտակցությունը պետաիրավական երևույթների վերաբերյալ իրավաբանական գիտելիքների, մոտեցումների, հայացքների, հոգեբանական հույզերի հանրագումար է՝ օժտված որոշակի կայունությամբ ու հարատև փոփոխությամբ:

Գրականություն

- Ներսեսյանց Վ.Ս. 2001, Իրավունքի և պետության տեսություն, Երևան, «Նաիրի», 400 էջ:
- Վաղարշյան Ա.Գ. 2011, Պետության և իրավունքի տեսություն - 2. Դասախոսություններ, ԵՊՀ, Երևան, հեղինակային հրատ., 448 էջ:

- Алексеев С.С. 1996, Государство и право. Начальный курс, издание второе, переработанное и дополненное, Москва, «Юридическая литература», 123 с.
- Венгеров А.Б. 2005, Теория государства и права. Учебник для юридических вузов, Москва, «Омега-Л», 595 с.
- Гранат Н.Л. 2013, Правосознание и правовое воспитание. В кн.: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах, т. 2. Теория права. Учебник для вузов. Отв. ред. профессор М.Н. Марченко, Москва, «Зерцало», 519 с.
- Комаров С.А. 1996, Общая теория государства и права, Курс лекций, издание 2-ое, исправленное и дополненное, Москва, «Манускрипт», 452 с.
- Малахов В.П. 2001, Природа, содержание и логика правосознания: дис. д.-ра юрид. наук, МВД России, Московская академия, Москва, 468 с.
- Нерсесянц В.С. 2015, Общая теория права и государства, Москва, «Норма», 576 с.
- Общая теория государства и права. Академический курс 2015, т. 3, издание 2-е, переработанное и дополненное, отв. ред. профессор М.Н. Марченко, Москва, «Норма», 586 с.
- Остроумов Г.С. 1989, Правовое осознание действительности, Москва, «Норма», 65 с.
- Русинов Р.К. 1998, Понятие правосознание. В кн.: Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов, Москва, «Норма-Инфра-М», 496 с.
- Соколов Х.Я. 1988, Профессиональное сознание юристов, Москва, «Наука», 224 с.
- Синюков Т.В. 1997, Правосознание и правовое воспитание, В кн.: Теория государства и права. Курс лекций. Под ред. профессора Н.И. Матузова и А.В. Малько, Москва, «Юристь», 556 с.
- Сырых В.М. 1998, Теория государства и права. Учебник, отв. ред. профессор С.А. Чибиряев, Москва, «Былина», 610 с.
- Чернявский А.Г. 2016, Роль и значение идеологии для государства и права, Москва, «Инфра-М», 287 с.
- Хропанюк В.Н. 1995, Теория государства и права, 2-е издание, дополненное, исправленное, под ред. профессора Стрекозова В.Г., Москва, «ДТД», 416 с.

ԻՐԱՎԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆՈՒԹԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Ամալյա Հարությունյան

Ամփոփում

Իրավագիտակցությունն իր զարգացման աստիճաններում և իր արտահայտման ձևերով՝ իրավական գիտակցությունից մինչև իրավական հասկացությունները, ոչ միայն իրավունքի և պետաիրավական երևույթների (դրանց բովանդակության, իմաստի, հատկությունների, բնութագրերի, գործառնության, կարգավորիչ նշանակության և այլն), այլև պետության, պետական իշխանության կազմակերպման քաղաքական ուժերի վերաբերյալ գիտակցման, գնահատման ձև ու միջոց է:

Ցանկացած իրավագիտակցություն գոյություն ունի հասկացականորեն կապված, բեկված, միջնորդավորված, դասակարգված, ձևափոխված ու վերափոխված տեսքով, այսինքն՝ որպես համակարգված հայացքների, գաղափարների, համոզմունքների, նաև հույզերի, ցանկությունների հանրագումար պետաիրավական երևույթների վերաբերյալ: Իրավագիտակցության գիտական կամ պրոֆեսիոնալ տեսակը որակական բարձր մակարդակ է պետաիրավական երևույթների իմացության մեջ:

Իրավագիտակցության հասկացական ապագայի զարգացման խնդրում էական նշանակություն ունեն իրավագիտակցության սուբյեկտի իրավաբանական գիտելիքների խոր իմացությունը, նորովի մոտեցումները իրավունքի և պետության մասին, իրավահասկացության տիպը, հայեցակարգը:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ իրավագիտակցությունը պետաիրավական երևույթների վերաբերյալ իրավաբանական գիտելիքների, մոտեցումների, հայացքների, հոգեբանական հույզերի, զգացմունքների հանրագումար է, որն օժտված է որոշակի կայունությամբ ու հարատև փոփոխությամբ:

Բանալի բառեր՝ իրավագիտակցություն, իրավական հոգեբանություն, իրավական գաղափարախոսություն, մարդկային գիտակցություն, հասարակական գիտակցություն, իրավական երևույթներ, իրավաբանական սուբյեկտ:

СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ И ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРАВОСОЗНАНИЯ

Амаля Арутюнян

Резюме

Правосознание в процессе своего развития и в формах выражения (начиная от правового сознания до правового понятия) является способом и средством осознания и оценки политических сил государства и организации государственной власти.

Любое правосознание существует как концептуально связанное, разорванное, опосредованное, классифицированное, модифицированное и преобразованное, то есть являет собой совокупность систематизированных взглядов, идей, убеждений, а также эмоций, желаний в отношении государственно-правовых явлений.

Научный или профессиональный вид правосознания – это качественный уровень знания государственно-правовых явлений.

В разработке концептуального будущего правосознания существенное значение имеют глубокие знания субъекта правосознания о предмете правового сознания, новые подходы к праву и государству, тип правового понимания, концепции.

Таким образом, правосознание – это совокупность правовых знаний, подходов, взглядов, психологических эмоций, переживаний, касающихся государственно-правовых явлений, для которых характерны как определенная стабильность, так и неизбежные изменения.

Ключевые слова – правосознание, правовая психология, правовая идеология, человеческое сознание, общественное сознание, правовые явления, юридический субъект.

MODERN NOTIONS AND CHARACTERISTIC FEATURES OF LEGAL CONSCIOUSNESS

Amalya Harutyunyan

Abstract

Legal consciousness in its stages of development and through its means of expression, starting from legal consciousness to legal concepts is a way and means of realization and assessment of not only of the law and state-legal phenomena (their content, meaning, features, characteristics, functional-regulatory significance, etc.), but also of the political forces of the state and state power organization.

Any legal consciousness exists in a conceptually connected, broken, mediated, classified, transformed and modified form, that is, as a sum of systematized views, ideas, beliefs, emotions and desires on state-legal phenomena.

The scientific or professional type of legal consciousness is a high quality level in the knowledge of state-legal phenomena.

In the development of the conceptual future of legal consciousness, the deep knowledge of legal knowledge of the subject of legal consciousness, new approaches on the law and the state, the type and the concept of legal understanding are essential.

Thus, it can be concluded that legal consciousness is the sum of legal knowledge, approaches, views, psychological emotions, feelings on state-legal phenomena, which is endowed with certain stability and constant change.

Key words – legal consciousness, legal psychology, legal ideology, human consciousness, social consciousness, legal phenomena, legal entity.

МЫСЛЬ И ЧУВСТВО, КАК МЫ О НИХ ГОВОРИМ

Армен Григорян (РФ, Москва)

ул. Обручева, 28, корп. 8, кв. 105

РФ, Москва, 119421

Эл. адрес: agrigh@yandex.ru

Статья представлена 09.10.2020, рецензирована 09.10.2020,

принята к публикации 28.06.2021

DOI: 10.53548/03208117-2021.2-185

Вступление

Соотношение мысли и чувства – извечная философская и психологическая проблема. В настоящей статье делается попытка осветить ее с позиций филолога, опираясь на анализ повседневного и литературного словоупотребления.

Близость мысли и чувства очевидна. Многие слова, относящиеся к сфере мысли, смысла, прежде обозначали чувства, ощущения, ср. др.-греч. νόος (νοῦς), φρένες (φρήν), лат. *sensus, mens, animus* (для полноты картины надо добавить, что «чувственные» значения в свою очередь происходят обычно из более ранних «телесных» и «стихийных» значений, ср. типичный ряд *воздух – дыхание – душа – дух*); сердце, о котором мы теперь говорим как об органе чувств, в древности считалось также сиделищем мысли, чему можно найти множество примеров в Библии, Ригведе, у Гомера; такие слова-понятия как *знать, помнить, воспринимать, казаться* равно могут быть отнесены к обеим сферам, как и некоторые характеристики (глубина, острота, сила, способность находить выражение в словах, поступках, жестах); ср. также взаимозаменяемость во многих контекстах выражений *потерять сознание* и *лишиться чувств*, соответственно *прийти, привести в сознание* – и *в чувство*.

От чувства к слову

Главное, что объединяет мысль и чувство, это их внутренний, «душевный» характер, то что они являются «внутренним делом» человека в противоположность слову и собственно делу (и «сердце» древних текстов это не столько конкретный орган, сколько середина вообще, «середка», нутро). Но взятые вне этого противопоставления, мысль и чувство сами становятся антиподами, борьба между которыми определяет всю внутреннюю жизнь человека. «Проблема человеческой души прежде всего состоит в столкновении чувственного и сверхчувственного» (Т. Манн. Волшебная гора, 6.6; перевод В. Куреллы). Ключом к этой проблеме мы считаем отношение к слову как члену триады «мысль, слово, дело»¹. Это слово, взятое в самом широком смысле – как то, что делает человека человеком и выделяет его из остальной природы. Мысль из этой триады определяется как слово к себе, разговор с самим собой², и она есть то, что выделяет личность из общества. Соответственно можно говорить о другой триаде, неразрывно связанной с первой: «личность, общество, природа» (или «я, люди, мир»).

Чувство мы тоже понимаем в самом широком смысле в соответствии со словоупотреблением, ср.: *органы чувств, шестое чувство, чувство боли (голода, страха, радости, любви, обиды, гордости, стыда, зависти и т.д.), чувственный мир и чувственный человек, чувствительный (удар и человек), бесчувственный, сверхчувственный* и др. В абсолютном употреблении *чувство* (как и *страсть*) обозначает любовь, но тот же корень мы находим в названиях гораздо менее одухотворенных переживаний: *ощущать, чують* (ср. *чутье, чуткий*, междометие *чу*), *чухать* ‘чують, нюхать’, *очухаться*; сюда же *очнуться, очутиться, чудо*, наречие *чуть*³. Одним словом, к чувствам относится все то, что в более наукообразном языке различается как ощущения, восприятия, представления, эмоции. Чем же объединяется

¹ Об этой триаде см. Топоров 1963, 11 и ряд более поздних работ того же автора; Айрапетян 2011 (по указателю); Григорян 1991.

² Ср. Айрапетян 2011, вб.

³ Этимологическое родство *ощущать* и *чують* очень вероятно, несмотря на возражения Фасмера (т. 3, 179), по любезному устному разъяснению В.Н. Топорова.

все это многообразие? По-видимому, только противостоянием мысли. Иначе говоря, чувством может быть названо все то во внутренней жизни, что не является мыслью.

Соотнесение с триадой «мысль, слово, дело» (resp. «личность, общество, природа») помогает, во-первых, определить место чувства в жизни человека, во-вторых, понять, чем оно отличается от мысли. Чувство, несомненно, относится к третьей из указанных сфер – к сфере природы, жизни, только это внутренняя природа человека, общая у него с другими живыми существами: «Все мы по пояс люди» (*т.е. наполовину, а там скоты*, поясняет Даль⁴). Вот прописные, по сути, истины, высказанные еще Аристотелем: «Жизнь животных определяется ощущениями, жизнь людей – ощущениями и мышлением» (Никомахова этика, 1170a15; перевод Э. Радлова); «Животное впервые появляется благодаря ощущению» (О душе, 413b1; перевод П. Попова). Именно в сфере чувств происходит действительная – т.е. на деле, а не на словах и не в мыслях – жизнь; чувствовать, переживать и значит жить. И по научным представлениям чувствительность, способность ощущать («раздражимость») – один из определяющих признаков жизни; бесчувственно мертвое тело. Ср.: «...ощущение по самой своей сущности есть нечто *живое*. Единственным определителем всякой живой реальности как раз и является ощущение [...]. В противоположность ему всё, что является собственно мыслью, образом или эмоцией, всегда оказывается, так или иначе, *порождением вещей отсутствующих*»⁵.

Из сказанного о слове, мысли и чувстве непосредственно вытекает основное отличие мысли от чувства – ее, мысли, словесная природа в противовес бессловесности, немоте чувства и природы вообще. «Боль без языка, а сказывается» (ПД, 398); по словам Гесиода, болезни приходят к людям «в полном молчании: не дал им голоса Зевс-

⁴ Даль 1957, 303 (далее – ПД с указанием страниц в тексте).

⁵ Валери 1993, 331; перевод В. Козового. Здесь и далее выделения во всех цитатах принадлежат их авторам.

промыслитель» (Труды и дни, 104; перевод В. Вересаева). «Бессловесные» – обычное определение животных во многих языках.

Это свойство боли и болезни в полной мере присуще всем чувствам. Чувство и боль, страсть и страдание очень близки и часто обозначаются одним словом, ср. др.-греч. *πάθος* ‘страдание, горе’ и ‘чувство, страсть’, откуда наши *пафос*, *патетический*, *патология*; лат. *passio* ‘претерпевание’, ‘страдание’ и ‘страсть’. Болезненность это как бы обостренная чувствительность, и наоборот, чувствительность – зачаточная болезненность (потому примеры с болью особенно красноречивы). А поскольку чувствительность – свойство жизни, то и жизнь существенным образом связана со страданием: «Жить – мучиться, а умереть не хочется», «Кряхтя живем. Жить – кряхтеть», «Тяжко на свете жить», «Жить грустно, а умирать тошно» (ПД, 279). И в пушкинском «Я жить хочу, чтоб мыслить и страдать» за высоким духовным страданием просматривается его предтеча – обыкновенная физическая боль, связанная с любым проявлением жизни. Явственный оттенок страдания есть и в разговорном *переживать* (*из-за* чего или без дополнения). Для понимания сущности чувства важно еще одно значение слова *страдать* – ‘претерпевать, подвергаться воздействию’, ср. грамматический термин *страдательный* ‘пассивный’ (лат. *passivus* : *passio* : *patio*).

Жизнь это одушевленность тела, присутствие в нем души – «внутреннего тела». Здоровье – целостность организма, крепкое, прочное единство всех его частей, главные из которых (первое, самое крупное деление) именно тело и душа. Нарушение этой целостности, ослабление единства, ущербность, недостача, разделение называются болью, болезнью, а окончательное разделение главных частей, т.е. души и тела, – смертью, ср. *отдать богу душу*, *душа с телом расстается*, *в чем душа держится* (т.е. слаб, худ, хил) – ПД, 398. Уже исходная, по определению, раздвоенность всего живого на душу и тело может осмысляться как изначальная болезненность. Но раздвоение, разделение означает не только распад, разрушение, болезнь и смерть, но – в то же время – и увеличение, умножение, рост и рождение (ср. беременность и роды, сопровождаемые родовыми муками), на что указывает и

предполагаемое Трубачевым этимологическое родство *боль*, *болеть* и *более*, *большой*⁶.

Важно не только то, что боль без языка, но и то, что она сказывается, ср.: «Сама болезнь скажет, что хочет» (ПД, 400). Каким же образом она сказывается? О больном органе говорят *ноет* (*ноющая боль*), *гудит* (ср.: «Боль, как нота|Высящаяся» – М. Цветаева, Рельсы; «Я всюду был... И был я звук|Неугасимой, темной боли...» – А. Белый, Совесть; «...вся эта боль пробуждалась тогда снова, и душу Тёрлеса наполняла бессловесная жалоба, как вой собаки, дрожащий над широкими ночными полями»⁷), боль отзывается в других органах, требует утешения, стихает (последние два слова родственны⁸, сюда же *утеха*, *потеха*), ее можно заглушить, заговорить, потеря чувствительности называется онемением. Как можно заметить, речь обычно идет о каких-то дословесных, неясных, нечленораздельных, но всё же знаках, сигналах, причем и здесь дело касается не только боли, но и других чувств, ср. *душа (сердце) поет* – от счастья, «Так у меня сердце (вещее) и запело петухом» (ПД 273) – здесь уже от страха. Низшие физиологические желания-потребности называют *позывами* (*Меня позывает на еду*, «я есть хочу»⁹). По многим признакам имеется глубинное соответствие между словом-понятием «звать» и этой сферой доязыковых, природных смыслов, ср. еще выражения *чувство вызывается* чем, *отзывается*, *откликается* на что. Еще несколько примеров к дословесному «языку чувств»: «Душа душу знает, а сердце сердцу весть подает», «Душа с душой беседует», «Сердце чует (слышит). У сердца уши есть» (ПД, 304, 305); ср. *внушать* кому *чувство (страх, любовь, жалость)*; «Таинственным я занят разговором,|Но не с тобой я сердцем говорю» (*Лермонтов*, «Нет, не тебя так пылко я люблю...»); «В нем чувство вдруг заговорило|Родным когда-то языком» (*Лермонтов*, *Демон*, 1.9); «Познал я глас иных желаний»; «Она в волненье привела

⁶ Этимологический словарь славянских языков 1975, 288. Иначе – Аникин 2011, 17.

⁷ Музиль 1999, 128; перевод С. Апта.

⁸ Фасмер 1973, т. 4, 54, 63.

⁹ Даль 1994, т. 3, стб. 593.

|Давно умолкнувшие чувства» (Евгений Онегин, 6.44, 4.12); «О, не зови! Страстей твоих так звонок|Родной язык» (*Фет*, «О, не зови!»); «Кровь моя говорит во мне, а кровь не спрашивает, что можно сказать и что нельзя» (*Сухово-Кобылин*, Дело, 3.9), ср. древние представления о крови как носителе души, жизни.

Согласно «Определениям» школы Платона, «ощущение (*aisthēsis*) – стремление души; движение ума; сообщение, делаемое телом душе и направленное к пользе людей: из него рождается в душе внеразумная (*alogos*) познавательная способность, исходящая от тела (414c; перевод С. Шейнман-Топштейн). Более буквальным и по-видимому более точным был бы перевод *alogos* как «несловесная», «бессловесная». Присмотримся к этой схеме: ощущение как сообщение, имеющее «отправителя» (тело) и «получателя» (душу), – она, эта схема, явно «списана» с ситуации словесного общения, что уже делает ее сомнительной. Это типичный случай описания более раннего и простого в терминах более позднего и сложного, что само по себе вполне допустимо, но только если сложность не вносится в простое искусственно, извне¹⁰. «Язык чувств» это прообраз и предтеча языка слов, между этими двумя языками, конечно, должна быть существенная общность, но важно увидеть и существенные различия, заставляющие взять первое выражение в кавычки.

«Язык чувств» темен, невнятен: «О чем дитя плачет – и мать не понимает» (ПД, 417, – имеется в виду младенец, не умеющий выражать свои чувства словами). Ряд признаков сближает его с «языком животных» (тоже в кавычках!). Ноющая боль напоминает мычащее, ревущее животное (в неслучайности этого сравнения мы убедимся ниже), «язык» у них общий – «язык природы», противостоящий человеческому слову-логосу. Ср. противопоставление «*μῦθος-λόγος*» в статье В. Топорова «О ритуале. Введение в проблематику»¹¹:

¹⁰ В этом смысле закономерно, хотя и довольно курьезно, что в качестве родового названия для всех проявлений душевной жизни в науке и философии нередко употребляется термин «сознание», т.е. обозначение самой поздней и развитой формы.

¹¹ Топоров 1988, 60. Ср.: «А то чувство какое бессловесное в груди ворочается, стучит кулаками в двери, в стены: задыхаюсь! выпусти! – а как его, голое-то, шерша-

Если допустима связь др.-греч. $\mu\upsilon\theta\omicron\varsigma$ 'слово' ('миф', и.-евр. * $m\bar{u}-dh-$) и родственных ему лексем, обозначающих словесную и даже мыслительную деятельность и их результаты в других индоевропейских языках, со словами, восходящими к и.-евр. * $m\bar{u}-$, обозначающему неясную, неартикулированную, неполную речь, «квази-речь», «квази-слово» (ср. лат. *Muttiō* 'бормотать', 'пытаться разговаривать', др.-в.-нем. *mutilōn*, ср.-н.-нем. *mummelen*, англ. *tumble*, др.-инд. *mūka-* 'немой', 'безмолвный'/ видимо, исходно – 'плохо, кое-как говорящий', 'мычащий' и т.п./, арм. *munj*, др.-греч. $\mu\upsilon\kappa\omicron\varsigma$, $\mu\upsilon\tau\tau\omicron\varsigma$ и т.п., лат. *mūtus* и т.п.; [...]), то окажется, что др.-греч. $\mu\upsilon\theta\omicron\varsigma$ 'слово' (→миф) мотивируется понятием некоей «до-речи», ее природного субстрата, хаотизированного звукоиспускания. В этом случае $\mu\upsilon\theta\omicron\varsigma$ – по происхождению скорее потенция, предрасположенность к речи, неясное стремление к воплощению [...]. Отсылающему к своим «до-культурным», биологическим корням $\mu\upsilon\theta\omicron\varsigma$ у в этом отношении противопоставлено другое обозначение слова, слова-мысли, слова-идеи – $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$. Понимаемый таким образом, миф- $\mu\upsilon\theta\omicron\varsigma$ отсылает к предшествующей эпохе («до- и пред-словной»), к тому состоянию души, которое стучится в мир слова, требуя в нем своего воплощения [...]¹².

Чувство не только сказывается (внутренне), но и высказывается, выражается вовне – в поведении, жестах, мимике, звуковых сигналах, наконец – в словах, в человеческой речи, ср. *прыгать от радости*, *дрожать от страха* (волнения, нетерпения), *визжать от удовольствия*, *кричать*, *стонать от боли*; «У кого болит, тот и кричит» (ПД, 140) – мы намеренно подбираем примеры, одинаково применимые и к животным и к человеку. Именно чувство является источником, побуждением, толчком к этим внешним проявлениям¹³. Таким образом, слово

вое, выпустишь? какими словами оденешь? Нет у нас слов, не знаем! Как все равно у зверя дикого, али у слеповрана, али русалки – нет слов, мык один! А книгу раскроешь – и там они, слова, дивные, летучие [...]» (Т. Толстая, Кысь, гл. Ци).

¹² Сюда же предположение Топорова об этимологической связи рус. *говори́ть*, праслав. **govoriti* и др. с и.-е. **gʷou-* 'бык', 'корова'. «В этом случае речь могла бы идти о сакрально отмеченном типе «коровьей» звуковой деятельности и о том, что говорить могло исходно означать что-то вроде 'коровить' (о звуках, издаваемых коровой, например, о ее призывном мычании) [...]» (Топоров 1999, 518).

¹³ Ср. знаменитые рассуждения Августина о первых шагах ребенка к овладению родным языком: «И вот постепенно я стал понимать, где я; хотел объяснить свои желания тем, кто бы их выполнил, и не мог, потому что желания мои были во мне, а

далеко не единственное средство выражения чувства, но чувство – единственное, что выражается словом (а мысль – лишь постольку, поскольку она «тоже чувство», о чем см. ниже), ср. «Что у кого болит, тот о том и говорит», «Что кого веселит, тот о том и говорит» (ПД, 417); «Чего хочется, того и просится» (ПД, 673); «Возьмет голод – появится голос», «Горе молчать не будет» (ПД, 142), «И путь с трудом наконец голосу открыт горем» (*Вергилий*, *Энеида*, 11.151)¹⁴; «А исходящее из уст – из сердца исходит» (Мф 15.18); «Излилось из сердца моего слово благое» (Пс 45.2); «Малый что глупый: что видит, то и бредит» (ПД, 432) – ребенок и дурак как простые, непосредственные люди, у которых первоначальная связь чувства (ощущения) и слова еще ничем не осложнена и не опосредована¹⁵. Лишь позднее на месте *говорить то что чувствуешь (видишь, хочешь и т.д.)* появляется *говорить то что думаешь*¹⁶, ср. «Что на уме, то и на языке» (ПД, 413) – опять-таки у ребенка, дурака и у пьяного.

окружающие вне меня, и никаким внешним чувством не могли они войти в мою душу. Я барахтался и кричал, выражая немногочисленными знаками, какими мог и насколько мог, нечто подобное моим желаниям – но знаки эти не выражали моих желаний» (Исповедь, 1.6; перевод М. Сергеевко).

¹⁴ Перевод подстрочный. Ср. оригинал: *Et via vix tandem vocilaxatadolore est*. Аналогичное выражение – *dolorvocemlaxavit*, «боль заставила заговорить» – отмечено у Марка Юния Юстина (Дворецкий 1986, 445).

¹⁵ Ср.: «Оно [чувство] такое исходное выражение, которое выражает собою всё, а само невыразимо за отсутствием средств к тому; проще, исходнее, ближе человеку ничего нет, мы коснулись «ядра» человека, оно и есть это чувство, прямо переходящее в голос, орган, орган природы» (Биbihин 2001, 85). Целиком соглашаясь со второй половиной этой фразы, можно поспорить с первой, с тем что «чувство выражает собою всё, а само невыразимо»: простота и исходность чувства скорее означает, что оно не может собой что-то выражать, – ведь тогда еще более простым и исходным оказалось бы это самое «что-то». А невыразимость чувства опровергается нашей ежедневной, ежечасной практикой. Разумеется, слово не может выразить чувство во всей его полноте (в силу их разнородности, разноприродности), тем не менее наиболее полное выражение чувство находит именно в слове. Лучше выражается словом соприродная ему мысль, хотя и между ними всегда есть некоторый зазор («Мысль изреченная есть ложь!»).

¹⁶ О чувственной, интуитивной подоплеке логической мысли писал Флоренский: «Обыкновенно, в какой бы области я ни размышлял, мысль шла сама собой и почти без моего ведома, тогда как сознание бывало занято совсем другим, нередко обратным тому, что готовилось на большой глубине. Это была совсем не логическая мысль, а,

Высказываются обычно сильные, наболевшие чувства: «от избытка сердца говорят уста» (Мф 12.34). Мы говорим, что чувства рвутся, просятся наружу, требуют выражения, ср. *излить душу, выговориться, искать слова, делиться горем, радостью* и т.д., ср.: «Нет дня, чтобы душа не ныла, | Не изнывала б о былом, | Искала слов, не находила [...]» (Тютчев, «Нет дня...»); «И звуков и смятенья полн» (Пушкин, Поэт); «Есть святые в сердце звуки, – | Дай для них язык!» (Бунин, «Под оргán душа тоскует...»); «Дары моря, как смычком, вели по душе и вызывали трепетное чувство – не чувство, а словно звук, рвущийся из груди, – предощущение глубоких, таинственных и родимых недр, как весть из хризоберилловых и аквамариновых недр бытия» (Флоренский, Детям моим, 2); «Но покой этот был выражением глубочайшего возмущения и гнева, при котором над воротничком так и трепыхались, как ленточки на ветру, слова, многочисленные и произнесенные» (Битов, Пушкинский дом, 3.2); «Таковы эти пробуждения – словно проснулся в могиле: открываешь глаза и лежишь замерев, стиснув руки, дожидаясь, когда заговорит, назовет себя эта мука; а она еще долго давит тебе на грудь, не произнося ни слова» (А. Мёрдок, Под сетью, 16; перевод М. Лорие).

Языковые конструкции, обозначающие чувства, бывают нескольких основных видов, ср.: *мне больно – у меня болит* что – что *причиняет мне боль – боль меня мучает – я чувствую боль* и т.д. Безличные формы обычно звучат естественнее, органичнее личных (ср. *мне весело, стыдно, жалко, обидно* – и *я веселюсь, стыжусь, жалею, обижаюсь*), что тоже сближает чувства с природными, стихийными явлениями, ср. *Мне холодно* и *На улице холодно*. Личные формы вероятно вторичны и созданы по образцу активных конструкций с глаголами речи, действия, мысли. В результате мы имеем внутренне противоречивые образования, потому что ситуация чувства в корне отличается от ситуации говорения и активного действия. Фразы типа А *говорит* Б и

скорее, присматривание к некоторой новой области, ощупывание ее и внутреннее к ней приспособление. Когда оно достигалось, само собой возникало и **слово** его» (П. Флоренский. Детям моим, 6). Ср. сходные признания Эйнштейна и других ученых.

А *чувствует* Б не имеют между собой почти ничего общего, кроме внешней грамматической формы¹⁷. Чувство страдательно, пассивно, точнее неактивно (ср. индоевропейское противопоставление актива и инактива), у него нет ни субъекта ни объекта в том смысле, в каком они имеются у слова (мысли) и дела. Сами понятия чувства и души как предметов или существ, соотносимых с действительно предметным и материальным телом, являются фикцией, созданной языком (правда, нужно сразу же сказать в защиту языка, что он же – а что еще? – дает возможность выявить эту фиктивность). Предмет, вещь можно определять по-разному: как то, что существует, имеет место, или то, что доступно чувствам (кантовское *Sinnenwesen*), или то, о чем можно говорить (предмет речи). Чувство и душа противоположны вещи, понимаемой в первых двух смыслах. Называя душу внутренним телом, мы должны помнить, что она не имеет никакого своего места, отличного от того, которое занимает собственно тело, и ее нельзя видеть, осязать, вообще чувствовать «извне». Это не вещь, не тело, а свойство, «функция» тела, связанная с его особой организацией (ср. *организм, органический, орган* – к тому же греческому корню что и ἔργον ‘дело’, ‘вещь’, ἐνέργεια ‘деятельность’, ‘энергия’). По Цветаевой «душа наша способность к боли – и только»¹⁸.

Представление о душе как о вещи, объекте (ср. управление: что *пугает* кого, *радость охватывает* кого, *зло берет* кого, *тоска нападает* на кого, *ужас овладевает* кем) появилось по аналогии с телом. В приведенном выше платоновском определении ощущения («сообщение, делаемое телом душе») отразилось другое представление: душа – адресат чувства (ср. дательный падеж в *мне больно, грустно* и под.), подобный адресату слова. И наконец, образ души – субъекта чувства возник по аналогии с субъектом слова (мысли).

¹⁷ Больше сходства между *говорить/думать, что* и *чувствовать, что*. Но непосредственность чувства мешает сказать **чувствовать о чем* по образцу *говорить/думать о чем*.

¹⁸ Цветаева 1994, 364.

Так же непросто обстоит дело с пассивностью чувства и души. Ведь есть в них, в неотделимой от них жизни и бесспорно активное, «энергийное» начало, ср.: *живой* 'подвижный, деятельный', *оживленный*, *живо*, *живчик*; понимание чувства как движения души; тепло, связанное с жизнью и чувством (см. ниже). Эта противоречивость объясняется средним положением души в триаде «дух, душа, тело»: по сравнению с косным, «земляным» телом душа подвижна и «воздушна», а по сравнению с бесплотным и свободным духом (мыслью, разумом) она сама кажется косной и излишне телесной. Такая двойственность души напоминает двойственность слова (тоже среднего члена триады), чеканно выраженную той же Цветаевой: «Слово для идей есть тело, для стихий – душа»¹⁹. Язык – «вечный посредник между духом и природой» (*Гумбольдт*, О различии строения человеческих языков..., § 31; перевод В. Библихина).

От слова к мысли

Уподобление чувства слову, языку инвертирует подлинный порядок вещей. Младенец Августин, наоборот, знаками пытался выразить «нечто подобное» своим желанием. Всех этих звуков и слов, рвущихся из души, в душе как раз нет. Они проецируются туда извне, из мира подлинных слов и задним числом. Но с возникновением феномена мысли этот мнимый язык чувств вдруг обретает реальность. Слово, становясь мыслью, разговором с самим собой, интериоризуется, «уходит внутрь», в сферу чувств, а поскольку слово уже как бы несет в себе выраженное им чувство, происходит своеобразное круговращение, возврат чувства к самому себе, «рефлексия». Можно сказать, что чувство превращается в мысль через посредство слова. Ср. в «Чевенгуре» Андрея Платонова: «В этом затухающем, наклонившемся мире Дванов разговаривал сам с собой. [...] Лишь слова обращают текущее чувство в мысль, поэтому размышляющий человек беседует. [...] И вновь заговорил, чтобы думать». И далее: «– Я не говорил, а думал, – сказал он. – Пока слово не скажешь, то умным не станешь, оттого что в молчании

¹⁹ Цветаева 1994, 360.

ума нету – есть одно мученье чувства...». Даль в «Напутном слове» к своему словарю: «...без слов нет сознательной мысли, а есть разве одно только чувство и мычание»²⁰. «А что такое вообще думать? Мы нечто немое облакаем в слова, и получается мысль» – из интервью Андрея Битова²¹.

Итак, мысль это внутреннее слово, использующее для своего осуществления «механизм» чувства. Двойственная, словесно-чувственная природа мысли отражена и в таких ее определениях как «слово к себе», «разговор с самим собой», «внутренняя речь». *К себе, с собой, сам, внутренний* – все эти уточнения указывают на «чувственную», природную составляющую человека. Особость, отдельность, замкнутость и отсюда неделимость, нечленимость характерны для природных явлений, ср. *особь* (: *себе, собой*), др.-греч. ἄτομος ‘неделимый’, лат. *in-dividuum* ‘атом’, ‘неделимое’. Создает общность, наводит мосты, исцеляет слово, а мысль расчленяет, расщепляет, анализирует, и это касается не только объекта мысли, но и субъекта: думающий сам расщеплен, раздвоен на «говорящего» и «слушателя» (внутренний голос и внутренний слух).

Страдательности в обоих смыслах, т.е. пассивности и болезненности, чувства противостоят активность и веселость слова²² («Слово – чистое веселье, | исцеленье от тоски!» – *Мандельштам*, «И поныне на Афоне...»). Мысль двойственна и здесь, в ней сочетаются активность, произвольность слова (ср. *рассуждать, соображать, обдумывать, осмысливать, думать* над чем, *шевелить, раскидывать мозгами, работать головой, приходить к мысли* и т.д.) и пассивность, непроизвольность чувства (ср. *пришло/взбрело в голову, вздумалось, мелькнуло, пронеслось в мыслях, представляется, кажется, грезится, идея овла-*

²⁰ Даль 1994, т. 3, Приложение, с. II.

²¹ Битов 2001, 78. Ср.: «– Я не могу не писать, – сказала я Грише, – когда я не пишу, я не думаю. – Что ж, каждый думает как может. Некоторые думают, когда пишут; другие (я, например), – когда говорят» (Гинзбург 2002, 125).

²² Григорян 1992.

девает кем, захватывает кого и т.д.²³). К связи мысли со страданием: «Долгая дума, лишняя скорбь», «И от ума сходят с ума. И от лишня ума сухота», «У горя и догадки. Беда ум родит», «С умом жить – мучиться, а без ума жить – тешиться», «Где умному горе, там глупому веселье», «Умный плачет, а глупый скачет» (ПД, 494, 442, 476, 443); «Во многих мудрости много печали» (Еккл 1.18); «Клянусь вам, господа, что слишком сознать – это болезнь, настоящая, полная болезнь» (*Достоевский*, Записки из подполья, 1.2); сюда же название комедии Грибоедова. Но в мысли, внутреннем разговоре, есть и радостное, целительное начало – это радость человеческого, словесного общения. Думающий одинок, но одинок он внешне, в душе у него целый мир – мир человеческих голосов, который порой ставится выше внешнего мира. Поэтому у людей, живущих напряженной духовной жизнью, сильна потребность в одиночестве, а его недостаток мучителен. Ср.: «Ни северная погода, ни ледяная стужа спальни, где традиция запрещала топить, не могли изменить мечтательную жизнерадостность Мартына. Одиночество веселило его» (*Набоков*, Подвиг, 14); «Впоследствии я понял, что, кроме лишения свободы, кроме вынужденной работы, в каторжной жизни есть еще одна мука, чуть ли не сильнейшая, чем все другие. Это: вынужденное общее сожительство» (*Достоевский*, Записки из Мертвого дома, 1.2). Эта потребность лежит в основе затворничества, отшельничества и других видов поведения, ограничивающих внешнее общение.

Подлинно и безысходно одинок не мыслящий, а чувствующий – ср. выше об отдельности природного. Вкус, голод, наслаждение, боль, смерть каждый переживает в одиночку: «На вкус, на цвет товарища нет», «Каждому своя болезнь тяжела» (ПД, 816, 609). Чтобы разделить чувство, нужно определенное интеллектуальное усилие. Сочувствие, вчувствование, эмпатия возникают не непосредственно от чувства дру-

²³ Ср. в «Шинели» Гоголя о «том приятном положении, лучше которого и не выдумаешь для русского человека, то есть когда сам ни о чем не думаешь, а между тем мысли сами лезут в голову, одна другой приятнее, не давая даже труда гоняться за ними и искать их».

гого существа, а при участии воображения, опирающегося на прошлый опыт и память.

Основное назначение чувства в том, чтобы после получения некоего толчка, импульса из внешнего мира побудить организм к ответному действию (в том числе знаковому, словесному, мысленному). Чувство естественно следует за внешним воздействием и предшествует ответу на него и в этом смысле является средним звеном, посредником между ними. (Без этого посредника мы имели бы дело с простым физическим действием и противодействием.) Но важно, что само оно и следует и предшествует непосредственно, т.е. между чувством и внешним миром нет ничего, так же как между чувством и вызванной им реакцией²⁴. С возникновением мысли, этого «слова-чувства», создается парадоксальная ситуация: мысль как слово (как всякое слово) следует за чувственным импульсом, вызывается, порождается им, а как чувство – сама становится таким импульсом, источником и содержанием (смыслом) слова и дела. Естественному *делать (говорить) что хочется* противопоставляется императивное *Думай, что делаешь (говоришь)*, «Сначала думай, а под конец делай!», «Сперва подумай, а там и скажи!»²⁵ (ПД, 410, 495). Мысль как бы стремится вытеснить чувство, занять его место и стать импульсом, побудителем любого дела и слова, а значит и самой себя – своим собственным смыслом и обоснованием. Разумеется, это недостижимо, если речь идет о мысли и чувстве вообще. Чувство всегда будет предшествовать мысли. Но каждая отдельная, конкретная мысль может быть обоснована, «подкреплена» другой, более исходной (логически) мыслью. В таком бесконечном самоуглублении и состоит самопознание личности.

²⁴ Можно конечно и само чувство считать реакцией, но дело в том, что без последующих действий эта реакция теряет смысл, ср.: «Кручиною людей не насытишь», «Слезами горю не поможешь», «Перестань о том тужить, чему нельзя пособить» (ПД, 141, 150). В этом отношении чувство сближается с другими знаковыми, символическими действиями – словом и мыслью, ср.: «Сколько ни говорить, а с разговором сытым не быть», «Долго говорить – тому же быть»; «Долго думать – тому же быть. Думай не думай – тому же быть» (ПД, 416, 409, 433). С чувства – первичного знания – и начинается знаковость.

²⁵ Об этих и подобных выражениях см. Айрапетян 2011, в5сл.

Чувство и мысль как этапы познания

Чувство – первичный источник знания, мысль – вторичный, опосредованный чувством и словом. Связь чувства и знания (знаковости) так глубока, что можно сказать, что они восходят к одной временной «точке» – к «рождению души», т.е. к возникновению жизни. Чувственное познание свойственно всему живому. Мы говорим о животных не только *видит, слышит, чувствует*, но и – безо всякой метафоры – *знает, узнаёт, научается, помнит*²⁶, даже *понимает*. Отсюда близость рождения, вхождения в жизнь, и знания, ср. этимологическое тождество и.-е. **ĝen*-I ‘рождать’ и **ĝen*-II ‘знать’²⁷.

Непосредственность чувственного знания, жесткая привязка к воспринимаемому придают ему достоверность, почти непогрешимость. В норме чувства не могут лгать, обман чувств это или случайность или патология, нарушение самого механизма чувства, которое (чувство) призвано «автоматически», «не рассуждая» передавать полученные импульсы²⁸. Поэтому если и можно говорить о правдивости/лживости чувства, то совсем в другом смысле, чем мы говорим о правдивости (истинности) слова и мысли. Ср. Витгенштейн в передаче Нормана Малкольма: «Существуют разряды утверждений, которые не могут быть опровергнуты будущим опытом, например утверждения об ощущениях [...]»²⁹. Слово уже гораздо свободнее от диктата частного, сиюминутного опыта, так как оно несет в себе богатый чужой опыт. Но зависимость чувства от внешнего мира сменяется в слове зависимостью от других людей, от общества. Лишь мысль, включающая в себя (хотя бы предположительное, предвосхищаемое) чужое слово и,

²⁶ Теперь можно с достаточной уверенностью говорить и о способности к восприятию у растений.

²⁷ Трубачев 1959, 154сл.; Топоров 1994, 131-154.

²⁸ Ср.: «Там, где человек мучительно болтается на мутной поверхности судебной, фактической недоказанности, неподтвержденности собственных ощущений и чувств и вынужден, как бы юридически, не доверяя собственным, свойственным ему, точным по природе ощущениям и чувствам, там он и разучается руководствоваться ими в своих поступках, то есть перестает их совершать – свои поступки» (*Битов*, Пушкинский дом, 1.6).

²⁹ Малкольм 1993, 89, перевод М. Дмитриховской.

значит, чужой опыт, вполне самодостаточна и самостоятельна и способна достигать неограниченной свободы («Ум сяжком под небеса уходит», «Доходит ум и до бога» – ПД, 432). Но мере этой свободы соответствует и мера «лживости» – отрыва от действительности, эфемерности, фантастичности. Слово и мысль создают условные, вымышленные ситуации, «возможные (виртуальные) миры» с целью расширить человеческий опыт, испытать, испробовать, «проиграть» различные возможности. Такая словесно-мысленная прикидка нужна, чтобы не ошибиться на деле («Семь раз примерь, один раз отрежь!» – ПД, 669). Но отличить фантазию от реальности, ложь от правды можно в конечном счете только с помощью чувства. Отвлеченное, «головное» знание, добытое при помощи мысли (слова), должно быть подкреплено, подтверждено, удостоверено чувством, прочувствовано, пережито, иначе оно останется пустой игрой ума или мертвой схемой. Ср.: «Но все-таки происходит во мне борьба чувств с мыслью, то есть сейчас я мысль ненавижу, сую ей с презрением: что ты, иссушенная, искусственная кикимора, стоишь по сравнению с миром красок и плоти, что ты знаешь об истинных, первичных вещах!»³⁰. Чувства составляют основную, древнейшую и самую глубинную часть души, а мысль – тонкий поверхностный слой над этой толщей³¹. Так в отношении субъекта познания. Но в отношении познаваемого объекта наоборот: чувства имеют дело с внешней, поверхностной стороной вещей, а мысль проникает в глубину, в сущность (оговоримся только, что это метафорическая глубина).

Естественно встает задача соединения преимуществ мысли и чувства. Это может представляться как подтягивание чувства до мысли

³⁰ Суконик 1990, 207.

³¹ Ср.: «...рассудок, господа, есть вещь хорошая, это бесспорно, но рассудок есть только рассудок и удовлетворяет только рассудочной способности человека, а хотенье есть проявление всей жизни, т.е. всей человеческой жизни, и с рассудком и со всеми почесываниями. [...] Что знает рассудок? Рассудок знает только то, что успел узнать (иного, пожалуй, и никогда не узнает), а натура человеческая действует вся целиком, всем, что в ней есть, сознательно и бессознательно, и хоть врет, да живет» (*Достоевский*, Записки из подполья, 1.8). Отметим сближение «хотенья», «жизни» и «натуры человеческой» – и именно в противовес рассудку.

(ср.: «Душа не удерживается на высотах, которых в едином порыве порой достигает разум: она поднимается туда не как на престол, не навечно, а лишь на короткое мгновение»³²) или как «низведение ума в сердце» (Григорий Палама, исихасты, йоги). Вся проблематика веры основана на напряженном противостоянии рационального и чувственного знания, и речь здесь идет о вере не только в религиозном понимании, ср. тютчевское «Умом Россию не понять [...] В Россию можно только верить» (где, впрочем, можно усмотреть подспудное желание придать чувству любви к России именно религиозный характер). Только прочувствованная, ставшая чувством идея по-настоящему усвоена человеком, сделалась частью его самого, побудительным мотивом его поведения. Очень часто, забыв о происхождении этих «чувств-идей», мы считаем их столь же естественными, безусловными, чуть ли не врожденными, как и обычные чувства, видим «дело вкуса» там, где на самом деле скрыты идеологическая оценка, логический вывод и даже математический расчет (ср. восприятие красоты, которое обычно кажется нам таким же непосредственным и безусловным, как, скажем, восприятие вкуса или запаха, но которое в действительности основано на тончайших и сложнейших мыслительных актах, не говоря о том, что и в восприятии человеком вкуса и запаха, как в любом человеческом восприятии, имеются идеологические моменты, ср., например, чувство отвращения, брезгливости, отсутствующее у животных). В то же время имеется немало чувств (эмоций), которые, как и отвращение, присущи только человеку и отсутствуют у животных, хотя чисто природный «субстрат» у каждого из них, конечно, есть: стыд, зависть, ревность, любовь и т.д.

Мысль, как и слово, связана с путем (ср. *мысли приходят в голову, приходит к идее, течение мыслей, ход рассуждений, нить размышлений* и т.д.), а чувство – с местом; мысль открывает новые пространства, чувство их осваивает, обживает как дом.

До сих пор мы говорили о чувствах как о чем-то однородном в соотношении с мыслью и словом, но понятно, что и между чувствами

³² Паскаль, Мысли, N 351; перевод Э. Линецкой.

есть немалые различия. Ощущения, восприятия органов чувств более приземленны, «телесны», чем эмоции, а таким «животным» эмоциям, как ярость, страх, похоть, противостоят более одухотворенные человеческие эмоции: гнев, стыд, любовь; бывает боль физическая и душевная и т.д. Даже простейшие «пять чувств» имеют каждое свое «лицо». Самое «природное», самое «плотское» из них – осязание: «Тысячелетиями мы оттесняли и заглушали в себе самое древнее, самое верное, самое земное из наших чувств – осязание. [...] Живое, никогда не обманывающее знание; жадное прикосновение к вещи, овладение вещью, непосредственное общение с плотью вещи – осязание осталось всецело верным древнейшей, исконной природе познания – природе эротической. Через него мы должны вернуться к древнейшей цельности, к живой причастности миру. Познать этот мир, как знают тело любимой: всей мудростью осязающего вожделения»³³. Помня сказанное раньше об активности/неактивности чувства, нужно добавить, что овладение вещью имеет и другую, не менее важную сторону: познающий и сам вовлекается в мир вещей, поглощается, охватывается им. Этот аспект проскальзывает в словах Николая Бахтина о «живой причастности миру». В «Человеке без свойств» Музиля говорится «о существовании двух больших, противоположных друг другу групп представлений, одна из которых основана на том, что субъект охвачен содержанием воспринятого, другая – на том, что он сам охватывает его. Высказывалось убеждение, что такое “пребывание внутри чего-то” и “разглядывание снаружи”, такая “вогнутость” и “выпуклость” ощущения, “пространственность” и “созерцательность” повторяются и во стольких других противоположностях восприятия и соответствующих ему формул, что за этим таится изначальная двойственность человеческого восприятия» (2.3; перевод С. Апта).

³³ Бахтин 1995, 36. Ср.: «Но не странно ли, что чувство осязания, которое бесконечно менее ценится человеком, чем зрение, не только теряется реже всего, но становится в критические минуты нашим главным, если не единственным, критерием действительности» (Набоков, *Лолита*, 2.36). И действительно, первичный, детский способ удостовериться в чем-либо это прикоснуться, «потрогать руками» (жест апостола Фомы).

Осязание лежит в основе остальных чувств – менее непосредственных, но более тонких, «чутких». Среди них выделяется зрение – так сказать прямой наследник осязания, перенявший от него функции «самого верного из наших чувств». Зрение с одной стороны противостоит остальным чувствам (ср. замечание Даля, что *чують*, как и *слышать*, говорится о всех чувствах кроме зрения³⁴), с другой – выступает их образцовым представителем, ср.: «Лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать», «Паче слуха видение», «Не верь ушам, верь очам! Не верь речам, верь своим глазам!» (ПД, 316). Но возможность выхода за пределы чувственного мира, преодоления «природности» чувства дает не зрение, а именно слух как способность воспринимать слово. Уступая зрению и другим чувствам в достоверности, «правдивости», слух (имеется в виду именно речевой слух; восприятие природных звуков ничуть не менее достоверно, чем все остальные чувства) неизмеримо превосходит их в богатстве и глубине поставляемых сведений, потому что в слове содержится свой и чужой опыт, а главное – раскрывается своя и чужая душа. (Для овладения речью слух важнее зрения: опасность вырасти немыми грозит не слепым, а глухим детям). Выражая чувство, слово овнешняет, обнаруживает его, как бы показывает (ср. *с-казать*, *вы-сказать*), делает видимым, выводит на свет (ср. с рождением – появлением на свет и упомянутый выше индоевропейский корень **ǵen-* ‘рождать’ и ‘знать’).

Как уже было сказано, в мысли есть и словесное начало (внутренняя речь, внутренний голос, внутренний слух) и чувственное (ср. такие выражения как *нащупать проблему*, *коснуться вопроса*, *духовный голод*, *пища для ума*, *интеллектуальное наслаждение*, *схватывать*, *улавливать (мыслью)*, аналогичное употребление слов *чутье*, *нюх*, *вкус*, *смак*). Особенно часто мысль уподобляется зрению – образцовому чувству – и свету: «Видит око далёко, а ум (думка) еще дальше» (ПД, 431), ср. *взгляд(ы)*, *воззрения*, *точка зрения*, *умозрительный*, *иметь в виду*, *предвидеть*, (*пред*) *усматривать*, *прозрение*, *озарение*, *казаться*, *видеться*, *объяснять*, *уяснять*, *освещать (вопрос*,

³⁴ Даль 1994, т. 4, стб. 269, 1381.

тему), *бросать свет, свет ученья, просвещение, ясный ум, светлая голова* – обморок, помрачение сознания, неясный, темный человек – необразованный или непонятный, *темное дело, мракобесие*; видением мотивированы слав.**vědati*, др.-греч. ἰδέα, θεωρία, εἶδος, лат. *aspectus, speculatio, species*.

Мысль это внутреннее видение – и в том смысле, что она внутри познающего, и в том, что она проникает внутрь, в сущность познаваемого – благодаря словесному началу в ней. Только слово, идущее из глубины чужой души, может дать представление об этой душе, осветить ее «потемки», и «свет» мысли это прежде всего «свет» слова. Он подобен и в то же время противоположен реальному свету. В пределе физическое зрение может даже восприниматься как помеха духовному видению, ср. распространенный мотив физической слепоты мудрецов, пророков, поэтов – творцов и носителей первослова-логоса; нельзя не вспомнить и самоослепление духовно прозревшего Эдипа.

Мысль светла, но холодна в отличие от темного (слепого), но горячего чувства – это одно из самых устойчивых противопоставлений. Говоря о чувствах, «страстях», мы используем выражения *гореть, сгорать* (от желания, любви, нетерпения, стыда), *горячий* ‘страстный’, ‘нетерпеливый’, *горячиться, горнило страстей, кипеть, вспыхивать, разгораться, разжигать, распалять, пылать, пылкий, пыл, вспыльчивый, пламя, опалять, запальчивый* – и *угасать, охладевать, остывать, остужать (пыл), хладнокровный* и т.д. Вот только несколько литературных примеров: «В крови горит огонь желанья» (Пушкин, «В крови горит...»); «Быть может, чувствий пыл старинный | Им на минуту овладел»; «В нем пыл души бы охладел»; «Страстью безотрадной | Татьяна бедная горит»; «Пылать – и разумом всечасно | Смирять волнение в крови» (Евгений Онегин, 4.11, 6.38-39, 4.23, 8.32); «Кто с минуту переможет | Хладным разумом любовь» (Пушкин, Опытность); «Желаньем пламенным томим» (Граф Нулин); «все чувства его горели» (Гоголь, Невский проспект); «от холодного умственного воззрения пускаются в критические дебри и рассуждают там, где надо прежде всего чувствовать и огнем чувства освещать путь уму» (Гончаров,

Заметки о личности Белинского); «Есть чувства, восполняющие и затемняющие разум, и есть разум, охлаждающий движение чувств. Страшен, кто обошел свои природные страсти холодным умом и огонь души запер в стены рассудка» (*Пришвин, Глаза земли*). Большую подборку литературных цитат и устойчивых сочетаний к этой же теме см. в книге М. Гершензона «Гольфстрем».

Примеры с болью (болезнью) – «усиленным чувством» – опять-таки особенно показательны: «Что к огню ближе, то жарче; что к сердцу ближе, то больнее» (ПД, 609), ср. *жар, воспаление* как симптомы болезни, *горячка, жгучая, обжигающая боль, изжога, огреть*, областные слова *огнёва, огнёвка, огневица, огневик, огник, огница* и др. со значениями ‘горячка’, ‘воспаление’, ‘болячка’, ‘нарыв’³⁵. С огнем связаны и *печаль, печься* (: *печь*), *горе, горький* (: *гореть*)³⁶. Ср.: «И тогда ей порой казалось, что ее страдания пылают в ней, как маленькие языки пламени, и что-то заставляло ее зажигать всё новые и новые, не зная покоя [...]» (*Р. Музиль, Созревание любви*; перевод И. Алексеевой)³⁷. Пушкинское противопоставление «ума холодных наблюдений» и «сердца горестных замет» оживляет связь горя с горением.

Объясняются эти сближения тем, что тепло как и чувство неотъемлемый признак жизни. Деятельность, активность (ἔργον и ἐνέργεια) организма связаны с горением и выделением тепла. В этот узел вплетается еще один признак и проявление жизни – дыхание, исподволь присутствующее в словах *душа, дух*, др.-греч. ψυχή, θυμός, πνεῦμα, лат. *spiritus, anima*, ср. *вдохнуть жизнь в кого, испустить дух, бездыханный* и т.д. «Ведь жизнь в основном это всего-навсего кислородное сгорание клеточного белка. Отсюда и то приятнейшее животное тепло, которого иногда у нас бывает слишком много», – объяснял температурающему Хансу Касторпу доктор Беренс в «Волшебной горе» (5.7; перевод В. Станевич). «Энергетическую» картину душевной жизни рисует Владимир Соловьев в статье «Судьба Пушкина», 3 (1897):

³⁵ Даль 1994, т. 2, стб. 1653-1655.

³⁶ Фасмер 1964, т. 1, 440, 441, Фасмер 1971, т. 3, 254.

³⁷ Музиль 1999, 197.

Сильная чувственность есть материал гения. Как механическое движение переходит в теплоту, а теплота – в свет, так духовная энергия творчества в своем действительном явлении (в порядке времени, или процесса) есть *превращение* низших энергий чувственной души. И как для произведения *сильного* света необходимо сильное развитие теплоты, так и высокая степень духовного творчества (по закону здешней, земной жизни) предполагает сильное развитие чувственных страстей. Высшее проявление гения требует не всегдашнего бесстрастия, а окончательного *преодоления* могучей страстности, торжества над нею в решительные моменты.

Из этого рассуждения можно извлечь и объяснение холодности мысли (а она требует объяснения, ведь если речь идет о неуклонном нарастании энергии, то откуда холод?): эта холодность связана с преодолением страстности, с превращением низшей энергии чувства в высшую энергию мысли.

Будучи знанием, чувство не может не быть связано со светом (ср.: «Бывают минуты, когда все мое тело освещается. [...] Я вдруг вижу себя изнутри... Я различаю глубину пластов моего тела; я чувствую пояса боли – кольца, точки, пучки боли. Вам видны эти живые фигуры? Эта геометрия моих страданий? В них есть такие вспышки, которые совсем похожи на идеи». – *Валери*, Вечер с господином Тестом³⁸); но неясный, смутный свет чувства меркнет в сравнении со светом мысли, так же как физическое зрение оборачивается слепотой в сравнении с духовным.

Итак, можно сказать, что темный жар чувства переходит в холодный свет мысли. Такой способ выражения сразу выстраивает четырехзвенную цепочку:

темный холод – темный жар – горячий свет – холодный свет
– и наталкивает на поиск соответствий оставшимся двум звеньям. Первому («темный холод»), конечно, соответствует мертвая вещь, бездушное тело, а горячему свету (т.е. огню) – вероятно, слово, ср. глубинные связи с огнем первослова-логоса у Гераклита, позднее у стоиков. Похищение огня, «самого человеческого из всех земных

³⁸ Валери 1993, 81-82; перевод С. Ромова.

явлений», «символа жизни и веселья»³⁹, и создание человека это два главных, сливающихся в один подвига Прометея, за которыми просматривается обретение слова⁴⁰. Из уст первочеловека Пуруши родился Агни (Ригведа, 10.90.13): «изо рта [вышла] речь, из речи – огонь»; «огонь, став речью, вошел в рот» (Айтарея упанишада, 1.1.4, 1.2.4; перевод А.Я. Сыркина). Ср.: «вот, Я сделаю слова Мои в устах твоих огнем, а этот народ – дровами, и этот огонь пожрет их» (Иер 5.14); «Слово Мое не подобно ли огню, говорит Господь, и не подобно ли молоту, разбивающему скалу?» (Иер 23.29)⁴¹; пушкинское «глаголом жги сердца людей», навеянное библейскими образами, лермонтовское «из пламя и света рожденное слово», «могучей мысли свет и жар и огнедышащее слово» у Языкова, «и слова пламенная ковкость» у Мандельштама и т.д.

Во внутренней беседе, каковой является мысль, кроме первого, «своего» голоса, непосредственно представляющего «голос чувства», участвуют и другие, «вторые» голоса, возражающие, спорящие, соглашающиеся с первым. Всё это голоса, так сказать, одного уровня, одинаково пристрастные, каждый со своей болью («Что у кого болит...»), со своей правдой. Но есть еще и голос третьего – судьи, посредника, примиряющего стороны, разрешающего споры (со-мнения) и принимающего решение⁴². Это голос разума (совести) – трезвый⁴³, отстра-

³⁹ Честертон 1984, 161; перевод С. Белова.

⁴⁰ См. об этом подробнее Григорян 1994, 136.

⁴¹ Ср.: «Благодатное слово Божие действует в сердце *яко огонь горящ* (Иер 20.9); сердце воспламеняется и горит, когда к нему прикасается луч божественного слова (Лк 24.32)» (Юркевич 1990, 71).

⁴² Слав. **sǫdъ*, **sъ-dě-* из и.-е. **som-+ dhē* - 'со-полагать', 'со-поставлять'. О третьем в диалоге см. Бахтин 1996, 336-338.

⁴³ Трезвости противостоит опьянение, упоение чувством. И, шире, сухости мысли – влажность, текучесть чувств, отраженная в словах *волновать(ся)*, *переполнять* (душу, сердце, ср. *чаша терпения*), *ис-полнять желание*, *захлестывать*, *перехлестывать через край*, *изливать(ся)*, *всплеск эмоций* и т.д. Ср. «гуморальные» теории чувств и темпераментов, изречение Гераклита «Сухая душа – мудрейшая и наилучшая» (Лебедев 2014, 179). Добавив этот признак к рассмотренным раньше, получим влажный темный жар чувства, который вновь напоминает о природе как жизненном, рождающем материнском начале (ср. *мать сыра земля*). Неслучайно душа во многих языках женского рода («Душа ведь женщина» – Мандельштам, «Когда Психея-жизнь спускается к теням...»), а дух, разум – мужского.

ненный от «чувственных» голосов, беспристрастный, а значит бесстрастный, холодный. Эти оттенки смысла чаще связываются со словом *рассудок* (*суд, судить, рассуждать*).

Противоположность мысли и чувства часто представляется в виде борьбы человека с самим собой, со своей внутренней природой (или «божественного» начала с «животным») – частный случай борьбы человека с природой. Ср. в «Мыслях» Паскаля:

Междоусобица разума и страстей в человеке. Будь у него только разум... Или только страсти... Но, наделенный и разумом и страстями, он непрерывно воюет сам с собой, ибо примиряется с разумом, только когда борется со страстями, и наоборот. Поэтому он всегда страдает, всегда раздираем противоречиями.

Из-за этой междоусобицы разума и страстей люди, стремившиеся жить в мире с собой, разделились на две секты: одни решили отказаться от страстей и стать богами, другие – от разума и уподобиться тупым животным (N 412, 413; перевод Э. Линецкой)

В описаниях этой борьбы широко используется «батальная» лексика: говорят, что разум побеждает, покоряет, укрощает чувства, плоть, ср. еще *смирять, обуздывать, подавлять, (пре)одолевать, овладевать, властвовать (собой, своими чувствами), самообладание, повелевать, управлять* и т.д. Особенно подходящим словом является *держать* и однокоренные: *одерживать (победу), сдерживать(ся), удерживать(ся), держать в узде, держать себя в руках, выдержка, воздержание, безудержный*. Победу могут одержать и чувства, тогда человек становится одержимым (желанием, любовью, гневом, страхом), рабом своих страстей. Чувства бунтуют, бушуют, разыгрываются подобно стихийным явлениям – буре (ср. в применении к эмоциям: *бурный, бурлить, обуревать*), грозе, наводнению (*захлестывать, нахлынуть, захлебываться, половодье чувств*), землетрясению (*потрясать, содрогаться от ужаса*), пожару (*вспыхивать, пылать* и т.д.).

Эта стихийная, неразумная сила часто воплощается в образе дикого, звероподобного существа, тиранящего⁴⁴, терзающего, пожирающего нас, ср. определения, применяемые к разным чувствам: *грызущий* (*угрызения совести*, ср. *червь сомнения*⁴⁵), *снедающий*, *гложащий* (ср. *питать любовь, ненависть, надежду; давать пищу для подозрений; насытить желание, чувство мести; всепожирающая/всепоглощающая страсть*), *сосущий*, *жалящий* (ср. этимологическое родство *жалеть* и *жалить*⁴⁶), *гнетущий*, *давящий*. С этим же кругом образов (чувство как живое существо) связаны выражения *тешить чью гордость, самолюбие; лелеять надежду, злобу; отдаваться во власть чувства, давать волю гневу, ненависти, раздражению; предаваться наслаждениям, тоске; будить в ком зверя* и т.д. Ср.:

Трудно вообразить, еще труднее понять европейцу вспыльчивость необузданных или, лучше сказать, разнузданных страстей азиатца, у которого с самого младенчества одна воля была границей желаний. Наши страсти – домашние животные или хоть и дикие звери, но ручные, смирные, выученные плясать по веревке приличий, с кольцом в носу, с обстриженными когтями; на Востоке они вольны, как тигры и львы. (А. Бестужев-Марлинский, Аммалат-бек, 5)

Отходящая эпоха являлась веком душевности. Тело было в презрении. Ему льстили, его питали и баловали, как любимое домашнее животное, но и относились к нему, как к животному (Федотов 1990, 139).

А то чувство какое бессловесное в груди ворочается, стучит кулаками в двери, в стены: задыхаюсь! выпусти! – а как его, голое-то, шершавое, выпустишь? какими словами оденешь? Нет у нас слов, не знаем! Как все равно у зверя дикого, али у слеповрана, али русалки – нет слов, мык один! А книгу раскроешь – и там они, слова, дивные, летучие [...]. (Т. Толстая, Кысь, гл. Ци)

⁴⁴ Ср.: «человек, одолеваемый вожделениями вопреки способности рассуждать, бранит сам себя и гневается на этих поселившихся в нем насильников» (Платон, Государство, 440b; перевод А. Егунова). Там же (329bc) приводится ответ старого Софокла на вопрос о его отношении к любовным утехам: «я с величайшей радостью ушел от этого, как уходят от яростного и лютого повелителя».

⁴⁵ Вспомним «Мцыри»: «Я знал одной лишь думы власть, | Одну – но пламенную страсть: | Она, как червь, во мне жила, | Изгрызла душу и сожгла. [...] Я эту страсть во тьме ночной | Вскормил слезами и тоской».

⁴⁶ Фасмер 1967, т. 2, 34.

Таким же диким существом, терзающим, душащим, высасывающим силы, представляется болезнь (ср. *рак, грудная жаба, волчанка, схватывать/отпускать* – о боли, *прохватить, прихватить, грыжа* ^{*}**gryzja*).

Прямое назначение и долг разума в том, чтобы повелевать, управлять: «Коня правят уздою, а человека умом»⁴⁷; «способности рассуждать подобает господствовать» (*Платон*, Государство, 441e; перевод А. Егунова), поэтому преобладание чувств над разумом (у страстных натур, «горячих голов») означает слабость разума и разумной воли. Именно в этом смысле говорят о слабости и слабостях человека (ср. *иметь/питать слабость к чему* – т.е. страсть, пристрастие, фразы типа «Дети – моя слабость», ср. ПД, 130: «Это слабость его. Это его слабая струна/сторона»), ср.: «все поведение гневливца говорит о мелочности и душевной слабости [...]» (*Плутарх*, О подавлении гнева, 8; перевод Я. Боровского). А «кто гнев свой одолевает, крепок бывает» (ПД, 129). В силе чувства, природного начала – слабость разума («Сила – уму могила» – ПД, 834), воли, слабОВОлие, безволие. Волю в подобных контекстах (*сила воли* и др.) можно понимать как разумное, осмысленное желание⁴⁸, т.е. желание, по сути дела идущее против желаний, сдерживающее, ограничивающее их (ср. в приведенном отрывке из Бестужева-Марлинского: «одна воля была границей желаний»), владеющее, повелевающее ими. 'Желание' и было одним из исходных значений слова *воля*, ср. лат. *volo, velle*, нем. *wollen* и др. Того же корня *владеть, велеть, Велес* («скотий бог»), *Варуна* («Господин Слова и верховный судья») – и, вероятно, *великий*⁴⁹. Противоположные смыслы, связываемые с волей, представлены в пословице «Воля заведет в

⁴⁷ Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков 1961, 41.

⁴⁸ Ср. в уже цитированных платоновских «Определениях» (414c): «Воля – целестремленность, соединенная с правильным рассуждением; благоразумное стремление согласно природе» (перевод С. Шейнман-Топштейн). Ср.: «Ведь в разумной части души зарождается воля, а в не основывающейся на разуме – желание и страсть» (*Аристотель*, О душе, 432b5; перевод П. Попова); «Поистине, воля – большее, чем разум. Поистине, когда [человек] желает, то он понимает, то он произносит речь [...]» (Чхандогья упанишада, 7.4.1; перевод А. Сыркина; ср. еще 7.5.1).

⁴⁹ Топоров 1987, 17–18.

неволю» (ПД, 842): давая волю чувствам, мы становимся их невольниками, лишаемся собственной, разумной воли.

Человек, его тело и душа постоянно соотносятся с образами внешнего мира: со всем космосом и со всем обществом как великаном-первочеловеком (ср. «Мир – велик человек», ПД, 404), с государством, семьей, домом и т.д. Соответственно разум представляется правителем («Свой ум – царь в голове», ПД, 440), господином, военачальником, главой семьи, хозяином в доме (ср. «Своим умком – своим домком», ПД, 440), пастырем, а чувства (тело) – подданными, «(простым) народом», воинами, вестниками, слугами, рабами, домоладцами, детьми, домашними животными, стадом; ср. «бессловесность» или косноязычие, неполноценное слово (μῦθος) последних – рабов, детей (лат. *in-fans*, рус. *от-рок* ‘неговорящий’), животных⁵⁰. Платон (Государство, 440e-441a) соотносит три рода начал в обществе – деловое (ремесленники и земледельцы) защитное (воины) и совещательное (стражи-философы) – и в душе (вождеющее, яростное и разумное). Пословицы «Народ – тело, царь – голова», «Царь без слуг – как без рук», «Господин гневу своему – господин всему» (ПД, 243, 244, 129) перекликаются с древнеиндийскими представлениями о царстве как плоти царя, согласно которым «безраздельное владение царством совпадает с обретением царем “полного самообладания” (*атмаватта*)», «победы над чувствами»⁵¹.

Еще один внешний образ – дом как строение – предполагается поговорками «У него не все дома, одной клепки нет», «У него чердак без верху: одного стропильца нет» (ПД, 20, 436), *крыша поехала* у кого, совр. разг. *безбашенный* и др. Ср.: «Нужно содержать дворец в чистоте, открыть "двери". "Дворец" [здесь] означает сердце, сердце – это вместилище ума. Поэтому говорится, что "чистота дворца" означает

⁵⁰ А без слова нет и мысли, ср.: «Массы находятся под воздействием известных сил, стоящих у вершин общества. Массы непосредственно не размышляют. Среди них имеется известное число мыслителей, которые за них думают, которые дают толчок собирательному сознанию нации и приводят ее в движение. Незначительное меньшинство мыслит, остальная часть чувствует, в итоге же получается общее движение» (Чаадаев, Первое философическое письмо; перевод Д. Шаховского).

⁵¹ Романов 1978, 26.

освобождение от чувств симпатии и неприязни. "Двери" [здесь] означают глаза и уши, являющиеся [органами] зрения и слуха» (Гуань-цзы, 36.1; перевод Ян Хиншуна); «Тому назад одно мгновенье | В сем сердце билось вдохновенье, | Вражда, надежда и любовь, | Играла жизнь, кипела кровь: | Теперь, как в доме опустелом, | Все в нем и тихо и темно; | Замолкло навсегда оно. | Закрыты ставни, окны мелом | Забелены. Хозяйки нет. | А где, Бог весть. Пропал и след» (Евгений Онегин, 6.32). «Хозяйка» здесь конечно душа.

Заключение

Чувства подобно окнам и дверям находятся на границе между внутренним и внешним миром. С них начинается та цепочка человеческого познания (чувство – слово – мысль), которую мы пытались проследить. Выходя за пределы собственно познания и неизбежно огрубляя, можно наметить такую более полную последовательность:

внешнее раздражение → чувство → выражение чувства, знак, в частности слово → мысль (внутреннее, «чувственное» слово) → слияние мысли и чувства (содержательное, а не «техническое»), «низведение ума в сердце», воля → исполнение воли, поступок (дело или слово)

Ср. тексты вроде следующего: «И ведь говорят: "Этот *пуруша* состоит из желания". Каково бывает его желание, такова бывает воля; какова бывает воля, такое деяние он и делает; какое деяние он делает, такого удела он и достигает» (Брихадараньяка упанишада, 4.4.5; перевод А. Сыркина). Подчеркнем в заключение еще раз, что ключевым звеном в таких цепочках, перекидывающим мост между чувством и мыслью, желанием и волей, является слово, в конкретных текстах часто не упоминаемое.

Литература

Айрапетян В. 2011, Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски. 2-е, дополненное и исправленное изд., Москва, Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 672 с.

- Аникин А.Е. 2011, Русский этимологический словарь, вып. 4, Москва, «Знак», 328 с.
- Бахтин М.М. 1996, 1961 год. Заметки, Собрание сочинений в 7 т., т. 5, Москва, «Русские словари», с. 329-360.
- Бахтин Н.М. 1995, Из жизни идей, Москва, «Лабиринт», 152 с.
- Битов А. 2001, Андрей Битов: Благодать безвременья, Искусство кино, Москва, N 5, с. 73-81.
- Бибихин В.В. 2001, Слово и событие, Москва, «УРСС», 280 с.
- Валери П. 1993, Об искусстве, Москва, «Искусство», 507 с.
- Гинзбург Л.Я. 2002. Записные книжки. Воспоминания. Эссе. Санкт-Петербург, «Искусство – СПб», 768 с.
- Григорян А. 1991, Мысль, слово, дело – три рода и три сферы человеческой деятельности, Ноосфера и художественное творчество, Петрик Л.П. (ред.), Москва, «Наука», с. 111-118.
- Григорян А. 1992, Смех и слово (грамматика смеха), Образ мира в слове и ритуале, Балканские чтения – I, Злыднева Н.В., Топоров В.Н., Цивьян Т.В. (ред.), Москва, Институт славяноведения и балканистики РАН, с. 133-151.
- Григорян А. 1994, Первочеловек и первослово (к истокам мифа о Прометее), Знаки Балкан, Гринцер Н.П., Цивьян Т.В., Топоров В.Н. (ред.), ч. 1, Москва, «Радикс», с. 135-171.
- Даль В. 1957, Пословицы русского народа. Сборник В. Даля, Москва, «Гослитиздат», 902 с.
- Даль В. 1994, Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т., Москва, изд. группа «Прогресс», «Универс» [репринт 3-го изд. Бодуэн де Куртенэ И.А. (ред.), Санкт-Петербург – Москва, «изд. товарищества М.О. Вольф», 1903-1909], т. 1, 1744 стб., т. 2, 2030 стб., т. 3, 1782 стб., т. 4, 1619 стб.
- Дворецкий И.Х. 1986, Латинско-русский словарь, Москва, «Русский язык», 840 с.
- Лебедев А.В. 2014, Логос Гераклита. Реконструкция мысли и слова (с новым критическим изданием фрагментов), Санкт-Петербург, «Наука», 533 с.
- Малкольм Н. 1993, Людвиг Витгенштейн: Воспоминания, Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель, Руднев В.П. (ред.), Москва, «Прогресс», «Культура», с. 31-96.

- Музиль Р. 1999, Малая проза. Избранные произведения в 2 т., Москва, «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», т. 1, 448 с.
- Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков 1961. Изд. подготовили Мельц М.Я. и др., Москва – Ленинград, изд. АН СССР, 289 с.
- Романов В.Н. 1978, Древнеиндийские представления о царе и царстве, Вестник древней истории, N 4, с. 26-33.
- Суконик А. 1990, Одесса – Москва – Нью-Йорк, Москва, СП «Вся Москва», 221 с.
- Топоров В.Н. 1963, К этимологии слав. *myslъ*, Этимология, Трубачев О.Н. (ред.), Москва, «Наука», с. 5-13.
- Топоров В.Н. 1987, Заметки по похоронной обрядности, Балто-славянские исследования 1985, Иванов Вяч. Вс. (ред.), Москва, «Наука», с. 10-52.
- Топоров В.Н. 1988, О ритуале. Введение в проблематику, Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках, Новик Е.С. (ред.), Москва, Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», с. 7-60.
- Топоров В.Н. 1994, Из индоевропейской этимологии. V (1), Этимология. 1991-1993, Трубачев О.Н. (ред.), Москва, «Наука», с. 131-154.
- Топоров В.Н. 1999, Об одной мифоритуальной «коровье-бычьей» конструкции у восточных славян в сравнительно-историческом и типологическом контекстах, Славянские этюды: Сб. к юбилею С.М. Толстой, Левкиевская Е.Е. (ред.), Москва, «Индрик», с. 491-532.
- Трубачев О.Н. 1959, История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя, Москва, изд. АН СССР, 212 с.
- Фасмер М., Этимологический словарь русского языка. Перевод с нем. и доп. О.Н. Трубачева, в 4 т., Москва, «Прогресс», т. 1, 1964, 563 с., т. 2, 1967, 672 с., т. 3, 1971, 828 с., т. 4, 1973, 856 с.
- Федотов Г.П. 1990, *Carmensaeculare*, Вопросы философии (Москва), N 8, с. 137-146.
- Цветаева М. 1994, Искусство при свете совести, Собрание сочинений в 7 т., т. 5, Москва, «Эллис Лак», 720 с.
- Честертон Г.К. 1984, Писатель в газете: Художественная публицистика, Москва, «Прогресс», 384.
- Этимологический словарь славянских языков 1988, Трубачев О.Н. (ред.), вып. 2, Москва, «Наука», 238 с.
- Юркевич П.Д. 1990, Философские произведения, Москва, «Правда», 670 с.

ՄԻՏՔ ԵՎ ՉԳԱՑՄՈՒՆՔ, ԻՆՉ ԵՆՔ ԽՈՍՈՒՄ ԴՐԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Արմեն Գրիգորյան (ՌԴ, Մոսկվա)

Ամփոփում

Առօրյա և գրական բառագտագործման բանասիրական վերլուծությունը թույլ է տալիս բացահայտել մտքի և զգացմունքի միջև եղած էական նմանությունները և տարբերությունները: Այսպես կոչված, «զգացմունքների լեզուն» և դրա հետ սերտորեն կապված «բնության լեզուն» միայն արտաքին, մակերեսային նմանություն ունեն իսկական լեզվին՝ մարդկային հոդաբաշխ խոսքին (լոգոսին): Զգացմունքների լեզվական արտահայտությունները թե՛ քերականության, թե՛ իմաստի առումով քիչ ընդհանուր բան ունեն խոսքի ոլորտին վերաբերող արտահայտությունների հետ (հմմտ. զգացմունքի և խոսակցության բայերը): Զգացմունքի և մտքի հարաբերությունը հասկանալու համար կարևոր նշանակություն ունի հին հնդեվրոպական «միտք, խոսք, գործ» եռյակը և դրա հետ սերտորեն կապված՝ «անհատ, հասարակություն, բնություն» եռյակը: Զգացմունքը կարող է ընկալվել որպես ներքին գործ (ներքին բնություն), իսկ միտքը՝ ներքին խոսակցություն ինքն իր հետ:

Այսպիսով, միտքը նմանվում է զգացմունքին իր ներքին, «հոգեկան» բնույթով և տարբերվում է խոսքի հետ ունեցած իր կապով (մինչդեռ զգացմունքները «անխոս» են): Պատմականորեն, զգացմունքի և մտքի միջև անցումային օղակը խոսքն է՝ մարդկային լեզուն:

Բանալի բառեր՝ զգացմունք, «միտք, խոսք, գործ» եռյակ, «զգացմունքի լեզու», կյանք, հոգի և մարմին, կամք, գիտելիք:

МЫСЛЬ И ЧУВСТВО, КАК МЫ О НИХ ГОВОРим

Армен Григорян (РФ, Москва)

Резюме

Филологический анализ повседневного и литературного словоупотребления позволяет выявить существенные сходства и столь же существенные различия между мыслью и чувством. Так называемый «язык чувств» и близкий к нему «язык природы» лишь внешне, по поверхностной аналогии уподобляются подлинному языку – человеческому членораздель-

ному слову-логосу. Языковые выражения, обозначающие чувства, и грамматически и содержательно имеют мало общего с выражениями, относящимися к речевой сфере (ср. глаголы чувства и глаголы говорения). Для понимания соотношения чувства и мысли ключевое значение имеет древняя индоевропейская триада «мысль, слово, дело» и тесно связанная с ней триада «личность, общество, природа». Чувство может пониматься как внутреннее дело/природа, а мысль как внутренний разговор с самим собой. Таким образом мысль и чувство роднит их внутренний, «душевный» характер, а отличает словесная природа мысли (тогда как чувства «бессловесны»). Средним, исторически переходным звеном от чувства к мысли выступает слово, человеческий язык.

Ключевые слова – чувство, триада «мысль, слово, дело», «язык чувств», жизнь, душа и тело, воля, знание.

THOUGHT AND FEELING AS WE TALK ABOUT THEM

Armen Grigoryan (RF, Moscow)

Abstract

A philological analysis of everyday and literary word usage reveals significant similarities and equally significant differences between thought and feeling. The so-called "language of the senses" and the closely related "language of nature" are just superficially, by an external analogy, likened to the real language – the human articulate word (logos). Language expressions denoting feelings, both grammatically and meaningfully, have little in common with expressions related to the speech sphere (cf. verbs of feeling and verbs of speaking). To understand the relationship between feeling and thought, the ancient Indo-European triad "thought, word, deed" and the adjacent triad "personality, society, nature" are of key importance. Feeling can be understood as an internal matter (internal nature), and thought – as an internal conversation with oneself. Thus, thought and feeling are similar by their inner, "soul" character, and are distinguished by the verbal nature of thought (whereas feelings are "wordless"). The middle, historically transitional link from feeling to thought is the word, the human language.

Key words – feeling, triad "thought, word, deed", "language of feeling", life, soul and body, will, knowledge.

ԲԱԼԹԻԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Դավիթ Գյուրջինյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ լեզվի կոմիտե

ՀՀ, Երևան, Կիևյան 16

Էլ. հասցե՝ gyurjidav@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 12.03.2021, գրախոսվել է 20.03.2021,

ընդունվել է տպագրության 28.06.2021

DOI: 10.53548/03208117-2021.2-217

Ներածություն

Բալթիական լեզուները, որոնք մտնում են հնդեվրոպական լեզվա-ընտանիքի մեջ, բաժանվում են երկու՝ արևմտյան և արևելյան խմբերի: Արևմտյան խմբին է պատկանում պրուսերենը, որը XVIII դարից մեռած լեզու է: Արևելյան բալթիական լեզուներն են մերձբալթյան երկու երկրների՝ Լատվիայի և Լիտվայի տեղաբնիկ ժողովուրդների՝ լատիշների կամ լատվիացիների և լիտվացիների լեզուները: Այս լեզուների անունները վերջին հարյուրամյակի հայերենում գործածվում են տարբերակներով¹, և այդ անմիօրինակությունը, կանոնարկման բացակայությունը ուսումնական և գիտական գրականության մեջ որոշակի դժվարություններ են ստեղծում:

Սույն հետազոտությամբ կներկայացնենք բալթիական այս լեզուների հայերեն անունների բոլոր տարբերակները, դրանց գործածության շրջանակը և հաճախականությունը, բառարանային գրանցման պատմությունը, գործածողների նախապատվությունները՝ ըստ այդմ անելով համապատասխան եզրակացություններ: Մեր առաջադիր նպատակն է խնդրի շուրջ քննարկում ծավալել և ուսումնասիրվող անունների հարցում հանգել միասնական մոտեցման, հայերեն գիտական անվանակարգում միօրինակություն հաստատել և կանոնարկել: Դա յուրաքանչյուր զարգացած լեզվի բնորոշ հատկանիշ է:

¹ Երբեմն առանձին լեզու են ընկալում նաև լատհալերենը, որը Լատվիայի Դաուգավա գետից հյուսիս ընկած տարածքում խոսվող բարբառ է (գրավոր առաջին հուշարձանները XVIII դարից են): **Լատհալերեն** բառը հայերենում տարբերակայնություն չի դրսևորում:

Այս աշխատանքը կնպաստի աշխարհի լեզուների հայերեն անունների ճշտված, տարբերակայնությունից զերծ ընդունելի համապարփակ ցանկի ստեղծմանը:

Ա. ԼԱՏԻՇՆԵՐԻ (ԼԱՏՎԻԱՑԻՆԵՐԻ) ԼԵՉՎԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՆՈՒՆԸ

Լատվիայի միակ պետական լեզուն երկրի բնիկ բնակչության՝ լատիշների (կամ լատվիացիների) լեզուն է, որի այբուբենը լատինագիր է, գրավոր աղբյուրները՝ XVI դարից: Վերջին հարյուրամյակում այս լեզվի հայերեն անվան մի քանի տարբերակներ են գործածվել (և գործածվում): Ներկայացնենք դրանք:

1. ԼԵԹԹԵՐԵՆ

Հայերեն մասնագիտական գրականության մեջ բալթյան այս լեզվի համար սկզբնապես գործածվել է **լեթթերեն** անունը: Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» (առաջին՝ ապակետիպ հրատարակությունը՝ Երևան, 1926-1935)՝ «Լեզուների ցանկում», դասական ուղղագրությամբ ընդգրկված է **լեթթերեն** անունը՝ **լեթթ**. համառոտագրությամբ²: Քննարկվող լեզուն գերմաներեն կոչում են Lettische Sprache, երկրանունը՝ Lettland (XIX դարում առաջատար էր գերմանական պատմահամեմատական լեզվաբանությունը, Աճառյանի ուսուցիչներից մեկը գերմանացի Հ. Հյուբշմանն էր): Բառակազմական **լեթթ**- հիմքին հայերենում ավելացել է «լեզու» նշանակող **-երեն** վերջածանցը:

Հր. Աճառյանն այս լեզվանունն է գործածել իր մյուս աշխատություններում ևս: Այսպես, օրինակ՝ «Լիվոներենը, որ հիմա մեռած լեզու է, խոսվում է իգական սեռի մեջ, մինչ այրերը խոսում են **լեթթերեն**»³: Աճառյանի ազդեցությամբ այս բառը գործածվել է ուրիշ հայագետների ստուգաբանական և պատմահամեմատական հետազոտություններում⁴:

Հր. Աճառյանի երկերում հանդիպում է նաև **լետտերեն** ձևով⁵: Գր. Ղափանցյանը գործածել է **լետտերեն**-ի **լետտ**. համառոտագրությունը⁶,

² Աճառյան 1971, 64:

³ Աճառյան 1952, 404, 467, նաև 1957, 1007, Աճառյան 1940, 34 և այլն:

⁴ Տե՛ս, օրինակ, Բեդիրյան 1966, 225, նաև «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր» 1979, 376:

⁵ Աճառյան 1940, 327:

որը Ա. Մեյեի հայագիտական աշխատությունների հայերեն թարգմանության մեջ **լետ**. ձևով է⁷ (լեզվանունը ֆրանսերեն՝ *letton, langue lettone*, երկրանունը՝ *Lettonie*):

Արևելահայերենի բացատրական բառարաններում **լեթերեն**-ը գլխաբառ չի դարձել: **Լատիշերեն**-ին արված հղումով գրանցվել է ծեռագրի իրավունքով լույս տեսած հայ-ռուսերեն լեզվաբանական բառարանում, Հովհ. Բարսեղյանի ուղղագրական-տերմինաբանական բառարանում և «Լեզվաբանական բառարանում»⁸, այս վերջինում արձանագրված **լեթթո-սլավոնական**-ը հղվել է **բալթիկ-սլավոնական**-ին: Ի դեպ, **լեթթո-սլավոնական**-ը ևս ուղղագրական-բառակազմական տարբերակ ունի՝ **լետասլավոնական** կամ **լետա-սլավոնական**⁹, ինչպես և հազվադեպ **սլավոլետտական**¹⁰:

Արևմտահայերենի թարգմանական նշանավոր բառարաններից մեկում տրված է **լեթերեն** անվան ուղղագրական մի տարբերակը՝ **Լիտտերէն**¹¹ (ի-ով և տ-երով):

Լեթերեն-ն այժմ հասկանալի է միայն գիտական նեղ շրջանակներին, հայերենի ներկա փուլում այն հնաբանություն է: Լեզվանվան այս տարբերակը բացակայում է ակադեմիական և Էդ. Աղայանի բացատրական բառարաններում:

2. ԼԱՏԻՇԵՐԵՆ

Ժամանակագրական առումով **լատիշերեն** բառն ավելի ուշ՝ խորհրդային շրջանում է կազմվել և գործածության մեջ մտել: Բառա-

⁶ Ղափանցյան 1961, 292 և այլն: Համեմատության համար ասենք, որ, օրինակ, նույն **հար** արմատի բառահոդվածում Հր. Աճառյանը գործածում է **լեթթ**. Համառոտագրությունը (Աճառյան 1977, 53):

⁷ Մեյե 1978, 159, 163 և այլն: Այս գրքում հանդիպում է նաև լատվերեն տարբերակը (էջ 153):

⁸ Հարությունյանց 1963, 106, Բարսեղյան 1973, 389, Պետրոսյան, Գալստյան, Ղաբադյույան 1975, 133:

⁹ Մեյե 1978, 11, 12, 152, 154 և այլն (թարգմանիչ՝ Մ. Մինասյան):

¹⁰ Աղայան 1958, 234. գործածվել է Հ. Հյուբշմանի նշանավոր հոդվածի եզրակացության հայերեն թարգմանության մեջ. «Հայերենը գտնվում է արիական-սլավոլետտական լեզուների շարքում՝ իրանականի և սլավոլետտականի միջև»: Մեկ այլ թարգմանությամբ՝ «Այդ պատճառով այն որպես ինքնուրույն լեզվաճյուղ պետք է տեղադրել իրանականի և սլավոնալիտականի միջև» (Հյուբշման 1990, 75, թարգմանությունը՝ Լ. Հովսեփյանի):

¹¹ Գույումճեան 1970, 1131:

կազմական հիմքը՝ **լատիշ**, անմիջականորեն կապվում է մերժբայթյան ժողովրդի ինքնանվանման (լատվիեշ) հետ: Լեզվի անվան այս տարբերակը ստեղծվել է ռուսերենի ազդեցությամբ (հմմտ. латышский язык):

Էդ. Աղայանի համալսարանական հայտնի դասագրքում քննարկվող լեզուն ներկայացվել է **լատիշերեն** անվամբ¹², այս անունն է գործածել նաև իր գիտական աշխատություններում, ինչպես և նախապատվություն տվել իր կազմած բացատրական բառարանում¹³: Իհարկե, ավելի վաղ ակադեմիական բացատրական բառարանում է **լատիշերեն**-ին նախապատվություն տրվել¹⁴:

Լատիշերեն տարբերակի «դիրքերի ամրապնդմանը» նպաստեց «Լեզվաբանական բառարանը», որտեղ այն գլխաբառ է, բառահոդվածում որպես տարբերակ նշվում է նաև **լեթերեն**-ը¹⁵: **Լատիշերեն**-ը կիրառվել է համալսարանական ուրիշ դասագրքերում, նաև դպրոցական դասագրքերում¹⁶ և այլն:

Միալեզվյան բառարաններից առանց տարբերակի՝ միայն **լատիշերեն**-ն է գրանցել հանգաբառարանը¹⁷:

Լատիշերեն-ը արձանագրվել է հայերենի նաև թարգմանական բառարաններում: Հայ-ռուսերեն, հայ-ադրբեջաներեն, հայերեն-ֆրանսերեն և (արևելա)հայերեն-գերմաներեն բառարաններում այս տարբերակն արձանագրված է առանց որևէ տարբերակի¹⁸: Ա. Բարլեզիզյանի հայերեն-ֆրանսերեն բառարանում տարբերակներով տրված են **լատիշ(ուհի)/լատվիացի, լատիշական/լատվիական, լատվիական/լատիշական**, այնինչ լեզվի անունը ներկայացված է կրկին առանց տարբերակի՝ միայն **լատիշերեն** - letton m, languef lettone¹⁹:

¹² Աղայան 1967, 577, 611, նաև Աղայան 1987, 710:

¹³ Աղայան 1974, 20, 26, 76, Աղայան 1976, 518:

¹⁴ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1972, 386:

¹⁵ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 124:

¹⁶ Տե՛ս, օրինակ, Խաչատրյան 2008, 265, Խաչատրյան 2017, 140, Եզեկյան և ուրիշներ 2009, 7, Գյուրջինյան, Հեքեքյան 2010, 5:

¹⁷ Հայոց լեզվի հանգաբառարան 1976, 354:

¹⁸ Ղարիբյան, Տեր-Մինասյան, Գևորգյան 1960, 174, Բեդիրյան, Ղարիբյան, Անմեդիկյան 1987, 377 (հեղինակների մոտեցումը նույնն է այստեղ՝ Հայ-ռուսերեն գործնական բառարան 2010, 143), Բաղդամյան, Խալիլով 1978, 195, Գաբրիելյան, Սարգսյան և ուրիշներ 2000, 149, Գասպարյան 1999, 134:

¹⁹ Բարլեզիզյան 2009, 373:

Ա. Ղարիբյանի ռուս-հայերեն բառարանում латвийский ածականը թարգմանված է **լատվիական, լատիշական**, բառահոդվածում латвийское искусство-ն՝ լատվիական արվեստ, իսկ латышский - **լատիշական** բառահոդվածում латышский язык-ը՝ լատիշական լեզու, **լատիշերեն**²⁰:

3. ԼԱՏՎԵՐԵՆ

Բառակազմական հիմքը երկրանունն է (**Լատվիա**), որի **-իա** մասնիկն ընկնում է, ավելանում է **-երեն** վերջածանցը: Հայերենում այսպես է կազմվել լեզվանունների մեծ մասը²¹:

Հարկ է արձանագրել, որ այս տարբերակը՝ իբրև բառարանային առանձին միավոր, հանդիպում է միայն դպրոցական ուղղագրական բառարանում²² և չկա տարիներ անց լույս տեսած բացատրական, լեզվաբանական բառարաններում: Հայկական բազմահատորյա հանրագիտարանը խորհրդային հանրապետություններից մեկի հիմնական բնակչության լեզվի անունը ներկայացրել է երեք տարբերակով՝ **լատվերեն, լատիշերեն, լեթթերեն**²³: Փաստորեն նախընտրելի է համարվել առաջինը՝ **լատվերեն**-ը՝ որպես բառահոդվածի գլխաբառ: Բայց ահա տասնամյակներ անց Հանրագիտական բառարանում նշված հերթականությունը փոխվել է. լեզվի անունը ներկայացված է այսպես՝ **լատիշերեն (լատվերեն, լեթթերեն)**²⁴:

Գ. Զահուկյանը հետևողականություն է ցուցաբերել Լատվիայի ժողովրդի լեզվի անվան հարցում: Իր հիմնարար աշխատություններից մեկում մի քանի անգամ գործածել է **լատվերեն**-ը, թեև լեզուների ցանկում նշել է նաև **լատիշերեն**-ը՝ հղում անելով **լատվերեն**-ին²⁵: Մեկ այլ աշխատության մեջ նախ նշել է **լատվերեն**, ապա՝ փակագծերում՝ **լատիշերեն**, ստուգաբանական բառարանում ևս նույն կերպ է²⁶: Ակներև է, որ նախա-

²⁰ Ղարիբյան 1968, 431:

²¹ Մ. Աբեղյանի կարծիքով **-երեն** կամ **-արեն** վերջածանցներով բառերը կազմվում են «բոլոր ազգերի անուններից՝ վերջի **ացի** մասնիկը դուրս ձգելուց հետո. բացառություն՝ **վրացի-վրացերեն**» (Աբեղյան 1965, 254):

²² Ղարիբյան, Պարիս 1959, 109, Ղարիբյան, Շեկյան 1965, 71: Սակայն հետագայում այս բառը դուրս է թողնվել բառարանի մեկ այլ հրատարակությունից, որտեղ Լատվիայի լեզվի անունը չկա առհասարակ, իսկ **լիտվաներեն/լիտվերեն** տարբերակներից մնացել է **լիտվաներեն**-ը (Ղարիբյան, Շեկյան 1981, 103):

²³ Հայկական սովետական հանրագիտարան 1978, 498:

²⁴ Հանրագիտական բառարան 2016, 902:

²⁵ Զահուկյան 1960, 615:

²⁶ Զահուկյան 1987, 668, Զահուկյան 2010, 16:

պատվությունը տրվել է **լատվերեն**-ին, բայց և չի բացառվել **լատիշերեն** տարբերակը:

Լեզվաբաններից ոմանք որդեգրել են Գ. Զահուկյանի այս մոտեցումը՝ հրաժարվելով **լատիշերեն**-ից²⁷:

4. ԼԱՏՎԻԵՐԵՆ

Բառակազմական հիմքը ժողովրդի անվան մի տարբերակն է՝ **լատվիացի**, որի ազգ նշանակող ածանցը՝ **ացի**-ն, ընկնում է: Այլ մոտեցմամբ կարող ենք ասել, որ երկրանվան **-իա** մասնիկի **ա**-ն է ընկնում (հմմտ. **դանիերեն**, հնացած **գաղղիերեն**):

Ի հնչյունի առկայությունը պատահական չէ: Նախանցյալ դարում շրջանառվում էր, օրինակ, **անգլիերեն** լեզվանունը, և դա կանոնական էր ընկալվում²⁸:

Ակադեմիական բացատրական բառարանում արձանագրված է լեզվի անվան **ի**-ով տարբերակը՝ **լատվիերեն**, որից հղում է արվել **լատիշերեն**-ին, այդ բառահոդվածում էլ բացատրվել է բառը²⁹: Նշանակում է՝ նախընտրելի է դիտվել **լատիշերեն**-ը: **Լատվիերեն** տարբերակը, սակայն, սխալ է համարվել էդ. Աղայանի կազմած բացատրական բառարանում, դրանից հղում է արվում **լատիշերեն**-ին³⁰: Բայց հաշվի պիտի առնել այն իրողությունը, որ Հովհ. Բարսեղյանի ուղղագրական-տերմինաբանական բառարանում զետեղվել են բալթիական այս լեզվի անվան **լատիշերեն**, **լեթթերեն** և **լատվիերեն** տարբերակները (սրանց հետ նաև տարբերակային ուրիշ բառազույգեր՝ **լատիշ**, **լատիշուհի**, **լատվիացի**, **լատվուհի** և այլն)³¹, և դրանից որևէ մեկը սխալ չի համարվել: Դպրոցական ուղղագրական բառարանում բնականաբար զեղչվել է **լեթթերեն**-ը, քանի որ սովորողներին անձանոթ հնացած բառ է, և մնացել են **լատիշերեն**-ը՝ «լատ-

²⁷ Հմմտ. Սիմոնյան 1991, 312, նաև «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր» 1979, 376: Դա երևում է նաև **լատվ.** համառոտագրությունից (Սուքիասյան 1986, 138, 223, 230 և այլն (թեպետ մի տեղ՝ 34-րդ էջում, «փախել է» **լատիշ.** համառոտագրությունը), Հաննեյան 1998, 156, 158 և այլն, Աղաբեկյան 2017, 20):

²⁸ **Անգլիերեն**-ն իբրև գլխաբառ կա Ստ. Մալխասյանի բացատրական բառարանում: Բառահոդվածում հեղինակը փակագծերում այսպիսի դիտարկում է արել. «Ներկայումս յաճախ գործ է ածվում անգլերէն» (Մալխասյանց 1944, 101):

²⁹ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1972, 386:

³⁰ Աղայան 1976, 518: Այս մոտեցումն անփոփոխ է մնացել նաև այստեղ՝ Աղայան 2014, 474:

³¹ Բարսեղյան 1973, 387:

վիերեն» բացատրությամբ և առանձին **լատվիերեն** բառարանային միավորը³²: Հստակ երևում է կազմողների հակվածությունը **լատվիերեն** տարբերակին:

Ուշադրության արժանի է հայ-ռուսերեն ակադեմիական բառարանի մոտեցումը: Այս բառարանում զետեղվել են (ի դեպ, իրար անմիջապես հաջորդելով) լեզվի անվան երկու տարբերակները՝ իրենց երեք իմաստների ու խոսքիմասային արժեքների նշումով և թարգմանությամբ: Այսպես՝ **լատիշերեն** – 1. գ. Латышский язык, 2. փ. Латышский (о языке), 3. մ. По-латышски, на латышском языке և **լատվիերեն** – 1. գ. Латвийский язык, 2. փ. Латвийский (о языке), 3. մ. По-латвийски, на латвийском языке³³: Սակայն այս բառերը բառարանային որևէ հղումով կամ առնչության մատնանշումով միմյանց կապված չեն: Այսպես բառարանից օգտվողի գործը որոշակիորեն դժվարանում է՝ արդյոք սրանք նո՞յն, թե՞ տարբեր լեզուներ են նշանակում և այլն: Մեր կարծիքով այսպիսի ընտրության հարցում առկա է ակադեմիական բացատրական բառարանի ազդեցությունը:

Համանման մոտեցում է ցուցաբերվել հայերեն-անգլերեն վերջին բառարաններից մեկում: Այսպես՝ **լատիշերեն** – Lettish, the Lettish language և **լատվիերեն** – Latvian, the Latvian language³⁴:

Արևմտահայերենի երկհատոր բացատրական վերջին բառարանում Լատվիայի ժողովրդի լեզվի անունը կա լատվիական բառահոդվածում՝ «Լատվիոյ՝ Լատվիացիներու՝ լատվիերէն լեզուին յատուկ՝ վերաբերեալ»³⁵: Սա հուշում է, որ գրական արևմտահայերենը նախընտրում է **լատվիերէն**-ը: Իբրև ասվածի հաստատում՝ նշենք, որ հայերեն-գերմաներեն սփյուռքյան ընդարձակ նոր բառարանում **լատիշ** և **լատիշուիի** (Lette m, Lettin f) բառերը հատուկ նշումով դիտարկվել են որպես արևելահայերեն (լատիշերեն-ը բացակայում է), իսկ **լատվիերէն**-ը (Lettisch n)՝ ընդհանուր հայերեն (կամ էլ պարզապես արևմտահայերեն)³⁶, քանի որ լրացուցիչ ծանուցումով օժտված չէ:

Նկատելի է, որ **լատվիերեն**-ը վերջին շրջանում աշխուժացել է հաստատյալ լրատվամիջոցների լեզվում: Օրինակներ՝ «Ա. Թոփչյանի «Բանկ

³² Նազարյան, Գյոդակյան 2004, 172:

³³ Հայ-ռուսերեն բառարան 1987, 271:

³⁴ Բարաթյան 2002, 229:

³⁵ Շէրէճեան, Տոնկեան 1992, 757:

³⁶ Թորոսեան 2019, 269:

Օտոման» վեպը՝ լատվիերեն» («Ազգ», 5.02.2021), «Վալրա Սալմինյան, որն ուսանել է Երևանի պետական համալսարանի հայ բանասիրության բաժանմունքում, լատվիերեն է թարգմանել Գրիգոր Նարեկացու «Մատենանոցի ողբերգության» ընդարձակ հատվածներ» («Ազգ», 21.02.2019), «Գիրքը անգլերենից լատվիերեն թարգմանել է Իլգե Պաեգլե-Մկրտչյանը» (www.mfa.am. ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության կայքն է, 10.05.2015): Այսպիսով ընդհանրություն է հաստատվում երկու գրականների միջև:

Գիտական խոսքում թեև իշխում են **լատվերեն**-ը և **լատիշերեն**-ը, հանդիպում է նաև **լատվիերեն**-ը³⁷:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հարկ է պարզել նաև, թե բալթիական այս լեզվի անվան ո՞ր տարբերակը գործածության ինչպիսի՜ պատկեր ունի Արևելահայերենի ազգային կորպուսում (ԱՐԵՎԱԿ)³⁸: Ըստ ԱՐԵՎԱԿ-ի՝ **լատիշերեն** բառույթը գործածվել է 21, **լատվերեն**-ը՝ 11, **լատվիերեն**-ը՝ 3, իսկ **լեթթերեն**-ը՝ 2 անգամ: Վիճակագրական տվյալները ակներև են դարձնում, որ արևելահայերենում նախապատվությունը տրվել է **լատիշերեն**-ին, որը գրեթե կրկնակի ավելի գործածություն ունի **լատվերեն**-ի նկատմամբ: Եվ, իհարկե, կարևոր է պարզել, թե ինչպիսի տեքստերում են գործածվել հետազոտվող տարբերակները: Դրանք են՝ Հայկական սովետական հանրագիտարան, մամուլ («Գրական թերթ», «Ազգ», «Առավոտ», «Հայկական ժամանակ», «Հայաստանի ֆիզկուլտուրնիկ»), աշխարհագրական անունների բառարան, թարգմանական և ճանաչողական մեկ-երկու գրքեր: Ընդհանուր 37 գործածությունից 24-ը հանրագիտարանից է: Հանրագիտարանում բառագործածության պատկերն այսպիսին է՝ **լատիշերեն**՝ 12, **լատվերեն**՝ 7, **լատվիերեն**՝ 3, **լեթթերեն**՝ 2 անգամ: Փաստորեն հանրագիտարանում իբրև գլխաբառ տրվել է **լատվերեն**-ը, սակայն **լատիշերեն**-ն ավելի բարձր հաճախականություն ունի: Միաժամանակ պիտի ասել, որ տարբերակային այսպիսի խայտաբղետություն հանրագիտարանում չպիտի լիներ (**լեթթերեն**-ի խնդիրը տարբեր է. արդի փուլում այն, ինչպես ասացինք, հնացած է):

³⁷ Համբարձումյան 2012, 186 (լեզուների անվանացանկում **լատվիերեն**-ի կողքին փակագծերում տրված է **լատիշերեն**):

³⁸ www.eanc.net:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ամփոփ ներկայացնենք, թե այս լեզվի անվան տարբերակներն ինչպես են ներկայացված հայերենի բառարաններում:

1. Բառարանում ներկայացված է միայն մեկ տարբերակ՝

ա. լատիշերեն (հայ-ռուսերեն (1960, 2010), հայ-ադրբեջաներեն, (արևելա)հայերեն-գերմաներեն, Ա. Բարլեզիզյանի հայ-ֆրանսերեն բառարաններ),

բ. լատվերեն (Ա. Ղարիբյանի և Գ. Պարիսի, Ա. Ղարիբյանի և Գ. Շեկյանի դպրոցական ուղղագրական բառարաններ):

Ա. Ղարիբյանի և Գ. Պարիսի և դպրոցական ուղղագրական բառարան), լատվիերեն (Լ. Թորոսյանի հայերեն-գերմաներեն բառարան):

2. Բառարանում ներկայացված են երկու տարբերակներ՝

ա. լատիշերեն և լատվիերեն (ակադեմիական բացատրական և հայ-ռուսերեն (1987), Ն. Բարաթյանի հայերեն-անգլերեն, Էդ. Աղայանի բացատրական, ուղղագրական դպրոցական (2004) բառարաններ):

բ. լեթերեն և լատիշերեն (հայ-ռուսերեն լեզվաբանական բառարան):

3. Բառարանում ներկայացված են երեք տարբերակներ՝

ա. լատվերեն, լատիշերեն, լեթերեն (Հայկական սովետական հանրագիտարան),

բ. լատվիերեն, լատիշերեն և լեթերեն (Հովհ. Բարսեղյանի ուղղագրական-տերմինաբանական բառարան):

Այսպիսով, քննարկվող լեզվի տարբերակների վերաբերյալ ամփոփիչ մի քանի դիտարկումներ անենք:

1. **Լեթերեն**-ը հնացած է, անգամ մասնագիտական խոսույթից դուրս է մղված, արձանագրված չէ ժամանակակից հայերենի բացատրական և թարգմանական ընդարձակ բառարաններում: Արդի փուլում բառն ինքնին ընկալելի և պարզառաքանված չէ. հայերենում կապ չկա լեզվի անվան և երկրանվան միջև:

2. **Լատվիերեն**-ը արձանագրված է ժամանակակից հայերենի բացատրական, ուղղագրական և թարգմանական (հայ-ռուսերեն, հայերեն-անգլերեն, հայերեն-գերմաներեն) ընդարձակ բառարաններում, սակայն արդի փուլում ամենից շար գործածվող բառարաններից մեկը (Էդ. Աղայանի) այն սխալ է համարում: Այս տարբերակը մինչև վերջին ժամանակները սահմանափակ գործածություն ուներ արևելահայերենում, բայց այս տարբերակն է նախընտրում արևմտահայերենը: Հայախոս հանրությանը

հասկանալի է, քանի որ ակնհայտ է կապը երկրանվան (և ազգի անվանման) հետ:

3. **Լապիշերեն**-ը դասագրքային է, բոլոր տարբերակների համեմատ ունի գործածության բարձր հաճախականություն, գրանցվել է ժամանակակից հայերենի միալեզվյան և թարգմանական տարբեր բառարաններում: Հայախոս հանրությանն ընկալելի է, քանի որ տվյալ ազգի ինքնանվանմանն աղերսվող լապիշ, լապիշուհի և լապիշական բառերը միանգամայն հասկանալի և գործածական են:

4. **Լապվերեն**-ը լեզվաբանական գրականության մեջ գործածվող տարբերակ է, գրանցված է հանրագիտական և բանասիրական տարբեր բառարաններում, գործածության հաճախականությամբ զիջում է միայն լապիշերեն-ին: Ուղղակիորեն աղերսվում է երկրանվան ու ազգի անվանման մի տարբերակին (Լապվիա և լապվիացիներ):

Ինչպես տեսանք, XX դարի ականավոր լեզվաբաններից Հր. Աճառյանը գործածել է լեթերեն, Էդ. Աղայանը՝ լապիշերեն, Գ. Ջահուկյանը՝ լապվերեն տարբերակները:

Բ. ԼԻՏՎԱՅԻՆԵՐԻ ԼԵՉՎԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՆՈՒՆԸ

Լիտվայի միակ պետական լեզուն երկրի բնիկ բնակչության՝ լիտվացիների լեզուն է, որի այբուբենը լատինագիր է, գրավոր աղբյուրները՝ XVI դարից: Վերջին հարյուրամյակում հայերենում այս լեզվի անվան մի քանի տարբերակներ են գործածվել: Ներկայացնենք դրանք:

1. ԼԻՏՎԱՆԵՐԵՆ

XX դարի առաջին կեսին Հր. Աճառյանը գործածում է **լիթվաներեն** անունը³⁹ (ֆրանս. lituanien, անգլ. Lithuanian language), որն այժմ ընդունված **լիտվաներեն**-ի ուղղագրական մի տարբերակն է: Աճառյանի լիակատար քերականության բազմահատորյակի յուրաքանչյուր հատորի վերջում զետեղված լեզուների ցանկում հղում է արվում **լիտվաներեն**-ին⁴⁰: Նույն կերպ է արվել «Լեզվաբանական բառարանում», որտեղ **լիթվաներեն**-ը գլխաբառ է դարձել⁴¹:

³⁹ Աճառյան 1940, 88:

⁴⁰ Հմմտ., օրինակ, Աճառյան 1955, 642, Աճառյան 1957, 998 և այլն:

⁴¹ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 134:

Ավանդական ուղղագրությամբ **Լիթուաներեն** տարբերակը տրված է արևմտահայերենի թարգմանական բառարաններից մեկում (անգլ. Lithuanian)⁴²:

Եվրոպական լեզուների ազդեցությամբ արևելահայերենում ձևավորված **լիթվաներեն/լիտվաներեն** տարբերակայնությունն արագ վերացավ ռուսերենի ազդեցությամբ: Նախընտրելի դիտվեց **տ**-ով տարբերակը, քանի որ այդ հնչյունով են հայերեն արտասանվում մերձբալթյան երկրի և ազգի անունները՝ **Լիտվա - լիտվացի, լիտվան, լիտվին** և այլն (լիտվացիների ինքնանվանումը՝ **լետովայ**, երկրանունը՝ **Լիտուվա**, կրկին **տ**-ով են):

Լիտվաներեն անունը գործածվել է Էդ. Աղայանի համալսարանական հիշված դասագրքում, թերևս նրա ազդեցությամբ՝ նաև վերջին տարիներին լույս տեսած համալսարանական և դպրոցական դասագրքերում, գիտական աշխատություններում⁴³:

Էդ. Աղայանի բացատրական բառարանում տրված է **լիտվաներեն**-ը՝ «1. գ. լիտվանների լեզուն, լիտվերեն, 2. ած., մկբ. լիտվանների լեզվով» իմաստներով⁴⁴, ինչպես նաև **լիտվերեն**-ը՝ «Նույնն է Լիտվաներեն» բացատրությամբ: Բայց պիտի նկատենք, որ այսօր **լիտվաններ** ձևն արդեն հնացել է՝ տեղը զիջելով **լիտվացիներ**-ին:

2. ԼԻՏՎԵՐԵՆ

Սա **երեն** ածանցով լեզուների անուններ կազմելու միջոցի օրինաչափ արդյունք է. կրճատվել է **լիտվացի** բառի **–ացի** ածանցը:

XX դարի երկրորդ կեսից հայերեն լեզվաբանական գրականության մեջ լիտվացիների լեզվի **լիտվերեն** անունն է հիմնականում գործածվում, այս տարբերակն է ընտրվել նաև դպրոցական մի դասագրքում⁴⁵: Այնուամենայնիվ, **լիտվաներեն – լիտվերեն** զուգաձևությունը պահպանվում

⁴² Գույումճեան 1970, 1131:

⁴³ Հմմտ., Աղայան 1967, 577, 611, Խաչատրյան 2017, 140, Եզեկյան, Սարգսյան, Սաքապետոյան 2009, 7, «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր» 1979, 376:

⁴⁴ Աղայան 1976 531: Այս բառարանի խմբագրված տարբերակում չկան ո՛չ **լիտվաներենը** և ո՛չ էլ **լիտվերեն**-ը (Աղայան 2014):

⁴⁵ Ջահուկյան 1960, 193, 289, 450 և այլն, Ջահուկյան 1987, 668: Նաև թարգմանական գործերում, ինչպես՝ Մեյե 1978, 12, 13 և այլն, Գյուրջինյան, Հեքեքյան 2010, 5:

է⁴⁶: Երկու տարբերակների ընդունելի լինելու արձանագրումը կատարվում է **լիտվերեն**-ի առաջնայնությունն ընդունելով⁴⁷:

Լեզվի այս անունը տարբերակայնությամբ ներկայացված է ակադեմիական, Էդ. Աղայանի բացատրական և Հովհ. Բարսեղյանի ուղղագրական-տերմինաբանական բառարաններում: Հայկական սովետական հանրագիտարանում, ինչպես և հանրագիտական բառարանում երկու տարբերակ է տրված՝ **լիտվերեն**, **լիտվաներեն**⁴⁸. գլխաբառը **լիտվերեն**-ն է: Միալեզվյան բառարաններից միայն **լիտվերեն**-ն են ներկայացնում հանգաբառարանը և ուղղագրական դպրոցական բառարանը⁴⁹:

Ա. Ղարիբյանի ռուս-հայերեն բառարանում **ЛИТОВСКИЙ** բառահոդվածի **ЛИТОВСКИЙ ЯЗЫК** բառակապակցությունը թարգմանում է **լիտվերեն**⁵⁰: Առանց որևէ տարբերակի՝ միայն **լիտվերեն**-ն են ներկայացնում հայերենի թարգմանական մի շարք բառարաններ՝ հայ-ադրբեջաներեն, հայ-ռուսերեն, հայերեն-անգլերեն, հայերեն-ֆրանսերեն, հայերեն-գերմաներեն⁵¹: Հարկ է նկատի ունենալ, որ եվրոպական լեզուներին և ռուսերենին առնչվող բառարաններում արդեն իսկ միօրինակություն է հաստատված, և հակվածությունը **լիտվերեն**-ի կողմն է:

2. ԼԻՏԱՎԵՐԵՆ

Լիտվացիների լեզվի անվան այս տարբերակի հիմքում ընկած է **Լիտավա** «Լիտվա» անունը, որ համեմատելի է եվրոպական մի շարք լեզուներով «Լիտվայի ժողովրդի լեզու» նշանակող բառերի հետ՝ գերմ. Litauisch, նորվեգ., շվեդ. litauisk:

⁴⁶ Զուգաձևություն է նկատվում անգամ նույն հեղինակի միևնույն աշխատության շրջանակում (Աղայան 1974, 21, 26՝ **լիտվերեն**, էջ 36, 83՝ **լիտվաներեն**):

⁴⁷ Համբարձումյան 2012, 186 (լեզուների անվանացանկում նախ տրված **լիտվերեն**-ը, ապա՝ փակագծերում՝ **լիտվաներեն**-ը):

⁴⁸ Հայկական սովետական հանրագիտարան 1978, 635, Հանրագիտական բառարան 2016, 941:

⁴⁹ Հայոց լեզվի հանգաբառարան 1976, 354, Նագարյան, Գյոդակյան 2004, 177:

⁵⁰ Ղարիբյան 1968, 442:

⁵¹ Բաղրամյան, Խալիլով 1978, 199, Հայ-ռուսերեն բառարան 1987, 276, Բեդիրյան, Ղարիբյան, Անմեդիկյան 2010, 145, Բարաթյան 2002, 233, Գասպարյան 1999, 135, Բարլեզիզյան 2009, 378, Գաբրիելյան, Սարգսյան և ուրիշներ 2000, 151, Թորոսեան 2019, 275:

Լիտավերեն-ը հայերեն լեզվաբանական գրականության մեջ չի հանդիպում, թերևս եզակի կիրառության հիման վրա գրանցված է «Լեզվաբանական բառարանում»⁵²:

2. ԼԻՏՈՎՅԵՐԵՆ

Հայերենի ակադեմիական բացատրական բառարանում գրանցված **լիտվաներեն** և **լիտվերեն** տարբերակներից հղում է արվում **լիտովցերեն**-ին, որ ներկայացված է երեքական իմաստով և արժեքով՝ «1. մկբ. լիտվական լեզվով, 2. գ. լիտվացիների լեզուն, 3. ած. լիտվական»⁵³: Փաստորեն նախապատվությունը տրվել է ամենաանհաջող տարբերակին. իբր լիտովցիների, այսինքն՝ լիտվացիների լեզու: Հավելենք, որ նույն բառարանում կան **լիտվան**, **լիտվանուհի**, **լիտվացի**, **լիտվուհի**, բայց **լիտովցի**՝ ոչ⁵⁴: Լեզվանվան անհանձնարարելի տարբերակ է: Լիտվայի հին անուններից մեկը եղել է **Լիտովա** կամ **Լիտովիա** (հմմտ. լատիներեն Lithovia). այստեղից է բառակազմական հիմքը:

Բառակազմական ընթացքը, որ լեզվանունն ստեղծվում է ազգերի անվան հիման վրա (**-ացի/-եցի/-ցի** ածանցով), օրինաչափ է: Լեզուների անունների նախատիպերի մասին խոսելիս այդ մասին նշում է Ս. Գալստյանը՝ բերելով բացառությունների հետևյալ օրինակները՝ **վրացերեն**, **եբրայեցերեն**, **լիտովցերեն**⁵⁵, երբ ածանցը չի կրճատվում: Այս տարբերակն այլուր մեզ չի հանդիպել:

2. ԼԻՏՈՎԵՐԵՆ

Բալթիական այս լեզվի մի տարբերակն էլ **լիտովերեն** բառն է: Առաջին հայացքից թվում է՝ կազմվել է ռուսերեն **литовский** (литов/ский) բառի համաբանությամբ. հայերեն **լիտով**+երեն:

⁵² Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 134:

⁵³ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, 1972, 413:

⁵⁴ Գրավոր խոսքում **լիտովցի** բառը հազվադեպ է: Հմմտ. «Այս մի ափում՝ երիտասարդ **լիտովցիները** ահեղ», «Մինչդեռ զուրկ են նման բախտից քանի՜ գերի **լիտովցիներ**» (Պ. Սևակ 1973, 201, 232. Ա. Միցկևիչի «Կոնրադ Վալլենրոդ» պոեմի թարգմանությունը): Այն, որ բառը նտրությունը չափաժողի թելադրանքով չի արվել, ապացուցում է հետևյալ գործածությունը. «Վերարտադրվում է ննջեցյալներին հիշելու կիսահեթանոսական ծեսը, որ այն ժամանակ դեռ պահպանվելիս է եղել **լիտովցիների** և բելոռուսների մոտ» (Պ. Սևակ 1974, 11): Ի դեպ, հիշյալ պոեմի թարգմանության մեջ Պ. Սևակը գործածել է նաև **լիտվին** և **լիտվացի** բառերը:

⁵⁵ Գալստյան 1978, 130:

Կարող է մեկնաբանվել այսպես. **լիտովցի** բառի **-ցի** վերջածանցն է կրճատվել, որ սովորական ընթացք է լեզուների անուններ կազմելիս, **լիտով** բառակազմական հիմքին ավելացել է **-երեն** ածանցը: **Լիտովցերեն**-ի անաժանց տարբերակն է:

Բառը խիստ հազվադեպ է, բառարաններում չի գրանցվել: Մեզ հանդիպել է միայն մեկ անգամ՝ ամենայն հայոց բանաստեղծի խոսքում. «Հին սլավոներեն opati, **լիտովերեն** árti, սանսկրիտերեն ar»⁵⁶:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին է լիտվացիների լեզուն անվանող բառային տարբերակների գործածության պատկերը Արևելահայերենի ազգային կորպուս լեզվաբանական որոնողական համակարգում: ԱՐԵՎԱԿ-ում **լիտվերեն** բառը գործածվել է 59 համատեքստում, որից 37-ը «Հայկական սովետական հանրագիտարանում», **լիտվաներեն**-ը՝ 8, որից հանրագիտարանում՝ 5-ը, **լիտավերեն**, **լիտովցերեն** և **լիտովերեն** տարբերակներով գործածություններ չկան: Տարբերությունն ակնառու է. **լիտվերեն**-ը **լիտվաներեն**-ից 7 անգամ ավելի շատ է գործածվել: Վիճակագրական այս տվյալները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ ներկա փուլում տարբերակների մրցակցությունում հաղթել է **լիտվերեն**-ը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ամփոփ ներկայացնենք, թե այս լեզվի անվան տարբերակներն ինչպե՛ս են ներկայացված հայերենի բառարաններում:

1. *Բառարանում ներկայացված է միայն մեկ տարբերակ՝*

ա. *լիտվերեն (հանգաբառարան, ուղղագրական դպրոցական բառարան (2004), հայ-ադրբեջաներեն, հայ-ռուսերեն ակադեմիական, հայ-ռուսերեն գործնական, հայերեն-անգլերեն, հայերեն-ֆրանսերեն, հայերեն-գերմաներեն բառարաններ),*

բ. *լիտվաներեն (հայ-ռուսերեն լեզվաբանական բառարան, դպրոցական ուղղագրական բառարան (1981)):*

2. *Բառարանում ներկայացված են երկու տարբերակներ՝*

ա. *լիտվաներեն և լիտվերեն (դպրոցական ուղղագրական (1959), էդ. Աղայանի բացատրական, Հովհ. Բարսեղյանի ուղղագրական-տեր-*

⁵⁶ Հովհ. Թումանյան 1997, 342:

մինաբանական բառարաններ, Հայկական սովետական հանրագիտարան),

բ. լիտվաներեն և լիտվերեն («Լեզվաբանական բառարան»):

3. Բառարանում ներկայացված է երեք տարբերակ՝ լիտվաներեն, լիտվերեն և լիտովցերեն (ակադեմիական բացատրական բառարան):

Նկատելի է, որ հայերենի թարգմանական բառարանները բալթիական լեզուների անունների հարցում հակված են միօրինակության:

Այսպիսով, քննարկվող լեզվի տարբերակների վերաբերյալ ամփոփիչ մի քանի դիտարկումներ անենք:

1. **Լիտվաներեն**-ը հայախոս հանրույթն ընկալում է որպես հնացած, թեև բառը գործածվում է համալսարանական և դպրոցական դասագրքերում, արձանագրված է ժամանակակից հայերենի բացատրական, ուղղագրական և լեզվաբանական բառարաններում: Լեզվի անվան և երկրանվան միջև կապը հստակ ընկալելի չէ:

2. **Լիտվերեն**-ը արձանագրված է ժամանակակից հայերենի միալեզվյան տարբեր բառարաններում, միայն այս տարբերակն են նախընտրում թարգմանական բառարանները: Հայախոս հանրությանը հասկանալի է, քանի որ ակնհայտ է կապը երկրանվան և ազգի անվանման հետ:

3. **Լիտավերեն, լիտովցերեն** տարբերակները բառարանային եզակի արձանագրումներ ունեն, ամենևին չեն գործածվում գիտական խոսքում և այլուր, **լիտովերեն**-ը հազվադեպ կիրառություն է ունեցել:

Եզրակացություններ

Տարբեր գործոններ հաշվի առնելով (բառակազմական ավանդույթ, համակարգայնության պահպանում, հայախոս հանրության համար ընկալելիություն, ներկա ժամանակաշրջանում գործածման հաճախականություն, բառարանային արձանագրումներ) և լեզուների հայերեն անվանացանկում տարբերակայնությունը վերացնելու ու միօրինակություն հաստատելու նպատակով առաջարկում ենք բալթիական յուրաքանչյուր լեզվի համար համընդհանուր գործածության մեկ անուն որդեգրել:

Լատվիացիների կամ լատիշների լեզվի համար տարբերակներից կարելի է նախընտրելի համարել **լատվերեն**-ը, լիտվացիների լեզվի համար՝ **լիտվերեն**-ը: Իհարկե, քննարկման նյութ կարող է դառնալ նաև **լատվիերեն** տարբերակը, հատկապես արևելահայերենի և արևմտահա-

յերենի բառային կազմերի միջև նույնականություն հաստատելու առումով:

Գրականություն

- Աբեղյան Մ. 1965, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, «Միտք», 700 էջ:
- Աղաբեկյան Մ. 2017, Հայերենի համեմատական ուսումնասիրության հարցեր, Երևան, «Ասողիկ», 198 էջ:
- Աղայան Է.Բ. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1642 էջ:
- Աղայան Է.Բ. 2014, Արդի հայերենի առձեռն բացատրական բառարան, Երևան, «Մանմար», 1328 էջ:
- Աղայան Է.Բ. 1974, Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 168 էջ:
- Աղայան Է.Բ. 1967, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, «Միտք», 638 էջ:
- Աղայան Է.Բ. 1987, Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 736 էջ:
- Աղայան Է.Բ. 1958, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 412 էջ:
- Աճառյան Հ. 1940, Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Երևան, Պետական համալսարանի հրատ., 357 էջ:
- Աճառյան Հ. 1952, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. I, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 494 էջ:
- Աճառյան Հ. 1955, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ներածություն, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 656 էջ:
- Աճառյան Հ. 1957, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. III, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1012 էջ:
- Աճառյան Հ. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 699 էջ:
- Աճառյան Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 363 էջ:
- Բաղդամյան Ռ.Հ., Խալիլով Ի.Հ. 1978, Հայ-ադրբեջաներեն բառարան, Երևան, «Լույս», 566 էջ:
- Բարաթյան Ն. 2002, Հայերեն-անգլերեն բառարան, Երևան, «Մակմիլան-Արմենիա», 592 էջ:
- Բարսեղյան Հ.Խ. 1973, Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական-տերմինաբանական բառարան, Երևան, «Լույս», 980 էջ:

- Բարլեզիզյան Ա. 2009, Հայերեն-ֆրանսերեն բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 976 էջ:
- Բեդիրյան Պ. 1966, Ստուգաբանություններ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», N 2, 217-225 էջ:
- Բեդիրյան Պ.Ս., Ղարիբյան Զ.Ա., Անմեղիկյան Դ.Ե. 1987, Ռուս-հայերեն, հայ-ռուսերեն բառարան, Երևան, «Հայաստան», 640 էջ:
- Բեդիրյան Պ.Ս., Անմեղիկյան Դ.Ե., Ղարիբյան Զ.Ա. 2010, Հայ-ռուսերեն գործնական բառարան, Երևան, «Անտարես», 408 էջ:
- Գաբրիելյան Յ., Սարգսյան Լ. և ուրիշներ 2000, Հայ-գերմաներեն բառարան, Բյուք, հեղ. հրատ., 400 էջ:
- Գալստյան Ս. 1978, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 326 էջ:
- Գասպարյան Ս. 1999, Հայերեն-ֆրանսերեն բառարան, Երևան, «Արեգ», 400 էջ:
- Գյուրջինյան Դ., Հեքեքյան Ն. 2010, Հայոց լեզու, դասագիրք ավագ դպրոցի 10-րդ դասարանի համար (հումանիտար հոսք), Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 224 էջ:
- Գույումճեան Մ. Կ. 1970, Ընդարձակ բառարան հայերենէ անգլիերէն, Բեյրութ, «Ատլաս», 1152 էջ:
- Եզեկյան Լ., Սարգսյան Ա., Սաքապետոյան Ռ. 2009, Հայոց լեզու, ավագ դպրոցի 10-րդ դասարանի հումանիտար հոսքի դասագիրք, Երևան, «Մակմիլան-Արմենիա», 224 էջ:
- Թորոսեան Լ. 2019, Ընդարձակ բառարան Հայերէնէ-Գերմաներէն, Վիեննա, հեղ. հրատ., 765 էջ:
- Թումանյան Հովհ. 1997, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Երևան, «Գիտություն», 710 էջ:
- Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1972, հ. 2 (կազմեց Վ. Առաքելյանը), Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 716 էջ:
- Խաչատրյան Լ.Մ. 2008, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, «Զանգակ», 304 էջ:
- Խաչատրյան Լ.Մ. 2017, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Երևան, «Զանգակ», 312 էջ:
- Համբարձումյան Վ. 2012, Հայերենի բառաքննական և ստուգաբանական ուսումնասիրություններ, Երևան, «Գիտություն», 224 էջ:
- Հայ-ռուսերեն բառարան 1987, Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 736 էջ:

- Հայկական սովետական հանրագիտարան 1978, հ. 4, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 720 էջ:
- Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր 1979, Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 382 էջ:
- Հայոց լեզվի հանգաբառարան 1976, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 654 էջ:
- Հաննեյան Մ. 1998, Հայերենի հնդեվրոպական բառապաշարի թեմատիկ-իմաստային մի քանի խմբերի տարածքային բնութագիրը, «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր», Երևան, «Անանիա Շիրակացի» միջազգային հարաբերությունների համալսարան, էջ 145-227:
- Հանրագիտական բառարան 2016, հ. 1, Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., 1120 էջ:
- Հարությունյանց Մ.Հ. 1963, Հայ-ռուսերեն լեզվաբանական բառարան, Երևան, 308 էջ (ծեռագրի իրավունքով):
- Հյուբշման Հ. 1990, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 204 էջ:
- Ղարիբյան Ա.Ս. 1968, Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1424 էջ:
- Ղարիբյան Ա.Ս., Տեր-Մինասյան Ե.Գ., Գևորգյան Մ.Ա. 1960, Հայ-ռուսերեն բառարան, Երևան, Հայաստանի պետական հրատ., 442 էջ:
- Ղարիբյան Ա., Պարիս Գ. 1959, Դպրոցական ուղղագրական բառարան, Երևան, Հայպետուսմանկհրատ, 256 էջ:
- Ղարիբյան Ա.Ս., Շեկյան Գ.Ս. 1965, Դպրոցական ուղղագրական բառարան, Երևան, «Լույս», 216 էջ:
- Ղարիբյան Ա.Ս., Շեկյան Գ.Ս. 1981, Դպրոցական ուղղագրական բառարան, Երևան, «Լույս», 272 էջ:
- Ղափանցյան Գ.Ա. 1961, Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 364 էջ:
- Ճերեճեան Գնէլ արք., Տօնիկեան Փ.Կ. 1992, Հայոց լեզուի նոր բառարան, հ. 1, Բեյրութ, Կ. Տօնիկեան եւ Որդիք Հրատարակչատուն, 1306 էջ:
- Մալխասեանց Ստ. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., 608 էջ:
- Մեյե Ա. 1978, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 822 էջ:
- Նազարյան Ռ., Գյոդակյան Ա. 2004, Հայերեն ուղղագրական դպրոցական բառարան, Երևան, «Զանգակ», 520 էջ:

- Պետրոսյան Հ. Զ., Գալստյան Ս.Ա., Ղարազյուլյան Թ.Ա. 1975, Լեզվաբանական բառարան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 318 էջ:
- Ջահուկյան Գ. 1960, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 636 էջ:
- Ջահուկյան Գ. 2010, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Ասողիկ», 820 էջ:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 748 էջ:
- Սևակ Պ. 1973, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, «Հայաստան», 344 էջ:
- Սևակ Պ. 1974, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, «Հայաստան», 416 էջ:
- Սիմոնյան Ն.Մ. 1991, Հայերենի բայակազմության մի քանի հարցեր, «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր», հ. 3, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 316 էջ:
- Սուքիասյան Հ. 1986, Աճականը հայերենում, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 252 էջ:

ԲԱԼԹԻԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Դավիթ Գյուրջինյան

Ամփոփում

Լեթթերեն բառը (հմմտ. գերմ. Lettisch, ֆրանս. letton) գործածվել է XX դարի առաջին կեսի լեզվաբանական գրականության մեջ, մասնավորապես Հր. Աճառյանի Արմատական բառարանում և մյուս աշխատություններում: Հնաբանություն է, հայախոս հանրությունը չի գիտակցում լեզվի անվան և երկրի անվան կապը: Գրանցված է միայն տերմինաբանական բառարաններում:

Լատիշերեն տարբերակը, որի բառակազմական հիմքը՝ **լատիշ**, անմիջականորեն կապվում է լատվիացիների **լատվիեշ** ինքնանվանման հետ, ավելի ուշ՝ խորհրդային շրջանում է կազմվել ռուսերենի ազդեցությամբ: Հանդիպում է համալսարանական և դպրոցական դասագրքերում, գրանցվել է միալեզվյան և թարգմանական բառարաններում: Մյուս տարբերակների համեմատ ունի գործածության բարձր հաճախականություն:

Լատվերեն-ի բառակազմական հիմքը Լատվիա երկրանունն է, որի **-իա** մասնիկն ընկել է: Գործածվում է լեզվաբանական գրականության մեջ, հաճա-

խականությամբ զիջում է միայն **լատիշերեն**-ին: **Լատվիերեն**-ի բառակազմական հիմքը **լատվիացի**-ն է, որի **-ացի** ածանցն ընկել է: Արձանագրված է ակադեմիական (բացատրական և հայ-ռուսերեն) և արևելահայերենի ու արևմտահայերենի թարգմանական տարբեր բառարաններում: Ակնհայտ է լեզվանման կապը երկրանվան և ազգի անվան հետ:

XX դարի առաջին կեսին Հր. Աճառյանը գործածում է **լիթվաներեն** անունը (հմմտ. անգլ. Lithuanian language), որն այժմ գործածական **լիտվաներեն**-ի (ֆրանս. lituanien) ուղղագրական տարբերակն է, թեպետ **լիտվան** ձևն արդեն հնացել է՝ տեղը զիջելով **լիտվացի**-ին:

Լիտվերեն-ը կազմվել է **լիտվացի** բառի հիման վրա: XX դարի երկրորդ կեսից լեզվաբանական գրականության մեջ այս անունն է հիմնականում գործածվում, իսկ թարգմանական բառարաններում ներկայացվում է որպես այդ լեզվի միակ անուն: **Լիտավերեն**-ի (հմմտ. գերմ. Litauisch) հիմքում ընկած է **Լիտավա** տեղանունը: «Լեզվաբանական բառարանից» բացի, այլուր չի հանդիպում: **Լիտովցերեն**-ն (<լիտովցի) անհանձնարարելի է, թեև ակադեմիական բացատրական բառարանում մյուս տարբերակները սրան են հղվում: **Լիտովերեն** տարբերակը կազմվել է **լիտով** հիմքից (հմմտ. ռուս. литовский): Նշված տարբերակներն այժմ անգործածական են:

Հաշվի առնելով հայերենի բառակազմական ավանդույթը, գործածման հաճախականությունը, բառարանային արձանագրումները և այլ գործոններ, ունենալով լեզուների անունների շրջանակում համակարգայնության պահպանման խնդիր՝ առաջարկվում է բալթիական յուրաքանչյուր լեզվի մեկ անուն որդեգրել՝ **լատվերեն** և **լիտվերեն**:

Բանալի բառեր՝ բալթիական լեզուներ, լեզուների անուններ, աշխարհի լեզուների անվանացանկ, տարբերակ, բառակազմական օրինաչափություն, կանոնարկում, լեթերեն, լատիշերեն, լատվերեն, լատվիերեն, լիտվաներեն, լիտվերեն, լիտավերեն, լիտովցերեն, լիտովերեն:

О ВАРИАНТНОСТИ АРМЯНСКИХ НАЗВАНИЙ БАЛТИЙСКИХ ЯЗЫКОВ

Давид Гюрджинян

Резюме

Слово **լեթերեն** (нем. Lettisch, фр. letton) встречается в армянском языкознании первой половины XX века, в частности, в этимологическом

словаре и в других трудах Р. Ачаряна и является архаизмом, зафиксированным лишь в терминологических словарях.

Вариант լատիշերեն «латышский», лексическая основа которого напрямую связана с латышским самоназванием *latvieš*, был создан в советский период под влиянием русского языка. Встречается в университетских и школьных учебниках, зарегистрирован в толковых словарях. Данный вариант имеет высокую частотность употребления по сравнению с другими вариантами.

Лексической основой варианта լատվերեն «латвийский» является название страны – Լատվիա (Латвия), из которого выпала частица -իւ. Используется в научной литературе, по частоте употребления уступает только варианту լատիշերեն «латышский».

Словообразовательная основа слова լատվերեն «латвийский» – название латышского народа – լատվիացի, но без суффикса -ացի. Зарегистрировано в академических словарях (толковый и армяно-русский) и в различных переводческих словарях восточноармянского и западноармянского языка. Здесь очевидна связь с названием страны и этнонимом.

В первой половине XX века Р. Ачарян использовал слово լիթվա՜ներեն (англ. Lithuanian language), являющееся орфографическим вариантом ныне употребляемого լիտվա՜ներեն «литванский» (фр. Lituanien), однако лексическая основа լիտվա՜ն уже устарела, уступив место լիտվա՜ցի «литовец». Вариант լիտվերեն образован от слова լիտվացի – «литовец». Со второй половины XX века часто употребляется в лингвистической литературе, а в переводческих словарях фигурирует как единственное название литовского языка. Вариант լիտա՜վերեն (нем. Litauisch) основан на топониме Литавя. Встречается только в «Лингвистическом словаре», а լիտովցերեն (<редкое լիտովցի «литовец») – нерекомендуемый вариант, хотя и в академическом толковом словаре другие варианты приводятся со ссылкой на него. Вариант լիտովերեն образован на лексической основе լիտով (ср. русск. литовский). Указанные варианты ныне не употребляются.

Принимая во внимание словообразовательную традицию, частоту их употребления на сегодняшний день, словарные регистрации и иные факторы, имея целью сохранение системности в сфере названий языков, предлагаем зафиксировать одно название для каждого балтийского языка: լատվերեն «латвийский» и լիտվերեն «литовский».

Ключевые слова – балтийские языки, названия языков, перечень языков мира, канонизация, вариант, словообразовательная закономерность.

TOWARDS THE VARIANTS OF THE ARMENIAN NAMES OF THE BALTIC LANGUAGES

Davit Gyurjinyan

Abstract

The word լեթերեն (German: Lettisch, French: letton) is found in the Armenian linguistic literature in the first half of the 20th century, in particular in the etymological dictionary and in other works of R. Acharyan. It is an archaism, recorded only in terminological dictionaries.

The variant լատիշերեն "Latvian", the lexical base of which is directly related to the Latvian self-name latvieš, was formed in Soviet times under the influence of the Russian language. It is found in university and school textbooks, and is registered in explanatory dictionaries. It has a high frequency of use compared to other variants.

The lexical basis of the լատվերեն "Latvian" is the name of the country - Լատվիա (Latvia), from which the particle -իա dropped out. It is used in scientific literature, the second variant most frequently used after լատիշերեն "Latvian". The word-formation base of the word լատվիերեն "Latvian" is the name of the Latvian people - լատվիացի, the suffix of which has dropped out. It is registered in academic dictionaries (explanatory and Armenian-Russian) and in various translation dictionaries of the Eastern Armenian and the Western Armenian languages. In this formation, the connection with the name of the country and the ethnonym is obvious.

In the first half of the 20th century, R. Acharyan used the word լիթվաներեն (English: Lithuanian language), which is a spelling variant of the currently used լիտվաներեն "Lithuanian" (French: Lituanien), but the lexical base of լիտվան is already outdated, giving way to լիտվացի "Lithuanian person".

Variant լիտվերեն was formed from the word լիտվացի "Lithuanian person". Since the second half of the 20th century, it is often used in linguistic literature, and in translation dictionaries it appears as the only name for the Lithuanian language. The variant լիտալերեն (German: Litauisch) is based on the toponym

Litava. It is found only in the "Linguistic Dictionary", and լիտովցերեն (< լիտովցի "Lithuanian person") is not a recommended variant, although other variants refer to it in the academic explanatory dictionary. Variant լիտովերեն is formed on the lexical basis լիտով (cf. with the Russian литовский). These variants are not used currently.

Taking into account the word-formation tradition, frequency of use in the present period, dictionary records and other factors, with the aim of maintaining consistency in the field of names of languages, it is proposed to adopt a single name for each Baltic language: լատվերեն "Latvian" and լիտվերեն "Lithuanian".

Key words – Baltic languages, names of languages, list of languages of the world, canonization, variant, derivational regularity.

THE HERALD OF SPRING. IMAGE OF ARMENIAN HERO IN THE POEM OF AHMAD SHAMLU "VARTAN"

Lilit Safrastyan

Doctor of Philology

Yerevan State University, Faculty of Oriental Studies

1 Alek Manukyan St, Yerevan

E-mail: lilit.safrastyan@gmail.com

The article has been delivered on 23.05.2021, reviewed on 15.06.2021,
accepted for publication on 28.06.2021

DOI: 10.53548/03208117-2021.2-240

Preface

Ahmad Shamlu (1925-2000) is one of the most prominent representatives of contemporary Iranian literature. His life and creative activity are connected with important historical, political, cultural and social events of both pre-revolutionary and post-revolutionary Iran. In the very first period of his career, Shamlu was persecuted and imprisoned many times as a dissident. Many of his works, including translations, literary works, were censored and burned in printing houses.

Shamlu is a singer of love, rebellion, justice and life. Armenians have a special place in Shamlu's personal and literary life. The main heroine of Shamlu's inspiration was his wife Aida Sargsyan, to whom he has dedicated the most beautiful poems of modern Iranian love poetry. Armenian revolutionary, hero Vartan Salakhanyan's character has also been immortalized by the poet in the famous poem "Vartan" or "Death of Nazli".

In the current article, we present the poem "Vartan" about the struggle, scramble and cruel death of the Armenian hero in the context of the historical, political, social, literary and cultural reality of the time.

Ahmad Shamlu and the poetry of rebellion

In the 1960s new ideological perceptions came into life in Literature along with the socio-economic and political developments in Iran. It was the ideological and political orientations of the country's intellectuals, particularly those of writers that underwent changes. In the 1960s and 1970s, writers were

directly involved in the anti-monarchist struggle waged by underground organizations. In this atmosphere of revolutionary-political uprisings, the literary movement "Committed Literature" originated, replacing the ideological movement "Persianism" which was widely spread in Iran at the beginning of the century¹.

The literary movement "Committed Literature" has always been kept in the spotlight of researchers. Many modern Iranologists were trying to view it as an era of modernism. According to the well-known literary critic E. Yarshater. "Persian literary arts have established a new idiom and a new identity"². Many researchers consider them modernists, defining them as revolutionary, progressive and innovative. T. Ricks notes. "...The engage writers are referred to as "progressives", "modernists", "experimentalists", "social writers" or "revolutionaries..."³.

The literature of the 1960s and 1970s was a major force in the public consciousness. The writers adhering to the Marxist leftist movement taught their contemporaries to illustrate many socio-political issues in a systematic metaphorical literary language. According to K. Talattof. "As a result of these author's tendencies toward Marxism, a socialist realism became a distinctive feature of literature in this episode, and Committed writers deemphasized form, as opposed to content, arguing, that the letter has a larger capacity to serve the people"⁴.

Writers have had a special role in the political and cultural life of Iran in 1960-1970. They were fighters for freedom of expression. Iranian researcher M. Ghanoonparvar in his book "Prophets of Doom: Literature as Socio-Political Phenomenon in Modern Iran" points. "The role of 20th century writer in Iran becomes that of a prophet, a prophet whose mission concerns not the next, but the present world"⁵:

One of such writers-prophets was Ahmad Shamlou, an outstanding representative of modern Iranian poetry. A. Karimi-Hakkak in his article notes, that "Shamlu's long and successful career, both as a poet and as a public intel-

¹ Talattof 2000, 65-67.

² Rahimieh 1992, 39-40.

³ Ricks 1984, xvii-xxvii.

⁴ Talattof 2000, 70.

⁵ Ghanoonparvar 1984, 27, Ghanoonparvar 1992, 42.

lectual inseparably linked with the social and political conditions in modern Iran. His life is paralleled the life of his country, inspiring its future direction..."⁶. The most interesting poem in the context of Shamlu as revolutionary is "She'ri Keh Zendigi-st" (Poetry that is life) (1956), where the poet says:

Today

Poetry

Is the people's weapon⁷

The collections of poetry "Abraham dar Atash" (Abraham in the fire) (1973) were written for executed revolutionaries. In his "Deshneh dar Dis" (Daggers in the dish) (1977) he gives the image of revolutionaries as "children of the storm" who stand before the thunder, light the house and die. Shamlu's tribute to the "revolutionaries", the true movers, who shape the history, reaches a new zenith, when the rebel - poet states. "We are living without a "why"/ they are aware why they die"⁸. "Starange times my dear" (Ruzegar-e gharibi ast Nazanin) refers to Shamlu the message of difficult and heartless times in his poem "Dar in Bombast" (In this Blind Alley) from the book "Tarane'ha-ye kuchek-e Qhorbat" (Small Songs of Exile) (1980). As M. Karimi-Hakkak points in his book chapter "Of Hail and Hounds. The Image of the Iranian Revolution in Recent Persian Literature" "Shamlu's "In this Blind Alley", perhaps the most successful single poetic depiction of life in post-revolution Iran"⁹.

The Writer's Association of Iran (Kanun-e Nevisandegan-e Iran was founded in 1968 and was in many ways a unique experience in Iranian intellectual history¹⁰.

Shamlu was one of the founders of the Association. The Writers' Association became one of the strong ideological and cultural pillars of pre-revolutionary Iran. Shamlu made his rebellious voice heard during the ten poetry evenings "Dah Shab" organized by the Writers' Association of Iran and the Goethe Institute in Germany in October 1977, which became known as the Ten Evenings. 57 famous Iranian writers represented their works against the violence, censorship and difficult social conditions of the country.

⁶ Karimi-Hakkak 2019, 135.

⁷ Alishan 1985, 379.

⁸ Alishan 1985, 400.

⁹ Karimi-Hakkak 2019, 116-117.

¹⁰ Karimi-Hakkak 2014, 189.

Nazli as reincarnated Vartan. Portraying of an Armenian hero

Shamluh's "Fresh Air" (Hava-ye Tazeh) collection was published in 1957, the most famous poem of which "Death of Nazli" (Marg-e Nazli) is dedicated to the Armenian hero Vartan Salakhanyan. It is worth mentioning, that the poem was originally called "Vartan". Shamlu explains the title of the poem "Death of Nazli" by the existence of censorship, explaining in the footnotes the name of Vartan Salakhanyan, whom the poem is dedicated to.

Vartan Salakhanian is an Armenian-Iranian born in Tabriz. He was arrested during the coup in 1953 and cruelly assassinated; he did not betray his friends. In order to get rid of the tortured body he was thrown into the Jajrood river. Renowned Iranian studies scholar E. Abrahamian in his monography titled "Tortured Confessions. Prisons and Public Recantations in Modern Iran" points, that after the 1953 coup, the secret police- first the Second Bureau and then a newly created SAVAK selectively used torture on Tudeh activists. A Tudeh book of martyrs documents eleven torture deaths in the period 1953 and 1958. The victims most of whom succumbed from brain hemorrhages - included Farhi, Lieutenant M. Monzavi (the son of the religious scholar Ayatolla Bozorg Tehrani), Galoust Zakharian, an Armenian intellectual described by Kianuri as the party's "ablest theoretician" and Vartan Salakhanian, another Armenian intellectual, whom Ahmad Shamlu, the country's preeminent poet, eulogist, as a heroic martyr, who preferred to die, rather, than betray his comrades¹¹.

Vartan

Under the window in our house, the old lilac has blossomed.

Dispel all your doubts!

Don't wrestle with the ominous Death!

Being is better than not being, especially in spring..."

Vartan didn't say a word:

Gloriously

He suppressed his anger and then went away...

– "Vartan, say something!

The bird of silence

is waiting for the offspring of a horrible death

to hatch its egg!"

¹¹ Abrahamian 1999, 89.

Vartan didn't say a word:
 Just as the sun,
 he rose in the dark,
 set in the twilight of blood,
 and then went away...
 Vartan didn't say a word.
 Vartan was a glowing star,
 momentarily glistened in the dark,
 and then vanished for good and all.
 Vartan didn't say a word.
 Vartan was a violet:
 He came into blossom
 and gave us the good news,
 "Winter has fallen apart",
 and then went away
 – "Vartan, spring has arrived and the Judas tree is in flower"¹².

Vartan Salakhanian and Morteza Kayvan, were close friend of Shamlu. The poet pays a tribute to their heroism and sacrifice. In the end of his poem "A Poetry that is Life" Shamlu wrote.

Kayvan has sung
 The song of his life in blood
 Vartan his life's bellow
 In the framework of silence,
 But even the rhyme of life
 therein
 is nothing but the protracted blow of death
 in both poems
 the meaning of each death
 is life¹³

This work dedicated to the heroic image of Vartan became a dedication of heroism, devotedness and struggle. According to E. Abrahamyan. "Leftists, including Tudeh opponents, were reciting Shamlu's ode to Vartan, even as late as the 1980s"¹⁴.

¹² Rajapour 2017.

¹³ Alavi 2019, 220.

¹⁴ Abrahamian 1999, 89-70.

Armenians have a great historical role in the liberation and revolutionary struggle of XX century Iran. Yeprem Khan (Eprem Asribekean) (as a youth, he participated in Armenian nationalist groups and partisan activities in the Ottoman empire)¹⁵ is one of the most famous revolutionary-military leaders of the Constitutional Revolution (1905-11). The role of Iranian-Armenians has become a subject of serious study during the years of the Iranian Constitutional Revolution, as well as among Armenian and foreign scholars. One of them is H. Berberyan, who several times has explored the political and ideological activism of Iranian-Armenians at the end of the nineteenth century and during the Iranian Constitutional Revolution (1905-11)¹⁶.

The heroic image of the Armenian is also reflected in the post-revolutionary literature. After the Islamic Revolution in Iran the topic of the Iran-Iraq war obtained special importance, which was based on the concept of heroism and martyrdom. To such topic is devoted the story "The Mystery of Masih" of Ibrahim Hasanbeigi¹⁷. Among the Iranian war-prisoners in the Iraqi camp at Mosul was an Armenian Masih, a green-eyed, blonde, bantamweight guy, who was highly esteemed by his friends due to his heroic, unbending and brave behavior. For his disobedient behavior the Armenian soldier was transferred to the colony of "Rashide" where he became subject to inhuman tortures after he refused to applaud in honor of Saddam Hussein¹⁸.

Symbols and hidden messages in the poem "Vartan"

The literary generation of Iran in the twentieth century entered the Iranian cultural and social life, bringing with it a new way of thinking and a new metaphorical language. The poets of this generation were influenced by Nima¹⁹ and Nima's poetic philosophy. Through metaphorical language authors expressed their social concerns. Metaphors directed writer's inspiration,

¹⁵ Arkun 1998, 513.

¹⁶ Berberian 2001.

¹⁷ Hasanbeigi 2006, 12-22.

¹⁸ Safrastyan 2018, 6-8.

¹⁹ Nima Yushij is a founder of modern Persian poetry. He is famous for his style of poetry *She'r-e Now* (New Poetry).

shaped their language, and, like ideology guided the conceptual and perceptual system, through which their readers thought, communicated and acted²⁰.

Words like "winter", "night", "tulip", "forest" (because its association with the guerrilla movement in the northern forests of Iran) and "gol-e sorkh" meaning "red rose" in Persian had to be vanished in contemporary writing, this last because it evoked the last name executed revolutionary guerilla, poet and journalist Khorsrow Golesorkhi²¹: It is important indicate the symbolic character of Persian modernist poetry. "In this engage Persian sense symbolism was born out of the "committed" poet's needs to escape the censorship. The more conscious censor became, the more the modernist Persian poem evolved in symbolic and ambiguous form²². Shamlu, who used the non de plume "Alef Sobh" (A. Morning) up to 1953 and henceforth, "Alef Bamdad" (A. Dawn) has always utilized "night" as a symbol of evil and oppression. Thus, when he states. "He writes poetry, meaning, he opens sleeping eyestoward the rising morning...", here Shamlu clearly indicating, that the poet's function is to "awaken" the people and to assure them of the inevitable "morning", the dawn of revolution and light²³.

Metaphor helped to understand the meaning of the text and hidden ideological message of "Death of Nazli". Throughout of poem Vartan represented as symbol of resistance. "Bird of silence" and "Nazli didn't say a word" are the hidden codes of resistance. "Dark, twilight of blood, and the winter" are metaphors, that symbolize the dictatorship, repression and torture. In the contrary "blossom, spring, violet, glowing star" symbolized new days, hopes and the bright future. As K. Talattof notes. "Accordingly Iranian readers tend not to take the word "night" for night, "day" for day or "spring" for spring. Instead, readers take these words as metaphors"²⁴.

The poem contains the "Tree of Judas" (arghavan), which reveals the cooperation of Vartan's friends with the opposition, and according to the other view, the purple flowers of the tree, which bloom before the opening of the masters, symbolize the body of the tortured hero.

²⁰ Talattof 2000, 12.

²¹ Karimi-Hakkak 2019, 66.

²² Alishan 1985, 407.

²³ Alishan 1985, 380.

²⁴ Talattof 2000, 12.

Shamlu is one of the few Iranian poets who has read both the Bible and the Koran as poetry. His lyrical poems remarkably influenced by Song of the Songs. Christ's character and his Passion have always held a fascination for Persian poets. His life can easily identify with the lives of thousands of nameless heroes who were betrayed and tortured because of their free spirits and their love for humanity²⁵.

Conclusions

Thus, the Iranian literature of the XX century, which was revolutionary in nature, had a decisive role in the historical, social, political and cultural life of the country. The writers acted as leaders who, in their own words, led the masses into struggle. Ahmad Shamlou, as a writer and a public figure, was standing close to the roots of that Struggle. The metaphorical language of his poetry symbolized the unbreakable spirit of the times. "Death of Nazli" was a literary work dedicated to the Armenian hero, which is the best reflection of anti-dictatorship times.

Գրականություն

- Abrahamian E. 1999, Tortured Confessions, Prisons and Public Recantations in Modern Iran, Berkeley, University of California Press, 284 p.
- Alavi S. 2020, Ahamad Shamlu A Poetry that is Life - Global Modernists on Modernism: An Anthology, London, Bloomsbury Collection, Web 5, May, p. 215-221.
- Alishan L. 1985, The Rebel Poet in Search of an Audience, Iranian Studies, Volume XVIII/2-4, Spring - Autumn, p. 375-422.
- Arkun A. 1998, Ep'rem Khan, Encyclopaedia Iranica, vol. 8, Fasc. 5, p. 513-515.
- Berberian H. 2001, Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911: Love for Freedom Has No Fatherland, New York: Routledge, 247 p.
- Forooznafar A. 2018, Analise of Resistance Stories of "Mystery of Masih" by Ebrahim Hasanbeigi, Opcion Ano 34, Special N 14, p. 1030-1041.
- Ghanoonparvar M.K. 1984, Prophets of Doom. Literature as Socio-Political Phenomenon in Modern Iran, New York, University Press of America, 242 p.

²⁵ Karimi-Hakkak 2019, 139.

- Hasanbeigi I. 2006, The Mystery of Masih, in Collection of Post-Revolutionary Iranian Stories, Translated by V. Parsadanyan, Yerevan (in Armenian), 135 p.
- Karimi-Hakkak A. 2019, A Fire of Lilies. Perspectives on Literature and Politics on Modern Iran, Leiden Univ. Press, 233 p.
- Karimi-Hakkak A. 1985, Protest of Perish: A History of Writers Association of Iran, Iranian Studies, volume XVIII/2-4, Spring - Autumn, p. 189-229.
- Moradi L. 2016, Investigating of Shamlu's Poems on Social Perspectives, The Social Sciences, N 11(7), p. 1227-1233.
- Papan-Matin F. 2005, The Love Poems of Ahmad Shamlu, Bethesda, Maryland, IBEX Publication, 188 p.
- Rajabpour M. 2017, Vartan: A Poem by Ahmad Shamlu, Parsgon: A Persian Literature Review, December 12.
- Rahimieh N. 1992, The Enigma of Persian Modernism, New Comparison, N 13, Spring, p. 39-45.
- Ricks T. 1991, Revolutionary Posturing: Iranian Writers and the Iranian Revolution, International Journal of Middle East Studies, vol. 23/4, p. 507-531.
- Safrastyan L. 2018, Portraying Armenian in Modern Literature. National and Cultural Peculiarities, Fundamental Armenology, N 2 (8), p. 1-8.
- Shamlu A. 2003, Majmu'eh- ye Asar, Tehran, Negah, 720 p.
- Shamlu A. 2007, Hava-ye Tazeh, Tehran, Negah, 343 p.
- Shamlu A. 2002, Born Upon the Dark Spear. Selected Poems of Ahmad Shamlu, trans. By Mohaghegh J., New York, Contra Mundum Press, 172 p.
- Shamlu A. 2008, Tarm od (Fresh Air). The Best Collection of Poems, trans. by E. Hakhverdian, Yerevan, Edit Print, 349 p. (in Armenian).
- Talattof K. 2000, The Politics of Writing in Iran. A History of Modern Iranian Literature, New York, Syracuse University Press, 256 p.

ԳԱՐՆԱՆ ԱՎԵՏԱՐԵՐԸ. ՀԱՅ ՀԵՐՈՍԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ԱՀՄԱԴ ՇԱՄԼՈՒԻ «ՎԱՐԴԱՆ» ՊՈԵՄՈՒՄ

Լիլիթ Սաֆրաստյան

Ամփոփում

Ահմադ Շամլուն XX դ. իրանական գրականության հայտնի ներկայացուցիչներից է, որն իր և՛ ստեղծագործական, և՛ հասարակական գործունեությամբ կանգնած էր հակաթոնապետական պայքարի ակունքներում:

Շամլուի հեղափոխական անկոտրում ոգին, սերը դեպի հայրենիքը և մարդը վառ արտահայտություն են ստացել նրա ստեղծագործություններում: Շամլուն իր ստեղծագործական առաջին իսկ շրջանում, որպես այլախոհ, բազմիցս հետապնդվել և բանտարկվել է: Նրա բազում ստեղծագործություններ, այդ թվում՝ թարգմանություններ և գրականագիտական աշխատանքներ, ենթարկվել են գրաքննության և այրվել հենց տպարաններում: Շամլուի և՛ անձնական, և՛ ստեղծագործական կյանքում առանձնահատուկ տեղ ունեն հայերը: Նրա ներշնչանքի գլխավոր հերոսուհին կինն էր՝ Աիդա Սարգսյանը, որին պոետը ծոնել է արդի իրանական սիրերգության ամենագեղեցիկ պոեմները: Հայազգի հեղափոխական, հերոս Վարդան Սալախանյանի կերպարը Շամլուն անմահացրել է «Վարդան» կամ «Նազլիի մահը» հայտնի պոեմում: Ահմադ Շամլուն այս պոեմում փոխաբերական լեզվով պատկերում է հայազգի հերոսի սխրանքները՝ նրան անվանելով «Գարնան ավետաբեր»:

Բանալի բռնը՝ Իրան, նոր պոեզիա, հեղափոխական, մետաֆոր, հեղափոխություն, հայազգի հերոս, ընդդիմություն:

ПРОВООЗВЕСТИК ВЕСНЫ: ОБРАЗ ГЕРОЯ-АРМЯНИНА В ПОЭМЕ АХМАДА ШАМЛУ «ВАРДАН»

Лилит Сафрасян

Резюме

Ахмад Шамлу один из самых известных представителей иранской литературы XX в., стоявший у истоков антидиктаторской борьбы. Неукротимый революционный дух Шамлу, его любовь к Родине и к человеку нашли отражение в его произведениях. В первый период своей литературной деятельности Шамлу неоднократно подвергался гонениям как диссидент и даже был заключен в тюрьму. Многие его произведения, в том числе литературные переводы, удостоивались жестокой критики цензуры, пресекавшей их издание. Армяне занимают особое место в личной и творческой жизни Шамлу. Главной музой и героиней его произведений была его супруга – Аида Саркисян, которой он посвятил самые красивые любовные стихи. Образ армянского революционера и героя Вардана Салаханяна поэт увековечил в своей известной поэме «Вардан» или «Смерть Назли». В этом

стихотворении Ахмад Шамлу метафорически описывает подвиги армянского героя, называя его «Провозвестником весны».

Ключевые слова – Иран, новая поэзия, революционер, метафора, революция, герой-армянин, оппозиция.

THE HERALD OF SPRING. IMAGE OF ARMENIAN HERO IN THE POEM OF AHMAD SHAMLU "VARTAN"

Lilit Safrastyan

Abstract

Ahmad Shamlou is one of the most prominent representatives of the Iranian literature of the 20th century, who stood at the roots of the anti-dictatorship struggle, carrying out creative and social activities. Shamlu's unbreakable revolutionary spirit, love for the homeland and a human being have found their vivid expression in his works. In the very first period of his career, Shamlu was persecuted and imprisoned many times as a dissident. Many of his works, including translations, literary works, were censored and burned in printing houses. Armenians have a special place in Shamlu's personal and creative life. The main heroine of Shamlu's inspiration was his wife Aida Sargsyan, to whom he dedicated the most beautiful poems of modern Iranian love poetry. Armenian revolutionary hero Vartan Salakhanyan's character was also immortalized by the poet in the famous poem "Vardan" or "Nazli's death". In this poem Ahmad Shamlu depicts the heroic feats of the Armenian hero in metaphorical language, calling him "The Herald of Spring".

Key words – Iran, New Poetry, revolutionist, metaphor, revolution, Armenian hero, opposition.

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐԸ «ԼՐԱԲԵՐԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ. ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ԶՈՒԽԱԾՅԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Աննա Ասատրյան

Արվեստագիտության դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան պողոտա 24/4
Էլ. հասցե՝ annaasatryan2013@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 05.04.2021, գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-251

Ներածություն

Հայկական պարբերական մամուլում հայ երաժշտության դասական, հայ երաժշտական թատրոնի հիմնադիր, հանճարեղ կոմպոզիտոր, շնորհաշատ դաշնակահար, տաղանդավոր դիրիժոր, վաստակաշատ մանկավարժ, եռանդուն երաժշտական-հասարակական գործիչ Տիգրան Զուխաճյանի (1837-1898) կյանքին ու գործունեությանը նվիրված առաջին հրապարակումներն ի հայտ են եկել դեռևս 1870-ական թվականներին. Երուսաղեմում հրատարակվող «Սիոն»-ի՝ 1871 թ. 9-րդ համարի «Բանասիրական» բաժնում (էջ 196-198) տպագրվել է Ա. Այվազյանի «Արշակ Բ» նվագերգությունը-երաժշտություն Զուխաճյանի» հոդվածը: Կոմպոզիտորի կյանքի օրոք նրա մասին հոդվածներ են տպագրվել Թիֆլիսի («Մեղու Հայաստանի», «Արձագանք», «Մշակ», «Նոր դար», «Տարազ»), Կ. Պոլսի («Արևելք», «Հայրենիք», «Մասիս»), Զմյուռնիայի («Արևելյան մամուլ») և Վիեննայի («Հանդես ամսօրյա») պարբերականներում:

Տ. Զուխաճյանի կյանքի ու երաժշտական ժառանգության հանդեպ գիտական հետաքրքրությունն սկիզբ առավ խորհրդային տարիներին՝ սկզբնավորելով չուխաճյանագիտությունը, որտեղ իր ծանրակշիռ խոսքն է ասել ակադեմիական չուխաճյանագիտությունը: 1956-ին լույս է տեսնում ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստների պատմության ու տեսության սեկտորի կարևոր ձեռքբերումներից մեկը՝ հայ երաժշտական թատրոնի ամբողջական պատմության ստեղծման առաջին փորձը՝ Գեորգի Տիգրանովի «Армян-

ский музыкальный театр» քառահատոր հիմնարար աշխատության առաջին հատորը, որի երկրորդ գլուխը վերաբերում էր Տ. Չուֆաճյանի օպերային ստեղծագործությանը, մասնավորապես «Արշակ Բ» օպերայի ուսումնասիրությանը¹: Հայ երաժշտական թատրոնի առաջնեկին էր նվիրված Գևորգ Գյոդակյանի՝ 1971-ին լույս տեսած «Տիգրան Չուֆաճյանը և նրա «Արշակ Երկրորդ» օպերան»² և «Тигран Чухаджян и его опера «Аршак Второй»»³ մենագրությունները: Չուֆաճյանին էր անդրադարձել Մաթևոս Մուրադյանն իր «Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարասկզբում» աշխատության մեջ⁴:

Երաժշտագետներին զուգահեռ՝ Տ. Չուֆաճյանի կյանքի ու ստեղծագործության ուսումնասիրության հարցերով զբաղվել են հայ թատրոնի պատմաբանները ևս: Գառնիկ Ստեփանյանի «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» աշխատության մեջ ուսումնասիրության առարկա են դարձել պոլսահայ երաժշտական թատրոնի գործիչները, որոնք ԺԹ դարի երկրորդ կեսին մեծապես նպաստեցին հայ երաժշտական թատրոնի հիմնարկմանն ու աննախադեպ առաջընթացին: Ի դեպ, հենց Գառնիկ Ստեփանյանը հայտնաբերեց և առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրեց Տ. Չուֆաճյանի «Ինդիանա» օպերան՝ 1957 թ. «Գարուն» ամսագրում հրապարակելով «Տիգրան Չուֆաճյանի մի անհայտ օպերայի մասին» հոդվածը⁵:

Մեր նպատակն է լուսաբանել ակադեմիական չուֆաճյանագիտության կայացման ու առաջընթացի գործում «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» գիտական պարբերականի ներդրումը:

Հայոց անդրանիկ օպերան՝ Տիգրան Չուֆաճյանի «Արշակ Բ»-ն

Ակադեմիական չուֆաճյանագիտության մեջ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» գիտական պարբերականի առաջին անդրադարձը նվիրված էր հենց հայոց առաջին օպերային՝ «Արշակ Բ»-ին: «Լրաբերի» 1972 թ. 8-րդ համարում տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի սփյուռքահայ արվեստի բաժնի վարիչ, արվեստագիտության դոկտոր

¹ Тигранов 1956, 131-174.

² Գյոդակյան 1971:

³ Геодакян 1971.

⁴ Մուրադյան 1970:

⁵ Ստեփանյան 1957, 49-50:

Գառնիկ Ստեփանյանի ««Արշակ Բ» օպերայի ստեղծագործական պատմության մի քանի հարցեր» վերնագրով ծավալուն հետազոտությունը՝ «Լրաբերի» էջերում թատրոնի պատմաբանի միակ հոդվածը:

Նշելով, որ թուրքական հանրագիտարանը «փորձում է Չուֆաճյանին համարել ծագումով հայ թուրքական երգահան»⁶, նա արձանագրում է, որ «Չուֆաճյանի կյանքի ու ստեղծագործության բազմակողմանի ուսումնասիրումը դեռ մեր երաժշտագետների պարտքն է մնում»⁷: Հեղինակն իրավացիորեն նկատում է, որ թեև տոնվեց «Արշակ Բ»-ի ստեղծման հարյուրամյակը, սակայն «դեռ հրապարակի վրա չունենք թեկուզ հանրամատչելի մի մենագրություն այդ օպերան ստեղծողի մասին, մինչդեռ բազմաթիվ հարցեր սպասում են իրենց գիտական մեկնաբանությանը»⁸:

Եվ ձևակերպում է այդ հարցերից մի քանիսը, այն է՝

«ա) Մինչև այժմ չունենք Չուֆաճյանի երկերի լրիվ ցանկը, չունենք ո՛չ միայն նրա հայրենասիրական, քնարական երգերի, թատերական ներկայացումների համար գրած երաժշտությունների, այլև ծավալուն ստեղծագործությունների ցանկը: Մինչև վերջին տարիներս կարծվում էր, թե «Ձեմիրեն» Չուֆաճյանի վերջին ստեղծագործությունն է. պարզվեց, որ դրանից հետո նա գրել է «Ինտիանան»: Երաժշտագետ Մ. Մուրադյանի նոր գրքում ասվում է, թե նրա վերջին գործը «Եմիշճիներ» օպերետն է, որը մնացել է անավարտ: Անցյալ տարի լույս տեսած թուրքական հանրագիտարանում հանդիպում ենք երկու նոր անունների՝ թուրք բանաստեղծ Իբրահիմ Շինասիի «Բանաստեղծի ամուսնությունը» կատակերգության հիման վրա գրված մի գործ և «Դպրոցի վարպետը», որի ինչ լինելն էլ չգիտենք:

բ) Չուֆաճյանի հայտնի երեք օպերետներից հետազոտվել ու գնահատվել է միայն «Լեպլեպիճի Հորհոր աղան»: «Արիֆի խարդախության» և «Քյոսե քեյայի» մասին ունենք աղոտ տեղեկություններ, մինչդեռ երկուսն էլ XIX դ. 70-ական թվականներից մինչև մեր օրերը բազմաթիվ անգամներ ցուցադրվել են ոչ միայն Թուրքիայում, այլև Հունաստանում, Բուլղարիայում, Եգիպտոսում և այլուր, արժանանալով մեծ հետաքրքրության: Դրանց նոտաները հնարավոր է ձեռք բերել, իսկ ինչ վերաբերում է լիբրետոտոների, ապա՝ «Արիֆի» լիբրետտոն հայատառ թուրքերենով, ըն-

⁶ Ստեփանյան 1972, 12:

⁷ Ստեփանյան 1972, 13:

⁸ Ստեփանյան 1972, 13:

դամենը մեկ երկու էջի պակասով, պահվում է գրականության և արվեստի թանգարանում», «Քյոսե քեհյայինը», արդեն հայերեն թարգմանությամբ, լույս է տեսել պոլսահայ մամուլում»⁹:

Ի դեպ, առաջ անցնելով նշենք, որ տարիներ ու տասնամյակներ անց հենց «Լրաբերի» էջերում առաջին անգամ տպագրվեցին նշված օպերաների մեր ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Շարունակելով ուսումնասիրման ու պարզաբանման կարոտ հարցադրումների իր շարքը՝ Գ. Ստեփանյանը գրում է.

«գ) Վիճելի շատ հարցեր կան հենց «Արշակ Բ» օպերայի ստեղծման հետ կապված, վերջնականապես ճշտված է, թե ե՞րբ, ո՞րտեղ, հասարակական-քաղաքական ի՞նչ իրադարձությունների մեջ է գրել Չուխաճյանը այդ օպերան, ներկայացվե՞լ է այն անցյալում, ի՞նչ արձագանքներ է ունեցել ժամանակի մամուլում»¹⁰: Այս ամենի քննարկումը, որը ծավալուն հետազոտության նյութ է, թողնելով մասնագետներին, Գ. Ստեփանյանը փորձում է լույս սփռել «Արշակ Բ»-ի ստեղծման պատմությանն առնչվող որոշ հարցերի վրա՝ առանձնացնելով դրանցից չորսը՝

«ա) «Արշակ Բ» օպերայի ստեղծման քաղաքական նախադրյալները.

բ) Ե՞րբ, ո՞րտեղ, ի՞նչ պայմաններում է հորինվել այդ օպերան.

գ) Լիբրետտոյի հետ կապված խնդիրներ.

դ) «Արշակ Բ-ն» բեմադրվե՞լ է ստեղծման տարիներին»¹¹:

Մանրամասն քննության առնելով օպերայի ստեղծման քաղաքական նախադրյալները՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ արևմտահայ իրականության մեջ ոչ միայն առկա են եղել օպերա ստեղծելու նախադրյալները, այլև կատարվել են օպերա գրելու փորձեր Տիգրան Չուխաճյանից առաջ կամ նույն տարիներին: Գ. Ստեփանյանը նկատի ունի ճարտարապետ Սարգիս Պալյանի «Քրիստափոր Կոլումբոս» խորագրով օպերան, որը նաև կատարվել է, և հայտնի փիլիսոփա Գալուստ Կոստանյանի՝ հայկական օպերա գրելու փորձը, որը նա կատարել է 1863-ին Ջմյուռնիայում՝ Ջեյթունի ապստամբության խանդավառ օրերին: Օպերան ասպարեզ չի ելել, քանի որ, Ստեփանյանի կարծիքով, Ջեյթունի ապստամբության ճնշումից հետո սկսվել էին քաղաքական խստությունները:

Գ. Ստեփանյանը քննության է առնում օպերայի լիբրետոյի ընտ-

⁹ Ստեփանյան 1972, 13:

¹⁰ Ստեփանյան 1972, 13:

¹¹ Ստեփանյան 1972, 14:

րության հարցը՝ ինչու հենց Արշակ Բ-ն և ոչ թե ասենք Տիգրան Մեծը: Հեղինակի կարծիքով՝ «Արշակ Բ»-ն ավելի էր համապատասխանում այդ տարիների քաղաքական մտայնությանը՝ միևնույն ժամանակ բարձրացնում էր հայոց պետականության ամրապնդման հարցը: Եվ պատահական չէ, որ այդ ժամանակահատվածում են գրվել Արմենակ Հայկունու «Օլիմպիա» (1858), Խորեն Գալֆայանի «Արշակ Բ» (1862), Մկրտիչ Պեշկեթաշյանի «Արշակ Երկրորդ» ողբերգությունները, Թովմաս Թերգյանի «Արշակ Բ» դրաման և էմանվել Եսայանի «Արշակ Բ» ողբերգությունը:

«Ուշագրավ փաստ է, - գրում է Գ. Ստեփանյանը, - որ «Արշակ Երկրորդի» սյուժեն գայթակղեցրել է անգամ թուրք գրողներին: Այսպես՝ Ալի Հայդարը գրել է «Արսաս Երկրորդ» ողբերգությունը, որի բովանդակությունը նույնն է, ինչ Թերգյանի «Արշակ Երկրորդի» նյութը: Երկու գործողությունից բաղկացած այդ պիեսը մեր ձեռքի տակ չլինելով՝ դժվարանում ենք որոշակի բան ասել նրա մասին, թուրք թատրոնի պատմաբան Ռեֆիկ Ահմեդի ժլատ տեղեկություններից երևում է, որ Ալի Հայդարի հերոսը՝ Արշակ Երկրորդը, եղել է հին ժամանակների ինքնակալներից մեկը, պատերազմներ է մղել պարսից Շապուհ թագավորի դեմ. ամուսնացել է բյուզանդական արքունիքից բերված Օլիմպիայի հետ, բայց իր երկրորդ կինը խանդից թունավորել է վերջինիս»¹²:

Գ. Ստեփանյանը փորձում է պատասխանել իր առաջադրված հարցին՝ ե՞րբ է գրվել «Արշակ Բ» օպերան՝ 1868-ի՞ն, թե՞ ավելի շուտ: Եվ իր պրպտումներից հետո Գ. Ստեփանյանը եզրակացնում է, որ Տ. Չուխաճյանի «Արշակ Բ» օպերան գրվել է Զեյթունի ապստամբությունից անմիջապես հետո՝ 1863 թ. Միլանում: «Հնարավոր է, որ Պոլսում, 1864-1865 թթ. հեղինակը կատարած լինի որոշ լրացումներ թողնելով միայն նախերգանքը»¹³:

Հետազոտության եզրափակիչ հատվածում, փորձելով պատասխանել «Բեմադրվե՞լ է, արդյոք, օպերան ստեղծման տարիներին, թե՞ կատարվել է միայն նախերգանքը» հարցին, Գ. Ստեփանյանը «Լրաբերի» էջերում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դնում ժամանակի մամուլում իր հայտնաբերած շատ արժեքավոր վկայություն, որը վերաբերում է հենց Նաումի թատրոնում այդ թվականին կատարված աշխատանքներին:

Ու քանի որ դա առաջին գրավոր վավերական վկայությունն էր

¹² Ստեփանյան 1972, 18:

¹³ Ստեփանյան 1972, 18-20:

ժամանակի թերթերում և մինչև այժմ վրիպել էր Չուխաճյանի ժառանգությանը զբաղվող բոլոր բանասերների ու երաժշտագետների ուշադրությունից, ապա հեղինակը, մանրամասն ներկայացնելով այն, եզրակացնում է, որ «Տիգրան Չուխաճյանի «Արշակ Բ» օպերան ոչ թե գրվել է Կոստանդնուպոլսում 1868 թ., ինչպես մինչև հիմա գրվել է, այլ Միլանում՝ 1863 թ., Ջեյթունի ապստամբության խանդավառ օրերին, երբ ամբողջ հայ իրականությունը լիցքավորված էր ազատագրական պայքարով: Օպերայի նախերգանքը, գուցե և որոշ հատվածներ էլ գրվել են հետագայում: Նախերգանքից բացի, որ քանիցս կատարվել է Պոլսի տարբեր թաղամասերում, ինչպես և Նեապոլում ու Վիեննայում, ըստ երևույթին, ամբողջ օպերան էլ կամ հատվածաբար, բեմադրվել է Նաումի թատրոնում, 1869-1870 թատերաշրջանում»¹⁴:

Տարիներ անց «Լրաբերը» մեկ անգամ ևս անդրադարձավ «Արշակի» ստեղծման ժամանակին ու վայրին: 1986 թ. 4-րդ համարում տպագրվում է Սամվել Իսկանդարյանի «Ե՛րբ և որտե՛ղ է գրվել «Արշակ Բ» օպերան» հոդվածը, որտեղ երկար տարիներ Թ. Թերգյանի ստեղծագործության ուսումնասիրությամբ զբաղված գրականագետը փորձում է պարզել, թե երբ և որտեղ է գրվել Թովմաս Թերգյանի լիբրետոն:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Թերգյանն իր լիբրետոն գրելիս ստիպված է եղել հաշվի նստել կոմպոզիտորի ցանկությունների, դիտողությունների ու պահանջների հետ, այն էլ, ինչպես դժկամորեն բողոքում է նա, ամեն օր փոփոխություններ մտցնելով իր գրվածքի մեջ, հետազոտությամբ Իսկանդարյանը եզրակացնում է, որ «Արշակ Բ» օպերան ստեղծվել է կոմպոզիտորի և լիբրետիստի սերտ համագործակցությամբ: «Իսկ նման համագործակցություն, ինքնին հասկանալի է, հնարավոր էր երկուսի միաժամանակ միևնույն տեղում, գոնե նույն քաղաքում գտնվելու դեպքում: Տիգրան Չուխաճյանը Միլանից վերադարձել է 1864 թ., իսկ 1868-ին օպերան արդեն պատրաստ է եղել, ամբողջությամբ՝ կամ հատվածաբար բեմադրվել Նաումի իտալական թատրոնում, հետևաբար՝ այն գրվել է 1864-1868 թվականներին, Կոստանդնուպոլսում, թեև մտահղացումն ավելի վաղ է եղել: Ապացո՞ւյց. Միլանից Չուխաճյանի բերած նախերգանքը: Եվ որովհետև 1868 թ-ին է Տիգրան Չուխաճյանն ավարտել իր անդրանիկ օպերան, հենց այդ թվականն էլ պետք է համարել հայ

¹⁴ Ստեփանյան 1972, 23:

երաժշտական թատրոնի հիմնադրման տարեթիվը»¹⁵:

2006 թվականին ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ հրատարակվեց Աննա Ասատրյանի առաջին մենագրությունը՝ ««Արշակ Բ». հայոց անդրանիկ օպերան» աշխատությունը¹⁶, որը հեղինակը նվիրել էր ծնողներին՝ Գրիգոր Ասատրյանին և Զուլետա Ճշմարիտյանին: Հեղինակը քննության էր առել Տ. Չուխաճյանի և Թովմաս Թերզյանի հեղինակած «Արշակ Բ» պատմառոմանտիկական օպերայի թատերատեսությունը, բացահայտել երաժշտական լեզվի առանձնահատկությունները, ներկայացրել օպերայի բեմական ճակատագիրը: Հավելվածում տեղ էին գտել «Արշակ Բ»-ի թերզյանական և գուլակյանական լիբրետոները:

«Լրաբերի» 2007 թ. 2-րդ համարում տպագրվեց ««Արշակ Բ». հայոց անդրանիկ օպերան» աշխատության վերաբերյալ արվեստագիտության դոկտոր Մարգարիտա Ռուխկյանի «Оптимизм науки» վերնագրով գրախոսականը¹⁷:

Հայկական առաջին կոմիկական օպերան. Տիգրան Չուխաճյանի «Արիֆի խորամանկությունը»

Հայ երաժշտական թատրոնի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի 1872 թ. դեկտեմբերի 9-ը. Կ.Պոլսի Գետիկ-փաշայի թատրոնում բեմադրվեց հայկական առաջին կատակերգական օպերան՝ Տիգրան Չուխաճյանի «Արիֆի խորամանկությունը»՝ միաժամանակ նշանավորելով թուրքական երաժշտական թատրոնի սկզբնավորումը: Թուրքական «İbret» թերթում Նամիք Քեմալը գովեստի խոսքեր է ուղղում «Արիֆին» և ողջունում այն՝ որպես «մեր սեփական լեզվով գրված առաջին օպերա: Այն շատ լավ է բեմադրված և նրա երաժշտությունն անթերի է: Թուրքերեն լեզուն ինքնին շատ երաժշտական է: Երաժշտությունը հորինված է քնարականության պահպանմամբ»¹⁸:

«Արիֆի խորամանկությունը» առաջին պրոֆեսիոնալ օպերան էր ամբողջ Մերձավոր Արևելքում: Օպերայի թատերատեսորի հեղինակն էր հայ օպերային երգիչ, «Երոպ. երաժշտանոցի մեջ ուսած՝ Թրքահայ առաջին երգիչ», տենոր Հովհաննես Վ. Աճեմյանը: Դա է վկայում Ե. Չարենցի

¹⁵ Իսկանդարյան 1986, 41:

¹⁶ Ասատրյան 2006:

¹⁷ Рухкян 2007, 256-269.

¹⁸ Tuglaci 1986, 136.

անվան գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Չուփաճյանի դիվանում գտնվող օպերայի կլավիրներից մեկի առաջին էջում (կլավիրը տիտղոսաթերթ չունի) սև թանաքով ձեռագիր գրառումը. «Այս օբերան գրուած է Կօկօլի՝ Ռէվիզորի վրայ և վերածած է թրքական կեանքի Յովհաննէս Աճէմեան և անունը տրած է «Արիֆ»»:

«Արիֆի» ներկայացումը հայ երաժշտական իրականության մեջ առաջին դեպքն էր, երբ բեմ էր բարձրանում հայ կոմպոզիտորի օպերան, որը կատարում էին հայ արտիստները: Ըստ էության, սա ոչ միայն հայկական կոմիկական օպերայի ծննդյան օրն էր, այլև նշանավորեց հայ երաժշտական թատրոնի սկզբնավորումը: Ի տարբերություն Չուփաճյանի նախորդ՝ «Արշակ Բ» օպերայի, որը հեղինակի կենդանության օրոք բեմական կյանքի ուղեգիր չստացավ, 1869-ին ներկայացվեց ընդամենը 3 անգամ, «Արիֆի» բեմադրությունն ունեցավ շոնդալից հաջողություն՝ մեծ հոշակ բերելով հեղինակին:

Եվ ահա, ասես արձագանքելով Գ. Ստեփանյանի՝ «Լրաբերում» տպագրված հոդվածում «Արիֆի» ուսումնասիրության անհրաժեշտության վերաբերյալ առաջ քաշած հարցադրմանը, գիտական պարբերականի 2008 թ. 2-րդ համարում տպագրվում է Աննա Ասատրյանի «Տիգրան Չուփաճյանի «Արիֆի խորամանկությունը» կոմիկական օպերայի երաժշտական ոճի որոշ առանձնահատկությունների մասին» հոդվածը: Ոչ միայն ակադեմիական չուփաճյանագիտության, այլև հայ երաժշտագիտության մեջ առաջին անգամ օպերայի ձեռագրերի հիման վրա հեղինակն ուսումնասիրում է օպերան՝ ըստ գործողությունների, անդրադառնում նրա դրամատուրգիական, երաժշտա-ոճական առանձնահատկություններին, կերպարների բնութագրերին՝ կատարելով մի շարք կարևոր եզրահանգումներ: «Չուփաճյանի կոմիկական օպերաների համայնապատկերում,-գրում է Ա.Ասատրյանը, - «Արիֆն» ունի մի կարևոր առանձնահատկություն. այստեղ Չուփաճյանը, ի տարբերություն իր մյուս կոմիկական օպերաների, մեկ կերպարում է համատեղել իր օպերայի թե՛ կոմիկական և թե՛ քնարական հերոսներին: Արիֆի երաժշտական կերպարն առանձնանալու էր Չուփաճյանի կատակերգական հերոսների շարքում իր հուզական լայն դիապազոնով: Նրա բարդ բնութագրի գրավիչ գծերից են սահուն անցումները բուֆոնադից դեպի իսկական, ոչ կատակային լիրիկա: Քնարական հուզականությամբ է առանձնանում նրա երաժշտական բնութագիրը Մերիեմի հետ զուգերգերում: Մինչդեռ ուրախությամբ և հումորով է

լեցուն վարպետորեն գրված Արիֆի N 4 կավատինան առաջին գործողությունից, իսկ հերոսի անմիջականությամբ ու անթաքույց անկեղծությամբ է ապշեցնում առաջին հայացքից խորամանկ ու հնարամիտ Արիֆի N 15 խոստովանությունը երրորդ գործողությունից»¹⁹: Ակնհայտ է ուսումնասիրության գործնական նշանակությունը. հեղինակն առաջ է քաշում օպերայի կլավիրի և պարտիտուրի հրատարակության և մայր հայրենիքում դրա բեմադրության անհրաժեշտության հարցը:

Հայկական առաջին կոմիկական օպերան. Տիգրան Չուխաճյանի «Քյոսե Քեհյա»

«Լրաբերն» անդրադարձել է նաև Տ.Չուխաճյանի կոմիկական երկրորդ՝ ժամանակին մեծ տարածում ստացած, բայց այսօր մեզ անծանոթ «Քյոսե քեհյա» («Ճաղատ տանուտեր») օպերային՝ գրված ըստ 1870-ականների արևմտահայ թատրոնի առաջնակարգ և անփոխարինելի կատակերգակ դերասան Գարեգին Ռշտունու թատերատետրի:

«Լրաբերի» 2004 թ. 4-րդ համարում տպագրվում է Աննա Ասատրյանի «Տիգրան Չուխաճյանի «Քյոսե քեհյա» կոմիկական օպերան» հոդվածը, որտեղ Երևանի Ե. Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի թանգարանում պահպանվող՝ Տ. Չուխաճյանի դիվանում գտնվող «Քյոսե Քեհյայի» ձեռագրերի ուսումնասիրության հիման վրա հեղինակը բացահայտում է օպերայի դրամատուրգիական, երաժշտական, ռեալական առանձնահատկությունները, ներկայացնում օպերայի գլխավոր հերոսների երաժշտական բնութագրերի առանձնահատկությունները: ««Քյոսե քեհյայի» երաժշտական լեզուն, - գրում է Ա. Ասատրյանը, - աչքի է ընկնում պարայնությամբ, պարային (մասնավորապես՝ վալսի) ռիթմերը ներթափանցում են նաև երգամասեր՝ դառնալով հերոսների երաժշտական լեզվի բաղկացուցիչ մասը: Վալսից բացի, Չուխաճյանը կիրառել է պոլկայի և մազուրկայի բնորոշ ռիթմերը: Այսպիսով, «Քյոսե քեհյա» օպերան, որը, անշուշտ, կարելի է դասել համաշխարհային կոմիկական օպերաների հաջողված նմուշների շարքին, հանիրաժի մոռացության մատնված, ավելի քան 120 տարի սպասում է իր բեմելուն մայր հայրենիքում, հեղինակային մտահղացմամբ»²⁰:

¹⁹ Ասատրյան 2008, 207:

²⁰ Ասատրյան 2004, 147:

Հայկական առաջին հեքիաթ-օպերան. Տիգրան Չուխաճյանի «Ձեմիրեն»

«Լրաբերի» էջերում արտացոլվել են նաև հայոց առաջին հեքիաթ-օպերայի՝ «Ձեմիրեն» ուսումնասիրության արդյունքները. 1976 թ. 12-րդ համարում տպագրվել է Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի դասախոս, արվեստագիտության թեկնածու Զառա Տեր-Ղազարյանի «Տ. Չուխաճյանի «Ձեմիրեն» օպերան» հոդվածը:

Նկատելով, որ օպերայի երաժշտությունն օժտված է արտակարգ մեղեդայնությամբ, որին նպաստում է նաև ողջ ստեղծագործության վոկալ մտածողությունը, հեղինակը նշում է, որ օպերայում արևելյանը ձեռք է բերում առաջատար նշանակություն, դառնում գերակշռող, բայց ոչ կոնկրետ հայ կամ թուրք ազգային մշակույթի դրսևորման ձևով, այլ ընդհանրացված, լայն առումով արևելյան երանգի միջոցով, որը եվրոպական երաժշտության մեջ կոչվում է «օրիենտալիզմ»: Սա մի հայացք է արևելյան երաժշտության վրա եվրոպական ընկալման պրիզմայի միջոցով, սակայն մի եվրոպացու, որը ավանդույթներով կապված է Արևելքի հետ, որին ի ծնե հատուկ է երաժշտական արևելյան մտածելակերպը:

«Այսպիսով, - եզրակացնում է Զ. Տեր-Ղազարյանը, - միաձուլելով արևելյան երաժշտության և եվրոպական ժամանակակից օպերային երաժշտության նվաճումները, Չուխաճյանը գրել է մի գործ, որը կարելի է համարել նրա ստեղծագործության քնարական թեմատիկայի իրականացման առավել հաջողված լուծումներից մեկը: Միևնույն ժամանակ, սա մի հետաքրքիր նմուշ է ազգային մշակույթի հողի վրա արևելյան-արևմտյան երաժշտական մշակույթների միաձուլման և այս առումով առաջին երևույթներից մեկը հայ իրականության մեջ»²¹:

Իր ուսումնասիրությունը երաժշտագետը եզրափակում է «Ձեմիրեն» օպերայի՝ հայրենի հողում բեմադրելու անհրաժեշտությամբ:

Տարիներ անց «Լրաբերը» կրկին անդրադարձավ «Ձեմիրենին»:

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ 2009 թ. լույս տեսավ Աննա Ասատրյանի ««Ձեմիրեն». Տիգրան Չուխաճյանի կարապի երգը» մենագրությունը²², որը նվիրված էր Տ. Չուխաճյանի և Տիգրան Գալեմճյանի հեղինակած հայոց անդրանիկ հեքիաթ-օպերայի՝

²¹ Տեր-Ղազարյան 1976, 26:

²² Ասատրյան 2009:

«Զեմիրեի» գիտական ուսումնասիրությանը: Նոտային օրինակներով հագեցած մենագրության մեջ Ա. Ասատրյանը չուխաճյանագիտության մեջ առաջին անգամ ներկայացրել էր «Զեմիրեի» ստեղծման պատմությունն ու համառոտ ուրվագծել օպերայի բեմական ճակատագիրը, լուսաբանել օպերայի թատերատետրի հեղինակ Տ. Գալեմճյանի կյանքն ու գործունեությունը: «Զեմիրեի» հեղինակային ձեռագրերի մանրախույզ ուսումնասիրության հիման վրա նա բացահայտել էր օպերայի դրամատուրգիական և երաժշտական-ոճական առանձնահատկությունները, գիտական շրջանառության մեջ դրել օպերայի լիբրետոյի ռուսերեն տեքստը:

«Լրաբերի» 2010 թ. 12-րդ միացյալ համարում տպագրվեց մենագրության մասին արվեստագիտության թեկնածու, պրոֆեսոր Գայանե Մարգարյանի գրախոսությունը²³:

Չուխաճյանի ստեղծագործության ուսումնասիրության հանրագումարը դարձավ Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ, պետական պատվերի շրջանակներում 2011-ին՝ Տիգրան Չուխաճյանի ծննդյան 175-ամյա հոբելյանին ընդառաջ հրատարակված Ա. Ասատրյանի «Տիգրան Չուխաճյանի երաժշտական թատրոնը» մենագրությունը²⁴, որը կարևոր հանգրվան դարձավ հայ երաժշտական թատրոնի համընդհանուր պատմության ստեղծման ճանապարհին: Աշխատության մեջ համալիր ուսումնասիրվել և արժեքավորվել է Տ. Չուխաճյանի երաժշտական թատրոնը: Մենագրության մասին արվեստագիտության դոկտոր Մարգարիտա Ռուֆսյանի գրախոսականը²⁵ տպագրվեց «Լրաբերի» 2011 թ. 4-րդ համարում:

Եզրակացություններ

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների» գիտական պարբերականը կարևոր ներդրում ունի ակադեմիական երաժշտագիտության՝ մասնավորապես չուխաճյանագիտության ձևավորման, կայացման ու զարգացման գործում: «Լրաբերը», սերտ համագործակցելով երաժշտագիտության գլխավոր կենտրոնի՝ ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի հետ, կանգնեց ակադեմիական չուխաճյանագիտության ակունքներում: Գիտական պարբերականը մի կողմից՝ հրապարակել է Չուխաճյանի ժառանգության, մասնավորապես օպերային արվեստի՝ «Արշակ Բ», «Արիֆի խորամանկութ-

²³ Маргарян 2010, 497-501.

²⁴ Ասատրյան 2011:

²⁵ Рухкян 2011, 297-300.

յունը», «Քյոսե քեչյա» և «Ձեմիրե» օպերաների ուսումնասիրությունների հիմնական արդյունքները, մյուս կողմից՝ գրախոսությունների միջոցով ընթերցողին ծանոթացրել ակադեմիական չուխաճյանագիտության նորույթներին:

Գիտական պարբերականն ամբիոն է տրամադրել ինչպես երաժշտագետներ Զառա Տեր-Ղազարյանին, Մարգարիտա Ռուֆսյանին և Աննա Ասատրյանին, այնպես էլ թատրոնի պատմաբան Գառնիկ Ստեփանյանին և գրականագետ Սամվել Իսկանդարյանին:

Վստահ ենք, որ ապագայում ևս «Լրաբերը», շարունակելով սերտ համագործակցությունը ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի երաժշտագետների հետ, կշարունակի իր «չուխաճյանականը»:

Գրականություն

Ասատրյան Ա. 2006, «Արշակ Բ». հայոց անդրանիկ օպերան, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 268 էջ:

Ասատրյան Ա. 2009, «Ձեմիրե». Տիգրան Չուխաճյանի կարապի երգը, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 176 էջ:

Ասատրյան Ա. 2008, Տիգրան Չուխաճյանի «Արիֆի խորամանկությունը» կոմիկական օպերայի երաժշտական լեզվի որոշ առանձնահատկությունների մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, Երևան, էջ 196-208:

Ասատրյան Ա. 2011, Տիգրան Չուխաճյանի երաժշտական թատրոնը, Երևան, «Գիտություն», 480 էջ:

Ասատրյան Ա. 2004, Տիգրան Չուխաճյանի «Քյոսե քեչյա» օպերան, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 4, Երևան, էջ 133-148:

Գյոդակյան Գ. 1971, Տիգրան Չուխաճյանը և նրա «Արշակ Երկրորդ» օպերան, Երևան, «Հայաստան», 48 էջ:

Իսկանդարյան Ս. 1986, Ե՛րբ և որտե՛ղ է գրվել «Արշակ Բ» օպերան, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 4, Երևան, էջ 38-41:

Մուրադյան Մ. 1970, Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարակզբում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 605 էջ:

Ստեփանյան Գ. 1972, «Արշակ Բ» օպերայի ստեղծագործական պատմության մի քանի հարցեր, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 8, Երևան, էջ 12-23:

Ստեփանյան Գ. 1957, Տիգրան Չուխաճյանի մի անհայտ օպերայի մասին, Սովետական արվեստ, N 2, էջ 49-50:

- Տեր-Ղազարյան Ջ. 1976, Տ. Չուխաճյանի «Ջեմիրե» օպերան, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 12, Երևան, էջ 22-26:
- Геодакян Г. 1971, Тигран Чухаджян и его опера «Аршак Второй», Ереван, «Айастан», 48 с.
- Маргарян Г. 2010, Աննա Ասատրյան, «Ջեմիրե». Տիգրան Չուխաճյանի կարապի երգը, 2009, 174 էջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1-2, Երևան, էջ 497-501:
- Рухкян М. 2007, Оптимизм науки, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, Երևան, էջ 265-269:
- Рухкян М. 2011, Աննա Ասատրյան, Տիգրան Չուխաճյանի երաժշտական թատրոնը, 480 էջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 4, Երևան, էջ 297-300:
- Тигранов Г. 1956, Армянский музыкальный театр, т. 1, Ереван, Арм. Гос. Издат., с. 131-174.
- Tuglaci P. 1986, Turkish Bands of Past and Present, Istanbul, "Cem Yayınevi", 248 p.

**ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ԼՐԱԲԵՐԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ.
ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ՉՈՒՒՆԱՃՅԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ
ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ**

Աննա Ասատրյան

Ամփոփում

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների» գիտական պարբերականը կարևոր ներդրում ունի ակադեմիական երաժշտագիտության՝ մասնավորապես չուխաճյանագիտության ձևավորման, կայացման ու զարգացման գործում: «Լրաբերը», սերտ համագործակցելով երաժշտագիտության գլխավոր կենտրոնի՝ ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի հետ՝ կանգնեց ակադեմիական չուխաճյանագիտության ակունքներում: Գիտական պարբերականը մի կողմից՝ հրապարակել է Չուխաճյանի ժառանգության, մասնավորապես օպերային արվեստի՝ «Արշակ Բ», «Արիֆի խորամանկությունը», «Քյոսե քեյա» և «Ջեմիրե» օպերաների ուսումնասիրությունների հիմնական արդյունքները, մյուս կողմից՝ գրախոսությունների միջոցով ընթերցողին ծանոթացրել ակադեմիական չուխաճյանագիտության նորոյթներին:

Գիտական պարբերականը ամբիոն է տրամադրել ինչպես երաժշտա-

գետներ Զառա Տեր-Ղազարյանին, Մարգարիտա Ռուֆսյանին և Աննա Ասատրյանին, այնպես էլ թատրոնի պատմաբան Գառնիկ Ստեփանյանին և գրականագետ Սամվել Իսկանդարյանին:

Պրոպագանդելով հայ մշակույթը և ընթերցող լսարանին հաղորդելով երաժշտագիտության բնագավառի նվաճումները՝ որ ապագայում ևս «Լրաբերը», շարունակելով սերտ համագործակցությունը ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի երաժշտագետների հետ, կշարունակի իր «չուփածյանականը»:

Բանալի բառեր՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ակադեմիական չուփածյանագիտություն, Զառա Տեր-Ղազարյան, Մարգարիտա Ռուֆսյան, Աննա Ասատրյան, Գառնիկ Ստեփանյան, Սամվել Իսկանդարյան:

ВОПРОСЫ МУЗЫКОВЕДЕНИЯ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «ВЕСТНИК»: ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО ЧУХАДЖЯНОВЕДЕНИЯ

Анна Асатрян

Резюме

Журнал «Вестник общественных наук» внес весомый вклад в академическое музыковедение, в частности, в формирование, становление и развитие чухаджяноведения. «Вестник», в тесном сотрудничестве с главным центром музыковедения – с Институтом искусств НАН РА, стоял у истоков академического чухаджяноведения.

На страницах «Вестника» были опубликованы результаты исследований творческого, в частности, оперного наследия Чухаджяна, в том числе опер «Аршак Второй», «Ариф», «Кесе кехва» и «Земирэ». С другой стороны – с помощью рецензий журнал знакомил своих читателей с новинками академического чухаджяноведения.

Пропагандируя армянскую культуру и приобщая читательскую аудиторию к достижениям в сфере музыковедения, «Вестник» предоставил трибуну как музыковедам – Заре Тер-Казарян, Маргарите Рухкян и Анне Асатрян, так и театроведу Гарнику Степаняну и литературоведу Самвелу Искандаряну.

Ключевые слова – «Вестник общественных наук», академическое чухаджяноведение, Зара Тер-Казарян, Маргарита Рухкян, Анна Асатрян, Гарник Степанян, Самвел Искандарян.

**ISSUES OF MUSICOLOGY ON THE PAGES OF THE "HERALD":
FORMATION AND DEVELOPMENT OF ACADEMIC TCHOUHADJIAN STUDIES**

Anna Asatryan

Abstract

The "Lraber hasarakakan gitutyunneri [Journal of Social Sciences]" scholarly periodical has significantly contributed to the academic musicology, in particular, to the emergence, formation and progress of Tchouhadjian Studies. In close collaboration with the main center of musicology – NAS RA Institute of Arts, the "Lraber" became one of the pioneers of academic Tchouhadjian Studies. The scholarly periodical published the major outcomes of researches on Tchouhadjian's legacy – his operas "Arshak II", "Arif's Deception", "Qyose Qehya" and "Zemireh", on the one hand, and reviews – to familiarize the reader with the novelties in academic Tchouhadjian Studies.

While promoting Armenian culture and introducing the readership to the achievements in the field of musicology, the scholarly periodical provided space to the musicologists Zara Ter-Ghazaryan, Margarita Rukhkyan and Anna Asatryan, the theater historian Garnik Stepanyan and literary critic Samvel Iskandaryan.

We are confident that the "Lraber", by continuing close collaboration with the musicologists of NAS RA Institute of Arts, will proceed with its "Tchouhadjianiana".

Key words – "Herald of Social Sciences", Academic Tchouhadjian Studies, Zara Ter-Ghazaryan, Margarita Rukhkyan, Anna Asatryan, Garnik Stepanyan, Samvel Iskandaryan.

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԶԱՐԴԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ (XVIII-XX ԴԴ.)

Աստղիկ Իսրայելյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
Հայաստանի պատմության թանգարան
ՀՀ, Երևան, Հանրապետության հրապարակ, 4
Էլ. հասցե՝ astghikisraelian@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 04.11.2020, գրախոսվել է 27.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-266

Ներածություն

Զարդերն էական դեր են կատարում մշակույթի, հատկապես դեկորատիվ արվեստի ուսումնասիրության համար, ցույց են տալիս ազգային գեղագիտական ընկալումները, զգացողությունը, ճաշակն ու ոճը: Դրանց նախշերի և մասերի չափերի հարաբերությունները համեմատելի են ճարտարապետական շինությունների համամասնությունների հետ, որոնց ցանկացած խախտում ակներև է ու անցանկալի, քանի որ գեղեցիկի չափանիշն առաջին հերթին հենց այդ չափերի ներդաշնակությունն է:

Գրավոր աղբյուրներից բացի, զարդերի կարևորության ծանրակշիռ վկայություններ են քարե կուռքերի վրա քանդակված և նույնիսկ XIX-XX դդ. կավե աղամանների վրա պատկերված գլխի ու կրծքի զարդերը:

Հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված ոսկերչական գործիքներն ու արտադրանքը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի տարածքում բրոնզի դարաշրջանում ոսկերչությունն արդեն զարգացած էր, և կիրառվում էին հայտնի գրեթե բոլոր պատրաստման եղանակները¹: Հնագույն ժամանակներից ի վեր կանայք և տղամարդիկ օգտագործում էին վարսակալներ, հերազարդեր, ականջօղեր, մանյակներ, մատանիներ, ճարմանդներ, զարդասեղներ, կախիկներ, կոճակներ, շղթաներ և այլն: Բացի զարդերի գործնական և գեղագիտական արժեքից, առանձին ուսումնասիրության արժանի նյութ են դրանց տարաբնույթ կիրառություններն ու խորհրդանշական իմաստները:

¹ Դևեջյան 1966, 100:

Զարդեր կրելու սովորույթներն ու ավանդույթները

Դարերի ընթացքում զարդեր էին կրում բոլոր խավերի ու տարիքի մարդիկ՝ քրմերը, ցեղապետները, թագավորները, թագուհիները, պալատականները, ազնվականները, զինվորականները, եկեղեցականները, մեծահասակներն ու երեխաները, չամուսնացածներն ու ամուսնացածները: Բայց հասարակության ամեն մի խումբ որոշակի տեսակի զարդեր կրելու իրավունք ուներ, որը ժառանգաբար անցնում էր հորից որդի²: Զարդերը տարբերվում են ըստ կրողների սեռի և տարիքի պատկանելության:

Ուշագրավ է, որ միջնադարում բոլորը չէ, որ խրախուսել են զարդ կրելը, ինչպես Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը (478-490): Նա գրում է. «Եթե գովելի չէ տան մեջ զարդարվելը, ապա որքա՛ն առավել՝ ի տես բոլորի պճնվելը»³: Բայց փաստ է, որ երբեք զարդեր կրելու սովորույթը չի ընդհատվել: V դ. պատմիչ Ղազար Փարպեցին արժեքավոր մետաղների ու քարերի մասին գրում է. «...ամեն ինչով լի դաշտերը... հմտորեն խուզարկող աշխատավորներին ցույց են տալիս երկրի տակ ծածկված գանձերը... ոսկին ու պղինձը, երկաթն ու պատվական քարերը, որոնք ընկնելով արհեստավորների ձեռքը, թագավորներին զուգում են գեղեցկատեսիլ զարդերով ու բանվածքներով, ինչպիսին են խույրերի, թագերի ու հանդերձների վրա ընդելուզված ոսկեհուռ պաճուճանքները»⁴: Ազաթանգեղոսը արժևորում է զարդերը. «Իսկ հոգևոր արժեքների վեհությունը, որ աստվածասերների համար մեծություն է, նման է թանկագին մարգարիտի... կամ Հնդկաց աշխարհից բերված թանկագին քարերի /նման/, որոնք վայելուչ զարդով, խույրով ու պսակով զարդարում են թագավորին.. Իսկ սրանց լույսի ճաճանչը... ոչ միայն թագավորի գլուխն է զարդարում... այլև...ամենքին է գոհացնում, մխիթարում, բժշկում, թագավորներին շքեղացնում է փողփողուն վերջավորությամբ արտախույր պսակի նման, աղքատներին ճոխացնում է, թոթափում, բարձրացնում աղբակույտից և հավասարեցնում իշխաններին, ինչպես նաև երկիրը լցնում է օրհնությամբ, իսկ տարին բոլոր՝ քաղցրությամբ»⁵: XIII դ. Հեթում թագավորը (1213-1270), խոսելով Հնդկաստանի և Կիլիկյան Հայաստանի առևտրական կապերի և

² Հացունի 1923, 122-141:

³ Մանդակունի 2008, Դ, 28, 1175, Թ, 32, 1199: Աշխարհաբար թարգմանությունը՝ Մարթա Արաբյանի www.gratun.org/source.php?sid=2536

⁴ Փարպեցի 1982, 23:

⁵ Ազաթանգեղոս 1977, 25:

Հնդկաստանից ոսկի ու թանկարժեք քարեր բերելու մասին, նկարագրում է Ցեյլոնի թանկարժեք քարերը⁶: Չինաստանից նույնպես քարեր էին բերում Կիլիկիա և այնտեղից Ղրիմ, Հարավային Ռուսաստան և Արևմտյան Եվրոպա էին արտահանում Կիլիկիայի արհեստավորների սարքած ոսկյա և արծաթյա առարկաները⁷:

Ամենուրեք զարդեր կրելու սովորույթը կապված էր անձի դերի հետ տվյալ հասարակությունում: Այս առումով բնութագրական է Մարկո Պոլոյի հետևյալ նկարագիրը. «...Մալաբարի... բնակիչները միշտ մերկ են ման գալիս... և թագավորն է մյուս բոլորի նման... Բայց նրա բարձր դիրքը դրսևորվում է տարբեր զարդերով, օրինակ, վզնոցով՝ ընդելուզված թանկարժեք քարերով՝ զմրուխտներով և սուտակներով, որոնք մեծ գումար արժեն: Նրա վզի շուրջը փաթաթված է գեղեցիկ մետաքսե քուղ, որն իջնում է մինչև կուրծքը, ունի 104 խոշոր մարգարիտ և սուտակ... Արիան ամեն ձեռքին մի ոսկե ապարանջան ունի՝ զարդարված մարգարտով և թանկարժեք ակներով, ոտքերին՝ երեք մասերում ոսկե ժապավեններ՝ զարդարված ճիշտ նույն ձևով և վերջապես ոտքերի ու ձեռքերի մատներին մատանիներ՝ չափազանց թանկ արժողությամբ»⁸:

Նյութերի նշանակությունը

Առանձնահատուկ գաղափարական արժեք ունեն այն նյութերը, որոնցից պատրաստվում են զարդերը. օրինակ՝ «...Հայ միջնադարը քաջ ծանոթ էր անտիկ աշխարհում մշակված մետաղների հիերարխիային, ուր յոթ մետաղները համապատասխանում էին յոթ մոլորակներին և շաբաթվա յոթ օրերին: Եվ եթե այլմիական ձեռագրերում ոսկին գաղտնագրվում է որպես արև և կիրակի, արծաթը՝ լուսին և երկուշաբթի... ապա ըստ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի», ոսկու հանքերը բացառապես պատկանում էին արքային, իսկ արծաթի հանքերը՝ թագուհուն... Այսպիսով, ոսկին ու արծաթը համադրվելով տիեզերական (արև, լուսին), հասարակական (թագավոր, թագուհի) և ժամանակային (կիրակի, երկուշաբթի) հիերարխիաների ամենավերին սանդղակների հետ, ցուցադրում են այն կարգավորող-կազմակերպիչ ներուժը, որ դեռ կրում էին միջին դարերում...

⁶ Абрамян 1958, 171.

⁷ Տեր-Ղևոնդյան 1963, 83:

⁸ Поло 1873, 208.

ոսկե և արծաթե իրերի «զարդ» անվանումն իր հիմքում ունի «արդ» արմատը, որի նախնական իմաստն է «ձև, կարգավորություն, սարք»⁹:

Հայկական զարդերը պատրաստելիս դարերի ընթացքում քարերից օգտագործել են գազաթ, սարդիոն, փիրուզ, լեռնային բյուրեղ, օնիքս, նեֆրիտ, ագաթ, քաղկեդոն, սարդեր, ամետիստ, վանակատ, նոնաքար, լազուրիտ, ծիածանաքար, սուտակ, զմրուխտ, շափյուղ, ավմաստ, ադամանդ, ինչպես նաև մարգարիտ, սաթ, մարջան, փղոսկր, սադափ, փայտի ընտիր տեսակներ և այլն¹⁰: Հայերի հավատալիքներում թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերին, սաթին, մարգարտին, սադափին, մարջանին և սուրբ ծառերի փայտերին տրվել են տարբեր հիվանդություններ բուժելու, մխիթարելու, սթափեցնելու, հանգստացնելու, երջանկություն, հաջողություն բերելու, չարից պաշտպանելու և այլ բարեբեր հատկություններ¹¹: Գույները ևս կարևոր էին և, քարերից բացի, զարդերում օգտագործվում էին գունավոր արհեստական ակերն ու ուլունքները¹²:

Զարդերի տեսակները և կրելու ձևերը

XVIII-XX դդ. զարդերը հայկական ազգային հագուստի անբաժան մասն են եղել՝ օգտագործվելով որպես վզնոց, կրծքազարդ, մատանի, ապարանջան, քթի օղ, ականջի օղ և կարվելով կամ ամրացվելով գլխի հարդարանքին, թևքերին, զգեստի քղանցքների ճեղքերին և այլն: Ինչպես հագուստը, այնպես էլ զարդերն էին ոճով տարբերվում առանձին տարածաշրջաններում:

Կանայք զարդեր էին կրում հատուկ առիթներով և առօրյայում՝ նույնիսկ աշխատելիս. «Քաղհան անողի երգում» կարդում ենք՝ «Ճիտս են գցել իմ վզնոցը/Թող կտրի սրտիս խոցը./Էրնեկ կտամ էն օրին./Եարս մտնու իմ ծոցը»¹³: Հատուկ առիթների դեպքում զարդերի թիվը բազմապատկվում էր: Այսպես՝ «Սիվրիհիսարցի կինը կը սիրէ... հրապուրիչ երեւնալը... Աղջիկները... եթե հարսանիքի, նշանտուքի, բաղնիքի... պիտի երթան... կը հագուին անելի զարդարուն եւ շքեղ... վզերէն սկսեալ մինչեւ լանջքին վրայ կը կախեն մարգարիտներու եւ... ոսկիներու շարքեր, ականջնին կը կախեն օղեր որոց շղթաները... ուսերէն վար իջնելով կը գգունեն

⁹ Պետրոսյան, Քալանթարյան, Առաքելյան, Ավետիսյան 2007, 61:

¹⁰ Զարդերում օգտագործվող Հայաստանի քարերի մասին տե՛ս Сейранян 1987:

¹¹ Իսրայելյան 1979, 80-88, Исраелян 1981, 83-102:

¹² Իսրայելյան 2017, 125-142:

¹³ Լալայեան 1904, 69:

լանջքին ոսկիներու եւ մարգարիտներու շարքերն. իսկ թելի զարդերն են... ոսկի *ճեպէ* (ապարանջանի տեսակ մը), արծաթ ապարանջան, եւ *հալալ*¹⁴... մատերն ալ կ'անցընեն ոսկիէ կամ արծաթէ մատանիներ»¹⁵:

XIX դ. Կիլիկիայում աղջիկների ֆեսի գագաթին արծաթե *թաս* էր ամրանում: Կանայք ոսկեդրամներ, մարջաններով արծաթե ծուպեր էին կրում, քունքազարդեր, մազերի ծայրին՝ արծաթե ուլունքներ, թևերին՝ ոսկե կամ արծաթե ապարանջաններ, գլխազարդերից ծնոտի տակով անցնող արծաթե շղթա՝ ներքևից շարված ոսկիներով, իսկ գոտու առջևի մասում «մաշալահ»¹⁶ կոչված արծաթե եռանկյունի՝ շուրջը ոսկե դրամներով, օղեր, հմայիլ, արծաթե կամ ոսկե դրամներով մանյակ, ուլունքներ և այլն¹⁷: *Մաշալահը* և *հմայիլը* հմայական պահպանակներ են:

Ըստ Ա. Ալպոյաճյանի, Եվդոկիայում, բացի այս զարդերից, ընդունված էին «...մարգարիտե կաժ, ոսկի ժամացոյց և շղթայ, գիլ կոչուած ոսկեայ զարդ մը որ վիզէն կը ձգուի և կուրծին վրայ կը տարածուի, և ադամանդեայ ...նորածե զարդեր... Սովորական մանեակներէն զատ, կիները կը կրէին... աւելի թանկարժէք զարդեր ալ, որոնք մինչեւ մէջքները եւ նոյնիսկ աւելի վար կ'իջնէին: Անոնք մարգարտէ, ոսկեդրամներէ եւ ոսկիի զանակներէ կամ... այնպիսի թերթիկներէ շինուած են, որ լոյսը կը ցոլացնեն զանազան ուղղութիւններով... եթէ էսնաֆի»¹⁸ կիները ուրիշ զարդեղէններու մեծ մասը չունենային, անպատճառ ոսկի շարոցը կ'ունենային... հարուստ կիները շատ կը սիրէն, հանդիսաւոր օրերու, թանկարժէք ադամանդեայ զարդեղէններ կրել, որոնք աւելի մահիկի, ծաղիկի և այլն ձեւով շինուած են և մազերուն մէջ կը դրուին... կնոջ մը ամէնէն անբաժանելի առարկաներէն մէկը ձեռքի հայելին է, զոր ոչ միայն տան մէջ կը գործածէ, այլ և երբ բաղնիք կ'երթայ կամ նոյնիսկ պտոյտի»: Ալպոյաճյանը նշում է նաև. «Միակ պճեղի (ոտքի) ապարանջանը, զոր Վան Լէննէփ Թոգատի մէջ տեսած է, արծաթէ շղթայ մըն էր, որ մանուկի մը պճեղին շուրջը անցուած էր և որմէ 9 կամ 10 զանգակիկներ կախուած էին... մանուկներուն ոտքը կ'անցնէին երբ ոտքի ելլելու վրայ էին կամ նոր կը

¹⁴ Հալալ՝ ձեռքի ապարանջան սուտ քարով (թանկագին քարի տեսք ունեցող հասարակ քարով) շինված: Մալխասեանց 1944, 10:

¹⁵ Ն.Տ.Ն. 1899, 744-745:

¹⁶ Նշանակում է՝ *Ասործո կամքով*:

¹⁷ Ս.Դ. 1899, 137-138:

¹⁸ էսնաֆ՝ արիեստավոր: Հմմտ. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2002, 29:

քալին: Զանգակիկներու հնչինին հետեւելով, զբաղած մայրը կամ քոյրը, մանուկին ուր գտնուիլը կը գիտնայ, հետեւաբար անդադար անոր վրայ հսկելու հոգէն կ'ազատի: Վան Լէննէփ կը խորհէր որ այլ ժողովուրդներ կրնային օրինակել այս սովորութիւնը»¹⁹:

Ջավախքում աղջիկները ծամերի ծայրերին գույնզգույն ուլունքներ էին ամրացնում: Գլուխը ծածկում էին կարմիր, երկար թելափնջով գլխարկով, որին կարված մարգարտաշարերի ծայրերին ոսկեդրամներ կային, մեջտեղում՝ խոշոր ոսկեդրամ: Մեծահասակներն այս դրամը չէին դնում: Ճակատի երկայնքով կարվում էր կտուցը²⁰: Աղջիկները և մատաղահաս կանայք վզին կրում էին մի կամ մի քանի շարք ոսկիներ, ականջօղեր, ոսկե ապարանջաններ, մատանիներ: Աղքատները կեղծ մարգարիտներ և ոսկեգույն մետաղէ փուլեր էին օգտագործում²¹:

Բուլանըխի կանայք կրում էին գագաթին արծաթե թասով գլխարկ, ոսկեդրամներով ճակատազարդ, քունքակախիկներ, սրտանոցի երկու կողմերից կախվող արծաթե *շմշաներ*²², գոտի, ուլունքներ, արծաթյա մահիկով վզնոց, թևերին՝ *բազպան* և «քամակին՝ *մառթալ* (վահան)՝ փոքրիկ բարձիկներ վրանին արծաթ դրամներ կարված», դաստակներին *ապարանջան*, քթին՝ ոսկե կամ արծաթե քթօղ, ականջներին՝ *գինդեր*. «և սոցանով չբավականանալով՝ մեծ մասը ճակատի մեջտեղը լեղակագույն թանաքով *կտիսեն* (կիտված): Բոլոր հասակի կանայք ոտքերին մանր ուլունքների շարան էին կապում»²³: Ալաշկերտցի²⁴ և համշենցի կանայք նույնպես ոտքերին ուլունքներ էին կրում²⁵:

Զարդերի դերը նշանադրության և պսակադրության ծեսերում

Ինչպես հնում, այնպես էլ XVIII-XX դդ. որոշակիորեն իմաստավորված էր թե ո՛վ, ինչպե՛ս և ե՛րբ էր կրում, ստանում կամ նվիրում զար-

¹⁹ Ալպոյաճեան 1952, 1475, Van Lennep 1870, 236-240:

²⁰ Կտուց՝ կանանց գլխի զարդ մի քունքից մինչև մյուս քունքը. մարգարիտներով ու ոսկու ձողիկներով կարած ժապավեն, որի ներքևից խիտ առ խիտ, շարված են մանր ոսկի տաճկական դրամներ: Մալխասեանց 1944, 498:

²¹ Լալայեան 1896, 228-229:

²² Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող այս զարդերը, որ ձեռք են բերվել Բիթլիսի և Վանի նահանգներից գաղթած բնակիչներից, կոչվում են «շամշիկ»:

²³ Բենսէ 1899, 46:

²⁴ Լալայան 1931, 178:

²⁵ Բաբգէն վարդապետ 1899, 654:

դերը: Այդ ամենի հիմքում ընկած են հաճույքի, հրճվանքի, հոգեկան բավարարության զգացողությունները: Եվ հենց դա է պատճառը, որ զարդարվելը պարտադիր է տոների ու հատկապես ամուսնական ծիսական բոլոր արարողություններում, որտեղ դրանք և՛ գաղափարական իմաստ են կրում, և՛ նյութական արժեք ունեն:

Մալաթիայի հարսները, ըստ Ալպոյաճյանի՝ «...նշանտուքի եւ խնամիտեսի երթալու ատեն ընծայ տարուած զարդոսկիները... լաթի մը վրայ կարուած ճակատէն կ'երկարէին... մինչեւ ականջները եւ վար կ'իջնէին կզակին երկարութեամբ, որոնք հարսին անհատական ստացուացքն էին եւ էին անձեռնմխելի»: Եթե աղջիկը նշանադրության ժամանակ իր ստացած զարդերը չկրեր, կանարգեր նվիրատուներին, կամ դա կ'նշանակեր, որ չի հավանել իր նշանածին ու չի կամենում ամուսնանալ նրա հետ: Այստեղ աղջկա մոր տնից ստացվող օժիտի մեջ պարտադիր էին զույգ ոսկե կամ արծաթե ապարանջանները, մանյակը, իսկ կեսրոջ տնից՝ «20-60 հատ էճնաս ոսկի... ՀԻԼԱԼՊԱՇԸ ըսուած եռանկիւնածեւ եւ շղթայակիր զարդ, 1 զույգ ոսկի կամ արծաթ օղ...»²⁶: Որպես ամուսնության խորհրդանիշ՝ նշանի մատանին կապվում էր *բախտավորության* գաղափարի հետ²⁷, ինչպես Հնդակաստանում՝ ապարանջանները²⁸:

Զարդերի մատուցման ձևն արդեն իսկ ցույց է տալիս սրանց արժևորումը: Վահան վարդապետը նշում է՝ «Նշանտուքի արարողութիւնն ըստ հին Մաշտոցի ժամուն մէջ կը կատարուի... Գիտելի է, զի նշանն է սկզբին պսակի՝ զի զոր օրինակ ծառն նախ ծաղկի եւ ապա պտղաբերէ, նոյնպէս փեսայն ու հարսն նախկին նշանն են եւ ապա պտղաբերին պսական... եւ նստուցանեն... հանդէպ միմյանց... եւ զիցեն ի վերայ սկտեղ առաջի փեսային զնշանսն, այսինքն են մատանի, ապարանջան, զինդ եւ կարմիր շար եւ քող: Մատանի եղեալ ի չորրորդ մատն (որ ունի զերակ սրտին), ցուցանէ թէ հարսն սրտիւ հաւանեցաւ փեսային, ապարանջանն ի ձեռն՝ ցուցանէ թէ ձեռքն կապեցաւ ի հնազանդութիւն առն, զինդն ցուցանէ թէ ականջօքն լուաւ եւ մտօքն հաւանեցաւ, կարմիր շարն եւ քողն նշանակ են, թէ ճշմարտապէս հարսնացաւ մանկան, որում նշանեցաւ, եւ առնու քահանայն զօրինութեան բաժակն ի ձեռն եւ օրինէ...»²⁹:

²⁶ Ալպոյաճեան 1961, 1100, 1112, 1118:

²⁷ Շագոյան 2011, 71, 80, 98-99:

²⁸ Гусева 1982, 176.

²⁹ Տէր-Մինասեան 1893, ԿԷ:

Նոր նախիջևանում տղայի ծնողները և մտերիմները գնում էին աղջկա տուն «նշանտօք» և մատանի դնում աղջկա մատը: Աղջկա տնից փոխադարձ մատանի էին ուղարկում փեսային՝ նույն օրը խնամիների ձեռքով կամ նշանադրությունից հետո՝ մեծ տոներից մեկի ժամանակ³⁰: Այժմ մատանին աղջկա տանը զոքանչն է դնում փեսայի մատը³¹:

Վասպուրականում որպես *նշանօրհներ* փեսացուի ծխատեր քահանան կրոնական առաջնորդին էր տալիս փեսացուի ծնողներից ստացած արծաթե տուփի մեջ դրված մատանին: Առաջնորդն օրհնում էր, հանձնում հարսնացուի քահանային, որն այն տալիս էր հարսնացուի ծնողներին³²: Վարանդայում Ծաղկազարդին տղայի մայրը կամ ազգականուհին եկեղեցում Ծաղկազարդի ծառի մոմերից մի խաչածն մոմ էր վառում և, արծաթե մատանին վրան անցկացնելով, լուռ դնում էր աղջկա ձեռքը³³, իսկ նշանադրության օրը տղայի տանը մի խնձոր էին բերում, մեջն արծաթե կամ ոսկե մատանի ու մի քանի աբասի խրած: Քահանան վերցնում էր, շնորհավորում, մի աբասի էլ ինքն էր մեջը խրում և տալիս մյուս ներկաներին, որոնք նույնպես շնորհավորում և դրամներ էին խրում խնձորի մեջ, հետո այն, մյուս նվերների հետ, աղջկա տուն էին տանում: Երբ նշանված տղան գաղտնի գնում էր աղջկա տուն, կրկին մատանի էր նվիրում նրան: Նշանադրությունից հետո էլ տղայի բարեկամները գնում էին շնորհավորելու աղջկա ծնողներին և տարբեր ընծաներ ու հատկապես մատանիներ էին նվիրում հարսնացուին³⁴: Վայոց Ձորում նշանադրության օրհնված մատանին զցում էին գինու բաժակի մեջ և մատուցում աղջկան. նա գինին խմում էր ու մատանին դնում աջ ձեռքի միջնամատին, հավատալով, որ այդ մատի երակները միացած են սրտի երակներին, հետևապես՝ սրտանց կսիրեր ամուսնուն³⁵, ինչպես չորրորդ մատի մասին նշում է Վահան Վարդապետը: Եվդոկիայում տղան, որպես *նշան*, իր հարսանացուին նվիրում էր ոսկե ժամացույց, շղթա, ոսկե ապարանջան կամ ադամանդե օղեր: Մյուսները մեկական ոսկի էին նվիրում: Նշանի մատանիները հարսնացուի և փեսացուի մատներն էր դնում քահանան աղջկա տանը³⁶: Ռոդոսթոյի

³⁰ Շահագիզ 1901, 81-82:

³¹ ԴԱՆ, Ղափան 1985, 3:

³² Լալայեան 1910, 147-148:

³³ Լալայեան 1897, 114-115:

³⁴ Լալայեան 1897, 121-122, 124:

³⁵ Լալայեան 1906, 147:

³⁶ Ալպոյաճեան 1952, 1501-1503:

հայերը... երբ հարսանիքի օրերը մոտենում էին, փեսացուի կողմից հարսին էին տանում ապարանջան, օղեր, մատանի և այլն³⁷: Ջավախքում նշանված աղջկա և տղայի ընտանիքները տոներին միմյանց «փայ» էին ուղարկում: Աղջկա տարբեր նվերներից էր թել պանիրը՝ հյուսված և ծայրին մի ոսկի կապված՝ «որ հարսի մազերն երկար լինի և մինչև սպիտակելը ամուսնու հետ միասին ոսկի օրեր անցնեն»³⁸: Քեսապում, երբ հարսը մտնում էր տղայի տուն, կեսուրն ու ազգական կանայք նրան նվիրում էին սանրեր, ծամկալներ, ոսկե, արծաթե ապարանջաններ, վզնոցներ, օղեր, ճարմանդներ, ճակատակալներ և այլն³⁹:

Ինչպես նշում է Ա. Ալպոյաճյանը, օժիտի զարդերն ի ցույց էին դրվում թե՛ պսակադրության ծեսի ժամանակ, թե՛ դրանից առաջ. «Ամուսնանալու տարիքի հասած աղջիկներ, մասնաւոր պարագաներու մէջ, կը կրէին բոլոր... գոհարեղէնները, զոր իբր դրամօժիտ պիտի տանէին իրենց հետ...»⁴⁰ ...Երբ... փեսացուին մայրը, մօրաքոյրերն ու հօրաքոյրերը պաշտօնական այցելութեան կ'երթային իրենց ընտրած աղջկան տունը... Աղջիկը իր ամէնէն գեղեցիկ հագուստները հագած և զարդարուած բոլոր այն գոհարեղէններով և զարդերով, որ իր ամուսնական օժիտը պիտի կազմէին, կը ներկայանար և այցելու կիներուն ձեռքերը կը համբուրէր, յետոյ սիկար, անուշեղէնով օղի և սուրճ կը հրամցնէր...»⁴¹:

Բուլանըխում օժիտի զարդերից էին վզնոց-կրծքազարդը, գլխի թասը, քունքազարդերը՝ ոսկիներով, շամշիկները, զույգ ապարանջանը, գոտին⁴²: Այստեղ, երբ աղջկան *ուզեխս* դրական պատասխան էին ստանում, նրան նվիրում էին մատանի, գլխի թաս, շամշիկներ, զույգ ապարանջան, այլ զարդեր, և դա կոչվում էր *նշան* (հարսի)⁴³:

Հարսանեկան ծեսից հետո հարսը կրկին զարդեր էր ստանում: Օրինակ՝ «Պսակի յոթ օրից հետո նորահարսն առաջին անգամ ավլում է սենյակը և այդ միջոցին մի դրամ կամ զարդ դնում են դռան ետևը, որպեսզի

³⁷ Քիրազեան 1899, 165:

³⁸ Լալայեան 1896, 244:

³⁹ Չոլաքեան 2016, 227:

⁴⁰ Ալպոյաճեան 1952, 1475:

⁴¹ Ալպոյաճեան 1952, 1499-1500:

⁴² Բենսէ 1899, 101: Օժիտի զարդերի մասին տե՛ս նաև Շահագիզ 1901, 90:

⁴³ Բենսէ 1899, 93: Ապարանջաններն ամենուրեք կրում էին երկու ձեռքին:

նա վերցնի»⁴⁴: Պսակվելուց հետո տոներին հայրական տուն դարձ գնալիս «կեսրանքը նոր հանդերձներ են կարում, իսկ հարանքը՝ զարդ ընծայում»⁴⁵:

Զարդերի ձևերն ու նախշերը

Արևմտյան Հայաստանում տարածված էին զույգ *շամշիկները*, որոնք հիշատակում է Բենսեն: Սրանք կոչվում են նաև «սրտի կաքավ», քանի որ կրծքին էին կրում, իսկ «կաքավ»՝ քանի որ խորհրդանշում էին այդ թռչունը: *Կաքավներն* ունեն շրջանաձև գլուխ, նշաձև մարմին և կախիկներ՝ *նորեր* կամ իրական կաքավների պատկերներով սկավառակներ: Սրանց կապակցությամբ տեղին է հիշատակել Հովհաննես Թումանյանի «Կաքավի գովքը»՝ գրված 1907 թ. «Վանեցոց երգ կաքավու»⁴⁶ ժողովրդական երգի հիման վրա, որը նաև Կոմիտասի ամենատարածված երգերից է: Այս զարդն իր գեղեցկությամբ և ոգեղինությամբ ներդաշնակ է երգին ու, հատկապես, վերջին տան բովանդակությանը՝ «Երբ կրկանգնես մամռոտ քարին, // Սաղմոս կասես ծաղիկներին, // Սարեր ձորեր զվարթ կանես, // Դարդի ծովեն սիրտս կըհանես. // Սիրունիկ, սիրունիկ, // Նախշուն կաքավիկ»⁴⁷:

Ժողովրդական պատկերացումներում կաքավի նկատմամբ առանձնահատուկ վերաբերմունքն արտահայտվում էր նաև հարսանեկան ծեսում, երբ փեսացուի ընկերները «նուրձ» էին սարքում, այն է՝ կլոր տախտակին 4-5 փայտե *կաքավներ* էին տեղադրում, զարդարում խնձորով, նռով և այլն⁴⁸:

Նախկինում գլխազարդերի գործածությունը կախված էր մազերի սանրվածքից, գլխի հարդարման ձևից և գլխարկից: Օրինակ՝ Սյունիք-Արցախի գլխի զարդերից էին ճակատազարդ-դրամաշարը, արծաթյա գնդիկներով քունքազարդը և կեռազարդերը (շղթաներով միացած, զուգաթելով կամ սևադազարդ մասերով), որոնք քունքերի մոտից, գլխի հետևով ձգվում էին դեպի գագաթը և խաչաձևվելով ամրացվում գլխաշորին⁴⁹: Վասպուրականի աղջիկները ծամերին արծաթե *ծամքաղ* էին

⁴⁴ Լալայեան 1916, 173:

⁴⁵ Լալայեան 1910, 162:

⁴⁶ Ռամկական երգեր, Վանեցոց երգ կաքավու 1850, 230:

⁴⁷ Թումանյան 1969, 182, 430: Կաքավի մասին նաև ավանդություններ կան, հմմտ. Ղանալանյան 1969, 135:

⁴⁸ Բենսէ 1899, 109:

⁴⁹ Ավագյան 1983, 73:

անցկացնում՝ երկտակ շղթա՝ արծաթե գնդիկներով, մեջտեղում՝ մեծ կապույտ ուլունքով, որը հուռուք է չար աչքի դեմ: Աղջիկների կարմիր ֆեսին ամրացվում էին արծաթե դրամներով, նշաձև զարդերով և մարջաններով շղթաներ: Քունքերից կախվում էին *երեսնոց* կոչվող քունքազարդերը՝ փիրուզներով, թանկագին քարերով կամ ապակե ուլունքներով, իսկ *շավան* անցկացնում էին ծնոտի տակով և ամրացնում քունքերի մոտ: Շավան արծաթե շղթա է, արծաթաթելով պատրաստված զարդերով և մարջաններով, ծայրերին՝ արծաթե գնդասեղներ կան՝ մարջաններով, իսկ մեջտեղում՝ արծաթե սրտաձև ճարմանդ: Գնդասեղները ամրացնում էին քունքերին, իսկ ճարմանդը՝ կոկորդի մոտ: Կանաչ գլխարկի վրայից կապում էին կարմիր *ճակդի կապ*՝ եզրի երկայնքով շարված կապույտ ուլունքներով: Ճակատի կապի վրա ամրացվում էր մախչան⁵⁰:

Գամիրքում չափահաս աղջիկները հյուսքերով *խսիր* էին սարքում, որի լայնությամբ զարդոսկիներով կամ արծաթե դրամներով կարմիր ժապավեն էին ամրացնում: Շարոցը հարսները ճակատին էին կրում⁵¹: Մուշ-Տարոնում աղջիկները հյուսերի ծայրերն ամրացնում էին ծամթելով՝ մահիկներով արծաթե շղթաներով: Տոն օրերին նրանք ֆես էին կրում, վրան՝ արծաթե գագաթ, շուրջը՝ կարծ շղթաներով մահիկներ⁵²: *Ափսե, գագաթ* կամ *թասակ/թաս* կոչվող արծաթե զարդերի մասին Վ. Թեմուրճյանը նշում է, որ Գամիրքում հարսները դրանք գործածում էին մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը: *Գագաթն* ուներ արծաթե կախիկ շղթաներ կամ ուլունքաշար, կարմիր ժապավեններ՝ զարդոսկիներով, որոնք կոչվում էին *շփիկ*... Արաբկիրում հարսները կրում էին *ոսկե գլխարկ*, եզրերին՝ զարդոսկիներ, կողերին՝ *շփիկներ*...⁵³»: Գլխի թասակները բուսանախշեր ունեն, թևավոր հրեշտակներ, սրբեր, կենտրոնում՝ կիսագնդաձև վարդակներ: Կախիկները նշաձև են, շրջանաձև *նորեր* են, ոճավորված շերեփուկներ և թռչնակներ: Թասակները երբեմն երիզված են մանր, կապույտ ուլունքներով: Սրանք լայնորեն տարածված էին Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և պատմական Փոքր Հայքի տարածքում: Երվանդ Տեր-Մկրտչյանն ուշագրավ փաստ է ներկայացնում Վանի թասակ-

⁵⁰ Լալայեան 1910, 137-140: Մաղչա՝ մախչե - ճակատի զարդ:

⁵¹ Թեմուրճյան 1970, 101:

⁵² Լալայեան 1916, 153:

⁵³ Թեմուրճյան 1970, 102-103: Շփիկ - կանանց գլխի զարդ՝ բաղկացած ոսկիներ շարած թելերից, որ երեսն ի վայր կախում են աջ և ձախ կողմից, հմմտ. Մալխասեանց 1944, 540:

ների մասին՝ կապված ամուսնության արարողակարգի հետ. պսակի չորրորդ օրը քահանան գալիս էր տուն՝ *ուռց կտրելու* ծեսը կատարելու, որի վերջում գավաթով գինու կեսը նա խմեցնում էր փեսային, կեսը՝ հարսին՝ որպես միության և սիրո նշան: Իսկ նախկինում քահանան գինին խմեցնում էր նաև գլխազարդ թասով. «Շատ հին ատեններ, ըստ ավանդության, այս խորհրդավոր գինին քահանան կխմեցներ ամուսնացող զույգին այն արծաթյա թասով, որ հարսնացուն իր աղջիկության շրջանին գլխուն վրա կկրեր իբրև զարդ և իբրև նշան կուսության: Այս թասին վրա փորագրված կըլլային արևի, լուսնի և աստղերու պատկերներ, վերջերս՝ նաև խաչի պատկերներ:

Թասը աղջկան գլխեն վար կառնվեր և այդ թասով գինի կմատուցվեր նորապսակ ամուլին: Երբեմն այդ թասը եկեղեցիին կնվիրվեր և երբեմն ալ նորեն հարսին կվերադարձվեր: Հարսը թասը նորեն իր գլխու վրա կկրեր և ամուսնության յոթ տարիներ անցնելէ հետո, տան մեջ եղող ուրիշ աղջկան մը կփոխանցեր»⁵⁴: Զարդերի նվիրաբերությունը սրբատեղիներին ընդունված երևույթ էր. օրինակ՝ Վանում սուրբ աղբյուրին ուխտ եկող կանայք մոմ էին վառում, իրենց գլխի հարդարանքի զարդասեղը խրում էին աղբյուրի ակի մեջ և հետո ջուրը կրծքին քսում, որպեսզի կաթն ավելանար⁵⁵:

Զարդերի շարքը կարելի է դասել կանանց ու տղամարդկանց հագուստի կոճակները, որոնք գեղեցկությամբ չէին զիջում դրանց: Նույնիսկ հարսանեկան երգերում չեն մոռացվել կոճակները: Ակնում փեսային հագցնելիս երգում էին. «Ահա բարձր լեռներն ի վար, //Մեզի բարակ արև մըն է ծաթեր //Ամենուն երդիկն ի վար, //Մեզի դուռն ի ներս է ճառագեր, //Ամենդ ի վար եկեք, //Թագավորին կապան կապեցեք, //Լուսնկան աստառ արեք, //Արեգակն երես ձևեցեք, //Ան մոյ ու խոշոր աստղեր, //Թևերուն տյուկմե»⁵⁶ կապեցեք»⁵⁷:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին տարբեր պատճառներով զարդերի շատ տեսակներ, ինչպես և ավանդական կոճակները, դուրս եկան գործածությունից՝ գլխի թասակները, կեռերը, ճակատազարդերը, ծամերի զարդերը, քունքակախիկները, կրծքազարդ շամշիկները, քթի օղերը և

⁵⁴ Տեր-Մկրտչյան 1970, 184:

⁵⁵ Լալայեան 1916, 198:

⁵⁶ *düyme-թուրքերեն*՝ կոճակ:

⁵⁷ Թեմուրճյան 1970, 120:

ոտքերի ապարանջանները (որոնք այնպես են մոռացվել, որ մեր օրերում հազվադեպ և որպես ներմուծված նորաձևություն են հանդես գալիս) և այլն:

Նախշերի ու ձևերի գաղափարական իմաստները

Զարդերի խորհրդանշական իմաստները կապվում են տարբեր հավատալիքների հետ կամ սկիզբ են առնում այդ հավատալիքներից:

Այսպես՝ արևի պաշտամունքի հետ են կապվում հատկապես գլխի սկավառակներն ու թասակները և դրանց վրա պատկերվող շրջանաձև նախշերը: Լուսնի գերբնական հատկանիշներին է առնչվում *նոր* կոչվող, *նորալուսինը* խորհրդանշող զարդը՝ տարածված թե՛ ժամանակի, թե՛ նյութի բազմազանության իմաստով. անագից, բրոնզից, ոսկուց, արծաթից պատրաստված բրոնզեդարյան նորեր են հայտնաբերվել հնագիտական պեղումների միջոցով, դրանք պատկերվել են քարե հին կուռքերի վրա, XVI-XX դդ. գորգերի, ասեղնագործությունների նախշերում, XIX-XX դդ. կավե աղամանների վրա և այլն: XVIII-XX դդ. կանայք *նորերով* պաշտպանվում էին չար ոգիներից, անզավակությունից, դրանք կարում էին երեխաների գլխարկներին, աղջիկների մազերի մեջ էին հյուսում, որպեսզի չարքերին վանելով, առողջություն և երջանկություն ապահովվեին: *Նորերը*, ինչպես նշվեց, ամրացվում էին արծաթե թասակների շուրջը, կախվում քունքազարդերից, ճակատազարդերից, կրծքազարդերից, վզնոցներից և այլն⁵⁸: Հավատալիքներում լուսնի հետ են կապվում դրամները, որոնց գերբնական հատկությունները ևս գալիս են լուսնի պաշտամունքից⁵⁹: XVI-XX դդ. հայկական զարդերում տարածված էին ոսկե, արծաթե, այլ մետաղներից ու համաձուլվածքներից պատրաստված եվրոպական, ռուսական, պարսկական, օսմանյան դրամները, կեղծ դրամներն ու ժետոնները: Կան դրամներով ճակատազարդեր, վզնոցներ, կրծքազարդեր, ապարանջաններ, ճարմանդներ, քթի օղեր և այլն: Կանայք նաև առանձին ոսկեդրամ էին կախում պարանոցից: Հաճախ էին դրամն ու զարդը համադրվում: Դրամը որպես լուսին է հանդես գալիս ավանդական աղոթքի հետևյալ տողերում. «Լուսնկայ, լուս վերն կայ./Ծովին վրայ փարայ մը կայ»⁶⁰:

⁵⁸ Израелян 2006, 77.

⁵⁹ Израелян 1987, 121.

⁶⁰ Աճառեան 1902, 162:

Տուն կառուցելիս դրամը դրվում էր հիմքում կամ պատի մեջ, որպեսզի տունն ամուր լիներ, հարուստ, առատ, և շատ երեխաներ ծնվեին այնտեղ: Քահանայի կամ կախարդի հատուկ արարողություններով ու աղոթքներով կտրած դրամը, որ «նոր» էր կոչվում, օգտագործվում էր չար ոգիներից, չար աչքից, վատ երազներից, վախից, հիվանդություններից պաշտպանվելու նպատակով⁶¹: Սրանով է բացատրվում դրամներով զարդերին և ուղղակի դրամներին առանձնահատուկ դեր հատկացնելը նշանադրության և հարսանիքի ժամանակ: Դրամը և զարդն այս դեպքերում կարող էին փոխարինել միմյանց. օրինակ՝ աղջկան նշանելիս նրան ոսկե մատանի կամ ոսկե դրամ էին տալիս: Այսպես՝ Խարբերդում պատրաստվում էին ոսկե դրամներով կրծքազարդեր, ճակատի զարդեր, օղեր և այլն⁶²: Նշանադրության ծեսի ժամանակ Կեսարիայում յուրաքանչյուրը տալիս էր *հարսնապրեսի նվերը*, կամ *երես պեսնուկը*, որոնք զարդոսկիներից էին բաղկացած... նշանդրեքի հետևյալ օրից տղան ու աղջիկը զարդարվում էին ստացված նվերներով: «Հարսնացուն... զարդոսկիները դասավորում էր կարմիր ֆեսի առջևի կողմում կամ զարդարում էր *արախշին* (թասակ) և որպես մանյակ կախում էր կրծքից, կամ որպես շարոց ծամերի խսիրի վրա և կամ ծամերի ծայրերին, երբեմն նաև վզին ու ծամերին միաժամանակ: Իսկ փեսացուն իր միջնամատին կրում էր ակով մատանին: Այդ զարդերի քանակը կարող էր բազմանալ մինչև ամուսնության օրը... տոների առթիվ տրված նվերներով»⁶³: Եվդոկիայում, ինչպես նշում է Ալպոյաճյանը, կանանց սովորական զարդը խոշոր ոսկեդրամներն էին, որ թելով ճակատի վրա էին կրում: «Այս զարդը հարսի մը դրամօժիտին մաս կը կազմէր կամ յաճախ ամբողջ դրամօժիտը, որ պահելու ամէնէն ապահով եղանակը վրան պահելը նկատուած էր: Ծայրայեղ անձկութեան և կարօտութեան ատեն միայն այս զարդոսկիները կը ծախուէին: Այսպէս, օրինակի համար Վան Լէննէփ կ'ըսէ թէ Թոգատի բոլոր բողոքական կիները իրենց ոսկեղէն զարդերը իրենց ամուսիններուն տուին երբ խղճի ազատութեան համար հալածանքի ենթարկուեցան, և իրենց ընտանիքներուն պէտքերը անոնցմով հոգացին մինչեւ որ այրերը կրցան նորէն գործ գտնել, կամ այդ ոսկեդրամները իբրեւ դրամագլուխ գործածեցին: Կիները ինքնաբերաբար ըրին ասիկա, առանց արտաքին թելադրութեան, որով-

⁶¹ Իսրայելյան 1998, 11-13:

⁶² Վահէ Հայկ 1959, 669:

⁶³ Թեմուրճյան 1970, 116-117:

հետեւ քաղաքային օրէնքը թոյլ չի տար որ ամուսին մը իր կնոջմէն դրամ առնէ:

Այս ոսկեդրամներէ բաղկացեալ զարդերը կը կոչուէին *շարոց* և յաճախ 15-20 զարդոսկիներէ կը բաղկանային, մեջտեղը ունենալով խոշոր հատ մը»⁶⁴: Համշենահայ կանանց փոքր, թասակաձև գլխանոցներն ամբողջովին զարդարվում էին արծաթե կամ ոսկե դրամներով⁶⁵:

Զարդերի տեսակների մասին տեղեկություններ կան բանահյուսական նյութերում. բնորոշ օրինակներից է Ալաշկերտի այն ժողովրդական երգը, որտեղ ջուրն ընկած ծամթելը ջրից հանելու համար աղջիկը լողվորին հերթով առաջարկում է տալ իր գլխի արծաթե թասակը, երեսնոցները, կրծքազարդը, քթի օղը, որն արտահայտված է *խըզեմ*⁶⁶ բառով⁶⁷:

Ընդունված է կարծել, թե ինչպես մյուս զարդերը, այնպես էլ քթի գինդերը ուշադրություն են գրավում՝ նայողի հայացքն իրենց վրա կենտրոնացնելով, և կրողին պաշտպանում են բացասական ազդեցությունից⁶⁸: Հենց սա է պատճառը, որ երբեմն նաև տղա երեխաների քթին էին օղ հագցնում. «Բաղեշի Խուլթիկ գյուղում կնունքից առաջ կամ հետո ծակում էին նորածին աղջիկների ականջները, նաև քիթը, եթե տղա երեխային շատ սիրեին՝ նաև տղայի քիթը՝ տարբեր ոսկերիչներից արծաթ հավաքելով քթագինդ էին պատրաստել տալիս՝ «նորածինը անվտանգ և անփորձանք պահելու համար»⁶⁹:

XIX դ. որպես զարդ ի հայտ է գալիս հայելին: Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվում է կափարիչով կլոր հայելիով, սանրիկով ու կեռիկավոր եռանկյունիով, շղթայով վզնոց-կրծքազարդը (Վան, XIX դ., N 6963): Բազմանշանակ հմայակների շարքին է դասվում հայելին: Հավատալիքներում այն գործում է նույնիսկ տարածության մեջ. երբ տնից մի մարդ հեռավոր վայր է գնում, հետևից հայելու վրա ջուր են լցնում, որպեսզի անփորձանք գնա ու վերադառնա⁷⁰: Իսկ երբ չար ոգին հայելու

⁶⁴ Ալպոյաճեան 1952, 1474-1475:

⁶⁵ Թողլաքյան 1976, 154-155:

⁶⁶ Քթի օղ (ոսկի կամ արծաթ): «Խզեմ» խազամ. արաբերեն *xuzāma* մեխակ բառից է»: Մալխասեանց 1944, 226:

⁶⁷ Նժդեհեանց 1899, 190:

⁶⁸ Տեղեկության համար շնորհակալություն ենք հայտնում արվեստաբան Անի Ավագյանին:

⁶⁹ Նահապետյան 2007, 225:

⁷⁰ Անդրէասեան 1899, 697:

մեջ տեսնում է իր պատկերը, անմիջապես վախեցած փախչում է⁷¹: Այդպիսով՝ հայելին դառնում է չարխափան իր: Այն բարեբեր հմայակի դեր է կատարում նշանադրության և պսակադրության ծեսերի ժամանակ: Երբ աղջիկը հարս էր գնում, նրա գոտու մեջ հայելի էին դնում, ապակին՝ դեպի դուրս, որպեսզի նա ամուսնու աչքին գեղեցիկ երևար⁷²: Բացի այդ, «Նոր հարսին հետ եթե կին մը մեկ ձեռքը գաթա ու մյուս ձեռքը հայելի մը բռնելով խաղա՝ առատություն և խաղաղություն կ'ըլլա»⁷³: Հայելին ու սանրը աղջկա օժիտի մասերից էին⁷⁴: Սանրը ևս օգնում է ազատվել դևերից: Իրանական հեքիաթներում փերին, դևը, ջինն ունեն կախարդական սանր և այն տալիս են հերոսին, որը, հայտնվելով ծանր վիճակում, սանրի միջոցով կանչում է իրեն օգնող գերբնական արարածներին⁷⁵: Հայկական հեքիաթներում չար հակառակորդից պաշտպանվելու համար հերոսը սանրը նետում է նրա ճանապարհին, և այն դառնում է անտառ⁷⁶: Իսկ «Սասնա ծռեր» էպոսում Սասունցի Դավիթն Աստծուց հմայիլ սանր էր ստացել⁷⁷:

Լայն կիրառում ունեին ոճավորված վիշապներով վզնոցները, որոնք տարածված էին Կարինում, Կարսում, Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Ալեքսանդրապոլում, Բայազետում, Դիարբեքիրում, Սասունում, Մուշում, Վանում, Շատախում, Արճեշում, Թիմարում, Զիլանում, Երևանում, Թիֆլիսում և այլուր: Սրանց ձևը հարատևել է դարեդար. Զիվիեի պեղումներից գտնված ուրարտական, Ք.ա. VII դ. և XVIII-XX դդ. հայտնի վզնոցների վիշապները չեն տարբերվում միմյանցից (և վկայում են ուրարտական մշակույթի շարունակականության մասին)⁷⁸:

Վիշապի խորհրդանշիչը բազմապիսի գեղարվեստական ոճավորումներով է պատկերվում հայկական դեկորատիվ և կիրառական արվեստում: Վիշապը դրական սկզբի մարմնավորումն է՝ կապված ջրի պաշտամունքի, բերքի պտղաբերության, հարստության գաղափարների հետ⁷⁹: Զրի մյուս խորհրդանշիչ՝ ձկան հետ վիշապի կապն ուղղակիորեն ար-

⁷¹ Լիսիցյան 1969, 284:

⁷² Պալեան 1899, 522:

⁷³ Արսլան 1899, 487:

⁷⁴ Լալայեան 1900, 259-260, Լալայեան 1902, 239:

⁷⁵ Էբրահիմի 2014, 115-116:

⁷⁶ ՀժՀ 2012, հ. XVII, N 30, 234: ՀժՀ 1962, հ. III, N 2, 58:

⁷⁷ Սասնա ծռեր 1944, 26:

⁷⁸ Ghirshman 1964, 114-115.

⁷⁹ Иванов 1980, 394.

տահայտվում է վզնոցների այն տարբերակներում, որոնք վիշապիկների տակից ամրացված ձկնաձև կախիկներ ունեն: Ձուկը խորհրդանշում է պտղաբերություն, բազմացում⁸⁰ և հարստություն: Բազմացում, աճ, առատություն են խորհրդանշում նաև շերեփուկն ու գորտը, կենաց ծառը, նուշը, եռանկյունին, շեղանկյունին, հատիկները, որոնք տարածված են զարդերում: Գլխի հարդարանքի գորտաձև զարդերը՝ լուսնաձև կախիկներով և գոտու գորտաձև ճարմանդները՝ լուսնաձև, ընդելուզված քարերով, ցույց են տալիս գորտի ու լուսնի ընդհանուր՝ վերակենդանացման, հարության, աճի ու բազմացման, չարը վանելու և բարիք բերելու գաղափարները⁸¹:

Որպես զարդերի մասեր ամենուրեք տարածված են բոժոժները: Սրանք գալիս են բրոնզեդարյան այն բոժոժներից, որոնց մեջ գնդիկներ էին դրվում, որպեսզի զնգալով փախցնեին չար ուժերը: Մանկական ոտքի բոժոժավոր ապարանջանների գործառույթներից մեկն էլ երեխաներին չար ուժերից հմայությամբ պաշտպանելն էր⁸²:

Ինչպես զարդերի ձևերից, այնպես էլ նախշերից յուրաքանչյուրի նշանակությունն առանձին քննարկման առարկա կարող է լինել: Սակայն դրանցից մեկին՝ *գրին* արժե հատուկ անդրադառնալ, քանի որ հազվադեպ է հանդիպում: Նշենք՝ *արաբերեն գրությունները* տարբեր ժամանակաշրջաններում օգտագործվել են որպես նախշ: Բ. Առաքելյանն օրինակ է բերում Անբերդում գտնված հավանգը, որի վրա փորագրված մեկ ու կես բառի վեց անգամ կրկնվող արաբերեն արձանագրությունը, զուրկ որևէ իմաստից, քանդակված է արաբերեն չիմացող վարպետի ձեռքով իբրև զարդ⁸³: Հայաստանի պատմության թանգարանի զարդերի ժողովածուում նույնանման նմուշ է արձաթե գլխազարդ թասակը (N 6498): Նրա կրկնվող տասը շրջանակներում գրված է արաբերեն *բասմալա* բառը, այսինքն՝ «bismi-i-Lahi-r-rahmani-r-rahimi», որը «հանուն գթառատ և բարեգութ աստծո» արտահայտության միայն առաջին՝ «բիսմի-ի-Լահի» մասն է՝ զգալիորեն աղավաղված, այսինքն՝ կատարված է առանց գիրը ճանաչելու ընդօրինակությամբ⁸⁴:

⁸⁰ Капанцян 1952, 9.

⁸¹ Իսրայելյան 2010, 259:

⁸² Իսրայելյան 2012, 113:

⁸³ Առաքելյան 1958, 160:

⁸⁴ Արաբերենից թարգմանել է արևելագետ Արշալույս Փափազյանը:

Եզրակացություններ

Զարդերը ժողովրդի սովորույթների, ավանդույթների, տոների ու ծեսերի մասն են կազմում՝ ամբողջացնելով կանանց արտաքին կերպարարանքը և ներքին զգացողություններն ու հոգեբանությունը: Զարդերում առկա են ժողովրդական հավատալիքների բարեբեր երևույթների խորհրդանշանները՝ արտահայտված նրանց ձևերով, նյութերով և նախշերով: Զարդերի իմաստն ավելի խորն է, քան կարող է թվալ առաջին հայացքից, երբ գեղարվեստական կողմն է առաջնայինը թվում: Բայց քննելով այն իմաստները, որ արտահայտում են զարդերը, տեսնում ենք, որ դրանք ընդհանրություններ ունեն այն առարկաների ու դրանց խորհրդանշական ու գաղափարական իմաստների հետ, որոնք պաշտպանում են բացասական երևույթներից (ինչպես մարդկային չարությունը, հիվանդությունները, չար ոգիները, բնության արհավիրքները և այլն) և բարիք են բերում (ինչպես պտղաբերությունը, բազմացումը, առատությունը, երջանկությունը, բուժումը և այլն): Հետևաբար, զարդերն ու բարեբեր հմայակները հաճախ ընդհանուր ծագում ունեն: Եվ սրա շնորհիվ է, որ զարդ կրելով, մարդ հոգեբանորեն ավելի պաշտպանված, ինքնավստահ, ապահով և հանգիստ է զգում, իսկ ամենօրյա զարդ կրելու սովորույթն ընդգծում է այս հանգամանքը:

Գրականություն

- Ագաթանգեղոս 1977, Պատմություն հայոց (աշխարհաբար թարգմանություն ներածականով ու ծանոթություններով Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, «Սովետական գրող», 192 էջ:
- Ալպոյաճեան Ա. 1952, Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց, Հրատարակութիւն Նիւ-Եորքի Եւդոկիոյ կրթասիրաց միութեան, Գահիրէ, 1751+105 էջ:
- Ալպոյաճեան Ա. 1961, Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց, Հրատարակութիւն Մալաթիոյ Կրթասիրաց ընկերութեան, Պէյրութ, 1536 էջ:
- Աճառեան Հ. և Ա. 1902, Հաւաքածոյ պօլսահայ ռամկական անգիր գրականութեան, Ազգագրական հանդէս, IX, Թիֆլիս, էջ 162-163:
- Անդրէասեան Ս. 1899, Ազգագրական, Բիւրակն, թիւ 44, 3 նոյեմբերի, էջ 695-698:
- Առաքելյան Բ. 1958, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում (IX-XIII դդ.), Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 376 էջ+LXXVI:

- Ավագյան Ն. 1983, Հայկական ժողովրդական տարազը (պատ. խմբ. Վ.Հ. Բդոյան), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 109 էջ:
- Արսլան Ի.Խ. 1899, Նախապաշարումներ, ամենօրյա թերթի և սովորություններ Մունճուսուն գիւղի, Բիւրակն, թիւ 31-32, 18 օգոստոսի, Կ. Պոլիս, էջ 487-490:
- Բաբգէն վարդապետ 1899, Ճանիկի վիճակին մէջ գտնուող համշէնցիներու գաւառաբարբառը, Բիւրակն, թիւ 41, 13 հոկտեմբերի, Կ. Պոլիս, էջ 654-656:
- Բենսէ 1899, Բուլանըլի կամ Հարք գաւառ, Ջգեստ և զարդ, Ազգագրական հանդէս, Ե, Թիֆլիս, էջ 45-49:
- Բենսէ 1899, Բուլանըլի կամ Հարք գաւառ, Ընտանեկան բարք, Ազգագրական հանդէս, Ե, Թիֆլիս, էջ 90-123:
- ԴԱՆ, Իսրայելյան Ա. 1985, Դաշտային ազգագրական նյութեր, Ղափան:
- Դեւեյան Ա. 1966, Տաշիր-Ձորագետի բրոնզեդարյան մի քանի ոսկե և արծաթե իրեր, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 12, Երևան, էջ 100-110:
- Էբրահիմի Մասումեհ 2014, Դեւերն ու դիվական աշխարհը իրանական ժողովրդական հավատալիքներում, Ատենախոսություն, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Է00.04 «Ազգագրություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, էջ 115-116:
- Թեմուրճյան Վ. 1970, Գամիրքի հայերը (պատասխանատու խմբ. Մ.Ս. Հասրաթյան), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 142 էջ:
- Թողլաքյան Բ.Գ. (Սոչի) 1976, Համշենահայերի տարազը XIX դարի վերջերին, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, Երևան, էջ 145-156:
- Թումանյան Հ. 1969, Երկերի ժողովածու չորս հատորով (խմբ. Էդ. Ջրբաշյան և Ա. Ինճիկյան), հ. 2, Երևան, «Հայաստան», 647 էջ:
- Իսրայելյան Ա. 1979, «Բուժիչ» ուլունք-պահպանակներ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, Երևան, էջ 80-88:
- Իսրայելյան Ա. 1998, Դրամը որպես զարդ, Դրամաշրջանառությունը Հայաստանում, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ կենտրոնական բանկ, Ձեկուցումների թեզիսներ, Երևան, էջ 11-13:
- Իսրայելյան Ա. 2010, Գորտի հմայական գործառույթները հավատալիքներում, Հայ ժողովրդական մշակույթ, XV, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Երևան, «Գիտություն», էջ 247-260:
- Իսրայելյան Ա. 2012, XVIII-XX դդ. Հայկական հմայական պահպանակները, Երևան, Հայաստանի պատմության թանգարան, 200 էջ+24 էջ ներդիր:

- Իսրայելյան Ա. 2017, Գույնի մոզական ուժը հայ ժողովրդական հավատալիքներում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, Երևան, 125-142:
- Լալայեան Ե. 1896, Ջաւախք, Ազգագրական հանդես, Ա գիրք, Շուշի, էջ 227-231:
- Լալայեան Ե. 1897, Վարանդա, Ազգագրական հանդես, Բ, Թիֆլիս, էջ 113-144:
- Լալայեան Ե. 1900, Գանձակի գաւառ, Ազգագրական հանդես Ե, Թիֆլիս, էջ 242-269:
- Լալայեան Ե. 1902, Բորչալուի գաւառ, Ազգագրական հանդես IX, Թիֆլիս, էջ 212-245:
- Լալայեան Ե. 1904, Բորչալուի գաւառ, Ազգագրական հանդես, XI, Թիֆլիս, էջ 69-75:
- Լալայեան Ե. 1906, Վայոց ձոր, Ազգագրական հանդես, XIII, Թիֆլիս, էջ 139-166:
- Լալայեան Ե. 1910, Վասպուրական, Ազգագրական հանդես, XX, Թիֆլիս, էջ 116-196:
- Լալայեան Ե. 1916, Վասպուրական, Ազգագրական հանդես, XXVI, Թիֆլիս, էջ 195-210:
- Լալայեան Ե. 1916, Մուշ-Տարօն, Ազգագրական հանդես, XXVI, Թիֆլիս, էջ 148-153:
- Լալայան Ե. 1931, Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, ՀՍԽՀ Լուսժողկոմատ, Պետհրատ, 239 էջ:
- Լիսիցյան Ստ. 1969, Զանգեզուրի հայերը (խմբագրությամբ Ս.Տ. Երեմյանի, Սրբուհի Լիսիցյանի), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 334 էջ:
- Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2002, հ. 2, Երևան, ՀՀԳԱԱ հրատ., 431 էջ:
- Հացունի Վ. 1923, Պատմութիւնն ինն հայ տարագին, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 470 էջ:
- ՀԺՀ, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 1962, հ. III, Այրարատ, N 2, Օձ-Մայիլ, հատորը պատրաստեց և նախաբանը գրեց Ա.Մ. Նազինյանը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 672 էջ:
- ՀԺՀ, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 2012, հ. XVII, Մոկս, N 30, Ծովու ախչիկ, հատորը կազմեց, առաջաբանը գրեց և տպագրության պատրաստեց Թամար Հայրապետյանը, Երևան, «Գիտություն», 840 էջ:
- Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում (խմբ. Էմ.Ա. Պիվազյան), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 530 էջ:
- Մալխասեանց Ս. 1944-1945, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1-4, հ. 2, Երեւան, ՀՍՍՌ պետական հրատ., 512 էջ:

- Յովհան Մանդակունի 2008, Ճառք, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, Ե դար, Անթրիկաս-Լիբանան, Դ, 28, էջ 1175, Թ, 32, էջ 1199: Աշխարհաբար թարգմանությունը Մարթա Արաբյանի www.gratun.org/source.php?sid=2536 (04.04.2020):
- Նահապետյան Ռ. 2007, Նորաձնի մկրտությունը որպես նրա հասարակական ճանաչման փուլ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայ ժողովրդական մշակույթ, XIV, Երևան, «Գիտություն», էջ 224-231:
- Նժդեհեանց Գրիգոր 1899, Ալաշկերտի բանաւոր գրականութիւն, Ազգագրական հանդէս, Ե, Թիֆլիս, էջ 185-199:
- Ն.Տ.Ն. 1899, Սիմրիհիսարցի կինը, Բիւրակն, թիւ 47-48, 24 նոյեմբեր, Կ. Պոլիս, էջ 741-745:
- Շագոյան Գ. 2011, «Յոթ օր յոթ գիշեր» հայոց հարսանիքի համայնապատկեր, (պատ. խմբ.՝ Հ. Խառատյան), Երևան, «Գիտություն», 616 էջ+32 էջ գունավոր նկարներ:
- Շահագիզ Ե. 1901, Նոր-Նախիջևանը և նոր-նախիջևանցիք, Ազգագրական հանդէս, VII-VIII, Թիֆլիս, էջ 76-102:
- Չոլաքեան Յակոբ 2016, Քեսապ (Պատմա-ազգագրական ուսումնասիրութիւն), Ատենախօսութիւն, Է. 00.04 «Ազգագրութիւն» մասնագիտութեամբ պատմական գիտութիւններու դոկտորի գիտական աստիճանի համար, Երեւան, 343 էջ:
- Պալեան Յ. 1899, Պառաւաշունչ Բաբերդի. Նախապաշարումներ, Բիւրակն, թիւ 33, 25 օգոստոսի, Կ. Պոլիս, էջ 520-523:
- Պետրոսյան Հ., Քալանթարյան Ա., Առաքելյան Բ., Ավետիսյան Պ. 2007, Ոսկին հայ միջնադարյան աշխարհընկալման համակարգում, Հին Հայաստանի ոսկին (մ.թ.ա. III հազարամյակ - մ.թ. XIV դ.), Երևան, «Գիտություն», էջ 59-69:
- Ռամկական երգեր 1850, Վանեցոց երգ կաքաւու, Բազմավէպ, թիւ 15, օգոստոսի 1, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, էջ 230:
- Սասնա ծռեր 1944, հ. Բ, I մաս, խմբագրեց ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղյան աշխատասիրությամբ պրոֆեսոր Կարապետ Մելիք-Ոհանջանյանի, Յերևան, Պետական հրատ., 405 էջ:
- Ս. Դ. 1899, Կանացի զարդարանքը Կիլիկիոյ մէջ, Բիւրակն, N 9-10, 25 փետրվարի, Կ. Պոլիս, էջ 137-138:
- Վահէ Հայկ 1959, Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, Յուշամատեն պատմական, մշակութային եւ ազգագրական, Նիւ Եորք, 1500 էջ:

- Տեր-Ղևոնդյան Հ. 1963, Կիլիկյան հայկական արձաթագործության պատմությունից, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 4, Երևան, էջ 75-84:
- Տեր-Մինասեան Վ. վրդ. 1893, Անգիր դպրութիւն եւ առակք, հատոր Ա, տպագ. Գ. Պաղտատլեան, Կ. Պոլիս, 288 էջ:
- Տեր-Մկրտչյան Ե. 1970, Վանեցոց հարսանիքը (պատասխանատու խմբագիր՝ Դ.Ս. Վարդումյան), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 143-204 էջ:
- Ղազար Փարպեցի 1982, Հայոց պատմություն Թուրք Վահան Մամիկոնյանին: Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթությունները Բագրատ Ուլուբաբյանի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 540 էջ:
- Քիրազեան Ա. 1899, Ռոդոսթոյի հարսանեկան սովորոյթները, Բիւրակն, թիւ 11, 4 մարտի, Կ. Պոլիս, էջ 165-166:
- Абрамян Р.А. 1958, Из истории армяно-индийских связей, Историко-филологический журнал, N 2, Ереван, с. 162-172.
- Гусева Н.Р. 1982, Художественные ремесла Индии, Главная редакция восточной литературы, Москва, «Наука», 239 с.
- Иванов В.В. 1980, Дракон, Мифы народов мира, Москва, «Советская энциклопедия», с. 394-395.
- Исраелян А. 1981, Армянские бусы-обереги XIX - нач. XX вв., Труды государственного исторического музея Армении, N VII, Ереван, «Айастан», с. 83-102.
- Исраелян А.Р. 1987, Монеты в армянских народных верованиях в XVIII-XX вв. Проблемы развития культуры народов и изучения культуры по музейным коллекциям. Всесоюзная научная конференция «Этнографическая наука и пропаганда этнографических знаний», посвященная 70-летию Великого Октября. Тезисы докладов, Омск, изд. ОмГУ, с. 121-122.
- Исраелян А. 2006, Лунницы, Армянский гуманитарный вестник, N 1, Москва-Ереван-Степанакерт, «Наири», с. 77-89.
- Капанцян Гр. 1952, О каменных стелах на горах Армении, Ереван, изд. Академии наук, 51 с.
- Марко Поло 1873, Путешествие в 1286 году по Татарии и другим странам Востока Марко Поло, Венецианского дворянина, прозванного миллионером, СПб., Типография П.П. Меркульева, 250 с.
- Сейранян В.Б. 1987, Армянские самоцветы, спец. ред - В.Р. Исраелян, Ереван, «Айастан», 80 с.
- Ghirshman R. 1964, Iran Protoiranier, Meder, Achämeniden, München, C.H. Beck, 445 S.

Van Lennep H. 1870, Travels in Little – Known Parts of Asia Minor, vol. I, London, John Murrey Albemarle Street, 343 p.

ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԶԱՐԴԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ (XVIII-XX ԴԴ.)

Աստղիկ Իսրայելյան

Ամփոփում

Զարդերը, բացի գեղագիտական արժեքից, ունեն նաև այլ նշանակություն՝ բազմապիսի տեղեկություններ են հաղորդում մարդկանց բարքերի, սովորույթների, փոխհարաբերությունների, հավատալիքների մասին և այլն: Դարեր շարունակ զարդեր են կրել թե՛ կանայք, թե՛ տղամարդիկ: Դրանց գործածության քանակը և ձևերը տարբեր են եղել՝ կախված ժամանակից, կրողի կարգավիճակից, հասարակական դիրքից, տարիքից, սեռից, իրավիճակից: Դարերի ընթացքում փոփոխությունների են ենթարկվել և՛ զարդեր կրելու ձևերը, և՛ զարդերի տեսակները: Ուշագրավ են զարդեր նվիրելու (օրինակ՝ հարսանեկան ծիսաշարում), նվիրաբերելու (օրինակ՝ եկեղեցուն, սուրբ աղբյուրին), դրանք ստանալու, ընդունելու հանգամանքներն ու ձևերը:

XVIII-XX դդ. զարդերի ուսումնասիրությամբ ի հայտ են գալիս դրանց վերագրվող այն հատկանիշները, որոնք առնչվում են հնագույն հավատալիքներին: Զարդերի ձևերն ու նախշերը խորհրդանշում են արևը, լուսինը, ջուրը (ալիքաձև նախշով), բույսերը (կոկոն, նուշ, ծաղիկ, ճյուղ), կենդանիների որոշակի տեսակներ (օձ, ձուկ, գորտ, շերեփուկ, թռչուն), վիշապներ և այլն: Այս տեսանկյունից կարևոր են մետաղներին վերագրվող գերբնական զորությունը, թանկարժեք, կիսաթանկարժեք քարերի ու խեցիների երջանկաբեր և բուժիչ հատկությունները, ապակե, հախճապակե ակերի և ուլունքների գույների, ինչպես նաև սուրբ ծառերի փայտերից պատրաստված ուլունքների, մետաղե դրամների և բոժոժների չարխափան և բարեբեր հատկությունները: Ուշագրավ են որպես նախշ դրվագված գրերը: Զարդերի մասին բանահյուսական նյութերում առկա տեղեկություններն օգնում են առավել խորությամբ հասկանալու դրանց վերագրվող հատկանիշների բնույթը, լրացնելու և ամբողջացնելու զարդերի նշանակությունը տարբեր տեսանկյուններից:

Բանալի բառեր՝ զարդ, ծես, նվեր, նախշեր, մետաղներ, քարեր, հավատալիքներ:

ФУНКЦИИ УКРАШЕНИЙ АРМЯНСКИХ ЖЕНЩИН (XVIII-XX ВВ.)

Астхик Израелян

Резюме

Украшения являются носителями важной информации о мировосприятии народа, его верованиях, нравах, обычаях, социокультурных взаимоотношениях.

С древнейших времен украшения носили как женщины, так и мужчины, причем количество украшений было обусловлено социальным положением, возрастом, родом и т.д. На протяжении веков менялись виды и формы украшений и способы их ношения. Особое значение придавалось тому, как и когда они преподносились в дар, кто и как их принимал (например, во время свадебных церемоний) или какими ритуалами сопровождалась их подношения (церкви, священному роднику).

Исследование ювелирных изделий XVIII-XX вв. способствует выявлению приписываемых им магических свойств, связанных с древнейшими верованиями.

Узоры и формы украшений символизируют солнце, луну, воду, растения (бутон, миндаль, цветок, ветка), животных (змея, рыба, лягушка, птица, пчела), драконов и пр. С этой точки зрения важное значение придавалось также сверхъестественным свойствам металлов, драгоценных, полудрагоценных камней, ракушек, которые приносили счастье и исцеление больным. Особое значение имел также цвет камней, стеклянных, фаянсовых бус, где преобладали красный, синий, зеленый и белый. Носили также деревянные бусы, изготовленные из древесины священных деревьев, монеты, стилизованные бубенчики, каждый из которых имел апотропеическое значение. Немалый интерес представляют редкие надписи, отчеканенные вместо узоров. Украшения, упомянутые в армянском фольклоре, помогают глубже понять приписываемые им свойства и дополняют представления об их роли в армянской культуре.

Ключевые слова – украшение, ритуал, подарок, узор, металл, камень, верования.

THE FUNCTIONS OF ARMENIAN FEMALE ADORNMENTS (XVIII-XX CC.)

Astghik Israelian

Abstract

Adornments as cherished keepsakes vary with their roles and significant meanings behind them. They have existed throughout history from ancient times to the present in particular ways to represent their positive and beneficial aspects as well as aesthetic value and beauty, belief and affiliation, custom and tradition to define social status within a community. Due to the provision of great amount of information about the adornments by early male and female wearers we come to know the wide spectrum of their performance indicating function and quantity, type and purpose, gender and age, time and circumstances. Articles of adornment progressed through ages in forms and in ways of wearing. One of the prized and popular purposes for jewelry is to signify valued relationships and bonding experiences to bring good luck to the person who possesses them. The symbolism often makes jewelry more meaningful and important carrying a positive connotation integrated into the design. They often serve as gifts. The form of donation (e.g. during the wedding rituals), oblation (e.g. to the church or a holy spring), getting and receiving adornments are very striking.

On a larger scale studies on decorations of XVIII-XX cc. shed light on several benefits and several ideas of a strong positive message. The forms and the patterns of the decorations include symbols, often combination of symbols, associated with the sun, the moon, water (wavy lines), plants (bud, almond, flower, branches etc.), animals (snake, fish, frog, bee etc.), dragons and so on. From this point of view supernatural might of the metals, the precious stones and shells bring happiness and healing. The colours of artificial beads, wooden beads, made of the sacred trees wood and coins having apotropaic properties were considered to have a specific function as well. The rare inscriptions used as patterns are fairly notable too.

There are fascinating materials in the Armenian folklore that add depth and a range of concepts to the context of the adornments which facilitate to recognize the character of the decorations profoundly and think about their prominent role within the Armenian culture.

Key words – adornment, ritual, present, patterns, metals, stones, beliefs.

Ս. ԴԱՎԻԹ ԱՆՈՒՆԸ ԿՐՈՂ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Կարեն Հովհաննիսյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15

Էլ. հասցե՝ karenhovahov@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 12.05.2020, գրախոսվել է 12.05.2020,

ընդունվել է տպագրության 28.06.2021

DOI: 10.53548/03208117-2021.2-291

Ներածություն

Բազմապիսի և բազմանուն ժողովրդական սրբավայրերի մեջ հանդիպում են այնպիսիք, որոնց վերաբերյալ դժվար է պարզել, թե դրանք հատկապես ո՞ր սրբին են նվիրված: Երբեմն ոչ գրավոր, ոչ բանավոր տվյալները բավարար չեն լինում հստակեցնելու համար այն հարցը, թե ո՞վ է այն սուրբը, ո՞ւմ անունն է կրում տվյալ սրբավայրը, տոնելի՞ է արդյոք Հայ Առաքելական Եկեղեցու սրբերի մեջ, հայտնի՞ է արդյոք նրա վարքը և այլն:

Այդպիսի սրբավայրերի մի խումբ են ներկայացնում Ս. Դավիթ անունը կրող ժողովրդական սրբավայրերը: Դրանց մասին տեղեկությունները քաղել ենք ինչպես գրավոր աղբյուրներից, այնպես էլ դաշտային ազգագրական նյութերից:

Արևմտյան Հայաստանում գտնվող Ս. Դավիթ սրբավայրերը

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ժամանակին եղած Ս. Դավիթ սրբավայրերի մասին չհաջողվեց բավականաչափ տեղեկություններ գտնել, բացառությամբ Ապրանից Ս. Դավիթ վանքի:

Ս. Դավիթ մատուռ եղել է Տայքում, Խոտորչի շրջանում, Միջին թաղ գյուղի մոտ¹, որի մասին այլ տեղեկություն չհաջողվեց գտնել:

Մեկ այլ Ս. Դավիթ մատուռ կար Շիրակի գավառում, Ներքին Գետիկ (Գեղիքլեր) գյուղի մոտ, բլրի վրա²: Հնում այն եղել է վանական համալիր,

¹ Հակոբյան և այլք 1986, 44:

² Կարս քաղաքից 35 կմ արևելք՝ Անի մայրաքաղաքից հյուսիս, Ախուրյան գետի աջակողմյան վտակներից մեկի ափին գտնվող հայաբնակ Ներքին Գետիկ գյուղը, հմմտ. Եսայան 2014, 32-33:

որն ավերվել է թուրքերի կողմից, և XIX դ. վերջին մնացել էր միայն այս մատուռը: Ոմանց ասելով՝ այստեղ էր գտնվում Արտաշես Ա-ի սահմանաքարերից մեկը՝ ագուցված պատի մեջ: Պատերի ներսի կողմում եղել են արձանագրություններ³:

Եվս մեկ Ս. Դավիթ, այս անգամ՝ վանք, հայտնի էր Քղիի շրջանում: Ըստ ականատեսների՝ այստեղ եղած 7-8 հաստաբուն կաղնիները չէին կտրում՝ չնայած դրանք ամբողջովին փտած էին: Եղել է առաջնորդարան⁴:

Արևմտյան Հայաստանի ամենահայտնի Ս. Դավիթ սրբավայրը գտնվում էր Դերսիմում, պատմական Դերջան գավառի տարածքում: Այն հայտնի էր մի քանի անուններով՝ Ս. Դավթի վանք, Ապրանից Ս. Գրիգորի վանք, Ծակքարի վանք⁵: Դեռևս 1902 թ. այս վանքը շեն էր, ուներ սեփական արտեր, պարտեզ և մեծ այգի: Ավելի վաղ նաև սեփական անտառ է ունեցել, որ վաճառվել էր⁶: Սակայն արդեն մեկ տարի հետո՝ 1903 թ., նշվում է, որ, թեև մի ժամանակ այն եղել էր վարդապետական նստավայր և հանդիսանում էր դերջանցիների պարծանքը, այդուհանդերձ, արդեն լքված էր միաբանության կողմից⁷:

Հյոբեկ լեռան վրա կար երկու վանք. գագաթին էր գտնվում Ս. Դավթ վանքը, իսկ լանջին՝ Ս. Հովհաննեսը: 1903 թ. Կ. Տէր-Խաչատուրյանի այցելության ժամանակ Ս. Հովհաննեսում ապրում էր միայն վանահայրը, իսկ Ս. Դավթը լքված էր: Ս. Դավթ մատուռն ուներ մեկ խորան, իսկ մատուռի հարավային կողմում գտնվում էր Ս. Դավթի գերեզմանը: Մոտը կար չորս խաչքար. մեկը՝ թուրքերեն, երեքը՝ հայերեն արձանագրություններով: Խաչքարերից մեկը կանգնեցնել էր տվել Եփրեմ վարդապետը 1877 թվականին⁸: Այստեղ էին գտնվում նաև յուրահատուկ արվեստով պատրաստված, հայտնի՝ 5-6 մ բարձրությամբ հսկա խաչքարերը, որոնցից երկուսը կանգուն են առ այսօր⁹:

Առավել մանրամասն այս վանքի մասին պատմում է Գ. Հալաջյանը: Դավթի սարի (լեռն անվանվում էր Ս. Դավթ սրբավայրի անունով) և Միանձում լեռան միջև՝ մի լայն սարահարթում էր գտնվում քարաշեն և

³ Հակոբյան և այլք 1986, 44:

⁴ Հակոբյան և այլք 1986, 44, Բաղայան 2016, XXIX:

⁵ Ոսկեան 1951, 159:

⁶ Պալեան 1902, 1:

⁷ Հայկ-Արամ 1903, 1:

⁸ Տէր-Խաչատուրեան 1903, 1:

⁹ Բաղայան 2015, XIII:

պարսպապատ Դավթա վանքը, որից մնացել էին կիսակործան խորանի կառույցը, վեմ քարերի փորագրությունները և վանականների ու ուխտավորների կացարանների փլատակները: Վանքն ուներ մի մեծ գերեզմանատուն, որի տապանաքարերից մի քանիսն արձանագիր էին:

Ամեն տարի աշնանը՝ կալերի ավարտումից հետո, Դերսիմի բոլոր կողմերից եկած հայ և քուրդ ուխտավորները տոնում էին վանքի օրը: Եթե ուխտին ներկա էր որևէ հայ քահանա, ապա քուրդ ռեյպերը, սեփդը և/կամ փիրը մատաղի աղի օրհնությունը զիջում էին հայ քահանային¹⁰:

Հետաքրքրական է, որ այս Ս. Դավիթ սրբավայրերից ոչ մեկի դեպքում նշված չէ, թե ով էր այդ Ս. Դավիթը, որի պատվին անվանվել են մատուռները և նույնիսկ վանքերը: Ապրանից վանքի դեպքում մատուռի հարավային պատի մոտ կար սրբի գերեզմանը, բայց ո՞վ էր այդ սուրբը, նույնպես ոչ մի տեղեկություն չի հայտնվում:

Սակայն Երեմիա Չելեբի Քյոմյուրճյանի՝ 1691 թ. կազմած քարտեզում նշված է, որ այս սրբավայրը նվիրված էր Դավիթ Դվնեցուն՝ Ս. Դավիթ Դվնեցու գերեզման¹¹: Ըստ պատմական աղբյուրների՝ Դավիթ Դվնեցին թաղված էր Դվինում, այստեղից էլ նրա անունը¹²: Հավանաբար, ժամանակին Ապրանից վանքում էր գտնվում Ս. Դավիթ Դվնեցու մասունքը:

ՀՀ տարածքում գտնվող Ս. Դավիթ սրբավայրերը

Արագածոտնի Փարպի գյուղի տարածքում՝ ճանապարհի ձախ կողմում է գտնվում Ս. Արդար Դավիթ մատուռը: Այն ուշմիջնադարյան կառույց է, որի շուրջ արդեն սկսել է ձևավորվել նոր գերեզմանոց: Մատուռը կարևոր ուխտատեղի չէ, թեև մարդիկ այցելում են այնտեղ. ուխտավորները հիմնականում փարպեցիներ են:

Ըստ գյուղում հայտնի ավանդության՝ այս Դավիթը զորեղ մի մարդ է եղել, որը, կռվելով թուրքերի դեմ, չի թողել նրանց գյուղ ներխուժել: Դավիթը զոհվել է, այդ տեղում կառուցել են այս մատուռը և անվանել նրա պատվին¹³:

Այս տարածաշրջանում դեռևս XX դ. սկզբին տարածված էր Արդար Դավթի մասին ավանդագրույցը: Մինչ օրս Էջմիածին-Օշական ճանապարհ-

¹⁰ Հալաջյան 1973, 23:

¹¹ Սևահյան 2000, 110, քարտեզ XIII:

¹² Ս. Դավիթ Դվնեցուն նվիրված է ևս մեկ սրբավայր, որի մասին կխոսվի ստորև:

¹³ Հովհաննիսյան 2011, ԴԱՆ:

հի աջ մասում՝ Արմավիրի մարզի Դաշտ գյուղի հյուսիսում, բլրի վրա է գտնվում «Արդար Դավիթ» աշտարակը¹⁴։ Ներկայացնենք ավանդությունն ըստ Պ. Պռոշյանի, քանի որ այն առավել ամբողջական է և ժողովրդական պատումին մոտ։

Օշականից ոչ հեռու՝ դեպի Էջմիածին, ձորակի մեջ, քանդված տները կոչվում են *Արդար Դավթի խարաբեք*¹⁵։ Այդ տները շինել է *Դավիթ* անունով ճգնավորը։ Նա շատ եկեղեցասեր, աղոթասեր, խիստ ճգնավոր է լինում՝ միայն աղոթք էր անում ու ծոմ պահում։ Այս տները միտումով էր այսքան հեռու սարքել, որ ամեն օր՝ առավոտյան և երեկոյան, ցրտին ու շոգին, անձրևին ու կարկուտին ոտքով աղոթելով գնա Էջմիածին ու վերադառնա։ Կաթողիկոսը խղճացել, նրան առաջարկել է մնալ Էջմիածնում՝ որպես միաբան, բայց նա չի համաձայնել։ Միաբանները խնդրել են՝ գոնե հետները ճաշի, կրկին մերժել է՝ թե ինքը շաբաթը մի կտոր ցամաք հաց է ուտում, ամբողջ տարին ծոմ է պահում։ Այս մարդու սրբության պատճառով ժողովուրդը նրա անունը դրել էր *Արդար Դավիթ*։

Ինչ-որ մի ժամանակ Էջմիածնի ուսումնարանի աշակերտներից ամեն շաբաթ մեկը կորչում էր։ Միաբանները ուր փնտրում են, չեն կարողանում գտնել կորած աշակերտներին։ Կաթողիկոսը դիմում է *Դավթին*՝ թե արդար մարդ ես, մի ճար արա՝ գտնենք։ *Դավիթը* խորհուրդ է տալիս հսկում, պատարագ անել, գուցե և Աստված օգնի՝ գտնեն։ Կաթողիկոսը հրամայում է ամբողջ շաբաթ հսկում անել, ինքն էլ ծնկաչոք ամեն օր աղոթում էր։ Եվ Աստված լսում է միաբանների աղոթքը։ Մի օր Էջմիածնի վանքում միաբաններն Արդար Դավթի մեջքին կացրած մի թուղթ են տեսնում, որի վրա գրված է լինում. «Ի սե՛ր Աստծու, ինձ ազատեք էս տեղից։ Արդար Դավիթն ինձ խաբելով բերեց իր տունը։ Վաղն ինձ մորթելու է, որ ուտի. իմ բոլոր ընկերներին սա է կերել»։ Արդար Դավթին բռնում են և հենց իր

¹⁴ Մկրտչյան 2017, 112։ Թեև հուշարձանն ավելի մոտ է Դաշտ գյուղին, այն հաճախ նշվում է որպես Այգեշատի տարածքի հուշարձան. տե՛ս Մկրտչյան 2017, 113։ Այգեշատ (Հաջի Դարա) է նշված նաև Թ. Թորամանյանի մոտ՝ Թորամանյան 2013, 261-262։ Հմմտ. նաև՝ Արդար Դավիթ – բլուր (1025,4 մ) Արմավիրի մարզում, Վաղարշապատի տարածաշրջանում, Այգեշատ գյուղի արլ. եզրին, Համառոտ տեղեկատու-բառարան 2007, 17։

¹⁵ Այս աշտարակը՝ որպես երբեմնի կրոնական նշանակություն ունեցող կառույց, դիտարկում է Թ. Թորամանյանը (Թորամանյան 2013, 262)։

տան մեջ վառում: Դավիթը հինգ աշակերտ է կերել. ամեն մեկի ոսկորները հատ-հատ դարսել է իրար վրա ու գրել կերած աշակերտի անունը¹⁶:

Ա. Ղանալանյանի բերած ավանդագրույցում Արդար Դավթին ոչ թե այրում են, այլ քարկոծում, իսկ նրա բնակավայրը ներկայացվում է որպես քարանձավ: Ավանդությունը վերջանում է բացատրությամբ. կեղծ արդար-ներին անվանում են «Արդար Դավթ»¹⁷:

Այս ավանդագրույցի առավել հին տարբերակը պատմում է Մ. Թադիադյանը: Նրա տարբերակում Դավթին բռնում են, նետում էջմիածնի պարսպի հյուսիսային կողմի բուրգի մեջ, որտեղ նա սովամահ է լինում: Ոմանք այդ բուրգն անվանում են նրա անունով. «Արդար Դավթի բուրգ»: Թադիադյանն ունի նաև կարևոր մի հավելում. «ըստ պատմելոյ հինաւորց եպիսկոպոսաց մերոց՝ էր այր սոսկավիթխարի, անձնեայ և ուժեղ քան զամենայն մարդիկ իրումն ժամանակի»¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, թեև Փարպիի Ս. Արդար Դավթ մատուռը նույն անունն ունի, ինչ այս Արդար Դավթը, սակայն դժվար է ընկալել, որ նման մարդու պատվին կարելի էր մատուռ կառուցել: Մյուս կողմից, սակայն, Թադիադյանի հավելումը, որ Արդար Դավթը հսկա էր¹⁹ և իր ժամանակի բոլոր մարդկանցից ուժեղ, որոշ առումով արդեն մոտենում է Փարպիի ավանդությանը, որտեղ Արդար Դավթը թուրքերի դեմ մարտնչող հզոր հերոս էր: Ինչևէ, այս Արդար Դավթները երկու տարբեր անձեր էին:

Հայաստանի Հանրապետության առավել հայտնի երկու Ս. Դավթ սրբավայրերից մեկը գտնվում է Արարատի մարզի Գետազատ գյուղում, մյուսը՝ Արմավիրի մարզի Նոր Արմավիր գյուղում:

Նոր Արմավիրի Ս. Դավթ սրբավայրի մասին Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցը տեղեկացնում է. «...Երկարածիգ առապարն Արմաւիր քաղաքի՝ որոյ ի բարձրութեանն գտանին տակաւին հիմունք շինուածոյ մնացեալ ի հին շինութեանցն Արմաւիրայ, ուրանօր ի միջին տեղւոջ գոյ ուխտատեղի յանուն Սուրբ Դաւթայ, ուր գնան մերձակայ բնակիչք յովստ յառաջակայ կիւրակէի սրբոյ Զատկին: Այս տեղի որպէս նկատի

¹⁶ Պոռշեան 1878, 169-172:

¹⁷ Ղանալանյան 1969, 34-35:

¹⁸ Թադիադեանց 1847, 191-194:

¹⁹ Այդ տարածքները, որտեղ գտնվում էր Արդար Դավթի տունը, ժողովուրդն անվանում է Օղուզի (հսկա) տներ (Ղափանցյան 1914, 93, Թորամանյան 2013, 161-162): Այսինքն՝ Արդար Դավթը նույնպես օղուզ էր:

լեալ է յառաջագոյն ի հեթանոսութեան յանուն կոռց, այլ ի քրիստոնէութեան վարդապետք առ ի չկարող լինելոյ արգելով զժողովուրդն ի նախնի սովորութեանց անտի հեթանոսութեան, անուանադրեալ են զտեղին յանուն այնր սրբոյ, այլ թէ որ Դավիթ իցէ՝ չգիտեն: Եւ զի զտեղին սոսկ հասարակ քարամբք հիւսեալ են և ունի փոքր տեղի դրան կարի խոնարհ, ընդ որ ի ծունկս մտանեն ի ներքս և ի միջին տեղւոջ ամրացեալ կայ սիւնաձև վէմ մի իբրև երկու կանգուն»²⁰:

Այս հիշատակության մեջ կարևոր է երկու տվյալ. *նախ*՝ բնակիչները չգիտեն, թե ո՞վ է այդ Դավիթը և ինչի՞ համար է սրբացվել, *երկրորդ*՝ ուխտի օրը Ջատկի հաջորդ շաբաթն է:

XX դ. ընթացքում, ինչպես և մեր օրերում, Նոր Արմավիրի Ս. Դավթի ուխտը շարունակում է մնալ Ջատկին հաջորդող կիրակի օրը (այստեղ՝ Կանաչ-Կարմիր կիրակի):

1970-80-ական թթ. մեծ շուքով էր տոնվում Ս. Դավթի ուխտը. երգելով ու պարելով՝ տարբեր տեղերից գալիս էին լարախաղացներ, ձեռնածուներ: Բազմաթիվ մանրավաճառներ տոնավաճառ էին կազմակերպում: Մատաղացու կենդանիների (գառ, աքլոր, աղավնի) շուրջ շուրջպար էին բռնում: Մինչև մատաղի եփվելը քիչ հեռվում կազմակերպում էին «ծուն նշանակետ ունենալու» մրցույթ: Հաղթողներն իրենց հետ դուլներով ծու էին տուն տանում: Հատուկ այդ օրը սրբավայր էին այցելում *Դավիթ* անունով մարդիկ՝ սրբի օրհնությունը ստանալու համար: Սրբավայրը, ի թիվս այլ հիվանդությունների, նաև կապույտ հազ էր բուժում՝ հիվանդ երեխային 3-7 անգամ անցկացնում էին մատուռի լուսամուտի միջով: Մատուռի մոտի ծառին կանայք իրենց զգեստներից լաթեր էին կապում: Հայրենական պատերազմի ժամանակ կանայք այդ ծառի ճյուղերին կապում էին իրենց կտրած ծամերը՝ ուխտելով, որ իրենց հարազատները անփորձանք վերադառնան պատերազմի դաշտից: Հիվանդները վզից հանում էին երկաթյա մանյակը, որ կրում էին տվյալ խաչի (սրբի) սիրուն ամբողջ տարին և կախում սուրբ ծառից կամ դնում մատուռի մոտ գտնվող շիրմաքարի առաջ: Ամուլ կանայք ծառի ճյուղերից «ճոճք» էին կապում և կախում սուրբ ծառից, մեջը տիկնիկ էին դնում՝ երեխա ունենալու հույսով: Այդ օրը տեղի

²⁰ Շահխաթունեանց 2014, 230:

էին ունենում աղջկատեսներ, երբեմն նշանադրություններ, հին վեճերը լուծվում էին²¹:

Բացի կապույտ հագից, այս մատուռը այլ բժշկող գործառույթներ էլ ունի: Կակազող երեխայի բերանը դնում են մատուռի դռան բանալին և պտտում՝ կակազությունն անցնում է: Նաև վախեցած երեխաներին փոքրիկ լուսամուտից ներս են անցկացնում՝ վախն անցնում է: Երբ գյուղում շատ երիտասարդներ են իրար հետևից մահացել, այստեղ հանրային մատաղ են արել, և այդ արհավիրքը դադարել է: Ուխտավորները յոթ անգամ պտտվում են մատուռի շուրջը և երազանք են պահում, որ կատարվի, իրենց հետ շրջեցնում են նաև մատաղի կենդանուն²²:

Ս. Դավիթ ուխտ են գնում հավասարապես հայերը և ասորիները: Հին ավանդույթի համաձայն՝ ուխտագնացությունից երկու օր առաջ լողանալ չի կարելի՝ լողանում են ուխտի օրը, որ մաքուր դիմավորեն: Ուխտագնացության օրը նաև պարտադիր լվացք են անում: Այս սուրբը նաև սիրահարների հովանավոր է և զավակատու: Մի երիտասարդ կին երազում տեսել է իրեն մատուռում, և այնտեղ մի ծայն ասել է, որ նա տղա է ունենալու, անունն էլ պետք է Դավիթ դնի՝ սրբի պատվին: Սրբավայրը բուժում է նաև գորտնուկներ. մատուռը ավելուց հետո ավելը քսում են գորտնուկներին՝ անցնում է²³:

Մի ավանդության համաձայն՝ մատուռից քիչ հեռու գտնվող տապանաքարի տակ թաղված է մատուռի մասին հոգ տանող առաջին կրոնավոր-սպասավորը²⁴: Ըստ մեկ այլ ավանդության՝ այդ տապանաքարը Ս. Դավթի քրոջ գերեզմանն է: Տապանաքարի վրա բազմաթիվ «մուրազի» քարեր են կպցրած, և այդ ծեսը այնքան վաղեմի է և հաճախ է կրկնվում, որ քարի վրա խոր փոսեր և ակոսներ են գոյացել: Տապանաքարից քիչ այն կողմ մնացել է սուրբ ծառի բնի փոքր մասը, որն ամբողջությամբ պատված է լաթերով:

Ըստ ավանդության՝ Դավիթ անունով մեկը կառուցել է այս մատուռը՝ Արմավիրի երկրաշարժից (խոսքը, գուցե, Ակոռիի՝ 1840 թ. երկրաշարժի

²¹ Դավիթովա 2007-2008, ԴԱՆ: Նյութը տրամադրել է Արաքսյա Ավչիևան, որի համար շնորհակալություն եմ հայտնում:

²² Սիմոնյան, Հովհաննիսյան 2017, ԴԱՆ:

²³ Նյութը տրամադրելու համար շնորհակալություն եմ հայտնում Արաքսյա Ավչիևային. Ավչիևա 2020, ԴԱՆ:

²⁴ Դավիթովա 2007-2008, ԴԱՆ:

մասին է) փվելուց հետո: Ոմանք էլ պատմում են, որ այս Ս. Դավիթը երաժիշտ է եղել՝ հավանաբար ակնարկելով աստվածաշնչյան Դավիթ մարգարեին²⁵:

Գետազատի Ս. Դավիթ սրբավայրը գտնվում է գյուղից դուրս՝ Դվինի հնավայրի ուղղությամբ, *Թագավորի պալատ* կոչվող բլրի տակ. ժողովուրդը այսպես անվանում է Դվինի միջնաբերդը: Մինչև 2015 թ. սրբավայրը բաղկացած էր երկու մատուռից: Աջակողմյան մատուռը հինն է, դրանից ձախ՝ մոտ 10 մետր հեռավորության վրա 70-ական թթ. կառուցվել է տնականման փոքրիկ մատուռ: 2015 թ. մեր այցելությունից հետո հին սրբավայրի հիմքի վրա կառուցել են Ս. Դավիթ եկեղեցին, որն օծվել է և այժմ ունի հոգևոր հովիվ: Ուխտի օրը այստեղ մատուցվում են պատարագներ: Սրբավայրում կատարվում են անհատական մատաղներ՝ հիմնականում աքաղաղ, և հանրային մատաղ՝ գառներ: Ուխտագնացությանը մասնակցում են ոչ միայն շրջակա գյուղերի և Հայաստանի Հանրապետության այլ վայրերից ժամանած հայերը, այլև շրջակա գյուղերում բնակվող ասորիներն ու եզդիները: Ինչպես պատմեցին ուխտագնացության մասնակիցները, 50-ական թթ. Ս. Դավիթը առավելապես ասորական սրբավայր էր, ասորիներն էին այն կառուցել և պահպանում, ուխտի էին գնում, հայերը այն հիմնական ուխտատեղի են դարձրել անկախությունից հետո²⁶:

Ս. Դավթի դիմաց՝ բարձր բլուրներից մեկի վրա է գտնվում Ս. Վարդան զորավարի սրբավայրը, որը հիմնականում այցելում են երիտասարդները: Ս. Դավթի, Ս. Վարդանի և Թուխ Մանուկի ուխտագնացությունները կատարվում են միևնույն՝ Զատկի հաջորդ կիրակի օրը, որն այստեղ կոչվում է *Կարմիր կիրակի*: Ուխտագնացության գլխավոր նպատակը Ս. Դավթին է, իսկ մյուս սրբավայրերին դիմում են ըստ կարիքի ու ցանկության: Ս. Դավիթ գնում են նաև Զատկին հետևող մյուս կիրակիներին և այլ տոներին, ինչպես և տարվա ցանկացած ժամանակ՝ անհատական ուխտերով:

Ըստ ավանդության՝ Ս. Դավիթը եղել է զորավար, որ գյուղից փախցրել է «ջիուդի» աղջկան՝ փրկելով թուրքերից: Մեկ այլ ավանդության համաձայն՝ քրիստոնյա Դավիթը փախել է Դվինի բերդից և նահատակվել այս վայրում, նրան սրբացրել են և իր պատվին կառուցել սրբավայրը: Ըստ

²⁵ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան 2017, ԴԱՆ, Արմավիր, Նոր Արմավիր:

²⁶ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան 2017, ԴԱՆ, Արարատ, Գետազատ-Մրգանուշ:

երրորդ ավանդության՝ Ս. Դավիթ մատուռը կառուցվել է քրիստոնեություն ընդունած և քարոզած պարսիկ զինվորի նահատակման վայրում²⁷:

Հատկապես երրորդ ավանդությունը հնարավորություն է ընձեռում փորձել ճշգրտելու, թե ով կարող էր լինել այս Ս. Դավիթը: Եվ ահա որոշ պրպտումներից հետո պարզեցինք, որ ըստ տեղացիների՝ «գյուղի դպրոցի ուսուցիչները» գտել են Ս. Դավիթ Դվնեցու վկայաբանությունը²⁸, որն էլ հակիրճ ներկայացնում է գյուղի ժողովուրդը: Սակայն ժողովուրդը շարունակում է ավելացնել որոշ տարրեր, հավելել նոր դրվագներ, և ավանդությունը միտում ունի ճոխանալու, ի հայտ են գալիս նոր տարբերակներ:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Ս. Դավիթ Դվնեցին թաղված է եղել Դվին քաղաքում, եկեղեցին օծելիս այն անվանել են Ս. Դավիթ Դվնեցի, թեև ժողովուրդը մինչև վերջերս սրբավայրն անվանում էր պարզապես Ս. Դավիթ: Ինչպես տեսանք վերևում, Դվինից շատ հեռու՝ Դերջան գավառում ևս կար սրբավայր, որ գոնե XVII դ. հայտնի էր Ս. Դավիթ Դվնեցու անունով, որը, սակայն, մոռացվել է արդեն XX դ. սկզբներին:

Ս. Դավիթ անունով մատուռ է եղել Այունիքում²⁹: Խոսքը ներկայիս Քաջարան քաղաքի տարածքում եղած սրբավայրի մասին է, որն այժմ գոյություն չունի: Այն գտնվել է Գանձասար լեռան վրա՝ Բաղակա վանք գյուղի տարածքում, որին ադրբեջանցիները կոչել են Փիրդովուդան: Չբեր կանայք գալիս էին սրբի ոտքը՝ զավակ խնդրելու³⁰:

Իջևանի տարածաշրջանի Խաշթառակ գյուղում կա Ս. Դավիթ Մարգարե անունով եկեղեցի: Կառուցվել է ծագումով խաշթառակցի, ռուսաստանաբնակ Արտակ Քամալյանի միջոցներով: Այն օծվել է 2013 թ. և, ի պատիվ նրա զոհված եղբոր՝ Դավիթ Քամալյանի, անվանվել Ս. Դավիթ մարգարե³¹:

Բլրի բարձունքին, որտեղ կառուցվել է եկեղեցին, ժամանակին սուրբ ծառ է եղել, որի շուրջը եղել են նաև հին խաչքարեր՝ Խաշթառակի հայտնի «Խաչի Յալում» սրբավայրը: Խորհրդային կարգերի ժամանակ այդ վայրում կառուցում են Հայրենական պատերազմում զոհվածներին

²⁷ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան, Շամամյան 2015, ԴԱՆ:

²⁸ Ս. Դավիթ Դվնեցու մասին մանրամասն՝ աղբյուրներով հանդերձ, տե՛ս Հովհաննիսյան 2018, 68-89:

²⁹ Հակոբյան և այլք 1986, 44:

³⁰ Խանգադյան 1981, 45:

³¹ Սարգսյան 2019, <https://www.aravot.am/2013/05/09/241735/>

նվիրված հուշարձանը, որի համար կտրում են սուրբ ծառը և մեքենաներով հարթեցնում տարածքը: Գյուղացիները մի քանի խաչքարերի բեկորներ տանում են մի քիչ հյուսիս գտնվող բլրի գագաթը և այնտեղ սկսում մոմավառություն ու մատաղ անել, ուստի սրբավայրը նորից կենդանանում է: Եվ այս սրբավայրի տեղում կառուցվում է նոր եկեղեցին³²:

Եզրակացություններ

Պատմական Հայաստանի տարածքում առկա մեկ տասնյակ *Ս. Դավիթ* անունը կրող սրբավայրերից միայն երկուսի դեպքում է հայտնի, թե ով է այդ սուրբ Դավիթը: Գետազատի եկեղեցին կոչվում է Ս. Դավիթ Դվնեցու, իսկ Խաչթառակինը՝ Ս. Դավիթ մարգարեի անունով: Ապրակունիսի Ս. Դավիթ մատուռը (Ապրանից վանք) և դրան կից գերեզմանը գոնե XVII դ. կոչվում էին Ս. Դավիթ Դվնեցու անունով: Մնացած սրբավայրերի դեպքում հայտնի չէ, թե ո՞վ է այդ Դավիթը և ինչո՞ւ է սրբացվել:

Ս. Դավիթ սրբավայրերի մեջ որոշակիորեն առանձնանում է Փարպիի Ս. Արդար Դավիթ մատուռը: Ըստ այս տարածքներում գոյություն ունեցող երբեմնի ավանդության՝ այդ Դավիթը մարդակեր էր, և դժվար թե իր պատվին սրբավայր լիներ: Բայց Փարպիում պատմվում է մեկ այլ ավանդություն, ըստ որի՝ Արդար Դավիթը հսկա զինվոր էր:

ՀՀ-ում ներկայումս ամենասիրված ուխտավայրերից են Գետազատի և Նոր Արմավիրի Ս. Դավիթ սրբավայրերը՝ հայտնի մարդաշատ ուխտագնացություններով, որոնք կատարվում են Զատիկին հաջորդող կիրակի օրը:

Նոր Արմավիրի և Գետազատի Ս. Դավիթ սրբավայրերն իրար է կապում մի կարևոր հանգամանք՝ երկուսն էլ սիրված ուխտավայրեր են հայերի և շրջակա ասորի բնակիչների համար:

Գրականություն

Ավչիկա Ա. 2020, ԴԱՆ, Արմավիր, Արտագերս-Նոր Արմավիր:

Բադալյան Գ. 2015, Արևմտյան Հայաստանի պատմա-ժողովրդական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրեին, մաս III, «Վէմ» համահայկական հանդես, N 4, էջ I-XLIII:

³² Տեղեկությունը տրամադրելու համար շնորհակալություն եմ հայտնում խաչթառակցի Սասուն Դանիելյանին:

- Բադալյան Գ. 2016, Արևմտյան Հայաստանի պատմա-ժողովրդական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրեին, մաս IV, «Վէմ» համահայկական հանդես, N 1, էջ I-LI:
- Դավիդովա Գ. 2007-2008, ԴԱՆ, Արմավիր:
- Եսայան Զ. 2014, Հայոց տեղանունները. թուրքական այլափոխումներ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 140 էջ:
- Ճանապարհորդություն Մեսրոպյայ Դ. Թաղիադեանց Վ.Ա. սարկաագի սրբոյ էջմիածնի 'ի Հայս 1847, հ. առաջին, Կալկաթա, Արարատեան ընկերութեան տպ., 382 էջ:
- Թորամանյան Թ. 2013, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Աշխատությունների ժողովածու երկու հատորով, հ. 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 864 էջ:
- Խանզադյան Ս. 1981, Հայրենապատում, գ. Բ, Երևան, «Հայաստան», 608 էջ:
- Հալաջյան Գ. 1973, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, Հայ ազգագրություն և բանահյույություն, հ. 5, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 302 էջ:
- Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ. 1986, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:
- Հայաստանի Հանրապետության Ֆիզիկաաշխարհագրական օբյեկտների համառոտ տեղեկատու-բառարան (Համառոտ տեղեկատու բառարան) 2007, Երևան, Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն ՊՈԱԿ, 136 էջ:
- Հայկ-Արամ 1903, Դերջան, «Արեւելք» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 6/19. փետրուար, էջ 1:
- Հովհաննիսյան Կ. 2011, ԴԱՆ, Արագածոտն, Փարպի:
- Հովհաննիսյան Կ. 2018, Ս. Յիզուբուզիտ, Ս. Դավիթ Դվնեցի և Թուխ Մանուկ, «Էջմիածին», Ժ, էջ 68-89:
- Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 557 էջ:
- Ղափանցյան Գ. 1914, Հնութեան մի քանի յիշատակարաններ, «Արարատ», Ա, էջ 93-95:
- Մկրտչյան Լ. 2017, «Արդար Դավիթ». առասպել և իրականություն, «Էջմիածին», Է, էջ 111-116:
- Շահխաթունեանց Յովհաննէս եպս. 2014, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 560 էջ:
- Ոսկեան Հ. Համազասպ 1951, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 234 էջ:

Պալեան Տրդատ եպս. 1902, Մեր վանօրայք, Բիզանդիոն, Կ. Պոլիս, 1/14, հոկտեմբեր, էջ 1:

Պոռեան Պ. 1878, Կոռածաղիկ, Թիֆլիս, Հ. Էնֆիաճեանցի և ընկ. տպ., 350 էջ:

Սարգսյան Ռ. 2019, «Սուրբ Դավիթ մարգարեն»՝ Խաչթառակի բարձունքում, «Առավոտ», մայիսի 9: <https://www.aravot.am/2013/05/09/241735/> (10.03.2020):

Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ. 2017, ԴԱՆ, Արմավիր, Նոր Արմավիր:

Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ. 2017, ԴԱՆ, Արարատ, Գետազատ-Մրգանուշ:

Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Շամամյան Ն. 2015, ԴԱՆ, Արարատ, Գետազատ:

Տէր-Խաչատուրեան Կ. 1903, Երզնկայէն Դերջան, «Արեւելք» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 9/22 սեպտեմբեր, էջ 1:

Ulughogian G. 2000, Un'antica mappa dell'Armenia: Monasteri e santuari dal I al XVII secolo, Longo editore Ravenna, 200 p.

Ս. ԴԱՎԻԹ ԱՆՈՒՆԸ ԿՐՈՂ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Կարեն Հովհաննիսյան

Ամփոփում

Պատմական Հայաստանի *Ս. Դավիթ* անունը կրող ժողովրդական սրբավայրերը քանակով հասնում են շուրջ մեկ տասնյակի: Շատ դեպքերում հնարավոր չէ պարզել, թե ով է այդ Ս. Դավիթը, որի պատվին անվանվել է տվյալ սրբավայրը:

Արևմտյան Հայաստանում ամենահայտնի Ս. Դավիթ սրբավայրը (Ապրանից վանք, XVII դ. նաև՝ Ս. Դավիթ Դվնեցու գերեզման) գտնվում էր Դերջան պատմական գավառում, որի տարածքում էին 5-6 մ բարձրության երկու հսկա խաչքարերը:

Ներկայիս ՀՀ տարածքում առավելապես հռչակված են երկու *Ս. Դավիթ* սրբավայրեր: Դրանցից մեկը գտնվում է Արարատի մարզի Գետազատ գյուղի տարածքում և նվիրված է Ս. Դավիթ Դվնեցուն: Սա այն հազվագյուտ դեպքերից է, երբ հստակ հայտնի է, թե ով է Ս. Դավիթը: Երկրորդը Արմավիրի մարզի Նոր Արմավիր գյուղի տարածքում է և որպես ուխտավայր հիշատակվում է XIX դ. սկզբներից: Սրանք կարևոր և սիրելի ուխտավայրեր են ինչպես հայերի, այնպես էլ ասորիների համար: Այս երկու սրբավայրերի ուխ-

տազնացության օրն է Զատիկի հաջորդ կիրակին: Այսօր էլ բազմամարդ ուխտազնացությունների ընթացքում կատարվում են զանազան ծեսեր՝ որոշ նպատակներով:

Առանձին տեղ է գրավում Փարպիի Արդար Դավիթ մատուռը: Նշենք, որ այս պարագայում պարզորոշ չէ՝ արդյո՞ք այն կրում է ավանդազրույցներից հայտնի մարդակերի անունը: Համենայն դեպս, Փարպիում այլ ավանդություն են պատմում, համաձայն որի՝ այս Արդար Դավիթը քաջ ռազմիկ էր:

Բանալի բառեր՝ Ս. Դավիթ, Արդար Դավիթ, սրբավայր, ուխտազնացություն, ավանդություն, վանք, ասորիներ:

СВЯТИЛИЩА СВ. ДАВИДА НА ТЕРРИТОРИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ АРМЕНИИ

Карен Оганнисян

Резюме

В Западной Армении самое известное святилище, названное именем Св. Давида – это Априаниц ванк, в XVII в. почитаемое как могила Св. Давида Двнеци, и находившееся в историческом районе Дербан, на территории которого были установлены два (5-6 м) хачкара.

На территории современной РА имеются два святилища Св. Давида. Одно из них – в селе Гетазат Араратской области (святилище Св. Давида Двнеци). Это один из тех редких случаев, когда доподлинно известна личность этого святого. Второе святилище расположено в селе Нор Армавир Армавирской области и упоминается с начала XIX в. Оба святилища – излюбленные места паломничества как для армян, так и ассирийцев. Паломничество совершается в первое воскресенье после Пасхи и сопровождается обрядами, преследующими конкретные цели.

В ряду этих святилищ особняком стоит часовня Ардар (Праведный) Давид в с. Парпи. Согласно одной из легенд, часовня, якобы, названа именем людоеда. Однако жители села Парпи рассказывают другую легенду, называющую Ардар Давида отважным воином.

Ключевые слова – Св. Давид, Ардар Давид, святилище, паломничество, легенда, монастырь, ассирийцы.

SANCTUARIES BEARING THE NAME OF ST. DAVID ON THE TERRITORY OF HISTORICAL ARMENIA

Karen Hovhannisyan

Abstract

A group of sanctuaries are known thus far bearing the name of St. David. There are about ten sanctuaries of the kind but often it is impossible to clear up who that St. David was, to whom the given sanctuary is devoted.

The most prominent sanctuary of Western Armenia devoted to St. David (the monastery Apranits, XVII century, known as St. David of Dvin) was in the historical region Derjan, on the territory of which two well-known huge (5-6 m of height) khachkars were erected.

Within the boundaries of the contemporary RA there are two most popular sanctuaries named St. David. One of them is situated in the vicinity of the village Getazat of Ararat region and is devoted to St. David of Dvin. This is one of the rare cases when it is certain who the saint of the sanctuary is. The second one is in the village Nor Armavir (Armavir region). That is a prominent pilgrimage site and is mentioned since the beginning of the XIX century. The both over mentioned sanctuaries are significant and beloved pilgrimage sites both for Armenians and for Assyrians of Armenia. The pilgrimage holiday for the both is the Sunday following Easter. In our days these sanctuaries maintain their mass pilgrimage in the frame of which versatile rites having special purposes are executed.

A different case is the chapel Ardar (Righteous) David of the village Parpi, in the case of which it is not quite clear if it bears the name of the ogre described in legends. Nevertheless, in Parpi a different legend is told about the brave warrior Righteous David.

Key words – St. David, Ardar David, sanctuary, pilgrimage, legend, monastery, Assyrians.

«ԺԵՆԳՅԱԼՈՎ ՀԱՅԸ» 2020 Թ. ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՕՐԵՐԻՆ¹

Ռուզաննա Ծատուրյան

Գիտաշխատող
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ ruzanna.tsaturyan@iae.am

Ռոման Հովսեփյան

Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, ավագ գիտաշխատող
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ roman.hovsepyan@iae.am
Հոդվածը ներկայացվել է 17.02.2021, գրախոսվել է 14.03.2021,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-305

Ներածություն

Ժենգյալով հացը վայրի և մշակովի ուտելի բույսերով պատրաստված միջուկով թխվածք է, որը տարածված է Արցախում, Սյունիքում²՝ առավելապես Գորիսի և Կապանի շրջաններում, և Վայոց ձորում: Ժենգյալով հացի միջուկի համար օգտագործում են վայրի և մշակովի ուտելի տարբեր բույսեր, որոնց տեսականին փոփոխվում է ըստ սեզոնայնության և առկայության³:

Ժենգյալով հացն ընկալվում է որպես արցախյան ինքնության բաղադրիչ և դեռևս մինչպատերազմյան տարիներից օգտագործվում է Արցախում և Արցախից դուրս կազմակերպվող տարատեսակ միջոցառում-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 20TTSH-053 ծածկագրով գիտական նախագծի շրջանակում:

² Ուշագրավ է, որ Ժենգյալով հացը, լինելով նաև Սյունիքի և Վայոց ձորի մարզերի համար տիպական, մեծ հանրայնություն վայելող և սիրված ուտեստ պատերազմի օրերին չհիշատակվեց որպես այդպիսին, սակայն դրա մասին սկսեցին խոսել պատերազմի ավարտից հետո (տե՛ս հոդվածի վերջում գտնվող Ինտերնետային աղբյուրների (I) ցանկի I 93, 102, 107 հղումները):

³ Ժենգյալով հացի միջուկում օգտագործվող բույսերի մասին տե՛ս Ծատուրյան 2009, 36-38, Цатрян, Меликян 2010, 34-38, Ծատուրյան 2014, 34-38:

ներում և նախաձեռնություններում՝ ներկայացվելով որպես արցախյան ինքնության, մշակույթի և ավանդական խոհանոցի խորհրդանիշներից մեկը (11-4 և այլն): Այն խորհրդանշական դեր ունեցավ նաև 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին սկսված պատերազմի ընթացքում, երբ ադրբեջանական զինված ուժերը հարձակում գործեցին Արցախի Հանրապետության ողջ տարածքում: Ռազմական գործողությունների հետևանքով Հայաստանի Հանրապետություն տեղափոխվեցին Արցախի խաղաղ բնակիչները՝ հիմնականում կանայք, երեխաներ և տարեցներ: ՀՀ միգրացիոն ծառայության տվյալներով՝ պատերազմի ընթացքում Հայաստան են տեղափոխվել շուրջ 90,000 արցախցիներ⁴: Նրանք հանգրվանել են Երևանում, Սյունիքում և ՀՀ այլ մարզերի գյուղերում ու քաղաքներում: Տեղահանվածների՝ ՀՀ-ում տեղաբաշխման, կացարանով, սննդով, հագուստով ապահովելու գործընթացը պաշտոնապես կանոնակարգվում էր ՀՀ կառավարության կողմից: Աղետի ու ճգնաժամի, մարդկանց զանգվածային տեղահանությունների այս իրավիճակում Հայաստանում տարբեր հանրային և անհատական նախաձեռնություններ առաջացան, որոնց նպատակն էր տեղահանված արցախցիներին կացարանով ապահովումը, կենցաղի կարգավորումը և եկամտի աղբյուրների ստեղծումը, ինչպես նաև ապրումակցումը և հոգատարությունը (110): Արցախցիների համար եկամտի հնարավորություն էր ստեղծվում հիմնականում Արցախից տեղափոխված կանանց «մշակութային, կենցաղային»՝ խոհարարական, ստեղծագործական, արհեստագործական հմտությունները կիրառելու կամ բարեգործական տարբեր առաջարկների վերածելու «համերաշխության նախաձեռնությունների»⁵ շնորհիվ:

Զուգահեռաբար սկսեցին կազմակերպվել Արցախի, արցախցիների, հայկական բանակի և զինվորների աջակցությանն ուղղված տարատեսակ ձեռնարկատիրական միջոցառումներ, որոնց շարքում առանձնացան Ժենգյալով հացի արտադրության և իրացման հարցերը: Ժենգյալով հացի արտադրությամբ ձեռնարկատիրական նախաձեռնությունները պարտադիր իրագործվում էին, իսկ որոշ դեպքերում համակարգվում էին Արցախից տեղահանվածների մասնակցությամբ:

Արցախյան խոհանոցի ուտեստները հաճախ դառնում էին այս նախաձեռնությունների առանցքը: Ընդ որում, հետաքրքրական է արցախյան

⁴ Արցախից տեղահանված և Հայաստան ժամանած անձանց տվյալների հավաքում, 2020.12.18, migration.am/news/412

⁵ Evangelinidis 2016, 3.

խոհանոցի ուտեստների ընտրությունը՝ ժենգյալով հաց, թթվեցրած բանջարեղեն, փախլավա, կուրկուտ՝ ցորենով և մսով շիլա, թխվածքներ, գաթա, բուսական թեյեր, մրգեր, գինիներ (աղ.), որոնց մի մասն արդեն ճանաչելի և պահանջված էին Հայաստանում, իսկ որոշներն էլ՝ նորությամբ պայմանավորված՝ նոր պահանջարկ էին առաջացնում:

Ուտեստին և փախստականներին, տեղահանվածներին, հակամարտությունից տուժածներին առնչվող հետազոտությունները արդիական են, քանի որ 2020 թ. կեսերի տվյալներով աշխարհում մոտ 80 մլն մարդ բռնի տեղահանված է⁶: Ուտեստը բռնի տեղահանվածների, փախստականների համար կատարում է կարևորագույն դեր ինչպես տնտեսական, այնպես էլ հոգեկան, զգայական իմաստով՝ կառուցում և վերաստեղծում, վերահաստատում է նրանց ինքնությունը, ինչպես նաև հիշեցնում է ժամանակները, երբ նրանք դեռ ամբողջապես ապահով էին ու տանն էին⁷:

Հետազոտության առարկան և մեթոդները

Ուսումնասիրվել է 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմի ընթացքում Հայաստանում, մասնավորապես, Երևանում և առցանց միջավայրում «ժենգյալով հացի» հանրայնացման և սոցիալական, տնտեսական նախաձեռնություններում ներառման երևույթը:

Հոդվածի համար հիմք են դարձել անմիջական ազգագրական դիտարկումները՝ առաջարկվող ծառայություններից օգտվելու, առաջարկի ընթացքին հետևելու միջոցով և դաշտային հետազոտությունները (հարցումներ, հարցազրույցներ), առցանց մեդիա հարթակներում, մասնավորապես, Facebook սոցիալական ցանցում գրանցված ժենգյալով հացին առնչվող նյութերը, հրապարակումները (աղ.), որը հնարավորություն է տվել ներկայացնելու երևույթի ընդգրկումը, զարգացումները և նախնական վերլուծությունը: Աղյուսակում և օգտագործված 107 աղբյուրների մանրամասն ցանկում ներկայացված են ժենգյալով հացին առնչվող 40 հանրային նախաձեռնությունները, դրանց հեղինակները/իրականացնողները,

⁶ Mid-Year Trends 2020, UNHCR; 80 million forcibly displaced people worldwide, UNHCR's Refugee Population Statistics Database, 2020.

⁷ Anderson 2005, 186-208, Holtzman 2006, 361-378, Harbottle 1997, 175-186, 2004, 1-196, Searles 2002, 55-78, Lupton 1994, 668, Avakian 2005, 257-280, Sutton 2001, 1-211, Tsaturyan 2017, 30-40, Ծատուրյան 2014, 20-30:

ինչպես նաև նպատակն ու մասնակիցների շրջանակը, ինչը հնարավորություն է տալիս գրանցված դաշտային նյութերի նախնական համակարգման՝ հետագա համալրման և վերլուծությունների համար:

Նյութերը գրանցվել են 2020 թ. սեպտեմբեր – 2021 թ. հունվար ամիսների ընթացքում: Նյութերի գրանցման, հարցազրույցներ անցկացնելու համար սահմանափակող դեր են ունեցել պատերազմից տուժածների վիճակի զգայունությունը, ճշգրտող հարցերից խուսափելը, լարվածություն ու անվստահություն չառաջացնելու մոտեցումները, Ժենգյալով հացի մասին Ֆեյսբուքում կատարված որոշ գրառումների՝ հետագայում հեռացվելու հանգամանքը, ինչպես նաև COVID 19-ով պայմանավորված սահմանափակումներին հետևելը:

Ստացված արդյունքները և դրանց քննարկումը

Իրադարձությունների բնույթը և նպատակը

Պատերազմի ընթացքում ձևավորվեցին Ժենգյալով հացին վերաբերող տնտեսական, սոցիալական և մշակութային նախաձեռնություններ: Տնտեսական նախաձեռնությունները ներկայացված էին Ժենգյալով հացի արտադրությամբ և վաճառքով: Մեր դիտարկումները և գրանցած ազգագրական նյութերը ցույց են տալիս, որ այդ նախաձեռնությունների սկզբնական պատճառը, շարժառիթը և նպատակը սոցիալական էին՝ զբաղմունք ապահովել տեղահանված արցախցի կանանց համար⁸, որոշակի ֆինանսական եկամուտ ապահովել Ժենգյալով հացի արտադրությունում ներառված տեղահանված արցախցիների համար և/կամ եկամուտ ստանալ և դա ուղղորդել արցախցիներին (կամ բանակին) աջակցելու տարատեսակ նախաձեռնություններին (146, 111): Պատերազմի օրերին Ժենգյալով հացի արտադրության և իրացման դիտարկված նախաձեռնությունները բնույթով ավելի մոտ էին սոցիալական ձեռնարկատիրությանը, որն օգտագործում է ձեռնարկատիրական, բիզնեսավարման լուծումները՝ սոցիալական խնդիրների լուծման նպատակով⁹ և միավորում է առևտրա-

⁸ Օրինակ՝ «Արցախի ներուժն օգտագործելով ի շահ Արցախի՝ մի քանի հարց է լուծվում՝ կանանց զբաղվածություն, աշխատանքը՝ որպես վերականգնողական միջոց և ֆինանսական կայունություն» (152):

⁹ Սոցիալական ձեռնարկատիրությունը երկույթ է, երբ «քաղաքացիները մոբիլիզացնում են իրենց մասնավոր կամ հանրային, կորպորատիվ ռեսուրսները՝ հանրային արժեք ստեղծելու համար», Chandra, Paras 2020, 1-22:

յին և հումանիտար մոտեցումները¹⁰ ուղղորդվելով տուժածներին օգնելու ցանկությամբ, ի տարբերություն բիզնես նախաձեռնությունների՝ առաջին պլան չմղելով շահույթը, օգուտը կամ ռիսկերը:

Ժենգյալով հացի նախաձեռնությունների ժամկետները

Արցախյան պատերազմի օրերին ժենգյալով հացի նախաձեռնությունները երևան եկան հոկտեմբերի առաջին տասնօրյակում՝ պատերազմի սկսվելուց մոտ երկու շաբաթ հետո, և աստիճանաբար մարեցին պատերազմի ավարտից և արցախցիների մեծ մասի հայրենիք վերադառնալուց հետո՝ հիմնականում մինչև 2021 թ. հունվար ամիսը (աղ.): Մեղիա նյութերի վերլուծությամբ Հայաստանում հոկտեմբերի 10-ին արդեն հանրայնացվում էր Դիլիջանի Հովեր հյուրանոց-ռեստորանի՝ ժենգյալով հաց թխելու *Zhengyal forever!* (I12) նախաձեռնությունը, իսկ դրա հաջորդ օրը տեղի ունեցավ Նոր Հաճընի մշակույթի տանը քաղաքի երիտասարդական թիմի կողմից կազմակերպված «Ողջ հասույթը զինվորին» ժենգյալով հացի փառատոնը (I14), որոնց ընթացքում թխված և վաճառվող ժենգյալով հացը մեծ հանրայնություն էր վայելում: Այս նախաձեռնությունները առաջիններից էին, որոնց հետևեցին ուրիշները ու դրանց մասին տեղեկատվության տարածումը: Իսկ հունվարին ժենգյալով հացի արտադրությամբ և վաճառքով զբաղվող ընդամենը մի քանի սննդի կետեր էին մնացել (աղ.):

Ժենգյալով հացի նախաձեռնությունների տեղը և տարածքը

Սոցիալական ձեռնարկատիրական նախաձեռնությունները՝ ժենգյալով հացի արտադրությունը կամ վաճառքը, հաճախ առաքումով, իրականացնում էին.

- բացօթյա վայրերում,
- տեղահանված արցախցիների հանգրվանած վայրերում,
- հանրային սննդի ցանցերում և մթերային խանութներում,
- բարեգործական տոնավաճառներում (աղ.):

Ժենգյալով հացի բացօթյա թխման ու վաճառքի կետեր բացվեցին Երևանի կենտրոնական փողոցներում՝ Աբովյան փողոց, Հյուսիսային պողոտա, Իսահակյան փողոց, Մալաթիա-Սեբաստիա վարչական շրջանի գյուղատնտեսական շուկայի մոտակայքը: Այս տարածքները ծածկով

¹⁰ Battilana, Lee 2014, 397-441.

բացօթյա տաղավարներ էին՝ ներսում հարմարեցված լայն, հարթ մետաղական տաքացվող մակերեսներով՝ վառարաններով¹¹ և սեղանի մասով առանձնացված էին գնորդներից (նկ. 1): Վաճառքի համար հաճախ օգտագործվում էին համացանցային հարթակները, հիմնականում Facebook սոցիալական ցանցը, ինչպես նաև սննդի կետերի, ռեստորանների և խանութների կայքերը (աղ.):

**Ժենգյալով հացը որպես Արցախի խորհրդանիշ ներկայացնելը.
արցախյան ավանդական ուտեստ և ինքնության բաղադրիչ**

Ժենգյալով հացը որպես արցախյան ինքնության բաղադրիչ է ընկալվում Արցախում և Արցախից դուրս՝ կապված Արցախի պատմությունը, մշակույթը և լանդշաֆտը որպես ինքնություն ներկայացնելու հետ: Պատերազմական շրջանում Ժենգյալով հացի արտադրության ու վաճառքի իրական և առցանց տարածքները վաճառքի և խոհարարական-արտադրական միջավայրերից դարձել էին գաղափարական միջավայրեր՝ ներկայացնելով արցախյան ինքնության բաղադրիչ-ձևավորումներ, ինչպես, օրինակ, Արցախի և Հայաստանի դրոշները, քարտեզը, «Մենք ենք, մեր սարերը» (պապիկ-տատիկի) արձանը, Արցախը ներկայացնող պատկերները, լուսանկարները՝ նախաձեռնության շնորհիվ ստացած շահույթից վիրավորված զինվորներին կամ փախստական ընտանիքներին օգնության դրվագներով, Արցախի հետ կապված ապրանքների ցուցադրություն և վաճառք (պահածոներ, մթերք, նկարազարդ պայուսակներ և այլն), ինչպես նաև պատերազմի պաշտոնական կարգախոսներից #Artsakh, #Հաղթելուենք, #RecognizeArtsakh, #withArtsakh, #womenforArtsakh, #withoursoldiers, #Հաղթական Ժենգյալ և այլ հեշթեգեր, որոնք կարծես ամբողջացնում ու հիմնավորում էին վաճառքի իրական և վիրտուալ տարածքների նշանակությունն ու նպատակը (նկ. 1, 2, աղ.): Ժենգյալով հացը որպես արցախյան ավանդական ուտեստ, արցախյան մշակույթի բաղադրիչ և արցախցիների ինքնության մաս ներկայացնելը և Արցախի, արցախցիների և բանակի աջակցությանն ուղղված գաղափարախոսությունը ակտիվ շրջանառվում էր նաև համացանցում: Վիրտուալ տարածքները և Ժենգ-

¹¹ Արցախում Ժենգյալով հացը սովորաբար տնային պայմաններում թխում են ուռուցիկ կլորավուն մետաղյա սկավառակի՝ սաջի վրա: Մեղիա նյութերում ներկայացվում էին պատմություններ, երբ Արցախից տեղահանված կանայք իրենց հետ բերել էին նաև այս սաջերը՝ Հայաստանում Ժենգյալով հաց թխելու մտադրությամբ (156):

յալով հացի մասին լրագրողական նյութերը, այնուամենայնիվ, ավելի մեծաքանակ և հարուստ էին արցախյան ինքնության բաղադրիչ-ձևավորումներով, որովհետև չունեին տարածքի ֆիզիկական սահմանափակության խնդիր և ունեին տեքստային ու պատկերային (հեշթեգեր, էմոջիներ, նկարներ, վիդեոներ) դրսևորման հնարավորություն:

Հատկանշական են հասարակության և սպառողների կողմից վերոհիշյալ ներկայացման անվերապահ ընդունելությունը և աջակցությունը, որ դրսևորվում էին ժենգյալով հաց գնելու ցանկություն ունեցող մարդկանց ակտիվությամբ ու քանակով, գնումների ընթացքում նվիրաբերություններով, արտադրող արցախցիների նկատմամբ ցուցաբերած ապրումակցությամբ և սատարմամբ (I21, 24, 31 և այլն, տե՛ս նաև աղ.): Նշված գաղափարախոսությունը ակտիվ զարգացում ունեցավ նաև մեդիանյութերում, որոնք լրիվ համահունչ էին ժենգյալով հացի արտադրությամբ և վաճառքով զբաղվող նախաձեռնությունների գաղափարախոսությանը: Այսպես՝ Facebook-ում արված և այլ համացանցային գրառումներում ու պատկերային նյութերում, ինչպես նաև լրագրողական հաղորդումներում պատերազմի օրերին ժենգյալով հացը ներկայացնում էին որպես «Արցախի ամենահայտնի ուտեստ» (I26,69), «Արցախի ամենահամեղ այցեքարտ» (I14), «Արցախի համը» (I100), «ավանդական դարաբաղյան ուտեստ» (I29), «Արցախի խորհրդանիշ» (I24, 96, 33), «Արցախի խոհանոցի բրենդ» (I16) և այլն (աղ., նկ. 2): Պատերազմի օրերին ժենգյալով հացի հետ հիշատակվող արցախյան այլ ուտեստների շարքում առաջատարը փախլավան էր [19 տեղ նշվել է այլ ուտեստ, որոնցից 14-ի դեպքում փախլավան է նշվում (աղ. 1)]:

Վերոհիշյալ համատեքստում ժենգյալով հացի գնումը հավասարեցվել էր Արցախին, արցախցուն և բանակին/զինվորին օգնությանը: Նախաձեռնության կազմակերպիչները իրենց գրառումներում և լրագրողներն իրենց հաղորդումներում պատերազմի օրերին հատուկ նշում էին, որ շահույթը ամբողջությամբ կամ մասամբ ուղղվելու է «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ, բանակ կամ զինվորներին և արցախցիներին (40-ից 28-ը): Հայրենասիրական բնույթի, մասնավորապես, Համահայկական հիմնադրամին կամ բանակին օգնելու մասին գրառումները նոյեմբերի 10-ից՝ պատերազմի ավարտից հետո դադարեցին (աղ.): Նույն կերպ լրագրողական նյութերից անհետացան սատարելու մասին նշումները, ֆեյսբուքյան համապատասխան գրառումները սկսեցին պակաս հավանություններ և սատարող մեկնաբանություններ ստանալ (աղ.):

Ժենգյալով հացի նախաձեռնությունների մասնակիցները և իրականացնողները

Ժենգյալով հացի ապրանքայնացման նախաձեռնությունները իրականացնում էին տարբեր հասարակական կամ բիզնես կազմակերպություններ՝ հանրային սննդի, բարեգործական կազմակերպություններ, խանութներ, ռեստորաններ, հյուրատներ, անհատական սոցիալական և բիզնես նախաձեռնություններ (աղ.)։ Բոլոր նախաձեռնություններում ժենգյալով հաց թխողները բացառապես կանայք էին։ Պատերազմի օրերին կատարված ինտերնետային, ներառյալ ֆեյսբուքյան և լրագրողական նյութերում գրեթե պարտադիր նշում էին, որ այն պատրաստել են արցախցի կանայք (40-ից 31-ը, աղ.)։

Ընդհանրապես¹² և մասնավորապես Արցախյան երկրորդ պատերազմի ընթացքում կանայք բռնի տեղահանվածների ամենամեծ ու ամենախոցելի խումբն են, որոնք ուղեկցում են երեխաներին և ծերերին, բախվում են միջավայրի, իրադարձությունների կտրուկ փոփոխությանը, եկամուտ և կացարան գտնելու խնդիրներին, կենցաղային հոգսերը արտասովոր, ճգնաժամային վիճակներում լուծելու մարտահրավերներին։ Տեղահանված կանանցից շատերը, բացի բուն տեղահանության հուզական վիճակից, նաև ունենալով պատերազմական գործողություններին մասնակցող ընտանիքի անդամ տղամարդիկ՝ ամուսիններ, որդիներ, եղբայրներ, հայրեր և այլն, իրենց մտահոգությունները, անհանգստությունները, վախերն ու ապրումները ստիպված են լինում զուգակցել տեղահանության հետևանքով առաջացած կոնկրետ իրավիճակների և խնդիրների հաղթահարմանը՝ դրանով կրելով բազմաբաղադրիչ հոգեկան և տնտեսական պարտավորություններ և բեռ։ Այս բոլոր պարտականություններով և ապրումներով հանդերձ, լինելով տնտեսապես առավել խոցելի և սթրեսային վիճակում¹³, կանայք «ճկունության անտեսանելի ուժ են» և կարողանում են հարկադրված հարմարվել նոր սոցիալական և բնական միջավայրին՝ հենվելով ավանդական գիտելիքի վրա և կատարելագործելով հմտությունները՝ դժվարություններին ժամանակ¹⁴։

¹² Brickell, Speer 2020, 131.

¹³ Ghimire 2011, 30-43.

¹⁴ Alam, Rahman 2017, 698.

Նկ. 1. Ժենգյալով հացի պատրաստման և վաճառքի կրպակ Հյուսիսային պողոտայի և Աբովյան փողոցի հատման մասում (31.10.2020, 14.11.2020, աղ., N 5)

Նկ. 2. Ժենգյալով հացը Արցախի, արցախցիների և արցախյան ինքնությանը, իսկ դրա իրացումը արցախցուն աջակցելուն առնչվող վաճառքի պատկերային գովազդի օրինակներ (171 - 12.11.2020, 143 - 28.10.2020)

Պատերազմի առօրեականության երկարատև փորձով պայմանավորված՝ Արցախի կանայք հանրային դերեր վերցնելու, պարբերաբար պաշտպանության խնդիրներով բացակայող տղամարդկանց դերերը լրացնելուն պատրաստակամ կերպար և հմտություններ ունեին, որը նրանց ավելի ճկուն դարձրեց նաև 2020 թ. պատերազմի ժամանակ:

Աղյուսակ

Ժենգյալով հացի նախաձեռնությունները և դրանց բովանդակությունը 2020 թ.
Արցախյան պատերազմի օրերին

Նախաձեռնության անուն կամ կազմակերպիչ *	Հիշատակումներ				
	Այլ ուսեռներ**	Պատրաստողները՝ արցախցի կանայք	Օգնություն Արցախին, արցախցիներին, զինվորներին, բանակին ևն	Պատերազմ	Հասարակական սատարում
1. Ժենգյալով հաց FB (I6-7,33)		+	+	+	+
2. Haterk Food FB (I8-9)	մղ, գն	+	+	+	
3. Հովեր հյուրանոց և ռեստորան (I12,13,17-19,22,23,29,34)	փ, մղ,թթ, ջմ,	+	+	+	+
4. Նոր Հաճրնի երիտասարդական թիմ (I14-16)		+	+	+	+
5. Հյուսիսային պողոտայի (կամ Աբովյան-Արամ փողոցների խաչմերուկի) կետ (I21,24,25,27,30,42), Հայաստանցի մի քանի երիտասարդներ	փ, գթ, թկ, իլ, չր	+	+	+	+
6. Կ/թ «Մոսկվայի» դիմացի կետ (I40,94)	փ	+	+	+	+
7. Սարյան փ. x Մաշտոցի պ. այգում (I77)	փ, գթ, թթ	+	+	+	+
8. Կասկադի կետ, «Ապագան հիմա է» (I90,99)	թթ,փ,գթ, կտ	+	+	+	+
9. Մաչանենց մշակութային կենտրոն (I67)	թկ, կճ	+	+	+	+
10. Ստեփանակերտի շուկա (I20)			+	+	
11. Fauna Family Restaurant, FB (I26)	կտ, փ	+			
12. «Հերոսապատումներ Ժենգյալով հացի շուրջ» (I28)		+			
13. Ժենգյալով հաց, FB (I32)		+	+	+	+
14. Ժենգյալով, FB (I38,66,73)		+	+	+	+
15. Էստոնիայում հայկական համայնք, FB (I35)	փ, գթ, ղփ, քբ, գն		+	+	
16. Վարդենի, FB (I39,72)	փ, գթ	+	+		
17. Մարտունեցի կանայք Բյուրեղավանում (I44)		+	+	+	
18. Երևան, FB (I45)			+	+	
19. Արցախի Բարիքներ /Artsakhi Bariqner, FB (I47,96)	փ, գթ, թթ, գն ևն	+	+	+	+
20. GetAp Resort Arzni, FB (I50)	փ, թթ, կտ	+			
21. Ժենգյալով հաց Աբովյանում, FB (I49)	փ, գթ				
22. Մեր Տունը Ռեստորան - Mer Toune Restaurant, FB (I51)		+	+	+	+
23. Salad is սոցիալական ձեռնարկություն, FB (I36,37,42,43, 52,53,57)	թթ ևն	+	+	+	+
24. Sarin's Արցախյան կոլորիտով կտորե պայուսակների արտադրություն (I54)			+	+	+
25. «ԴԵՊԻ ԼՈՒՅՍ» կրոնական կազմակերպություն, FB (I55-56)		+	+		+
26. «Արցախը Երևանում» անունով արցախյան ապրանքների տոնավաճառ (I76), Ոստան ռեստորան, FB (74,78,81,86,97)	փ, գթ, քգ, թ	+	+		+
27. Telcell, Արցախցիներից՝ արցախցիներին, FB (I58)		+	+		
28. Մանան Դաֆին, FB (I69)	փ, գթ	+	+	+	+
29. Դադիվանքի անուշներ, FB (I70,71)	փ, գթ, քղ	+	+	+	+
30. Boqonik bakery, FB (I76)		+			
31. Armenian Cooking, Արմինե Թոր (I80)			+	+	
32. Koriz (գլուղթերը անմիջապես գլուղացուց), FB (I82)		+			

33. Dalma Garden Mall, «Արցախի գույները» տոնավաճառ, FB (185,91)	փ	+			
34. Future is Now (a Yerevan-based humanitarian NGO) Machar 44 բարեգործական ռեստորանում, FB (187,88)	փ, գթ, թթ	+	+		
35. Pier 28 ռեստորան, FB (159-65,89,92,98)	թթ, մղ, գն, փ, թկ, կտ, գվ	+	+	+	+
36. Anna Isakhanyan, I am Arm Vegetarian~, FB (195)					
37. Taste of Artsakh, FB (168,100,105,106)		+		+	+
38. Ստեփանակերտի շուկա (1101)		+		+	
39. Ժենգյալով հաց, FB (1104)					
40. Ուրիշ Ժենգյալ / Oureesh zhengyal, FB (184,103)		+	+	+	+

Հայալուսներ. * FB – Facebook, ** փ – փախլավա, թթ – թթուներ, քղ – քաղցրավենիք, գթ – գաթա, մղ – մեղր, գն – գինի, թկ – թերթերուկ, հլ – հալվա, չր – չրեր, թյ – թեյեր, կտ – կտրկուտ, ղփ – ղափամա, կճ – կճախաշ, քգ – քյալագոշ, քբ – քյաբաբ, գվ – գլիտվեյն:

Արցախցի կանանց տարատեսակ գործունեություններում ներկայացվածության առումով նկատելի էին տարիքով պայմանավորված որոշ տարբերություններ: Երիտասարդներն ավելի շատ զբաղվում էին հանրայնացման, գովազդի, առաքման գործերով, իսկ տարիքով կանայք, որպես ավանդույթներին տիրապետողներ և հետևողներ, ներգրավված էին «ճիշտ» կամ «իսկական» ժենգյալով հաց պատրաստելու գործում (աղ.): Միաժամանակ՝ ավագ սերնդի կանանց համար հասարակայնորեն ավելի ընդունելի էին հանրային դիսկերից ազատված գործունեության մեջ ընդգրկված լինելը, հանրային ակտիվ հաղորդակցություն ենթադրող դերեր ստանձնելը:

Ժենգյալով հացի միջուկը

Ժենգյալով հացի միջուկը Արցախում պատրաստվում է մինչև 32 վայրի և մշակովի բուսատեսակներից¹⁵ վայրի. թրթնջուկ (*Rumex acetosa*), ըվիլուկ (ավելուկ, *Rumex crispus*), պոլապորտ (կավաժիպակ, *Anchusa azurea*), սիմսիմոկ (անմոռուկ, *Myosotis arvensis*), ճրճոռոկ (աստղիկ, *Stellaria media*), կոնանջուկ (ծվծվուկ, *Silene alba*), ծրտըպաշար (հովվամաղախ, *Capsella bursa-pastoris*), կնձմնձուկ (կերբելուկ, *Anthriscus cerefolium*), սիբեղն (սիբեխ, *Falcaria vulgaris*), խազազ (սոխ տարորինակ, *Allium paradoxum*), շիրիշ (շրեշ, *Eremurus spectabilis*), պուտուտկուն (խաշխաշ, *Papaver somniferum*), մնեշակ (մանուշակ, *Viola odorata*), պենջար (եղինջ, *Urtica dioica*), շընպենջար (եղինջ խայթող, *Urtica urens*), փուրփուտ (փիփերթ, *Malva neglecta*), թալ (թելուկ, *Chenopodium album*, *Atrip-*

¹⁵ Ծատուրյան 2014, 6-7.

lex patula), սինձ (*Tragopogon orientalis*), մշակովի. սոխան (սոխ, *Allium cepa*), սխտոր (*Allium sativum*), թարխուն (*Artemisa dracunculus*), սամեթ (սամիթ, *Anethum graveolens*), կինձ (զինձ, *Coriandrum sativum*), նանա (*Mentha piperita*), մարոլ (հազար, *Lactuca sativa*), պեխկ, ռեդիսկա (բողկ, *Raphanus sativus*), շաղգամ (*Brassica rapa*), պեխկուկ (աղբուկ, *Sisymbrium loeselii*), սպանաղ (սպանախ, *Spinacia oleraceae*), ճակնդեղ (*Beta vulgaris*), կարտոշկա (կարտոֆիլ, *Solanum tuberosum*), լոբի (*Phaseolus vulgaris*):

Ժենգյալով հացի արտադրության և վաճառքի սույն հոդվածում քննարկվող նախաձեռնություններում հաճախ շեշտադրվում է միջուկի համար օգտագործվող բույսերի քանակությունը (նշվող քանակությունները տարբեր են՝ 7-ից 20 և անգամ 27, 40) և վայրի բույսերի «արցախյան ծագումը» և կամ «միայն Արցախում աճելու հանգամանքը» (աղ.): Երբեմն օգտագործում էին նաև այդ բույսերի բարբառային անունները՝ վերջիններիս արցախյան լինելը ընդգծելու համար: Երևանի կենտրոնում գործող Ժենգյալով հացի պատրաստման ու վաճառքի կետերում մեր ազգագրական հետազոտությունների ժամանակ պատրաստող կանաչք նշում էին, որ միջուկի համար օգտագործում են.

1. Հյուսիսային պողոտայի կետում (աղ., N 5, 31.10, 14.11, 20.12.2020)՝ սոխ՝ կանաչ և գլուխ, բազուկ, ճակնդեղ, սպանախ, եղինջ, համեմ, սամիթ, մաղադանոս, նանա, թրթնջուկ, կյարմանձուկ¹⁶:

2. «Մոսկվա» կինոթատրոնի դիմացի կետում (աղ., N 6, 14.11.2020)՝ բազուկ, համեմ, սամիթ, մաղադանոս, սոխ, թթվաշ, կյարմանձուկ:

3. Աբովյան փողոցի Ոստան ռեստորանի կետում (աղ., N 26, 14.11.2020) նշեցին, որ օգտագործում են 12, ապա 20 տեսակ կանաչի և թվարկեցին՝ ավելուկ, պենջըր, կընձմընձուկ, ճըռճըռուկ, ճուղուպուտ, ճնճուկ, սամիթ, սոխ, սպանախ, կինձ, թրթնջուկ, եղինջ, բազուկի տերև, ավելուկ, սըմսըմոկ, տըտպաշար, պըռավի պորտ, մոխրաթալ, թալ:

Մոսկովյան փողոցի Pier 28 ռեստորանի կետում (աղ., N 35, 20.12.2020)՝ համեմ, սոխ, սամիթ, տնձմերուկ, ճոճուկ, եղինջ և բազուկի ճավ (տերևներ): Ժենգյալով հացը պատրաստվում է որոշակի բույսերով, որոնցից վայրիները ունեն որոշակի աճման արեալներ և սեզոնայնություն¹⁷: Այդ պատճառով Ժենգյալով հացի դասական տարբերակի պատրաս-

¹⁶ Նշվեց՝ քիչ: «Մեր կանաչիները չեն, բայց էլի համով ա», - անկեղծացավ Ժենգյալով հաց պատրաստող արցախցի կանանցից մեկը:

¹⁷ Ծառյան 2009, 36-38, Цатрян, Меликян 2010, 34-38, Ծառյան 2014, 34-38:

տումը, ավանդույթներով պայմանավորված սահմանափակումներից բացի, ունի նաև որոշակի տարածաշրջանային սահմանափակումներ և սեզոնայնություն: 2020 թ. արցախյան պատերազմի օրերին՝ սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ժենգյալով հացում օգտագործվող վայրի և որոշ մշակովի բույսեր այլևս չէին աճում անգամ Արցախում: Բացի այդ, եթե նույնիսկ համապատասխան սեզոն լիներ, այդ վայրի բույսերից շատերը Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, մասնավորապես Երևանում հայտնի չէին: Ըստ մեր ազգագրական դիտարկումների և համեմատարժանագրումների՝ բացակայում էին ժենգյալով հացի միջուկի բաղադրիչ կազմող վայրի բույսերը: Պատերազմի օրերին այս խնդիրները լուծվեցին ավանդական բաղադրատոմսի փոփոխությամբ. ժենգյալով հացը պատրաստում էին այդ սեզոնին առկա մշակովի կանաչիներով՝ բազուկի, սպանախի տերևներ, սամիթ, համեն և այլն, իսկ թթվաշությունն ապահովում էին նաև կիտրոնաթթվով: Ընդ որում, բաղադրատոմսի փոփոխությունը որոշ դեպքերում նոր նախաձեռնության առիթ էր դառնում, ինչպես, օրինակ՝ բազուկի տերևների օգտագործումից հետո ցողունների թթվի առաջարկը (աղ., N 3, N 20 ևն):

Եզրակացություններ

2020 թ. արցախյան պատերազմի ընթացքում Արցախին և արցախահայությանը աջակցելուն միտված տարատեսակ սոցիալական միջոցառումների շրջանակներում արցախյան ուտեստներից ժենգյալով հացի հետ կապված ձևավորվեցին աջակցության նախաձեռնություններ: Ըստ նախնական դիտարկումների՝ ճգնաժամի պահերին ինքնության «խոհանոցային» այս «կանաչ» բաղադրիչի ընտրությունը կարող էր պայմանավորված լինել «ժենգյալով հացի»՝ որպես արցախյան խոհանոցի խորհրդանիշի («Արցախի խոհանոցի բրենդ»)՝ կայունացած հանրային ընկալմամբ, ինչպես նաև դրա պատրաստման ոչ աշխատատար լինելով, բաղադրիչների զգալի մասի մատչելիությամբ, բաղադրատոմսի ճկուն փոփոխության հնարավորությամբ, արդեն իսկ Արցախում մինչպատերազմական շրջանում հանրային տարածքներում՝ շուկաներում, զբոսաշրջային վայրերում պատրաստելու փորձի առկայությամբ:

Ժենգյալով հացի հետ կապված հանրային այս նախաձեռնություններում դրսևորվեց նաև տեղահանության, ուտեստի և կանանց ճկունու-

թյան ռազմավարությունը՝ ցույց տալով ճգնաժամային իրողություններում մշակութային մոդելների բազմազան հնարավորությունները:

Գրականություն

- Ծատրյան Մ.Ս. 2009, Սննդի մեջ օգտագործվող որոշ բույսերի տարածվածությունը ԼՂՀ տարածքում, Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, N 2 (20), էջ 36-38:
- Ծատրյան Մ.Ս. 2014, Բուսական միջուկով հացի մեջ օգտագործվող վայրի բույսերի տարածվածությունը ԼՂՀ-ում, նրանց կենսաբանական առանձնահատկությունները և մշակության մեջ ներդնելու հնարավորությունները, Զ.01.02. «Բուսաբուծություն» մասնագիտությամբ գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարան, 29 էջ:
- Ծատրյան Ռ. 2014, Ճամփորդող ինքնություն. ուտեստը ուղեբեռներում, Հաբիթուս. մարդաբանական և հնագիտական ուսումնասիրություններ, հ. 1, Մարության Հ., Պետրոսյան Է., Պետրոսյան Հ., Հովսեփյան Ռ., Մելքումյան Հ. (խմբ.), Երևան, «Գիտություն», էջ 20-30:
- Цатрян М., Меликян А. 2010, Характеристика некоторых дикорастущих растений, распространенных на территории Карабаха (Арцаха) и их применение в кулинарии, Известия государственного аграрного университета Армении, N 2, Ереван, с. 34-38.
- Alam K., Rahman M.H. 2017, The Role of Women in Disaster Resilience, Handbook of Disaster Risk Reduction & Management, p. 697-719.
- Anderson E. 2005, Foods and Borders: Ethnicities, Cuisines, and Boundary Crossings, Everyone Eats: Understanding Food and Culture, New York, NYU Press, p. 186-208.
- Avakian A.V. 2005, Shish Kebab Armenians: Food and the Construction and Maintenance of Ethnic and Gender Identities Among Armenian American Feminists, Avakian A.V., Haber B. (auth.), From Betty Crocker to Feminist Food Studies: Critical Perspectives on Women and food, Amherst, University of Massachusetts Press, p. 257-280.
- Battilana J., Lee M. 2014, Advancing Research on Hybrid Organizing – Insights from the Study of Social Enterprises, Academy of Management Annals, N 8(1), p. 397-441.

- Brickell K., Speer J. 2020, Gendered and Feminist Approaches to Displacement, Adey P. et al. (eds), The Handbook of Displacement, Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-47178-1_10. (15.02.2020).
- Chandra Y., Paras A. 2020, Social Entrepreneurship in the Context of Disaster Recovery: Organizing for Public Value Creation, Public Management Review, DOI: 10.1080/14719037.2020.1775282, p. 1-22.
- Evangelinidis A. 2016, The Greek State's Response to the Refugee Crisis and the Solidarity, Contemporary Southeastern Europe, N 3 (1), p. 32-36.
- Ghimire A. 2011, Rethinking "Women" in Forced Displacement, Refugee Watch: A South Asian Journal on Forced Migration, N 37, p. 30-43.
- Harbottle L. 1997, Taste and Embodiment: The Food Preferences of Iranians in Britain, Macbeth H. (ed.), Food Preferences and Taste: Continuity and Change, Oxford, Berghahn Books, p. 175-186.
- Harbottle L. 2004, Food for Health, Food for Wealth: Ethnic and Gender Identities in British Iranian Communities, Anthropology of Food & Nutrition, Oxford, Berghahn Books, 196 p.
- Holtzman J.D. 2006, Food and Memory, Annual Review of Anthropology, N 35 (1), p. 361-378.
- Lupton D. 1994, Food, Memory, and Meaning: The Symbolic and Social Nature of Food, Sociological Review, N 42 (4), p. 664-685.
- Searles E. 2002, Food and the Making of Modern Inuit Identities, Food and Foodways, N 10, p. 55-78.
- Sutton D.E. 2001, Remembrance of Repasts: An Anthropology of Food and Memory, Oxford, UK, Berg, 211 p.
- Tsaturyan R. 2017, Remembering the Tastes: Sassounian Foodways at Nekin Bazmaberd, Haven't we Shared Enough Bread and Salt together? Kars, Kars Urban and Cultural Research Center, p. 30-40.
- UNHCR, Mid-Year Trends 2020, unhcr.org/statistics/unhcrstats/5fc504d44/mid-year-trends-2020.html (15.02.2020).
- UNHCR's Refugee Population Statistics Database, 2020, unhcr.org/refugee-statistics/ (15.02.2020).

Օգտագործված Facebook-յան հրապարակումների և լրագրողական նյութերի ինտերնետային աղբյուրների (I) ցանկ (ըստ հրապարակման ժամանակագրության, վերջին բեռնման օրը՝ 15.02.2020)

1. 2018.03.31, Հայաստանը միայն Ազնավոր ու Յեղասպանություն չէ, կամ ֆրանսիական խոհարարն ու ժենգլավով հացը, Լատուրա Սարգսյան, Sputnik, [sputnke.ws/skms](https://sputnik.am/skms)

2. 2018.06.26, «Ժենգյալով հացի փառատոն». Արցախի նոր այցեքարտը, Ասատուր Եսայանց, Sputnik, sptnkne.ws/s8Nw
3. 2018.11.26, Խոշոր նախագիծ. հայ խոհարարները զբաղվում են տոլմայի և ժենգյալով հացի հանրահռչակմամբ, Անի Լիպարիտյան, Sputnik, sptnkne.ws/pj7U
4. 2018.12.13, Արցախում թխված մոտ 3 մետր երկարությամբ ժենգյալով հացը գրանցվել է «Դյուցազնագրքում», artsakhpress.am/arm/news/97910/arcakhum---t khvats---mot---3-metr---erkarutyamb---zhengyalov-hacy---grancvel-e-dyucznagrqum -lusankarner.html
5. 2019.04.13, Պատմության մեջ առաջին անգամ Արցախում աշխարհի ամենամեծ ժենգյալով հացը կթխեն, sptnkne.ws/nAup
6. 2020.09.27a, Ժենգյալով հաց, facebook.com/jengyalovhac1/,
7. 2020.09.27a1, Պատերազմական վիճակին առաջին արձագանքը՝ 27.09-ին («#ՀԱՂԹԵԼՈՒԵՆՔ AM Փառք ու պատիվ հայ զինվորին»), Ժենգյալով հաց, facebook.com/jengyalovhac1/posts/697186114479930
8. 2020.09.27b, Հաթերք Ֆուդ, facebook.com/HaterkFood/,
9. 2020.09.27b1, Պատերազմական վիճակին առաջին արձագանքը՝ 27.09-ին («Ի հեճուկս թշնամու/Մենք կանգնելու ենք/Կովելու ենք /Հաղթելու ենք/ԶԵՆԲՎ, ԿԱՄՔՈՎ, ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՎ/Աստված պահապան ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ»), Հաթերք Ֆուդ, facebook.com/HaterkFood/posts/2503539083271249
10. 2020.10, Հաղթանակի համար (forvictory.am)
11. 2020.10.01, Բոլորն էլ մեր էրեխեքն են, միասին հաղթելու ենք. Ժենգյալով հաց՝ հատուկ զինվորների համար, Ժիրայր Ոսկանյան, Առաջին լրատվական, 1in.am/2831500.html
12. 2020.10.10a1, Zhengyal forever! Facebook event, Հովեր հյուրանոց և ռեստորան, facebook.com/events/671700553455419
13. 2020.10.10a, Հովեր հյուրանոց և ռեստորան, facebook.com/HOVER-boutique-hotel-res taurant-2697314956961732
14. 2020.10.11a1, Ժենգյալով հացի փառատոն. «Ողջ հասույթը զինվորին», Սառա Հարությունյան, Առավոտ – Լուրեր Հայաստանից, aravot.am/2020/10/11/1142525/
15. 2020.10.11a, Նոր Հաճնի երիտասարդական թիմ Facebook post, facebook.com/norhachn youthteam/posts/206392567573443
16. 2020.10.14, Ժենգյալով հացի փառատոնը Նոր Հաճն քաղաքում, Արմինե Օլեյան, Ռաֆիկ Սողոմոնյան, «Ազդարար», ԱՐ հեռուստաընկերություն, fb.watch/2tIVKIE0NO/, youtube.com/watch?v=XPwsm-p7KkQ
17. 2020.10.16a, Ժենգյալով հաց՝ արցախցիներից. արցախատավուշյան բիզնես նախագիծ, Սերա Դուկայան, Նարեկ Ալեքսանյան, Հետք, hetq.am/hy/article/123173,
18. 2020.10.16b, Ժենգյալով հացի եկամուտը՝ աշխատավարձ արցախցի կանանց համար, Ա1+, youtu.be/w3j2pjelr3c
19. 2020.10.17a, «Մեզ էստեղ լավ են նայում, բայց մենք ուզում ենք հետ գնանք մեր տունը՝ Արցախ». Արցախցի կանայք Դիլիջանում ժենգյալով հաց են պատրաստում և վաճառում, Սաթենիկ Հովսեփյան, Առավոտ, aravot.am/2020/10/17/1144516/
20. 2020.10.17b, «Պակասել չկա, տղերք». տիկին Լեսմոնյան օդային տազնապի ձայնի տակ ժենգյալով հաց է թխում, Sputnik/Ashot Gevorgyan, armeniasputnik.am/video/20201017/24953679/pakasel-chka-txerq-lesmonya-zengalyan-hac.html
21. 2020.10.19a1, Արցախյան ոգին ու համնուհոտը՝ Երևանի կենտրոնում, Sputnik, sptnkne.ws/FnkA

22. 2020.10.19b1, Արցախցի կանայք Դիլիջանում ժենգյալով հաց են թխում, Հերմինե Բաղդասարյան, Լուրեր, Հայաստանի հանրային հեռուստաընկերություն, 1lurer.am/hy/2020/10/19/Արցախցի-կանայք-Դիլիջանում-ժենգյալով-հաց-են-թխում/340161
23. 2020.10.19b2, Ժենգյալով հացի բույրը՝ Դիլիջանում. «Էմին դյոնումը ժենգյալ ուտվան ընք Դեդո-Բաբոյին կողքին», armday.am/post/147920/zhengjalov-hatsi-bo-jry-dilijano-m-emin-djono-my-zhengjal-o-tlan-ynq-dedo-babojin-koghqin-
24. 2020.10.19a2, Ժենգյալով հացի հերթ Հյուսիսային պողոտայում. Ստեփանակերտցի կանայք որոշել են օգնել բանակին, Ասատուր Եսայանց, Sputnik, sptkne.ws/FnkB
25. 2020.10.19a3, Ղարաբաղյան խոհանոցի այցեքարտը՝ Երևանի սրտում. Ժենգյալով հացի վաճառքից ստացված եկամուտը փոխանցվում է հիմնադրամին, news.am/arm/news/608805.html
26. 2020.10.20a, “Fauna Family” նեստորան post, facebook.com/faunafamilyrestaurant/posts/179117247137061
27. 2020.10.20b, Ժենգյալով հաց՝ Երևանի սրտում. Արցախցի տիկին Արմինեն գինվորների համար գումար է աշխատում, Իրավաբան.net, iravaban.net/297017.html
28. 2020.10.20c, «Հերոսապատումներ ժենգյալով հացի շուրջ», Հասմիկ Մաթևոսյան, Հյուսիսի Արցախ-Հայաստան համակեցության ճամբարային ջոկատ, hasmikmat369.wordpress.com/2020/10/20/ուրբաթ-պարապմունք՝-հերոսապատումներ/, hasmikmat369.wordpress.com/2020/10/23/հերոսապատումներ-ժենգյալով-հացի-շուր/
29. 2020.10.21, «Լոխ լավ ա», կամ ինչպես են արցախցի կանայք ամրացնում թիկունքը տաք ժենգյալով հացով, Նանա Մարտիրոսյան, Sputnik, sptkne.ws/Fump
30. 2020.10.22a, Արցախցի կանայք Երևանում ժենգյալով հաց են թխում և վաճառքից գոյացող հասույթը փոխանցում հիմնադրամին, Ռոբերտ Զարգարյան, Ազատություն ռադիոկայան, facebook.com/azatutyun/videos/377202030308866
31. 2020.10.22b, Արցախի մասնիկը՝ Երևանի կենտրոնում. ինչպե՞ս են արցախցի կանայք ժենգյալով հաց թխում Երևանում, Նովոստի-արմենիա, newsarmenia.am/am/news/nagorno_karabakh/Arcakhi-masnikey-Yerevan-kentronum-/
32. 2020.10.22c, Ժենգյալով հաց, facebook.com/ժենգյալով-հաց-103025944939572/
33. 2020.10.23a, Ժենգյալով հաց, facebook.com/jengyalovhaci/posts/716855762512965
34. 2020.10.23b, Կատակներով ու ինքնագրերով. ինչպես են արցախցի կանայք իսկական ժենգյալով հաց թխում Դիլիջանում, Aram Nersesyan, Nana Martirosyan, Sputnik, armeniasputnik.am/video/20201023/25027541/zengyalov-hacarcax-dilijan-kin.html
35. 2020.10.24a, Nelli Babayan, Facebook user post, facebook.com/photo?fbid=3641736732527751&set=a.718148481553272
36. 2020.10.24b, Salad is, facebook.com/saladisarmenia/
37. 2020.10.24b1, Salad is, facebook.com/saladisarmenia/posts/369393534483148
38. 2020.10.25a, Ժենգյալով, facebook.com/jengyalov/
39. 2020.10.25b, Վարդենի, facebook.com/dizayn.flowers/posts/634551193890493
40. 2020.10.26a, Ժենգյալով հաց Արուլյան փողոցում, facebook.com/profile.php?id=100057040749028
41. 2020.10.26b, Արցախյան կողորիտ՝ Երևանում. Հայտնի ժենգյալով հացն ու փախլական՝ Երևանի հենց սրտում, Մարինա Սայան, Առավոտ Լուս, Հայաստանի հանրային հեռուստաընկերություն, 1tv.am/hy/video/Արցախյան-կողորիտ-Երևանում/164315
42. 2020.10.26c, Salad is, facebook.com/saladisarmenia/posts/371483690940799
43. 2020.10.28a, Salad is, facebook.com/saladisarmenia/posts/373438530745315

44. 2020.10.28b, Ժենգյալով հաց՝ Արցախից եկած կանանց ձեռքով, Աելիտա Մխչյան, free-news.am/post/3aa2c04d6c1d56338ed64940414cc892
45. 2020.10.29a, Երևան, facebook.com/permalink.php?story_fbid=116786643553828&id=108351281064031
46. 2020.10.29b, Պատերազմ, թթու և ժենգյալով հաց. իրենց տները քաճ արցախցիների կյանքի մասին, Արմինե Մարտիրոսյան, JAMnews, jam-news.net/am/ղարաբաղցիներ-տեղափոխում-հայաստան-օգ/
47. 2020.10.30a, Արցախի բարիքներ, facebook.com/artsaxibariqner/
48. 2020.10.30b, Արցախյան ժենգյալով հաց, facebook.com/Արցախյան-ժենգյալով-հաց-108480641062316/
49. 2020.10.30c, Ժենգյալով հաց Աբովյանում, facebook.com/Ժենգյալով-հաց-Աբովյանում-103654544884989/
50. 2020.10.30d, «ԳետԱփ» հանգստի գոտի, facebook.com/getapresortarzni/posts/818919258935641
51. 2020.10.30e, Մեր Տունը Ռեստորան - Mer Toune Restaurant, facebook.com/watch/?v=362109338458008
52. 2020.10.31, «Ե՛կ ժենգյալով հաց օտինք», որ սահմանում զինվորը չմտածի ընտանիքի մասին, թիկունքում ընտանիքը՝ զինվորի մասին, aysor.am/am/news/2020/10/31/ժենգյալ-արցախ/1764867
53. 2020.11.01, Salad is, facebook.com/saladisarmenia/posts/377042633718238
54. 2020.11.02, «Վախտեն ընք ասալ՝ "Make ժենգյալով հաց, not war", որովհետև հալ յամ տինը իլալ չի, վեր մըզնիետ կովան խեր տեսած ինի», facebook.com/101293474689818/posts/208105360675295/
55. 2020.11.03a1, Nare Gevorgyan, Facebook user post, facebook.com/permalink.php?story_fbid=3415047055241321&id=100002081794105
56. 2020.11.03a2, «Չեմ հասցրել անգամ նորմալ շորեր հետս բերել, բայց այն երկաթը, որի վրա ժենգյալ եմ պատրաստում հետս բերել եմ...», Դեպի լույս facebook.com/ElpisPistisAgapi/posts/1768701599951479
57. 2020.11.03b, Salad is, facebook.com/saladisarmenia/posts/378789520210216
58. 2020.11.05, Telcell, Արցախցիներից՝ արցախցիներին, facebook.com/telcell.am/posts/3723860130978696
59. 2020.11.06a1, «Ամենահամովը քամած մածունովն է». Նարինե Աբգարյանը ժենգյալով հաց էր վաճառում Երևանում, sptnkne.ws/EWRe
60. 2020.11.06a2, «Պիտի հաղթենք մեր նվիրվածությամբ եւ համառությամբ». Նարինե Աբգարյանը Երեւանում իր գրքերն ու ժենգյալով հաց է վաճառում, bravo.am/news/74919
61. 2020.11.06a3, Գրող Նարինե Աբգարյանը երևանյան արճարաններից մեկում արցախցի կանանց թխած ժենգյալով հացն էր վաճառում, Անի Սարգսյան, hetq.am/hy/article/124028
62. 2020.11.06a4, Ժենգյալով հաց՝ Նարինե Աբգարյանից, CIVILNET, youtube.com/watch?v=WP5YoFV9uRs,
63. 2020.11.06a5, Ժենգյալով հացն արցախցի կանանցից, վաճառքը՝ Նարինե Աբգարյանից, Հովհաննես Վարդանյան, 1lurer.am/hy/2020/11/06/Ժենգյալով-հացն-արցախցի-կանանցից-վաճառքը-Նարինե-Աբգարյանից/354428
64. 2020.11.06a6, Հանրային հեռուստաընկերություն, Լուրեր. Հատուկ թողարկում 21:00| Ժենգյալով հացի մասին՝ 45:00-ից,youtu.be/3-dQzJyZUIg

65. 2020.11.06a7, Մոսկվայից՝ Մոսկովյան. Նարինե Արզարյանն օգնում է արցախցի կանանց. լուսանկարներ, armeniasputnik.am/photo/20201106/25214677/moskvayic-moskovyan-narine-abg-aryann-ognume-arcaxci-kananc.html
66. 2020.11.06b1, Հարսանեկան լավագույն ֆոտոշարքերը միայն ժենգյալով հացով են լինում:🍷, ժենգյալով, facebook.com/jengyalov/posts/120748809829744
67. 2020.11.07, Արցախցիները՝ Էջմիածնում, Հայկուշ Ասլանյան, Լուրեր, Հայաստանի հանրային հեռուստաընկերություն, 1lurer.am/hy/2020/11/07/Արցախցիները-Էջմիածնում/355016
68. 2020.11.08, Ամենահամեղ ժենգյալով հացը՝ պատրաստված Արցախցիների ձեռքերով, facebook.com/TasteofArtsakh/
69. 2020.11.09, Մանան Դաֆին Facebook user post, facebook.com/permalink.php?stor_y_fb主id=3652251044832204&id=100001420337499
70. 2020.11.12a, Դադիվանքի անուշներ, facebook.com/Dadivanqdelights/
71. 2020.11.12a1, Դադիվանքի անուշներ, facebook.com/Dadivanqdelights/posts/103527941577092
72. 2020.11.12b, Վարդենի, facebook.com/dizayn.flowers/posts/648169499195329
73. 2020.11.13a, բանաստեղծություն ժենգյալով հացի մասին, ժենգյալով, facebook.com/jengyalov/posts/129038582334100
74. 2020.11.13b, Ուստան ռեստորան, facebook.com/vostan.mbg/posts/1244956652549826
75. 2020.11.13b1, "Արցախը Երևանում" Արցախյան ապրանքների տոնավաճառ, Face book event, Vostan Restaurant, facebook.com/events/272201244207046/
76. 2020.11.14, Boqonik bakery, facebook.com/Boqonikbakery/posts/757394698149276
77. 2020.11.15, Արցախի փախլավա, գաթա, թթու ու ժենգյալով հաց. արցախցի կանայք Երևանում աշխատում են ի նպաստ իրենց երկրի, 168.am/2020/11/15/1406743.html
78. 2020.11.16a, Ուստան ռեստորան, facebook.com/vostan.mbg/photos/a.1247533112292180/1247533195625505/
79. 2020.11.16b, ժենգյալով Հաց Zhengyalov Hac, facebook.com/ժենգյալով-Հաց-Zhengyalov-Hac-294497294479215/
80. 2020.11.19a, Armenian Cooking Facebook public group post, facebook.com/groups/397722193766371/permalink/1491877187684194/
81. 2020.11.19b, Ուստան ռեստորան, facebook.com/vostan.mbg/posts/1250222352023256
82. 2020.11.23a, Koriz facebook.com/korizapplication/posts/160043689146483
83. 2020.11.23b, Շուշվա ժենգյալով հաց, facebook.com/Շուշվա-ժենգյալով-հաց-104478564831740/
84. 2020.11.23c, Ուրիշ ժենգյալ / Oureesh zhengyal, facebook.com/oureesh/
85. 2020.11.24, Dalma Garden Mall, facebook.com/DalmaGardenMallOfficial/posts/3424952924268002
86. 2020.11.25, Ուստան ռեստորան, facebook.com/vostan.mbg/posts/1254673744911450
87. 2020.11.26a, Future is Now, facebook.com/FUTUREisNOWngo
88. 2020.11.26a1, Future is Now, facebook.com/FUTUREisNOWngo/posts/136522251590274
89. 2020.11.28, Pier 28, facebook.com/pier28evn/posts/158455885998901
90. 2020.11.29, Արցախի համն ու հոտը՝ ժենգյալով հացը՝ Երևանի սրտում, Նադյա Բաբայան, Լուրեր, Հայաստանի հանրային հեռուստաընկերություն, 1lurer.am/hy/2020/11/29/Արցախի-համն-ու-հոտը-ժենգյալով-հացը-կծուն-թթուն-Երևանի-սրտում/368125
91. 2020.12.01a, «Արցախի գույներ» ձեռագործ իրերի տոնավաճառը կգործի մինչև դեկտեմբերի 5-ը, journalist.am/archives/22020
92. 2020.12.01b, Բարեգործական տոնավաճառ/ Charity Fair Facebook event by SOS Children's Villages Armenia, facebook.com/events/2787555234892650/

93. 2020.12.02, Arsen Sarkisyan՝ Կապան համայնք Facebook Public group, facebook.com/groups/www.syunik.am/permalink/3837218596312703/
94. 2020.12.06, Արցախի ժենգյալով հացի համն ու հոտը Արսլան փողոցում, facebook.com/Արցախի-ժենգյալով-հացի-համն-ու-հոտը-Արսլան-փողոցում-104777754829829/
95. 2020.12.07, Anna Isakhanyan, I am Arm Vegetarian~, facebook.com/groups/30366041024/permalink/10158019615026025/
96. 2020.12.09, Արցախի բարիքներ, facebook.com/artsaxibariqner/posts/452384942834359
97. 2020.12.10, Ոստան ռեստորան, facebook.com/vostan.mbg/posts/1266557270389764
98. 2020.12.19, Բարեգործական տոնավաճառում Արցախի բարիքներն են, Վահե Դավթյան, 1lurer.am/hy/2020/12/19/Բարեգործական-տոնավաճառում-Արցախի-բարիքներն-են/381736
99. 2020.12.27, Արցախյան ժենգյալով հացի փոքրիկ կրպակն արդեն վերածվել է հարմարավետ սրճարանի, Լիլիթ Դանիելյան, Լուրեր, Հայաստանի հանրային հեռուստաընկերություն, 1lurer.am/hy/2020/12/27/Արցախյան ժենգյալով հացի փոքրիկ կրպակն արդեն վերածվել է հարմարավետ սրճարանի/386371
100. 2020.12.29, Taste of Artsakh, facebook.com/TasteofArtsakh/posts/110537600932513
101. 2020.12.31, Ժենգյալով հացի բույրը. Ստեփանակերտի շուկան նախկինի պես առատ է բերք ու բարիքով, բայց մարդիկ նախկինը չեն. Մեկը որդի է կորցրել, մյուսը՝ տուն ու տեղ. Առավոտ – Լուրեր Հայաստանից, Լուսինե Բուդաղյան, aravot.am/2020/12/31/1162854/
102. 2021.01.02a, «Ես իմ ձեռով էի քաղում կանաչին. հիմա էլ ո՞նց գնամ՝ էդ տարածքները տվին թուրքին». 63-ամյա կնոջ տնային բիզնեսն է վտանգված, Արմեն Դավթյան, Առավոտ – Լուրեր Հայաստանից, aravot.am/2021/01/02/1162998/
103. 2021.01.02b, Ուրիշ ժենգյալ/Oureesh zhengyal, facebook.com/oureesh/photos/a.106112364671212/117343190214796/
104. 2021.01.07, Ժենգյալով հաց, facebook.com/jengyal/
105. 2021.01.20, Taste of Artsakh, facebook.com/TasteofArtsakh/videos/452876342391541
106. 2021.01.30, Taste of Artsakh, facebook.com/TasteofArtsakh/posts/123951622924444
107. 2021.02.01, Mother's Farm (Գորիս), facebook.com/Gorisfarm/posts/1100416703752772

«ԺԵՆԳՅԱԼՈՎ ՀԱՅԸ» 2020 Թ. ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՕՐԵՐԻՆ

Ռուզաննա Ծատուրյան, Ռոման Հովսեփյան

Ամփոփում

Արցախում 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին սկսված պատերազմի և հետագա օրերին Հայաստանի Հանրապետությունում Արցախին ու տեղահանված արցախահայությանը սատարելու նպատակով բազմազան նախաձեռնություններ էին իրականացվում: Դրանք միտված էին ոչ միայն Արցախի և արցախցիների աջակցությանը, այլև արցախյան մշակույթի, արտադրության և ինքնության տարատեսակ հարցերը բարձրաձայնելուն, ընդգծելուն, ներկայացնելուն և հանրայնացնելուն: Պատերազմական շրջանի աջակցության այս նախաձեռնությունները հաճախ իրականացվում էին Արցախյան խոհանոցի,

մասնավորապես՝ հայտնի և ճանաչված կերակրատեսակների (ժենգյալով հաց, փախլավա, կուրկուտ, մեղր, գինի, վայրի համեմունքային և բուրումնավետ բույսեր և այլն) հանրայնացման և ապրանքայնացման միջոցով: Պատերազմի օրերին վերոհիշյալ կերակրատեսակներից ընտրվեց ժենգյալով հացը՝ կանաչիներով կարկանդակը, որի շուրջ, հանրայնություն վայելելով, ձևավորվեցին մի շարք սոցիալական ձեռնարկատիրական նախաձեռնություններ:

Բանալի բառեր՝ ժենգյալով հաց, Արցախ, պատերազմ, ինքնություն, սոցիալական ձեռնարկատիրություն, խորհրդանիշ, ազգային խոհանոց:

«ЖЕНГЯЛОВ ХАЦ» В ДНИ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЫ 2020 ГОДА

Рузанна Цатурян, Роман Овсепян

Резюме

Различные инициативы, посвященные Арцаху и переселенному армянству Арцаха, были претворены в жизнь в РА как в процессе войны, начавшейся в Арцахе 27 сентября 2020 г., так и в поствоенное время. Эти мероприятия призваны были поддержать Арцах и арцахцев, представить и популяризировать культуру Арцаха. Поддерживающие инициативы военного периода часто осуществлялись посредством популяризации и коммерциализации арцахской кухни, в частности, хорошо известных блюд («женгялов хац» – лепешка с зеленью, куркут), кондидерских изделий – пахлава, таких продуктов, как мед, вино, а также пряные дикорастущие травы. В эпицентре популярных социальных предпринимательских инициатив оказался именно «женгялов хац».

Ключевые слова – «женгялов хац», Арцах, война, идентичность, социальное предпринимательство, символ, этническая кухня.

"JENGALOV HATS" IN THE 2020 ARTSAKH WARTIME

Ruzanna Tsaturyan, Roman Hovsepyan

Abstract

Various initiatives dedicated to Artsakh and the displaced Artsakhi Armenians were implemented in the Republic of Armenia during the war that began in

Artsakh on September 27 of 2020 and in the following days. These events were dedicated to the support of Artsakh and the people of Artsakh, to raising, emphasizing, presenting and publicizing various issues of Artsakh culture, production, identity. These wartime period support initiatives were often carried out through the popularization and commercialization of Artsakh cuisine, particularly well-known dishes (jengyalov hats, baklava, kurkut, honey, wine, wild flavorings and aromatic plants, etc.). Jengyalov hats (bread with herbs) was selected from the above-mentioned and a series of social entrepreneurial initiatives having popularity were formed around it during the war.

Key words – jengyalov bread, Artsakh, war, identity, social enterprise, symbol, ethnic cuisine.

ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՆՏԻԿ ԹԱՍԵՐԻ ՁԵՎԱԿԱԶՄԱԿԱՆ-ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արմինե Գաբրիելյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ arminegabriel.iae@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 14.03.2021, գրախոսվել է 18.03.2021,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-327

Ներածություն

Տիգրանակերտի մ.թ.ա. I - մ.թ. III դարերով թվագրվող անտիկ խեցեղենն աչքի է ընկնում ձևակազմական և գործառության բազմազանությամբ, որի մեջ ուրույն տեղ են զբաղեցնում իբրև սպասք օգտագործվող անոթները: Սույն հոդվածը նվիրված է անտիկ խեցեղենի սպասքի ամենահաճախ հանդիպող մի տեսակին՝ թասերին, որոնք ամբողջական և բեկորային նմուշներով հայտնաբերվում են Տիգրանակերտի Ամրացված և քաղաքային թաղամասերի անտիկ շերտերից:

Տիգրանակերտյան թասերը հարթ նստուկով, հատակից դեպի վեր լայնացող կողերով բաց անոթներ են, որոնք, բազմաքանակությամբ հանդերձ, ներկայանում են ձևակազմական կայունությամբ՝ հիմնականում տարբերվելով պսակի ձևով: Ըստ պսակի ձևի՝ դրանք կարելի է բաժանել չորս տիպի, ըստ ընդհանուր ձևակազմության՝ ևս երկու տիպի՝

1. Դուրս ձգված շուրթով
2. Ներս հակված շուրթով
3. Սուր շրթերիզով
4. Հարթ կտրած շուրթով
5. Հարակից
6. Ծորակավոր

1. Դուրս ձգված շուրթով թասեր

Այս տիպի հարթ նստուկով թասերի՝ դուրս ձգված, փոքր-ինչ թմբիկավոր շուրթերը միանում են անոթի կողին կամ ուղիղ կամ մատնաչափ ներճկումով, սահուն կամ սուր եզրով՝ առաջացնելով մի քանի տարբերակ

(բարձրությունը՝ 6-10 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 13-18 սմ, հատակինը՝ 5-9 սմ): Դրանք միմյանցից տարբերվում են հիմնականում պսակի ներճկվածության աստիճանով (աղ. 1):

Թասերը մեծավ մասամբ պատրաստված են որակյալ և լավ հունցած կավից, արագ պտտվող դուրզի վրա, հավասարաչափ են թրծված, սակայն երբեմն թրծումն ուժեղ և տևական կրակով չի իրականացվել, որի հետևանքով խեցու կտրվածքում թույն միջնաշերտ է առաջացել: Թասերն արտաքուստ և ներքուստ պատված են դեղնադարչնագույնից կարմրավարդագույն շփոթով և մանրակրկիտ փայլեցված են: Շուրթերը հարդարված են բաց հիմնաներկի վրա կարմիրի տարբեր երանգների շեղ գծիկներով: Դրանց մի մասի ներքին մակերեսը երբեմն զարդարված է նույն ներկով արված մի քանի զուգահեռ, համակենտրոն շրջանագծերով (աղ. 3/4, 5), որոնք խիստ նախընտրելի են տիգրանակերտյան ինչպես թասերի, այնպես էլ գավաթների և ըմպանակների ներքին մակերեսի հարդարանքում: Երկու և ավելի համակենտրոն գունազարդ գծերը զարդարում են վերոնշյալ բաց անոթների հատակամերձ, երբեմն էլ իրանի վերին հատվածները: Տվյալ զարդագոտին թասերի հարդարանքում հանդիպում է նաև բազմագույն կատարմամբ (աղ. 3/1-3): Ընդ որում, այս խմբի թասերն առատորեն հայտնաբերվում են Անտիկ քաղաքային թաղամասի ուշ հելլենիստական և ուշ անտիկ շերտերի ողջ հզորությունից (0,50-0,60 մ), որը խոսում է դրանց տեղական, զանգվածային արտադրության մասին: Դրանց լավագույն օրինակներն են **S 12, ԱԹ/13**, 37, 52, 56, 61, 74, 87, 104, 113, 128; **S 13, ԱԹ/12**, 27, 33, 41, 45 (աղ. 1/10, 14, 16, 17, 19, աղ. 3/1, 5):

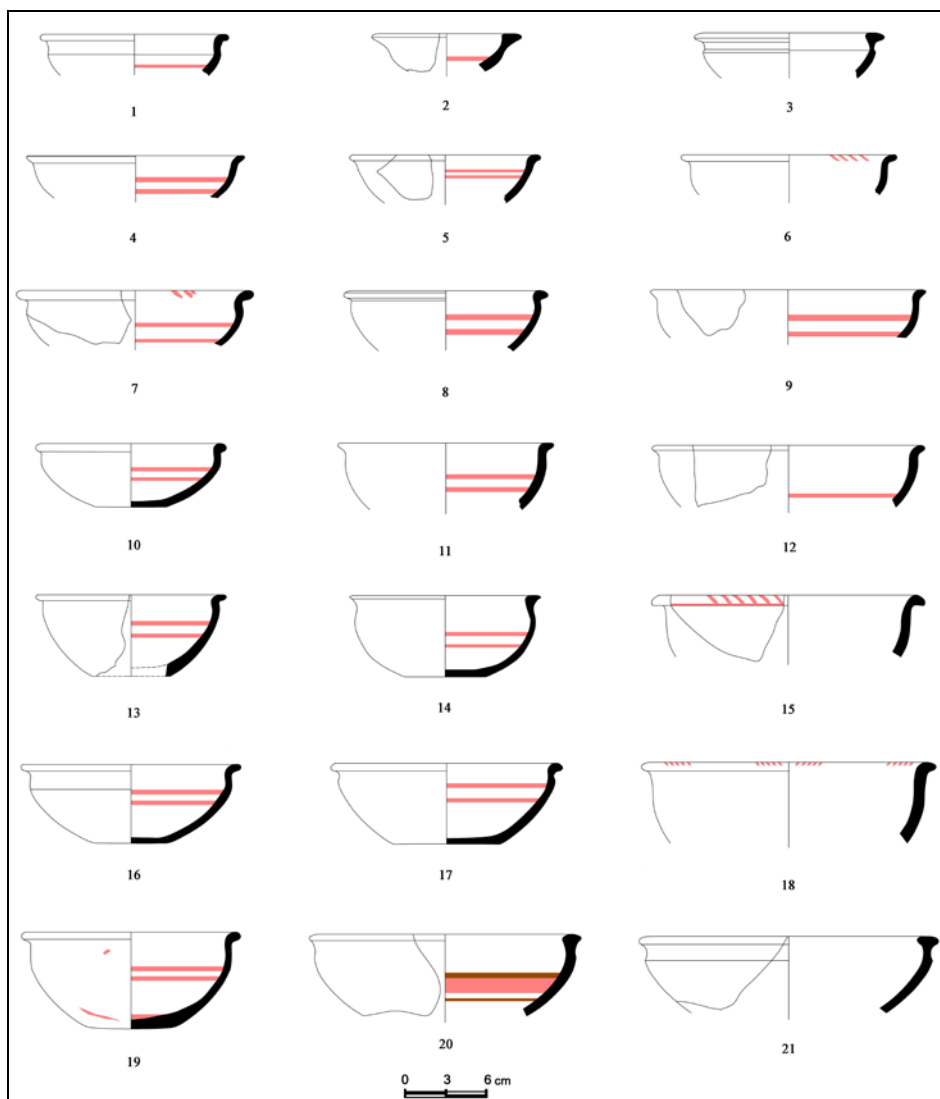
Տիգրանակերտյան՝ դեպի դուրս ձգված շուրթով թասերի ձևակազմական և գեղարվեստական հարդարանքով նույնական օրինակներ հայտնի են հուշարձանից մոտ 40 կմ արևելք գտնվող ներկայիս Ադրբեջանի Աղջաբեդի շրջանի (պատմական Ուտիք) Գարակոբար բնակավայրից և Կարա-Թեփե բնակավայրի II շինարարական հորիզոնի նյութերից¹:

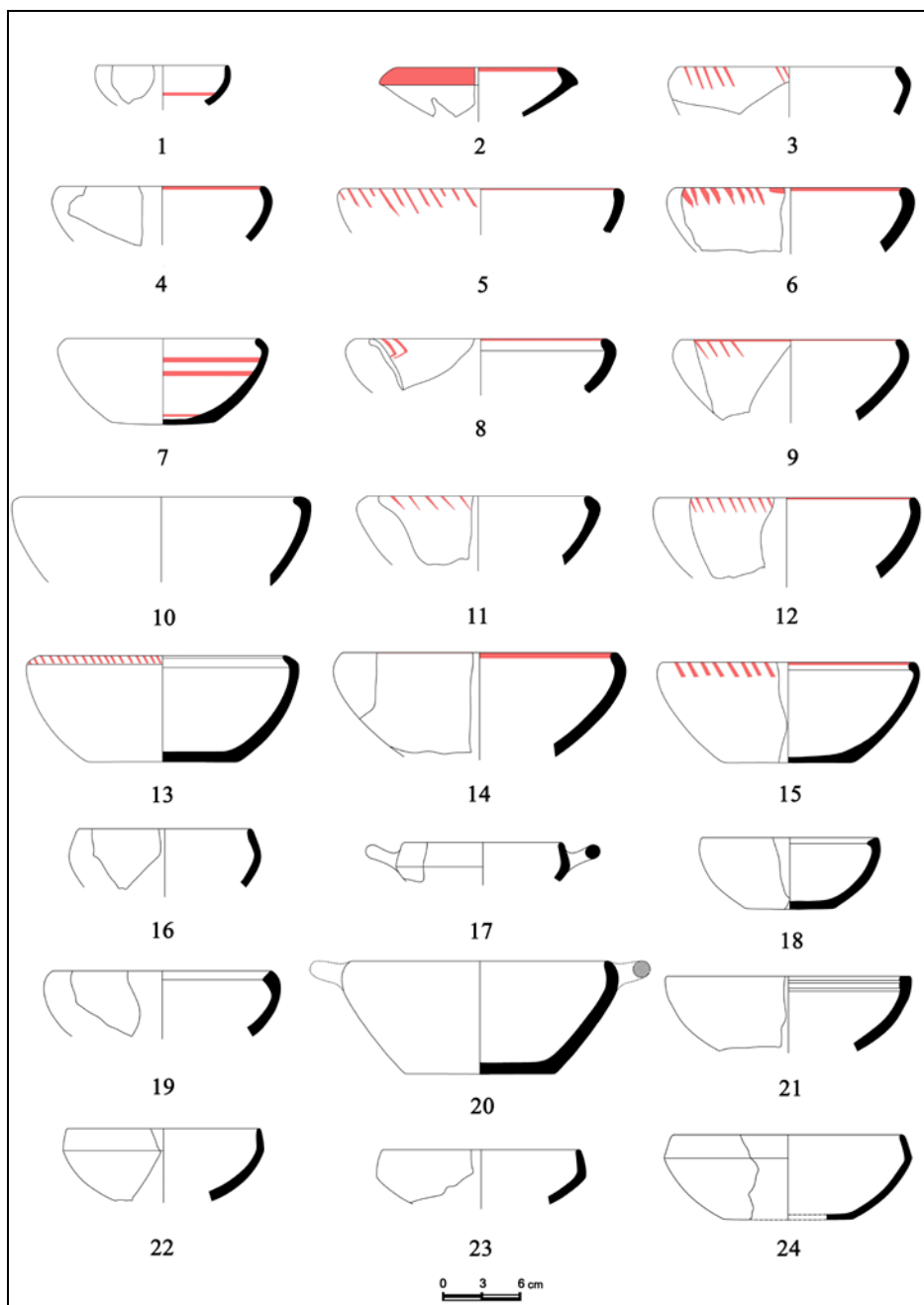
2. Ներս հակված շուրթով թասեր

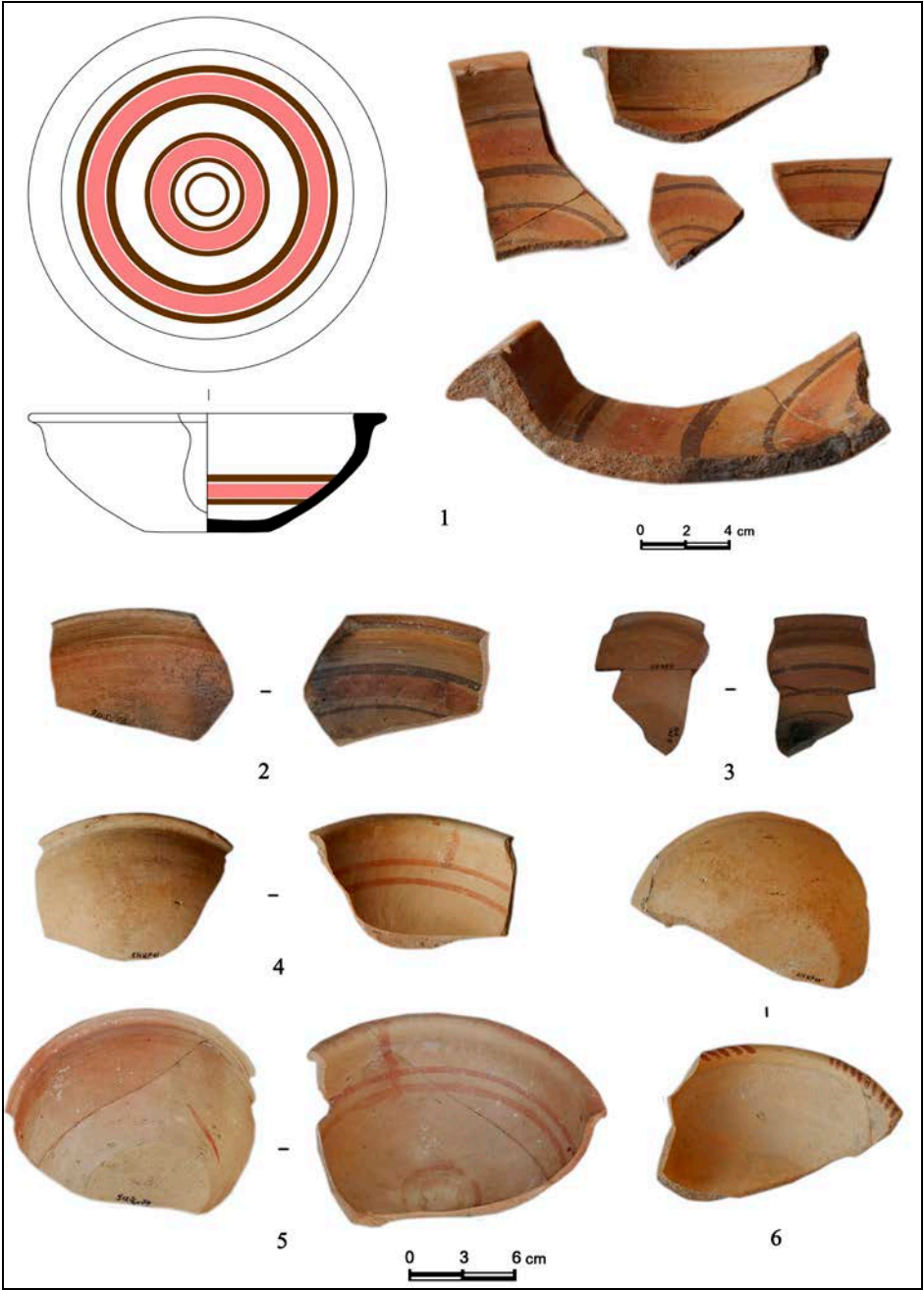
Հարթ նստուկով, դրանցից աստիճանաբար լայնացող կողերով այս տիպի թասերը տարբերվում են շուրթի ձևով՝ ներկայացնելով մի քանի տարբերակ (աղ. 2):

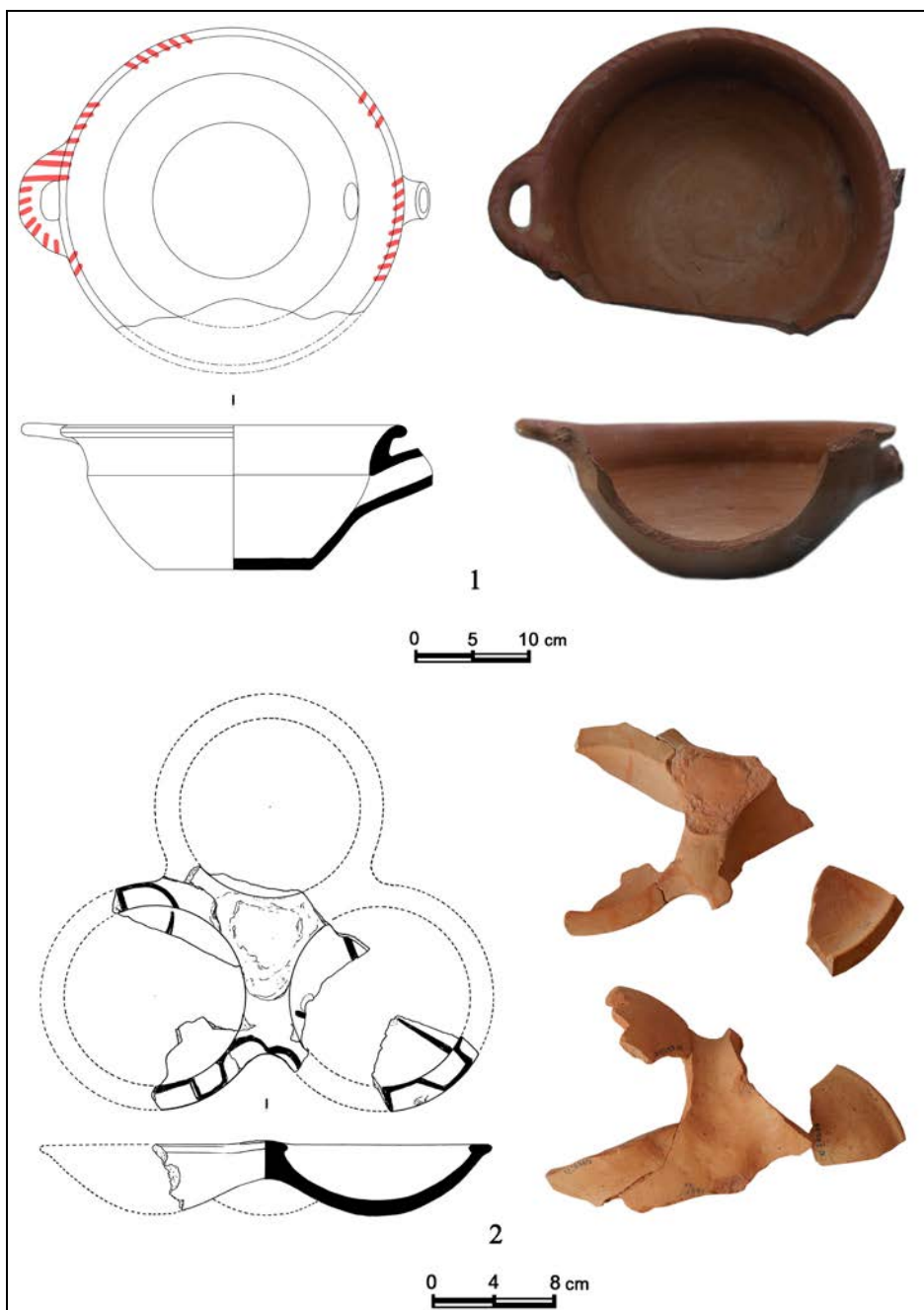
¹ Османов 2006, 76-77, табл. 24/7-9, Исмизаде 1965, 216, рис.18/1, 3, 4.

Աղյուսակ 1

2.1. Կլորափուն շուրթով, երբեմն թույլ, երբեմն ավելի խորը ներս հակված շուրթով թասերն ամենահաճախ հանդիպող տարբերակն են (բարձրությունը՝ 6,5-10 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 12-20 սմ, նստուկինը՝ 7-11 սմ):

Նախորդ տիպի նման սրանք ևս պատրաստված են մանրահատ, լավ հունցած կավից, ունեն բաց կարմրավարդագույն կամ օխրայի գույն, ընտիր փայլեցրած են և գունազարդված: Զարդարումը հիմնականում արված է շուրթերին, համաչափ կրկնվող կարմիր կամ մուգ դարչնագույն շեղ գծիկների տեսքով (աղ. 2/3, 5, 6, 9, 11, 12, 13, 15): Սակայն հանդիպում են նաև ներսից 1-3 զուգահեռ համակենտրոն գոտիներով հարդարված օրինակներ (աղ. 2/1, 7): Հոծ ներկած համակենտրոն գծերը կարծես տիգրանակերտյան վարպետների սիրելի և նախընտրելի զարդամոտիվը լինեն և ինչ-որ չափով նույնիսկ բրենդային՝ տվյալ ժամանակաշրջանի խեցեգործության համար:

Այս թասերից հայտնաբերվել են Հայաստանի և Արցախի վերը նշված անտիկ դամբարանային հուշարձաններից, իսկ տիգրանակերտյան թասերի նույնական օրինակները՝ Գարակոբարի դամբարանադաշտից², կարծես հուշելով դրանց պարտադիր լինելը թաղումներում:

Պեղումների ժամանակ գտնվել են նաև այս թասերի հորիզոնական ամրացված օղակաձև կանթերով օրինակներ՝ պատրաստված թրծումից բաց և մոխրավուն գույն ստացած կավերից (S12, ԱԹ/40, S14, ԱԹ/51, աղ. 2/20):

2.2. Դեպի ներս հակված՝ թեք կտրած շուրթով թասերի ներսում շուրթը ձևավորված է մի քանի նուրբ ակոսագծերից կազմված գոտիով (աղ. 2/18, 19): Այս օրինակները ներկայանում են ինչպես կարմրավարդագույն, այնպես էլ սևափայլ խեցի ունեցող տարբերակներով (բարձրությունը՝ 6-9 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 13-14 սմ, նստուկինը՝ 10-12 սմ):

2.3. Դեպի ներս հակված՝ սուր շրթերիզով սևափայլ թասերը ևս ունեն հարթ նստուկ, քիչ կլորավուն իրան, որը, պսակի հիմքում ընդգծված անցում առաջացնելով, շեշտակի բեկվում է ներս (բարձրությունը՝ 6-8 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 15-18 սմ, նստուկինը՝ 10-12 սմ): Դրանք, որպես կանոն, պատրաստված են լավ հունցած, մանրահատ կավից, ունեն հավասարաչափ թրծում, լավ փայլեցված սև կամ մոխրագույն խեցի (աղ. 2/16, 17, 22-

² Османов 2006, 77, табл. 24/6.

24), ավելի հազվադեպ՝ բաց դեղնավարդագույն մակերես և գունազարդ պսակ (աղ. 2/2): Զուգահեռները հանդիպում են Վանի խեցեղեն նյութերում³:

Տիգրանակերտից հայտնաբերված՝ դեպի դուրս և դեպի ներս հակված շուրթերով ու պսակների տարբեր լուծումներով, ներսույթում օղակաձև, գունազարդ գոտիներով զարդարված թասերի ամենամոտ զուգահեռները թերևս գտնում ենք Կուրի աջափնյակում տեղակայված Շոռ-Թեփե, Գալա-Թեփե և Գարաքոբար բնակավայրերի և դամբարանադաշտերի նյութերում: Ընդ որում, տիգրանակերտյան շքեղ դեկորատիվ հարդարանք կրող գունազարդ ծորակավոր սափորներն ու կաթսայատիպ անոթները ևս նույնական են Գալա-Թեփեի և Գարաքոբար հուշարձանի միևնույն տեսակի խեցեղենի հետ⁴, որը կարող է խոսել անտիկ ժամանակաշրջանում այս բնակավայրերի միջև սերտ առևտրատնտեսական և մշակութային կապերի մասին: Չենք բացառում նաև, որ խեցեղենի այդ տեսակները Տիգրանակերտի արտադրանք են եղել:

3. Սուր շուրթով, խորը ներճկված պսակով թասեր

Թեկուզ բեկորային, բայց հնարավոր է եղել առանձնացնել նաև սուր շրթերիզով, խորը ներճկումով անոթի իրանին միացող կողով թասերը, որոնք ձևավորվել են ուրարտական ժամանակաշրջանում, յուրացվել և ժառանգվել են վաղ հայկական-աքեմենյան խեցեգործության կողմից և փոխանցվել են հելլենիստականին: Այս թասերից են առաջացել փիալա՝ ըմպանակները⁵:

4. Հարթ կտրած շուրթով թասեր

Հարթ նստուկով, հորիզոնական կտրված շուրթով թասերը (բարձրությունը՝ 5-10 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 15-18 սմ, նստուկինը՝ 6-9 սմ, աղ. 2/21) հիմնականում պատրաստված են լավ հունցած, համասեռ կավից: Բացի մի քանի օրինակներից, որոնց միջուկը գորշավուն է արագ և ոչ տևական կրակով թրծելու հետևանքով, մնացածներն ունեն հավասար թրծում, միագույն խեցի: Թասերից մեկի մակերեսը կարմրավուն է և լավ փայլեցված, իսկ շուրթը հարդարված է կարմիր ներկով արված շեղ գծիկ-

³ Matiasvili 2000, 159-175, Abb.16

⁴ Алиев, Бабаев, Гусейнова 2011, 179-185, Алиев, Бабаев, Гусейнова, Алиева, Аббасов, Алиев 2012, 226-234.

⁵ Тирацян 1968, 19, рис. 1а, Чаршачетյան 2003, 39, աղ. 25/2-6:

ներով (Տիգր. 2015, ՀսՊ/10): Հարթ կտրած շուրթով, ներքուստ ճառագայթաձև գունազարդված թասեր առատորեն հայտնաբերվել են Արմավիրից: Ի. Կարապետյանը դրանք համարում է ուրարտական խեցեղենից սերած և թվագրվում են մ.թ.ա. V-III դարերով⁶: Շուրթի նման լուծումով թասեր գտնվել են նաև Արտաշատի մ.թ.ա. II-I դարերով թվագրվող շերտերից: Ժ. Խաչատրյանը, չբացատրելով այդօրինակ թասերի կապը ուրարտական և փոյուզական խեցեղեն ձևերի հետ, ակնհայտ նմանություններ է տեսնում դրանց և սկահակների միջև⁷:

Թասերի վերոնշյալ տիպերն ու տարբերակներն առատ զուգահեռներ ունեն Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի այլ հուշարձանների խեցեղենի մեջ⁸: Հիմնականում օգտագործվելով իբրև սպասք՝ երբեմն դրանք կիրառվել են նաև իբրև կափարիչներ: Պեղածո նյութում կափարիչների խիստ սահմանափակ քանակը հուշում է, որ կերակրի պատրաստման համար օգտագործված կավե անոթները ծածկվել են բաց ամաններով՝ թասերով և քրեղաններով: Սրա օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ արտաքին կողմում կրակի ակնհայտ հետքեր ունեցող թասերի մի մասի ներքին մակերեսը, առանձնապես հատակի մասում, խիստ քայքայված է, որը կարող էր գոլորշու երկարատև ազդեցության հետևանք լինել⁹:

Թասերի օգտագործումը որպես խուփեր հաստատվում է Բենիամինի անտիկ դամբարանադաշտում թաղման կարասների բերանները ծածկող, հակառակ դիրքով դրված թասերի կամ քրեղանների առկայությամբ: Նույն կիրառական նշանակությունն են ունեցել նաև նույն դամբարանադաշտի հիմնահողային և սալարկղային թաղումներին ուղեկցող միջին և փոքր պուլիկները ծածկող թասերն ու ափսեները¹⁰: Օգտագործման այս երևույթը փաստագրվել է նաև Մինգեչաուրի կարասային թաղումների պեղումների ժամանակ, որտեղ գրեթե բոլոր մեծ ծորակավոր անոթները ծածկված են եղել թասերով¹¹: Բերված օրինակները փաստում են կեն-

⁶ Կարապետյան 1971, 276-280:

⁷ Խաչատրյան 1981, 102:

⁸ Аракелян 1969, таб. I/1, 2, таб. III/1, рис. 12/2, Խաչատրյան, Կանեցյան 1974, տախ. I/4, 6, տախ. II/24, Կարապետյան 1979, աղ. I/8, 9, Тирацян 1988, 118, рис. 25/6, 7, 8, 10, 12, Քոչարյան 1991, տախ. XIV/1-4, XIX/2-4, 6, XXI/8, Демирханян 2010, табл. 48, 51, 52, 53, 54, 55, 75, 76, 79:

⁹ Խաչատրյան 2002, 104:

¹⁰ Եզանյան 2010, 105:

¹¹ Казиев 1960, 21.

ցաղում բաց ամանները՝ որպես խուփ օգտագործելու բավական հաստատուն սովորույթը, որը ինքնաբերաբար արտահայտվել է նաև տվյալ ժամանակաշրջանի թաղման ծեսում: Այս սովորույթի արմատները տեսնում ենք ուրարտական թաղման ծեսում¹²:

5. Հարակից թասեր

Իր տեսակի մեջ առայժմ բացառիկ է 2017 թ. **հարակից թասերով անոթի** հայտնաբերումը, որն առաջին անգամ է հանդիպում Տիգրանակերտում (Տիգր. 2017, ՀսՊ 27 աղ. 4/2): Այն երեք թասերի միացումից կազմված գունազարդ անոթ է: Թասերն ունեն հարթ կտրած, դեպի դուրս և ներս ձգված, փոքր-ինչ թմբիկավոր, 14 սմ տրամագծով շուրթեր: Ընդ որում՝ թասերն առանձին-առանձին պատրաստվել են դուրգի վրա, այնուհետև միմյանց միացվել, որից հետո դրսից միևնույն կավի մածուցիկ շերտով պատվել, հարթեցվել և փայլեցվել են: Անոթի կտրվածքում հստակ երևում է կանոնավոր պատրաստված թասերից մեկի պրոֆիլը և դրա վրա դրված միևնույն կավի խորդուբորդ, անհարթ շերտը: Թասերի միացման հատվածում՝ հարակից անոթի կենտրոնում, ամենայն հավանականությամբ բռնակ է եղել, որը, ցավոք, չի պահպանվել: Երևում է միայն դրա եռանկյունաձև հիմքը: Հարակից թասերով անոթը պատրաստված է լավորակ, մանրահատ, համասեռ կավից, ունի կարմրավարդագույն խեցի և հավասարաչափ թրծում: Թասերի շուրթերը և ներքին մակերեսը գունազարդված են բաց կարմրավարդագույն ներկով անկանոն տարված գծերի միջոցով:

Երկուսից երեք անոթների միացությամբ անոթները հինարևելյան ծագում ունեն և հայտնի են դեռևս վաղ երկաթեդարյան ժամանակաշրջանի, ուրարտական և հետուրարտական շրջանի հուշարձաններից¹³: Հարակից թասերի գյուտերը համեմատաբար քիչ են: Երկու թասերի միացությամբ անոթներ պատմական Հայաստանի տարածքից հայտնաբերվել են Իգդիրի մոտ գտնվող ուրարտական դամբարանադաշտից (կոլումբարիից), Կերենի թիվ 64 դամբարանից և Արտաշատի արևելյան դամբարանադաշտից¹⁴: Դրանք, ինչպես նաև պատահական գտնված այլ հարակից թասերը, իրենց զուգահեռներն ունեն Անդրկովկասում (Մինգեչաուր) և իրանական, սիրիական ու միջերկրածովյան նյութերում (Կար-

¹² Куфтин 1944, 8, 69, рис. 5, 7, 9, Կարապետյան, Ենգիբարյան 2002, 218:

¹³ Пиотровский 1950, 35, Mellink 1968, 559-573, Կարապետյան 2003, 38:

¹⁴ Куфтин 1944, 20, рис. 17, Գնունի 2014, 155, Խաչատրյան 1981, 120, նկ. 5:

քեմիշ, Մարլիկ, Հասանլու, Սիալի B, Ամլաշ)¹⁵: Ընդ որում՝ հարակից թասերը լինում են ինչպես հարթ նստուկներով (Կերեն, Դինկա Թեփե), այնպես էլ ոտքերի վրա (Հասանլու): Ցավոք, տիգրանակերտյան եզակի օրինակի ստորին հատվածը չի պահպանվել, և մենք չենք կարող ասել, թե հարակից թասերի վերոնշյալ որ խմբին է այն հարում: Ընդհանուր ձևակազմական հատկանիշներով մեր օրինակն ավելի մոտ է Հասանլուից հայտնաբերվածին: Սակայն փոխառելով անոթների ձևակազմությունը՝ տիգրանակերտյան վարպետներն ուրույն մոտեցում են ցուցաբերել թասերի գունազարդման մեջ՝ հավատարիմ մնալով անոթների ձևավորման արդեն մշակված, տեղական, տիգրանակերտյան ոճին:

6. Ծորակավոր թաս-քրեղաններ

Այս անոթների լավագույն ամբողջական օրինակը հայտնաբերվել է Անտիկ քաղաքային առաջին թաղամասի 2014 թ. պեղումների ժամանակ (Տիգր. 2014, ԱԹ/61, աղ. 4/1): Անոթի հարթ նստուկից դեպի վեր լայնացող իրանը ներճկված կողով միանում է դուրս հակված թմբիկավոր շուրթին (բարձրությունը՝ 11,5 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 27,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 12,5 սմ): Փոքր-ինչ վեր ձգված, կարճ, խողովակաձև ծորակը տեղադրված է շուրթից 2,5 սմ ցած: Ծորակի հակադիր կողմում՝ անմիջապես շրթեզրին, ամրացված է հորիզոնական կանթը: Ծորակավոր թասը պատրաստված է կարմրավարդագույն, լավ հունցած, մանրահատ, միասեռ խիտ կավից և ունի հավասարաչափ թրծում: Անոթը լավ կոկված, փայլեցված և պատված է վարդագույն շփոթով, շուրթը և բռնակը զարդարված են վառ կարմիրով արված միմյանց հաջորդող, համաչափ կրկնվող շեղ գծիկներով:

Ծորակավոր թաս-քրեղանները հայտնի են ինչպես Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի հուշարձաններից՝ Արմավիրից, Դվինից, Երվանդաշատից, Շամիրամից, Բենիամինից, Կարճաղբյուրից¹⁶, այնպես էլ հարևան երկրների բնակավայրային հուշարձաններից՝ Կարա-Թեփեից, Միդասի քաղաքից, Մինգեչաուրի կարասային թաղումներից¹⁷:

¹⁵ Սիմոնյան, Սանամյան, Գնունի 2007, 32, իր 52-53:

¹⁶ Տիրացյան 1974, 175, Կարապետյան 1979, 268-278, աղ. II/4, Օհանյան 1989, 213, աղ. IV/2, 16, Քոչարյան 1991, աղ. XX/4, Կարապետյան 2003, աղ. 25/7, Եգանյան 2010, 60, տախտ. X/6, XI/1, Պարսամյան 2015, 98, 109:

¹⁷ Կարապետյան 2003, 40, Казиев 1960, табл. XXVIII/9.

Ըստ Ա. Դեմիրխանյանի՝ այս անոթները կիրառվել են իբրև կաթնամաններ¹⁸: Նման կարծիք է արտահայտել նաև Յանիս Չերետակիսը՝ ներկայացնելով Աթենքի ագորայից և Կերամեյկոս թաղամասից, Կիպրոսից և Մակեդոնիայից հայտնաբերված հելլենիստական ժամանակաշրջանի ծորակավոր անոթները¹⁹: Հաշվի առնելով այն, որ դրանք գտնվում են նաև սրբավայրերից (ի մասնավորի Մակեդոնիայի օրինակը), որոշ հետազոտողներ չեն բացառում ծորակավոր անոթների ծիսական նշանակությունը²⁰:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Արցախի Տիգրանակերտի մեծաքանակ անտիկ խեցեղենի մեջ ուրույն տեղ են զբաղեցնում իբրև սպասք օգտագործվող թասերը: Դրանք հարթ նստուկով, հատակից դեպի վեր լայնացող կողերով բաց անոթներ են, որոնք, բազմաքանակությամբ հանդերձ, ներկայանում են ձևակազմական կայունությամբ՝ հիմնականում տարբերվելով պսակի ձևով: Իբրև սպասք կիրառվող թասերն ունեն հավասարաչափ թրծում, լավ կոկված, փայլեցված և, որպես կանոն, գունազարդ մակերես, թեև ավելի հազվադեպ հանդիպում են նաև սևափայլ կամ գորշավուն, փայլեցված մակերեսով օրինակներ:

Տիգրանակերտից հայտնաբերված սպասքի այս տեսակի ձևակազմական հատկանիշների և դեկորատիվ հարդարանքի քննությունը լրացուցիչ փաստարկներ ընձեռեցին հաստատելու, որ մ.թ.ա. I - մ.թ. III դարերում այստեղ ապրել են քաղաքային կենցաղ վարող բնակիչներ, որոնք ունեցել են աշխույժ առևտրական և մշակութային հարաբերություններ թե՛ Հայաստանի և հարևան երկրների անտիկ քաղաքների, թե՛ իրանական կենտրոնների հետ:

Գրականություն

Գնունի Ա. 2014, Կերենը քաղաքակրթությունների խաչմերուկում մ.թ.ա. հազարամյակի երկրորդ քառորդում, «Հայագիտության հարցեր», գլխ. խմբ.՝ Ա. Սիմոնյան, թ. 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 149-167:

¹⁸ Демирханян 2010, 22.

¹⁹ Chairetakis 2018, 6.

²⁰ Chairetakis 2018, 6.

- Եգանյան Լ. 2010, Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը, Շիրակի հնագիտական և պատմաազգագրական ուսումնասիրություններ, N 1, Երևան-Գյումրի, «Գիտություն», 224 էջ:
- Խաչատրյան Ժ. 1981, Արտաշատ II, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 200 էջ+XXXII աղ.
- Խաչատրյան Ժ., Կանեցյան Ա. 1974, Արտաշատի VIII բլրի շերտագրությունը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների N 9, Երևան, էջ 76-91:
- Խաչատրյան Հ. 2002, Անտիկ շրջանի խոհանոցային խեցեղենի գործառական որոշ խնդիրների շուրջ, ԳԱԱ ՀՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, հ. V, էջ 104:
- Կարապետյան Ի. 1971, Մ.թ.ա. VI-III դարերի վաղ հայկական թասերի մի խումբ, Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, Երևան, էջ 276-280:
- Կարապետյան Ի. 1979, Կարճաղբյուրի պեղումները 1975-78 թթ., Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, Երևան, էջ 276-280:
- Կարապետյան Ի. 2003, Հայաստանի նյութական մշակույթը մ.թ.ա. VI-IV դդ., հ. 19, Երևան, «Գիտություն», 110 էջ+55 աղ.:
- Կարապետյան Ի., Ենգիբարյան Ն. 2002, Քրմի կնիքով թաղում Արգիշտիխինիլից, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, N 2 (107), Երևան, էջ 218-225:
- Պարսամյան Ա. 2015, Երվանդաշատի խեցեղենը ըստ 2007 թ. պեղումների նյութերի, «Անտառ ծննդոց» հոդվածների ժողովածու, խմբագրական կազմ է. Մինասյան, Հ. Պետրոսյան և այլք, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 91-116:
- Սիմոնյան Հ., Սանամյան Հ., Գնունի Ա. 2007, Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990-2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, ցուցահանդեսի ցանկ, Երևան, «Հուշարձան», 44 էջ:
- Տիրացյան Գ. 1974, Արմավիրի 1973 թ. պեղումների նյութերից, նախնական հաղորդում, Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, Երևան, էջ 175:
- Քոչարյան Գ. 1991, Դվինը Անտիկ դարաշրջանում, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, հ. 22, Երևան, ՀԳԱ հրատ., 114 էջ+XXIX աղյուսակ:
- Օհանյան Հ. 1989, Շամիրամի անտիկ ժամանակաշրջանի բնակավայրի խեցեղենը (1981-1987 թթ. պեղումներ), Բանբեր Երևանի Համալսարանի, N 2, Երևան, էջ 208-221:
- Алиев Т., Бабаев Ф., Гусейнова Т. 2011, Об исследованиях на городище Галатепе, Археологические исследования в Азербайджане, 2010, ИАЭ НАН А, Баку, с. 179-185 (на азерб. языке, резюме на рус.).
- Алиев Т., Бабаев Ф., Гусейнова Т., Алиева Г., Аббасов В., Алиев В. 2012, Исследования в античном албанском городище и некрополе Галатепе, Археологические исследования в Азербайджане, 2011, ИАЭ НАН А, Баку, с. 226-234 (на азерб. языке, резюме на рус.).

- Аракелян Б. 1969, Результаты изучения древнего Армавира, Историко-филологический журнал АН Армянской ССР, N 4, с. 157-174.
- Демирханян А. 2010, Северо-восток Еревана (II в. до н.э – I в. н.э), Ереван, «Гитутюн», 140 с.
- Исмизаде О. 1965, Раскопки холма Кара-Тепе в Мильской степи (1954-1958 гг.), Материалы и исследования по археологии СССР, N 125, Москва-Ленинград, «Наука», с. 195-228.
- Казиев С. 1960, Археологические раскопки Мингечаура. Альбом кувшинных погребений, Баку, изд. АН Азерб. ССР, 27 с.+44 таблицы.
- Куфтин Б. 1944, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, Вестник Гос. музея Грузии, Тбилиси, т. XIII-B, с. 1-172.
- Османов Ф. 2006, История и культура Кавказской Албании, IV в. до н.э. – III в. н.э. (на основании археологических материалов), Баку, «Тахсил», 210 с.
- Пиотровский Б. 1950, Кармир Блур I, Результаты раскопок 1939-1949, Археологические раскопки в Армении, АН Арм. ССР, N 1, Ереван, 40 с.+16 таблиц.
- Тирацян Г. 1968, Урарту и Армения: к вопросу преемственности материальной культуры, Вестник общественных наук Ереван, N 2, с. 17-30.
- Тирацян Г. 1988, Культура древней Армении, VI в до н.э.-III н.э., Ереван, АН Арм. ССР, 204 с.
- Chairetakis Y. 2018, Notes on a Hellenistic Milk Pail, Journal of Hellenistic Pottery and Material Culture, Archaeopress, Berlin, vol. 3, p. 3-8.
- Matiasvili N. 2000, Die kultische Architektur in der Kolchis in hellenistischer Zeit, Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan 2000, Bd. 32, S. 159-175.
- Mellink M. 1968, Archaeology in Asia Minor, American Journal of Archaeology, vol. 72, no. 2, p. 125-147.

ԱՐՅԱՆԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՆՏԻԿ ԹԱՍԵՐԻ ՁԵՎԱԿԱԶՄԱԿԱՆ-ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արմինե Գաբրիելյան

Ամփոփում

Տիգրանակերտի մ.թ.ա. I - մ.թ. III դարերով թվագրվող անտիկ խեցեղենն աչքի է ընկնում ձևակազմական և գործառնության բազմազանությամբ, որի մեջ ուրույն տեղ են զբաղեցնում իբրև սպասք օգտագործվող անոթները: Անտիկ խեցեղենի սպասքի ամենահաճախ հանդիպող մի տեսակ՝ թասերը,

ամբողջական և բեկորային նմուշներով հայտնաբերվում են Տիգրանակերտի Ամրացված և քաղաքային թաղամասերի անտիկ շերտերից: Դրանք հարթ նստուկով, հատակից դեպի վեր լայնացող կողերով բաց անոթներ են, որոնք, բազմաքանակությամբ հանդերձ, ներկայանում են ձևակազմական կայունությամբ՝ հիմնականում տարբերվելով պսակի ձևով: Տիգրանակերտից հայտնաբերված թասերի ձևակազմական հատկանիշների և դեկորատիվ հարդարանքի քննությունը լրացուցիչ փաստարկներ ընձեռեցին հաստատելու, որ անտիկ շրջանում այստեղ ապրել են քաղաքային կենցաղ վարող բնակիչներ, որոնք ունեցել են աշխույժ առևտրական և մշակութային հարաբերություններ թե՛ Հայաստանի և հարևան երկրների անտիկ քաղաքների, թե՛ իրանական կենտրոնների հետ:

Բանալի բառեր՝ Արցախի Տիգրանակերտ, Ուտիք, Կուրի աջափնյակ, անտիկ խեցեղեն, սպասք, թասեր, ծորակավոր անոթ:

МОРФОЛОГО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МИСОК ИЗ АРЦАХСКОГО ТИГРАНАКЕРТА

Армине Габриелян

Резюме

Античная керамика из Тигранакерта, датируемая I в. до н.э. – III в. н.э., отличается многообразием форм и функциональностью. В ней особое место занимает столовая посуда. Наиболее часто встречающейся ее разновидностью являются миски, которые были найдены как в цитадели, так и в жилых кварталах античного Тигранакерта. Эта посуда открытого типа имеет плоское днище с расширяющимися кверху стенками. Представленные большим количеством миски Тигранакерта имеют морфологическое постоянство, меняется лишь один элемент – форма венчика. Тщательный анализ морфологических особенностей и художественного оформления мисок позволяет заключить, что население Тигранакерта I в. до н.э. – III в. н.э. было представлено городскими жителями, которые поддерживали активные торговые и культурные отношения как с другими античными городами Армении и соседних областей, так и с иранскими центрами.

Ключевые слова – Арцахский Тигранакерт, Утик, правобережье Куры, античная керамика, столовая посуда, миски, сосуд со сливом.

**MORPHOLOGICAL AND TYPOLOGICAL ANALYSIS OF THE BOWLS FROM
TIGRANAKERT OF ARTSAKH**

Armine Gabrielyan

Abstract

The ceramics of the Classical period revealed from Tigranakert of Artsakh dating back to the I century BC – III century AD is presented in this article in wide morphological and functional variability. In the ceramic complex of Tigranakert there is a separate group of pottery that was used as tableware. In this paper we revise one of the most common types of this cookware – the bowls. The bowls were discovered within the layers of the Classical period both in the citadel area, and in the living quarters. This kind of ware has flat bottom and widening upwards body. The bowls of Tigranakert presented by a rich collection are morphologically similar and slightly differ only in their rim shapes. According to the studies of morphological peculiarities and aesthetic treatment of the bowls revealed from Tigranakert of Artsakh, we can venture a hypothesis that in the I century BC – III century AD its population was presented by urban-dwellers who had cultural relations and led an active trade not only with other cities of Armenia and neighboring countries of the Greco-Roman world, but also with Iranian centers.

Key words – Tigranakert of Artsakh, Utik, the right bank of the Kura river, pottery of the Classical period, tableware, bowls, spouted vessel.

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՈՒՇՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԹԵՂՈՒՏՈՒՄ (2010 թ. պեղումների արդյունքները)

Աստղիկ Բաբաջանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ babajanyanastghik@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 25.10.2020, գրախոսվել է 05.11.2020,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-343

Ներածություն

2010 թ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը (ղեկ.՝ պ.գ.թ. Ս.Գ. Հոբոսյան) «Թեղուտի հանքավայրի իրացման գոտում հայտնված պատմամշակութային հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրություն և պեղումներ» իրականացնելու ծրագրի շրջանակներում պեղումներ կատարեց «Ղարաքոթուկի հողեր» (այժմ՝ *Լորուրի հողեր*) կոչված հնավայրում¹: Ներկայացնենք վերոնշյալ հնավայրի տարածքում բացված եկեղեցու ճարտարապետությունը և հայտնաբերված հնագիտական նյութը, ներառյալ նորահայտ խաչքարերը՝ հայերեն վիմագրերով, և տապանաքարերը՝ վրացերեն արձանագրություններով:

Հնավայրի պատմաաշխարհագրական միջավայրը

Հնավայրը տեղակայված է ՀՀ Լոռու մարզի Շնող գյուղից 2 կմ հարավ՝ Շնող գետի և նրա ձախակողմյան վտակ Խառատանոցի ջրի խառնման վայրից հարավ-արևմուտք գտնվող բարձրադիր հրվանդանի վրա: Հնավայրի հյուսիսարևմտյան մասում գտնվում է միջնադարյան գերեզմանոցը՝ ավերված եկեղեցու հետքերով² (նկ. 1-3): Եկեղեցուց մոտ 200 մ

¹ Հոբոսյան 2011, 203, նկ. 4, Բաբաջանյան 2012, 109-110:

² «Ղարաքոթուկ» եկեղեցին ընդգրկված է ՀՀ պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա Լոռու մարզի Թեղուտ գյուղի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակում: Տե՛ս Թեղուտի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ցանկ (25.10.2020):

հարավ՝ ճանապարհի եզրին, 2009 թ. բացվել էր նաև միջնադարյան հնձանային համալիր (XIII-XIV դդ.)՝ յոթ կարաններով, տաքարով և թոնիրով³:

XIX դարի վերջին Ղարաքոթուկը՝ որպես տեղանուն, նշում է Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը՝ տեղակայելով պատմական Արցախ նահանգի Զավե գավառում⁴ (XX դարի սկզբին՝ Ղազախ): Նա նշում է. «Ակեղցու դաշ, Ղարաքեթիկ, Թեղուտ և Ձորագեղ կոչուած տեղերում ևս կան ատերակ գիւղեր, եկեղեցիներ և հանգստարաններ»⁵:

Եկեղեցին, գտնվելով հրվանդանի ամենաբարձր մասում, գերիշխող դիրք ունի շրջապատի նկատմամբ: Նրա շուրջը մոտ 2 հա տարածությամբ սփռված է գերեզմանոցը՝ XIII-XVII դդ. բնորոշ տարատեսակ տապանաքարերով (երկլանջ, օրորոցաձև և հարթ ուղղանկյուն) և խաչքարերի պատվանդաններով:

Եկեղեցու պեղումները և ճարտարապետական հորինվածքը

Եկեղեցին ամբողջությամբ ծածկված էր փարթամ խոտածածկով և ծառերի արմատներով: Արտաքուստ երևում էին միայն արևմտյան պատի հիմքերը և սրբավայրի վերածված հյուսիսարևելյան կցակառույցի հետքերը: Հարկ է նշել, որ հնավայրի տարածքում աճում են բոնչի կամ փոշնի (լատ.՝ *Celtis caucasica*) տեսակի ծառերը, որոնք հայտնի են մարդկանց և կենդանիներին չար աչքից պաշտպանելու և հիվանդությունները (մասնավորապես՝ աչքի) բուժելու մոգական զորությամբ⁶: Ինչպես սուրբ համարվող ամբողջական բոնչի ծառը, այնպես էլ դրա փայտի կտորը կամ դրանից պատրաստված փորագիր հմայիլները, որոնք իր անունով կոչվել են նաև փոշնի (բոշնի), հմայական պահպանակի գործառույթ են ունեցել⁷:

Պեղումներով բացվեց եկեղեցու հատակագիծը՝ մինչև 1 մ բարձրությամբ պատերով և դեղնավուն հողաշաղախ հատակով: Այն կառուցված էր ավելի վաղ թվագրվող գերեզմանոցի վրա, քանի եկեղեցու արևելյան և հարավային պատերի անկյուն կազմող հատվածները շարված են տապանաքարերի վրա (տե՛ս նկ. 1, 3): 0.8-0.9 մ հաստությամբ պատերը շարված են տեղական անմշակ գրանիտով և գետաքարերով՝ հողային միջ-

³ Հմմտ. Հոբոսյան 2011, 201:

⁴ Բարխուտարեանց 1895, 23:

⁵ Բարխուտարեանց 1895, 389:

⁶ Հմմտ. Իսրայելյան 2006, 73-75. Սիմոնյան 2017, 224-228:

⁷ Հմմտ. Իսրայելյան 1988, 47:

նալիցքով: Պատերի շարվածքում առկա են նաև խաչքարերի պատվանդաններ և քանդակազարդ բեկորներ: Պեղումներից պարզվեց, որ եկեղեցու հատակագծային հորինվածքը զգալիորեն աղավաղվել է բազմաթիվ ու անփույթ նորոգման աշխատանքների հետևանքով: Հատակագծային շեղումները հիմնականում պայմանավորված են արևելյան պատի արհեստական լայնացմամբ (9.7 մ):

Եկեղեցին հատակագծում գրեթե քառակուսի է (8.7x7.7 մ ներքին չափերով)⁸ հիմնական ծավալից դուրս եկող ներքուստ և արտաքուստ ընդգծված ուղղանկյուն խորանով, որը հազվագյուտ երևույթ է հայկական պաշտամունքային ճարտարապետության մեջ (նկ. 2): Հյուսիսարևելյան կողմում բացվեց նաև կիսակլոր աբսիդով ավանդատունը, որը հարավային և արևմտյան կողմից ժամանակակից պատով փակված էր՝ վերածվելով սրբավայրի:

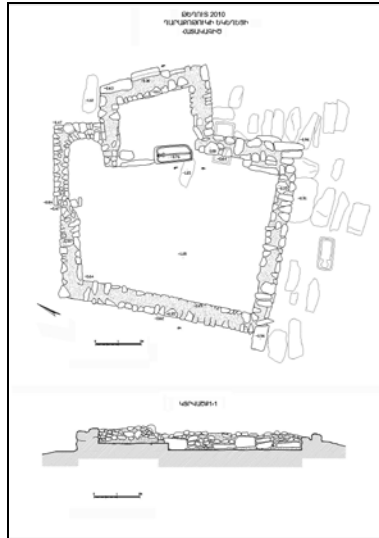
Հայկական ճարտարապետության մեջ հիմնական ծավալից դուրս եկող աբսիդներով (հիմնականում կիսաշրջանաձև կամ բազմանիստ) եկեղեցիները հայտնի են դեռևս վաղ միջնադարից (հմմտ.՝ Լուսակերտ, Փարպի, Զրվեժ, Զարջադիս ևն)⁹: Մ. Հասրաթյանը նշում է. «Կառուցվածքի ուղղանկյուն պատերի մեջ չպարփակված, դեպի դուրս եկող աբսիդով հորինվածքը բնորոշ է հայկական միայն վաղմիջնադարյան հուշարձաններին: Ընդ որում, ներսից շրջանաձև կամ պայտաձև, իսկ դրսից ուղղանկյուն, բայց ընդհանուր ծավալից անջատված աբսիդները նույնպես հատուկ են IV-V դդ. հայ ճարտարապետությանը: Վաղ միջնադարից հետո դրանք բոլորն էլ ունեն պատերի ուղղանկյուն եզրագծի մեջ ամփոփված աբսիդ, լինեն դրանք առանձին կանգնած, թե վանական համալիրների կազմում»⁹:

Ներքուստ ուղղանկյուն խորաններ հայտնի են զարգացած և ուշ միջնադարում, բայց դեռևս չեն հանդիպել այնպիսիք, որտեղ ուղղանկյուն հորինվածքը շեշտվի նաև արտաքուստ: Ուղղանկյուն խորանով, սակայն ներգծված ուղղանկյուն ծավալի մեջ, հայտնի օրինակներից է Բյուրականի Ս. Հովհաննես եկեղեցին (X դ.)¹⁰: Ուղղանկյուն խորանով եկեղեցիները հանդիպում են հատկապես Նախիջևանում (տե՛ս Ագուլիսի Ս. Հակոբ Հայրապետ, XI-XII դդ., վերանորոգված՝ XVII դ., 1901 թ., Շամենի Ս. Խաչ,

⁸ Հատակագծերը տե՛ս Հայկական ճարտարապետության պատմություն 2002, 106:

⁹ Հայկական ճարտարապետության պատմություն 2002, 115-116:

¹⁰ Հարությունյան 1992, 243:

Նկ. 1. Ղարաքրթուկի եկեղեցու հատակագիծը (չափագրությունը՝ Լ. Տեր-Մինասյանի)

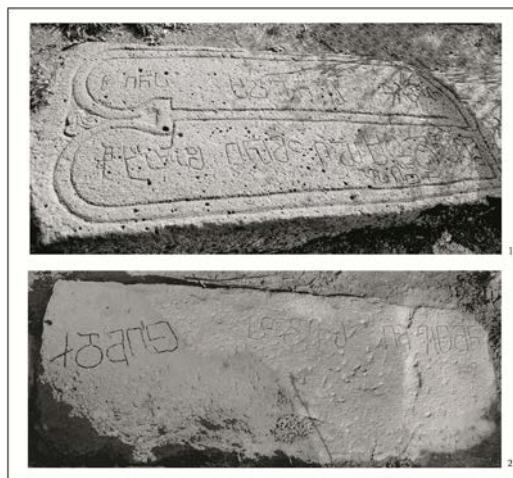
Նկ. 2. Ղարաքրթուկի եկեղեցի. տեսքը՝ հյուսիս-արևելքից (լուսանկարը՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Նկ. 3. Ղարաքրթուկի եկեղեցի. տեսքը՝ հարավից (լուսանկարը՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Նկ. 4. Խաչքարեր և քանդակազարդ բեկորներ (XIV-XVII դդ.)
(լուսանկարները՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Նկ. 5. Վրացերեն արձանագրությամբ տապանաքարեր (XIV-XV դդ.)
(լուսանկարները՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Նկ. 6. Մետաղե և խեցեղեն գտածոներ (XV-XVII դդ.)
(լուսանկարները՝ Ա. Բաբաջանյանի)

XI-XII դդ., վերանորոգված՝ XV դ., XVII դ., XIX դ., Ջուղայի Ս. Գևորգ, Նախիջևանի Ս. Գևորգ, 1869 թ.)¹¹:

Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջաններում ներքուստ և արտաքուստ ընդգծված խորանով եկեղեցիներ նույնպես հայտնի չեն: Ներքուստ և արտաքուստ ուղղանկյուն և ընդհանուր ծավալից դուրս եկող խորանով Ղարաքթոթուկի եկեղեցին այդ առումով ոչ դասական պաշտամունքային ճարտարապետության եզակի օրինակ է:

Ուշագրավ է, որ մինչև 1 մ բարձրությամբ պահպանված պատեր ունեցող եկեղեցու մուտքը չի հայտնաբերվել: Արևմտյան կողմում մուտք ունենալը բացառվում է, քանի որ կառույցն անմիջականորեն հարում էր լանջի գաղիթափին: Տեղանքի առանձնահատկություններից ելնելով՝ հնարավոր մուտքը կարող է լինել հյուսիսային կամ հարավային կողմերում: Հյուսիսային ճակատը գրեթե կենտրոնում բեկված է, որտեղ կարող էր տեղադրված լինել ենթադրյալ մուտքը (նկ. 1):

¹¹ Հմմտ. Այվազյան 1990, 135, 189, 215, 246:

Գտածոները

Խաչքարեր: Պեղումներով հայտնաբերվել են երկու ամբողջական և տասնյակ բեկորային խաչքարեր, որոնք բնորոշ են XIV-XVII դդ. (նկ. 4): Դրանցից երկուսը թվակիր են՝ 1513 թ. և 1604 թ.:

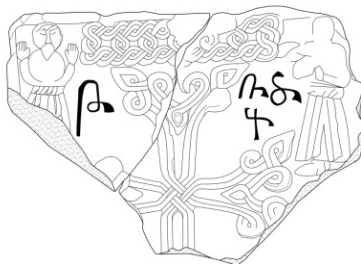
1513 թվակիր ամբողջական խաչքարը (1.08x0.55x0.17 մ) պարզ հորինվածք ունի. կենտրոնում հիմնախաչն է՝ խաչատակից դուրս եկող արմավազարդով (գծ. 1, նկ. 4/1): Թվականը զետեղված է հորիզոնական խաչաթևերի տակ:

ԹՎ(ԻՆ) ԶԿԲ. (1513)

Գծ. 1. 1513 թվակիր խաչքար (գրչանկարը՝ Ս. Աղայանի)

Վերին խաչաթևի երկու կողմում առկա են բարձրաքանդակ գնդեր, որոնք երկնային լուսատուների՝ արեգակի և լուսնի խորհրդանիշներն են: Հորինվածքն առնված է հյուսածո զարդագոտիով շրջանակի մեջ: Քիվը հարդարված է խորաքանդակ կետազարդերով: Խաչքարը մեջտեղից կտրտված էր: Նախքան պեղումները սկսելը գյուղացիների ջանքերով այն կանգնեցվել էր եկեղեցու խորանի հարավարևելյան անկյունում՝ պատվանդանի վրա, հակառակ ուղղությամբ:

ԹՎ(ԻՆ) ՌԾԳ. (1604)

Գծ. 2. 1604 թվակիր խաչքար (գրչանկարը՝ Ս. Աղայանի)

Երկրորդ թվակիր խաչքարից (լայնքը՝ 0.43 մ) հայտնաբերվել է միայն վերնամասը (զծ. 2, նկ. 4/3): Խաչաթևերն ավարտվում են եռաբողբոջ վերջավորություններով: Թվականը փորագրված է վերին խաչաթևի ձախ և աջ կողմերում:

Վերին աջ և ձախ անկյուններում պատկերված է մարդկային երկու քանդակ, որոնց միջև խաչքարի շրջանակի եզրային հյուսածո զարդն է: Մարդկային պատկերները կանգնած են դիմահայաց, նրանց հագին երկար զգեստներ են՝ ընդգծված ոլորագարդ գոտիով: Ձախակողմյան պատկերաքանդակի դեմքը շատ արտահայտիչ է: Կանգնած է ամբողջ հասակով, ձեռնաբարձ դիրքով, ունի ընդգծված նշածն աչքեր և մորուք: Մյուսի դեմքը խաթարված է, բայց ընդհանուր դիմագծերով նմանվում է առաջինին: Նա ձեռքերը պահել է խնդրառուի դիրքով: Կրում է նույնատիպ զգեստ, հագուստի տակից երևում է նաև մի կոշիկը:

Հայտնաբերված մեկ այլ խաչքարի բեկորի վրա առկա է երկտող արձանագրության մի հատված՝ փորագրված խաչքարի շրջանակի վրա (զծ. 3, նկ. 4/6): Այն գրված է XVI-XVII դդ. բնորոշ գրով, անվարժ գրչի ձեռքով, տառերի և տողերի համաչափությունները պահպանված չեն:

..... (սբ. խա)չս ա(ւ)գ(նա)կ(ա)ն սա
.....ն փաշին¹²:

Գծ. 3. Խաչքարի բեկոր՝ երկտող արձանագրությամբ (գրչանկարը՝ Ս. Աղայանի)

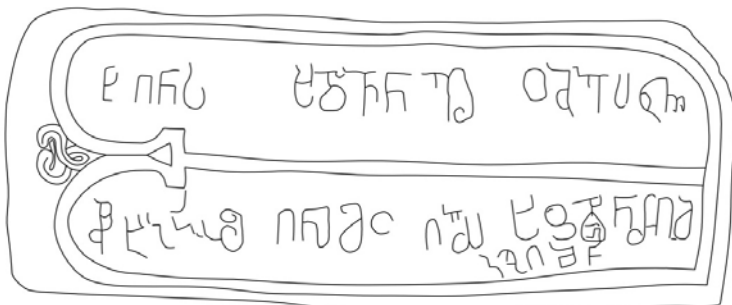
Հաջորդը վարդագույն ֆելզիտից կերտված ամբողջական խաչքար է (0.73x0.46x0.11 մ)՝ զույգ խաչաքանդակներով (նկ. 4/5): Նման խաչքարերը լայն տարածում են ստանում սկսած XIII դարից, որոնք «...բացի դեկո-

¹² Արձանագրությունը վերծանելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում վիմագրագետ, պ.գ.թ. Արսեն Հարությունյանին (<< ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ):

րադիվ բնույթից, կարող են խորհրդանշել առանձին անհատի, նրա խնդիրը, հիշատակը կամ փրկությունը: Նման մի շարք խաչքարերի արձանագրություններ վկայում են, որ դրանք, որպես կանոն, կանգնեցվել են երկու անձի (սովորաբար ամուսինների կամ հարազատների) համար¹³:

Տապանաքարեր: Եկեղեցու պեղման-մաքման աշխատանքների շնորհիվ հայտնաբերվեցին երկու տասնյակից ավել տապանաքարեր՝ հիմնականում խմբված եկեղեցու հարավային և հարավարևելյան հատվածում: Դրանք մեծավ մասամբ հարթ ուղղանկյուն անմշակ սալեր են, որոնց մեջ հանդիպում են նաև մշակված, եզրային ակոսագոտիով ընդգծված և մարդկային գրաֆիկ պատկերով օրինակներ: Տապանաքարերի մեջ առանձնանում են երկուսը, որոնց վրա առկա են վրացերեն արձանագրություններ¹⁴:

Արձանագիր առաջին տապանաքարը (1.7x0.7x0.25 մ) բացվեց խորանի առջև, որը մեկ այլ սալաքարի հետ ձևավորում է բեմառէջքը: Երկտող արձանագրությունը ներառված է եզրային զույգ ակոսազարդով շրջանակի մեջ (գծ. 4, նկ. 5/1): Տապանաքարի միջնամասով զույգ ակոսազծերով բաժանարար է ստեղծվել տողերի միջև, որոնցից յուրաքանչյուրն ավարտվում է կամարածև վերջավորությամբ: Դրանց միջև փորագրված է եռատերև հյուսածո զարդ: Սալաքարի հարավարևելյան անկյան կոտրվածքը քողարկելու նպատակով փորագրող վարպետն այն կլորացրել է և միացրել եզրագծերին: Ըստ երկմաս տապանաքարի արձանագրության՝ ննջեցյալներն ամուսիններ են, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, մահացել են միաժամանակ, ինչ-որ դիպվածի հետևանքով:

Գծ. 4. Տապանաքար 1 (գրչանկարը՝ Ս. Աղայանի)

¹³ Պետրոսյան 2008, 181-182:

¹⁴ Վրացերեն արձանագրությունների վերձանման և մեկնաբանությունների համար հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Թեմո Զոքուային (Իլյա պետական համալսարան, դոցենտ):

Առաջին տող՝

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՂՈՒԻՆԱՅԻՆ.

1. † Rns Sdvnes RmerTn

„†. լ{շ}ն{ա}ն թ{շ}ն{վ}ն{դ}ն{դ}ն լմերտ{մ}ն“.

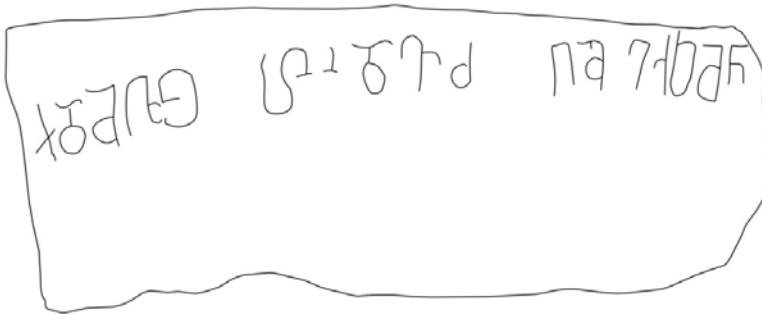
Երկրորդ տող՝

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԽՈՒԱՐԱՅԻՆ՝ ՂՎԻՆԱՅԻ ԱՄՈՒՄՆՈՒՆ.

2. † xras Rns moRIs Sodvns Rm/erTmn

„†. Խ{շ}ն{ա}ն, լ{շ}ն{ա}ն թ{շ}ն{վ}ն{դ}ն{դ}ն, թ{շ}ն{վ}ն{դ}ն{դ}ն լմերտ{մ}ն“.¹⁵

Վրացերեն արձանագրությամբ երկրորդ տապանաքարը (1.47 x 0.58 մ) հայտնաբերվեց խորանի և ավանդատան պատերի արտաքին անկյուն կազմող հատվածում հետևյալ բովանդակությամբ (գծ. 5, նկ. 5/2).

Գծ. 5. Տապանաքար 2 (գրչանկարը՝ Ս. Աղայան)

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԴԵՄԵՏՐԵԻՆ (?)

† dme(?)t(?)sSodvns RmerTmn

„†. լ{շ}ն{վ}ն{դ}ն{դ}ն (?)թ{շ}ն{վ}ն{դ}ն{դ}ն լմերտ{մ}ն“.

Դատելով վիմագրերի հնագրական առանձնահատկություններից՝ դրանք թվագրվում են XIV-XV դդ.: Գրված են հին վրացերեն *աստվածավրուպի* գրով, որն օգտագործվել է կրոնական գրությունների համար: Փորագրիչ վարպետը, ըստ երևույթին, լավ չտիրապետելով վրացերենին՝ որոշ

¹⁵ Արձանագրությունները ներկայացված են առաջին տողում *աստվածավրուպի* գրով, երկրորդ տողով՝ ժամանակակից վրացերենի *մխերդուպի* գրով:

տառեր փորագրել է հայելային շրջված դիրքով¹⁶։ Ինչ վերաբերում է հիշատակված անուններին, ապա տղամարդու Դեմետրե և Ղուինա անունները լայնորեն տարածված էին միջնադարյան Վրաստանում։ Վերջինս հանդիպում է *Ղուինա/Ղվինա* կամ *Ղուինիա/Ղվինիա* ձևով և ծագում է վրացերեն ღვინო (*ղվինո*) թարգմանաբար՝ գինի բառից։

Խուարա/Խվարա կանացի անունը հավանաբար ծագել է պարսկերեն *xurram* (թարգմ.՝ ուրախ) բառից։ Այն հազվադեպ է հանդիպում միջնադարյան Վրաստանում և առավել տարածված է այդ անունից ծագող *Խուարամզե/Խվարամզե*, *Խուարաշան/Խվարաշան* տարբերակներով։ Մեր մեջ գործածվել է որպես արական անուն *Խոռամշահ/Խուռամշա* տարբերակով XIV դարում։ Որպես իգական անուն՝ հիշատակված է մեկ անգամ 1611 թ. գրված ձեռագրում (Ագուլիս-Արրտ. 1911, 222) *Խաւրամզին* (սեռ. Հոլով) ձևով, որը պետք է կարդալ *Խորամշին*¹⁷։

Մեդաղե գլածոներ։ Եկեղեցու հարավարևելյան անկյունում՝ արևելյան պատի և նրա առջև կանգնեցված սալաքարի միջև, գտնվեց երկաթե իրերի թաքցված մի հավաքածու՝ բաղկացած մարդակերպ արձանիկներից, ջորու և եզան պայտերից, քերիչից, դռան փականից (նկ. 6/1-4)։ Երկաթե կենցաղային առարկաները կամ աշխատանքային գործիքները սրբատեղիներ տանելու սովորույթը հայտնի է դեռ վաղ ժամանակներից ու տարածված է այլ ժողովուրդների շրջանում ևս¹⁸։ Դրանք կոչված էին հայցելու սրբի գթասրտությունը, պաշտպանելու չար աչքից կամ բուժելու հիվանդությունները։ Պայտերն օգտագործվում էին նաև հուղարկավորության ծեսի ժամանակ¹⁹։ Հավաքածուում ուշագրավ են մարդկային ուրվապատկերով երկաթե *սրբի գրավները*, որոնք մինչև XX դարի 50-ական թթ. տարածված էին Հայաստանի տարբեր շրջաններում և հայաբնակ վայրերում։ Տղամարդու և կնոջ կերպարներով կամ մարդու մարմնի մասերը խորհրդանշող արձանիկները հատուկ պատրաստվում էին սրբավայրերում, ուխտավայրերում, այդ թվում՝ խաչքարերի պատվանդաններին դնելու համար՝ հուսալով, որ հիվանդությունները կփոխանցվեն դրանց²⁰ (նկ. 6/1, 2)։

¹⁶ Հայելային դարձգրով տառերն ընդգծված են։

¹⁷ Աճառյան 1944, 528-529։

¹⁸ Իսրայելյան 2006, 108-111։

¹⁹ Իսրայելյան 2006, 111։

²⁰ Իսրայելյան 2006, 108-109, Պետրոսյան 2008, 264։

Խեցեղեն գրածոներ: Խեցեղեն հավաքածուն խիստ բեկորային է (նկ. 6/5-22): Գտածոներում գերակշռում են անջնարակ խեցանոթների բեկորները, որոնք պատրաստված են դարչնագույն կավով՝ ավազի և կրի որոշակի խառնուրդով, դուրգի վրա և (կամ) ձեռածեփ: Թրծումը երբեմն անհամաչափ է: Մեծամասնություն են կազմում կճուճների բեկորները: Առկա են նաև կարասների և թասերի շրթնամասեր, կժերի կանթեր, խփեր, որոնք թվագրվում են XV-XVII դդ.: Առկա նյութում ուշագրավ է սափորի խողովակաձև թռչնակերպ վիզը, որին երկու կողմից ագուցված են վերադիր՝ կենտրոնում փոսիկով կլորակներ՝ ձևավորելով թռչնի աչքերը (նկ. 6/10): Խեցեղեն հավաքածուում առկա են ջնարակապատ անոթների երկու բեկորներ: Դրանցից մեկը հարդարված է կաթնագույն հետնախորքի վրա սևով և կոբալտով ենթաջնարակային նկարազարդմամբ (նկ. 6/21), մյուսը պատված է միագույն փիրուզագույն ջնարակով (նկ. 6/22): Տեխնոլոգիական հատկանիշներից ելնելով՝ թվագրվում են XV-XVI դդ.:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, պեղումներով ի հայտ եկավ ուշմիջնադարյան եկեղեցի՝ ներքուստ և արտաքուստ ընդգծված ուղղանկյուն խորանով, որն իր հատակագծային հորինվածքով եզակի է հայկական ճարտարապետության մեջ: Հայտնաբերված քանդակային և խաչքարային բեկորները, այդ թվում թվագրություն ունեցող խաչքարերը (1513 և 1604), վրացերեն արձանագրությամբ տապանաքարերը, խեցեղեն ու մետաղե հավաքածուները, ինչպես նաև եկեղեցու հատակագծային հորինվածքը թույլ են տալիս այն թվագրել XVI-XVII դդ.: Այն հետազայում ևս բազում փոփոխություններ է կրել, որոնց արդյունքում հատակագծում ձեռք է բերել զգալի շեղումներ:

Դատելով հուշարձանի միջավայրի, հատակագծային հորինվածքի և գտածոների բնույթից՝ այն, ըստ ամենայնի, գերեզմանական եկեղեցի է եղել, որպիսիք հայտնի են Սանահինի, Կեչառիսի և այլ վանական համալիրներից ու բնակավայրերից: Սրանք սովորաբար կոչվել են Ս. Հարություն՝ ի նշան այդտեղ հանգչող ննջեցյալների²¹: Հուշարձանը, բացի գերեզմանական եկեղեցի լինելուց, ծառայել է իբրև ուխտատեղի, որի մասին վկայում են հնավայրի տարածքում աճող սուրբ համարվող բոնչի ծառերը

²¹ Արսեն Հարությունյան, բանավոր հաղորդում, 30.09.2020:

և սրբի գթասրտությունը հայցելու համար հատուկ ուխտավայրեր բերվող երկաթե իրերը:

Գրականություն

- Աճառյան Հ. 1944, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, Պետական համալսարանի հրատ., 682 էջ:
- Այվազյան Ա. 1990, Նախիջևան: Գիրք հուշարձանաց, Երևան, «Անահիտ», 368 էջ:
- Բաբաջանյան Ա. 2012, Նորահայտ հոգևոր կառույց Թեղուտում, «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան-Ստեփանակերտ, ԵՊՀ հրատ., էջ 109-110:
- Բարխուտարեանց Մ. 1895, Արցախ, Բագու, Տպարան «Արօր», 460 էջ:
- Իսրայելյան Ա. 1988, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի փայտե պահպանակների հավաքածուն, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7-8, էջ 45-54:
- Իսրայելյան Ա. 2006, Հմայական պահպանակները հայոց հավատալիքների համակարգում, Ատենախոսություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 174 էջ:
- Հայկական ճարտարապետության պատմություն 2002, հ. 2 (պատ. խմբ.՝ Մ.Մ. Հասրաթյան), Երևան, «Գիտություն», 352 էջ:
- Հարությունյան Վ. 1992, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, «Լույս», 540 էջ:
- Հոբոսյան Ս. 2011, Թեղուտի 2009-2010 թթ. հնագիտական պեղումների նախնական արդյունքները, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, Երևան, էջ 199-211:
- Պետրոսյան Հ. 2008, Խաչքար: Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, «Փրինթինֆո», 406 էջ:
- Սիմոնյան Լ. 2017, Ծառ-Ծաղկաքաղիկ, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 360 էջ:

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՈՒՇՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԹԵՂՈՒՏՈՒՄ (2010 թ. պեղումների արդյունքները)

Աստղիկ Բաբաջանյան

Ամփոփում

Թեղուտի «Ղարաքոթուկի հողեր» կոչվող հնավայրում 2010 թ. իրականացված պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվեց գերեզմանական բնույթի եկե-

ղեցի: Այն հատակագծում գրեթե քառակուսի է՝ հայկական ճարտարապետության մեջ ոչ տարածված ներքուստ և արտաքուստ ընդգծված ուղղանկյուն խորանով: Եկեղեցու հատակագծային հորինվածքը զգալիորեն աղավաղվել է հետագա բազմաթիվ ու անփույթ վերանորոգությունների հետևանքով: Հայտնաբերվել են նաև XIV-XVII դդ. թվագրվող բազմաթիվ տապանաքարեր (երկուսը վրացերեն արձանագրությամբ), երկու ամբողջական և մոտ երկու տասնյակ բեկորային խաչքարեր (երկուսը թվագրված՝ 1513 և 1604), խեցեղեն և մետաղե առարկաներ: Հայտնաբերված նյութի վերլուծությամբ և հատակագծային հորինվածքով եկեղեցին թվագրվում է XVI-XVII դդ.: Հնավայրի տարածքում աճող սուրբ համարվող բռնչի ծառերը և հատուկ սրբավայրեր բերվող երկաթե առարկաները (մարդակերպ արձանիկներ, պայտ, կողպեք և այլն), որոնց վերագրվել է չար աչքից պաշտպանելու, հիվանդությունները բուժելու զորություն, վկայում են, որ եկեղեցին եղել է նաև ուխտատեղի:

Բանալի բառեր՝ Հյուսիսարևելյան Հայաստան, ուշ միջնադար, եկեղեցի, տապանաքար, խաչքար, հայերեն և վրացերեն արձանագրություններ, սրբի գրավներ:

НОВОВЫЯВЛЕННАЯ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВАЯ ЦЕРКОВЬ В ТЕХУТЕ (результаты раскопок 2010 г.)

Астхик Бабаджанян

Резюме

В результате археологических раскопок на территории «Земли Харакотука» в Техуте в 2010 году была выявлена позднесредневековая кладбищенская церковь. По планировке церковь почти квадратная (8.7x7.7 м²), с выраженной наружной и внутренней прямоугольной апсидой. План церкви был искажен в результате множественных и порой неверных реконструкций. В результате раскопок были обнаружены также надгробные камни XIV-XVII вв., в том числе и с грузинскими надписями (расшифровка и комментарии – Темо Джоджуа), два цельных и около двух десятков фрагментарных *хачкаров* (два из них датируются 1513 и 1604 г.), керамические и металлические артефакты. На основе выявленных материалов и конструктивных особенностей церковь можно датировать XVI-XVII вв. Исходя из наличия священных деревьев (*каркас кавказский*), растущих на террито-

рии церкви и кладбища, а также из коллекции умышленно спрятанных металлических предметов (человеческие фигурки, подковы, замок и т.д.), имевших значение оберегов от сглаза и разных болезней, церковь служила еще и местом для паломничества.

Ключевые слова – Северо-восточная Армения, позднее средневековье, церковь, надгробные камни, *хачкары*, армянские и грузинские надписи, обереги.

THE NEWFOUND CHAPEL OF THE LATE MEDIEVAL PERIOD IN TEGHUT (The Results of the Excavations in 2010)

Astghik Babajanyan

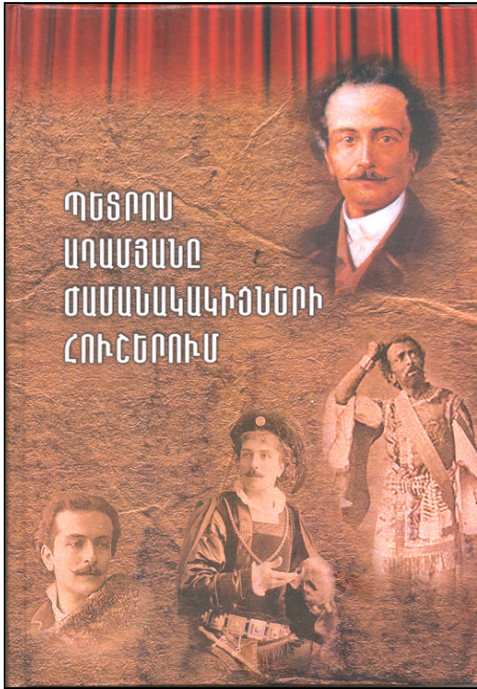
Abstract

In 2010 in the results of the excavations carried out at the site of "Lands of Gharakotuk" in Teghut a cemetery chapel with almost a square floorplan (8.7x7.7 m²) was uncovered. The chapel has a rectangular apse highlighted from both inside and outside which is not common in Armenian architecture. The architectural plan of the chapel was distorted in the result of multiple and often incorrect reconstructions. The excavations revealed a variety of tombstones of the 14th-17th centuries, including two grave markers with Georgian inscriptions (deciphering and commentaries by Temo Jojua), two complete and two dozen fragmentary *khachkars* (two of them dated 1513 and 1604), ceramic and metal artifacts. Based on the analysis of the found materials and the architectural structure, the chapel dates to the 16th-17th centuries. According to the environment – sacred trees (*Celtis caucasica*) growing around the chapel and the cemetery, as well as a collection of specially hidden metal objects (human figurines, animal shoes, lock etc.) which had protective significance from the evil eye or various diseases, the chapel served also as a place for pilgrimage.

Key words – North-Eastern Armenia, late Middle Ages, chapel, gravestones, *khachkars*, Armenian and Georgian inscriptions, amulets.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պետրոս Ադամյանը ժամանակակիցների հուշերում (կազմողներ՝ Ռ. Զարյան, Ա. Բեքարյան), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2020, 656 էջ:

«1889 թվականի ամռանը մեզ մոտ (Սիմֆերոպոլում – Ա.Ա.) հյուրախաղերով հանդես եկավ նշանավոր ողբերգակ Ադամյանը: Տպավորություն նա թողեց հսկայական՝ իր տեմպերամենտով, կրքով, արտիստիկ նյարդայնությամբ և այն ազնվությամբ ու չափի զգացումով լի խաղով, որը հատուկ է միայն գեղարվեստական մեծ անհատականություններին: Դա վիթխարի տաղանդ էր: Շատ տարիներ են անցել, բայց նրա խաղի ազդեցությունը դեռևս կենդանի է իմ հիշողության մեջ, և ականա ծագում էր համեմատությունը Ադամյանի հետ, երբ տեսնում էի մեծ ողբերգակների, ինչպիսիք էին Ռոսսին, Սալվինին, Պոսարտը և այլք: Այդ համե-

մատությունից Ադամյանը չէր տուժում: Նա մեր ժողովրդի ծնած խոշորագույն տաղանդներից էր»¹: Այսպես է գրել իր «Ինքնակենսագրության» մեջ հայ մեծ դերասանի խաղով հիացած՝ համաշխարհային բեմահարթակ բարձրացած հայ առաջին խոշոր ջութակահար Հովհաննես Նալբանդյանը:

Ճիշտ 130 տարի առաջ՝ 1891 թ. հունիսի 4-ին, ուժերի ծաղկման շրջանում՝ 42 տարեկանում կյանքից հեռացած հայ բեմի վաղամեռիկ հանճարը՝ Պետրոս Ադամյանը (1849-1891), իր 300 դերերով անջնջելի հետք թողեց հայ մշակույթի պատմության մեջ: Ադամյանի արվեստն օրգանապես ներհյուսվեց հայ թատրոնի պատմությանը: Հատկապես ծանրակշիռ էր նրա ներդրումը շեքսպիրյան թատրոնի պատմության մեջ. շեքսպիրականի լավագույն էջերն

¹ ԳԱԹ, Հովհաննես Նալբանդյանի ֆոնդ, N 1 (ա), Ինքնակենսագրություն, 1913 թ. էջ 5:

էին Ադամյան-Օթելլոն ու Ադամյան-Լիրը, իսկ Ադամյան-Համլետը գլուխգործոցն էր, որով հանդես է եկել 40 անգամ: Ավելորդ չենք համարում հիշատակել, որ 1887-ին Թիֆլիսում լույս է տեսել Պ. Ադամյանի «Շեքսպիր և յուր Համլետը ողբերգության աղբյուրն ու քննադատությունները» աշխատությունը:

Ադամյանը նաև բանաստեղծ էր, զբաղվել է գեղանկարչությամբ ու գրաֆիկայով՝ հիմնականում հանդես եկել որպես դիմանկարիչ: Նա վրձնել է եպիսկոպոս Մամբրե Մարկոսյանի (Ադամյանի պորտրետային լավագույն գործերից է), մշակութային գործիչներ Հովհաննես Այվազովսկու, Գևորգ Չմշկյանի, Գրիգոր Արծրունու և այլոց կենդանագրերը, ինչպես նաև շեքսպիրյան հերոսներին բեմական ռոմանտիկ կերպարանքով ներկայացնող պատկերներ («Ինքնանկար Համլետի դերում», «Օֆելիա» ևն): Նա ստեղծել է փոքրաչափ նատյուրմորտներ, իսկ Այվազովսկու ազդեցությամբ վրձնել է մի քանի ծովանկար: «Պ. Ադամյանի գրաֆիկական մեծաքանակ ժառանգության մեջ հանդիպում են նաև գեղարվեստական որոշակի արժանիքներով օժտված, ստեղծագործական ուրույն մտահղացմամբ տասնյակ մատիտանկարներ և առանձին օֆորտներ»², - նկատել է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արարատ Աղասյանը: Դերասանի նկարչական արվեստի ուսումնասիրությանն է նվիրված նաև Բ. Հովակիմյանի «Պետրոս Ադամյանի Շեքսպիրյան նկարները» աշխատությունը (1998):

Ասում են, թե իր գրական ու նկարչական գործունեությամբ արտիստը «կոճում էր մոռացման դեմ» (էջ 228): Հարցին, թե՛ «Ի՞նչ կարիք ունիս նկարչի անուն վաստակելու, քանի որ իբրեւ բեմական արտիստ անզուգական ես», նա դառը թախիծով պատասխանել է. «Ո՞վ կարող է իմ մասին պատմել ապագայ սերունդին, եթե ոչ ծերունիների թառամած յիշողությւնը: Ես փափաքում եմ ունենալ մի վկայագիր ապագայի համար, - ավելացնում էր նա՝ ձեռով զարկելով իր ձեռագիր վիպակների եւ ոտանավորների տետրին կամ իւր նկարներին» (էջ 214):

Դեռևս Պ. Ադամյանի կյանքի օրոք հրատարակվեցին նրա մասին երկու՝ Պ. Տոնապետյանի «Քսան և հնգամյա բեմական գործունեության Պ. Հ. Ադամյանի» (Կ. Պոլիս, 1888) և Արամ Վրույրի «Պետրոս Հ. Ադամյան» (Թիֆլիս, 1891) գրքերը:

Պ. Ադամյանի կյանքի ու արվեստի ուսումնասիրությունը հարատև եղել է ՀԽՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի թատերագետների գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում: Ադամյանագիտության մեջ հատկապես

² Աղասյան Ա. 2009, Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-X Վերականգնման, էջ 35:

նշանակալի է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի նախկին տնօրեն, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ռուբեն Զարյանի վաստակը, որը հեղինակել է «Ադամյան: Արվեստը» (1960) և «Ադամյան: Կյանքը» (1961) սովորաճավալ աշխատությունները: Ի մի բերելով պարբերական մամուլի էջերում սփռված քննախոսականները, հիշողությունները, արխիվային փաստաթղթերը, գրած և ստացված նամակները՝ Ռ.Զարյանը լույս աշխարհ է բերել դրանք և դրանց հիման վրա ներկայացրել համաշխարհային խոշորագույն ողբերգակներից մեկի կյանքի պատմությունը, կատարել նրա բեմական արվեստի քննությունը: Շեքսպիրյան կերպարների ադամյանական մեկնաբանությունների քննությանն են նվիրված Ռ. Զարյանի «Шекспир Адамына» (1964) և «Ադամյանի Շեքսպիրը» (1965) ուսումնասիրությունները:

Պ. Ադամյանի կյանքին ու գործունեությանն է անդրադարձել ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի թատրոնի, ապա՝ սփյուռքահայ արվեստի բաժինների վարիչ Գառնիկ Ստեփանյանն իր «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» հիմնարար ուսումնասիրության 1-ին (1962) և 2-րդ (1969) հատորներում: Իսկ մինչ այդ նա հրատարակել էր «Պետրոս Ադամյան. Կենսագրական ակնարկ» (1941), «Պետրոս Ադամյան» (1944) և «Петрос Адамян» (1956) մենագրությունները:

Պ. Ադամյանի կյանքին ու գործունեությանն է անդրադարձել նաև ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի թատրոնի բաժնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Հենրիկ Հովհաննիսյանն իր «Հայ թատրոնի պատմություն. XIX դար» (1996, 2010) սովորաճավալ աշխատության մեջ:

Եվ ահավասիկ 1980-ական թվականների կեսերին Ռուբեն Զարյանը որոշում է կազմել «Պետրոս Ադամյանը ժամանակակիցների հուշերում» խորագրով ժողովածուն և ինստիտուտի՝ իր իսկ հիմնադրած շեքսպիրագիտության բաժնի աշխատակից, երիտասարդ հետազոտող Անահիտ Բեքարյանին առաջարկում է ուսումնասիրել հայ և ռուսական մամուլում Պ. Ադամյանի մասին տպագրված նյութերը՝ նախապես նրան հանձնելով մի քանի հուշ-հոդվածներ և հանձնարարելով կազմել դրանց համար ծանոթագրություններ, ինչպես նաև որոնել նոր հուշագրություններ անվանի դերասանի մասին: Մոտ երկու տարվա համատեղ աշխատանքի շնորհիվ հավաքվում և համակարգվում է բավական հարուստ նյութ, և կազմվում է ժողովածուի նախնական տարբերակը՝ մոտավորապես 200 մեքենագիր էջ: Սակայն 1980-ականների վերջերին Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունները վիժեցնում են այդ հույժ կարևոր ծրագրի իրականացումը:

Տասնամյակներ անց՝ 2017 թվականին, մեր խնդրանքով, արդեն ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի սփյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի

բաժին ավագ գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Անահիտ Բեքարյանը ձեռնամուխ եղավ Արվեստի ինստիտուտի՝ Ռուբեն Զարյանի անվան շեքսպիրյան գրադարանի վերաբերյալ հետազոտությանը: Այդ ընթացքում նա պատահաբար հայտնաբերում է «Ադամյանի թղթապանակը»: Ինստիտուտի տնօրինությունը որոշեց ընթացք տալ «մոռացված գործին»: Սրանով իսկ Ա. Բեքարյանը պիտի իր համեստ նվերը մատուցեր «սիրված արվեստագետի՝ Պետրոս Ադամյանի պայծառ հիշատակին», - կարդում ենք գրախոսվող ժողովածուի «Երկու խոսքում», որը հեղինակել է Ա. Բեքարյանը:

Հընթացս պարզ դարձավ, որ «մոռացված գործը» դեռևս ավարտուն աշխատանք չէ, պահանջվում է նոր մոտեցում, ցանկություն, եռանդ ու ժամանակ. անելիքները շատ էին: Եվ այդ բժախնդիր ու մանրակրկիտ ծավալուն աշխատանքը՝ ճշգրտել աղբյուրները, թարգմանությունները, ծանոթագրությունները, կատարել լրացումներ, ավելացնել հավելվածներ և այլն, բարեխղճորեն կատարեց հենց Անահիտ Բեքարյանը: Ստացվեց ծավալով նախկինից ավելի քան երեք անգամ մեծ աշխատություն, որտեղ ի մի բերվեց գրեթե այն ամենը, ինչ Պետրոս Ադամյանի մասին հրատարակել են նրա ժամանակակիցները հայ և ռուսական մամուլում, ընդ որում ժողովածուում զետեղվել են նաև նրա մասին բացասաբար արտահայտված հեղինակների հոդվածները: «Ադամեանը մինչև մահ չազատեց հայկական նախանձի և չկամութեան խայթոցներից: Ճշմարիտ է, նա բարեկամներ և պաշտպաններ շատ ուներ, բայց պակաս չէր թիւը և՛ այն զագրելի լրագրական տղրուկների, որոնց համար ոչ մի բարձրութիւն կամ սրբութիւն չկայ: Ադամեան զգանքով և արհամարհանքով էր վերաբերում դէպի իր այդ գաճաճ «հակառակորդները», - նկատել է Ալ. Շիրվանզադեն, - նա շատ լաւ գիտէր, որ հայը ինչ ասպարէզում ևս գործէ և որքան ևս գնահատւէ օտարներից, այնուամենայնիւ իր հայրենակիցների մի մասի աչքի փուշն է մնալու: Գիտէր, որ այլասերած ազգի մեջ միշտ եղել են, կան և պիտի լինեն քսու չարամտութեան հերոսներ, որոնց համար իրանց այս կամ այն հայրենակցի բարձրանալը դժոխային տանջանք է, որ այդ անձերի, անշնորհք, անխելք, անզգայ, անխիղճ ու սև անձանց միակ հոգեկան հաճոյքն է մութ անկիւններից քարեր արձակել այն մարդկանց վրայ, որոնց կօշիկների կրունկներին չարժեն իրանք...» (էջ 221-222):

Եվ ահա 2020 թվականին ՀՀ ԳԱԱ գիտահրատարակչական խորհրդի և ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշումներով ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը լույս ընծայեց «Պետրոս Ադամյանը ժամանակակիցների հուշերում» շատ սպասված ժողովածուն, որը կազմել են Ռուբեն Զարյանը և Անահիտ Բեքարյանը: Ժողովածուի գիտական խմբագիրն է Հենրիկ Հովհաննիսյանը: Ժողովածուն առաջին անգամ ամփոփ ներկա-

յացնում է ժամանակակիցների հուշերը հայ մեծ դերասան Պետրոս Ադամյանի մասին: Ներառված են հայ և ռուսական պարբերական մամուլում ու ժողովածուներում Պետրոս Ադամյանի մասին տեղ գտած հուշագրությունները՝ համապատասխան ծանոթագրություններով:

Սակայն մինչ ժողովածուի արժևորմանն անցնելը ուզում եմ հատկապես ընդգծել մի կարևոր հանգամանք: Ժողովածուն լույս աշխարհ է եկել շնորհիվ ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի աջակցության, որի համար իմ խորին երախտագիտությունն եմ հայտնում կոմիտեի նախագահ Սարգիս Հայրցյանին և գլխավոր քարտուղարի պարտականությունները կատարող, գիտական գործունեության կազմակերպման վարչության պետ Ռուզան Ասատրյանին:

Այժմ՝ ըստ էության:

Դժվար է գերազնահատել ժամանակի մամուլի արձագանքների ու ժամանակակիցների հուշագրությունների դերը դերասանների արվեստի հետագա ուսումնասիրողների համար: «Դերասանի արվեստը հեռացող ու հուշի վերածվող արվեստ է, - իրավացիորեն նկատում է ժողովածուի «Խմբագրի կողմից» բաժնում Հենրիկ Հովհաննիսյանը, - ամեն ինչ ստեղծում է իր ժամանակին և իր ժամանակի համար: Այս արվեստի թողած հետքը լրագրային թատերախոսությունն է կամ ժամանակակցի հուշը: Հետագայի ուսումնասիրողը դիմում է այդ նյութին ու գունաթափված լուսանկարներին և փորձում պատկերացում ստեղծել ժամանակի ամենակույզ գիրկն անցած գեղարվեստական երևույթի շուրջ» (էջ 5):

Եվ իսկապես՝ արտիստի փառքը շատ կարճատև է: Մարդկանց հիշողության մեջ նրանք՝ դերասաններն ու երաժիշտ-կատարողները, տեղ ունեն այնքան ժամանակ, որքան նրանք հանդես են գալիս բեմում: Այս տեսակետից դերասանական ու կատարողական արվեստի ուսումնասիրությամբ զբաղվող թատերագետի ու երաժշտագետի համար նմանատիպ ժողովածուները խիստ կարևոր նշանակություն ունեն, «և ներկա ժողովածուն այդ խնդրին է ծանայում» (էջ 5):

Ուշագրավ է ժողովածուի կառուցվածքը: Որպես առաջաբան՝ Ա. Բեքարյանն ընտրել է մեծ ողբերգակի ժամանակակից, հայ ականավոր վիպասան և դրամատուրգ Ալեքսանդր Շիրվանզադեի «Պետրոս Ադամյան» հոդվածը՝ դերասանի մահախոսականը, որը տպագրվել է թիֆլիսյան «Արձագանք» շաբաթաթերթի 1891 թ. հունիսի 9-ի համարում, «բեմական հսկայի» մահից 5 օր անց: Շիրվանզադեն նկատել է. «Չը կայ այլ ևս Ադամեանը: Ահա մի ողբալի լուր, որ չար մորիկի պես անցնելով երկրից երկիր՝ պետք է ցաւ պատճառէ առանց ազգի խտրութեան այն ամենքին, որ գէթ մի անգամ տեսել են բեմական հանճարին բեմի վրայ» (էջ 9): Ի դեպ, այս ընտրությունը խիստ

հիմնավոր է և հասկանալի, քանի որ Շիրվանզադեն հայ գրողներից միակն է, որ չորս տարի շարունակ (մինչև Ադամյանի՝ Կովկասից հեռանալը) վայելել է մեծ արտիստի բարեկամությունը: Ավելին՝ «Թիֆլիս կամ Բագու գտնված ժամանակ գրեթե օր չէ եղել, որ մենք չը հանդիպեինք», - խոստովանել է Շիրվանզադեն (էջ 223):

Գրախոսվող ժողովածուն զգալի հարուստ նյութ է մատուցում ընթերցողին Պ. Ադամյանի կյանքի, գործունեության, մարդկային հատկանիշների, գաղափարների, ստեղծագործական մտահղացումների և մտահոգությունների մասին՝ հնարավորություն ընձեռելով ստեղծելու արտիստի ամբողջական դիմանկարը:

Ադամյանի մասին ժամանակակիցների հուշերը գրվել և հիմնականում առաջին անգամ տպագրվել են 1885-1916 թթ. ընթացքում: Ժողովածուում ընդգրկվել են հայ գրողներ Ալեքսանդր Շիրվանզադեի, Հովհաննես Թումանյանի, Ռաֆայել Պատկանյանի, Արշակ Չոպանյանի, Լեոյի, նկարիչներ Գևորգ Բաշինջաղյանի, Տիգրան Եսայանի, բեմադրիչ Գևորգ Չմշկյանի, դերասաններ Սիրանույշի, Ազնիվ Հրաչյայի, Արմեն Արմենյանի, Ամիրան Մանդինյանի և էլի շատ շատերի հուշերը:

Որպես գրախոսվող ժողովածուի վերջաբան՝ Ա. Բեքարյանն ընտրել է հայ երգիծաբան, խմբագիր և դերասան Երվանդ Թոլայանի «Պետրոս Հ. Ադամեան. Ողբերգու անգուգական» հոդվածը, որը տպագրվել է Կ.Պոլսում հրատարակվող «Ծաղիկ» օրաթերթի 1899 թ. դեկտեմբերի 30-ի համարում:

Հոդվածն ավարտվում է հետևյալ խոսքերով. «Ո՛ղջ է, կենդանի՛ է ան ամեն հայու համար. Շիշլիի գերեզմանոցը իր ուրուականը կը պարունակէ: Ա՛, իրա՛ւ, Ադամեան մը կրնայ ա՛լ չընչել, սիրտ մը կրնայ ալ չբաբախել, մարդ մը կրնայ այս աշխարհէն մեկնած ըլլալ, բա՛յց Օթէլլօ, Համլէթ, Արքայ Լիր, Քին, Ուրիել Ակոսթա, չէ՛, չեն՝ կրնար երբեք մեռնիլ: Ասոնք ստեղծագործութիւններ՝ են: Հայը չպիտի մոռնայ քեզ, Ադամեա՛ն, եւ մանաւանդ զանոնք: Անոնց անմոռանալի յիշատակն ես իմ զաւկիս պիտի կրկնեմ, զաւակս զայն իր թոռա՛ն պիտի կտակէ... Ողբերգո՛ւդ անգուգական, հանգի՛ստ ննջէ՛ Անմահութեան ու Յաւիտենականութեան գիրկը» (էջ 443):

Հատկապես արժեքավոր են ժողովածուի հավելվածները: Հավելված I-ում ընդգրկված են ականատեսների վկայություններից գրի առնված հուշերը, Հավելված II-ում՝ Պ. Ադամյանին նվիրված բանաստեղծությունները, որոնց հեղինակների թվում են Հովհաննես Թումանյանն ու Եղիշե Չարենցը:

Պ. Ադամյանի ստեղծագործական ամբողջական կերպարի լիարժեք բացահայտման է միտված նրա մարմնավորած կերպարների ցանկը (Հավելված III, էջ 463-480):

Ժողովածուն եզրափակում են Ադամյանի մասին գրված ռուսերեն հոդվածների բնագրերը (Հավելված IV, էջ 481-517), որոնց հեղինակներն են բեմադրիչներ Վլադիմիր Նեմիրովիչ - Դանչենկոն, գրաքննադատ Ալեքսեյ Վեսելովսկին, դերասաններ Իվան Պերեստիանին, Դմիտրի Գարին-Վինդինգը, Նադեժդա Տիրասպոլսկայան և ուրիշներ:

Ժողովածուն կազմելիս նույնությամբ պահպանվել է բնագրի տեքստը (ուղղվել են միայն կոպիտ սխալները և ակնհայտ վրիպակները): Բոլոր նյութերը բերված են ժամանակագրական կարգով և արտատպված են սկզբնաղբյուրներից: Եթե որևէ հեղինակ ունի մեկից ավելի հոդված, ապա հաշվի է առնվել նրա առաջին հոդվածի հրատարակման տարեթիվը: Ծանոթագրությունները բերված են ըստ առանձին հոդվածների: Ժողովածուում երկու և ավելի անգամ կրկնվող ծանոթագրությունները համախմբվել են «ընդհանուր ծանոթագրություններ (ըծ)» անվանման տակ և առանձին հոդվածի այդպիսի ծանոթագրության դեպքում հղում է կատարվում ԸԾ-ին (օրինակ՝ ԸԾ-15, պետք է նայել ԸԾ-ի 15-րդ կետը):

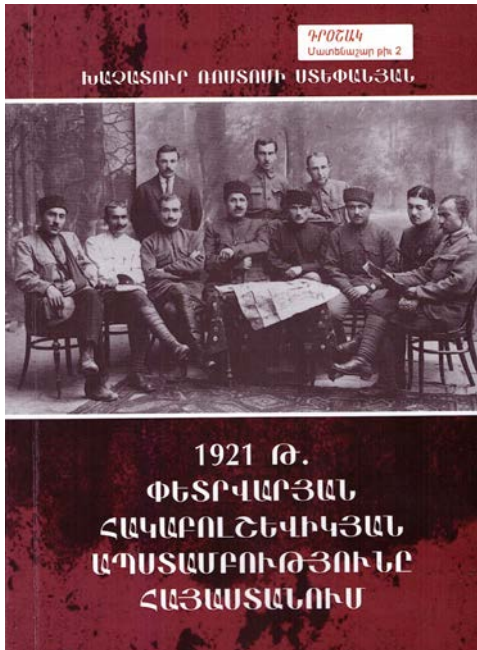
Անշուշտ, գրախոսվող արժեքավոր ժողովածուն, որը ևս մեկ անգամ փաստում է, թե հայ մեծ դերասանին ինչքան բարձր են գնահատել օտար, տվյալ դեպքում՝ ռուս գործիչները, ծանրակշիռ ներդրում է հայ թատերագիտության մեջ:

Վստահ ենք, որ այն խթան կդառնա հայ բեմի (և ոչ միայն) մյուս վարպետների վերաբերյալ նմանատիպ ժողովածուների ստեղծման համար:

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Արվեստագիտության դոկտոր

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՌՈՍՏՈՄԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, 1921 թ. Փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը Հայաստանում, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2021, 172 էջ:

Խ. Ստեփանյանի մենագրությունը նվիրված է հայոց պատմության կարևոր հիմնախնդիրներից մեկին՝ Հայաստանի խորհրդայնացմամբ առաջ եկած հուժկու ժողովրդական բռնկմանը՝ 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության խորքային պատճառների և հետևանքների վերհանմանը: Առավել ևս այն կարևորվում է, քանի որ խորհրդային երկրում 70 տարի շարունակ ըստ էության խեղաթյուրված և միակողմանի է ներկայացվել պատմական այդ կարևոր իրադարձությունը: Հեղինակը, կարևորելով խորհրդային կարգերի հաստատմամբ երկրում տեղի ունեցած վարչակարգի և հա-

սարակական-քաղաքական համակարգի շրջադարձային փոփոխությունը, արտաքին-քաղաքական առաջնահերթություններով պայմանավորված նոր իրավիճակը, եզրահանգում է, որ այն ոչ միայն հանգեցրեց փաստացի անկախության կորստին, այլև չարդարացրեց ժողովրդի սպասելիքները, որի հետևանքով բոլշևիկյան էլիտայի ծայրահեղական մոտեցումները առաջացրին ժողովրդի արդար վրդովմունքը, հանգեցնելով 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությանը, որից, կարծում ենք, հատկապես օգտվեցին քեմալականները և նրանց հետ գործակցած մոսկովյան բոլշևիկները: Նրանք, օգտվելով իրավիճակով ընձեռնված հնարավորությունից, հայ ժողովրդի թիկունքում կնքեցին ամոթալի գործարք. դրա արտացոլանքն են 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի հայադատյաց պայմանագրերը:

Պատմաբան Խ. Ստեփանյանը, նորովի մոտեցում ցուցաբերելով, կարողացել է հավասարակշռված և հնարավորինս անկողմնակալ պատմաքննության ենթարկել հիմնախնդրի արժևորումներում առկա ծայրահեղական և ոչ տեղին մոտեցումները:

Իր հերթին, այդ հիմնահարցին անդրադարձել են նաև Սփյուռքի պատմագիր-հուշագիր հեղինակները, մամուլը, հասարակական-քաղաքական լայն

շրջանակները, որոնց հրապարակումներում տրված մեկնաբանություններն ու գնահատականները՝ կախված կուսակցական, գաղափարական, հատվածական մոտեցումներից ու նախասիրություններից, եղել են բազմաշերտ և ոչ միանշանակ: Ըստ էության, սփյուռքահայ հեղինակների՝ խորհրդային իշխանության հաստատման հիմնահարցին, անկախության գաղափարին և մասնավորապես 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությանը տված մեկնաբանություններն ու գնահատականները համեմատական առումով ավելի ընդունելի են, քան խորհրդային հեղինակներինը, որովհետև վերջիններս գրվել են կոմունիստական գաղափարական պարտադրանքով: Դա վերհանված է տաղանդաշատ գիտնականի աշխատանքում՝ հերքելով ապստամբությանը տված գնահատականները՝ որպես դաշնակցական արկածախնդրություն, հակաժողովրդականության ծայրահեղ դրսևորում կամ այլ կերպ: Ահա նման բազմաբարդ ու բազմատարր խնդրի գիտական-վերլուծական քննությանն է նվիրված պրոֆեսոր Խաչատուր Ստեփանյանի ուսումնասիրությունը, որի իրագործման համար վերջինս գիտական շրջանառության մեջ է դրել նորահայտ արխիվային փաստաթղթեր և այլ վավերագրեր: Հասկապես կարևորվում է, որ Խ. Ստեփանյանը իր աշխատանքում նորարարական մոտեցում է ցուցաբերել:

Աշխատությունն ունի կոռ կառուցվածք, գրագետ և սահուն լեզվաոճական շարադրանք: Հեղինակը հիմնավոր մակարդակով տալիս է այս կամ այն հիմնահարցի փաստառատ շարադրանքը՝ զուգահեռաբար ներկայացնելով խորհրդային ու հետխորհրդային շրջանի պատմագիտության և Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջանակների՝ գործիչների, պատմագիրների, հուշագիրների: Հեղինակն իր տեսակետներն ու մոտեցումները հիմնավորելու նպատակով հարկ եղած դեպքում մանրագնիմ անդրադարձել է մամուլում, խորհրդային և հետխորհրդային հեղինակների աշխատություններում տրված մեկնաբանություններին ու գնահատականներին՝ ըստ արժանվույն գնահատելով դրանք:

Անդրադառնալով խորհրդային իշխանության հաստատման հիմնահարցին և այդ հոդի վրա 1921 թ. ճայթած Փետրվարյան ինքնաբուխ ապստամբությանը և այդ խնդիրների վերաբերյալ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի արտահայտած տեսակետներին ու դիրքորոշումներին՝ Խ. Ստեփանյանը քննական մոտեցմամբ լավագույնս բացահայտում է վերջիններիս շրջանում առկա գաղափարական տարածայնությունների պատճառները, խոսում բոլոր այն հանգամանքների մասին, որոնց միջավայրում Սփյուռքի կազմակերպությունները հանդես են եկել միանման կամ հակադիր դիրքորոշումներով: Յուրաքանչյուր խնդրի ներկայացնելիս, դրա քննարկման ու վերլուծության ավարտին հեղինակը ներկայացնում է եզրակացություններ,

որոնցում ինչպես քննադատվում, այնպես էլ արժևորվում են հայ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների և անհատների դիրքորոշումները: Քանի որ մենագրությունը քննական-համադրական, վերլուծական ու կարծես թե բանավիճային է, դրա համար հեղինակը, որպես ատաղձ, մեծապես հենվել է Սփյուռքի շատ հարուստ մամուլի՝ թերթերի ու հանդեսների, խորհրդային և հետխորհրդային շրջանի պատմագիտական աշխատությունների, փաստաթղթերի ժողովածուների վրա: Իր առջև դրված խնդիրները համակարգված ներկայացնելու նպատակով Խ. Ստեփանյանին հաջողվել է Սփյուռքի և խորհրդահայ ու հետխորհրդային ժամանակաշրջանի բազմահարուստ հրապարակումները, մենագրությունները, տարաբնույթ աշխատասիրությունները, մամուլի նորովի և առաջին անգամ շրջանառված նյութերը խմբավորել, դասակարգել ու կանոնակարգել որոշակի գիտական պարբերականացման սկզբունքով՝ է՛լ ավելի բարձրացնելով աշխատանքի գիտահետազոտական արժեքը:

Խ. Ստեփանյանը կարողացել է լիարժեքորեն ներկայացնել Սփյուռքի կուսակցությունների և հասարակական-մտավորական շրջանների, խորհրդային և հետխորհրդային շրջանի պատմաբանների, տարբեր պետական գործիչների հասարակական-քաղաքական դիրքորոշումներն ու գնահատականները 1921 թ. փետրվարյան համաժողովրդական իրադարձությունների հարցում՝ դրանք դիտարկելով կոմունիստական-բոլշևիկյան ծայրահեղության և անկողմնակալության ու անաչառ գիտականության համադրման տիրույթում: Կարմիր թելի պես անցնում է այն տեսլականը, որ դոսաշխարհի հասարակական-քաղաքական բոլոր հատվածներն ու շրջանակները, այդ թվում՝ ՀՅԴ-ն, չընդունելով հանդերձ խորհրդային բոլշևիկյան վարչակարգը, լինելով գաղափարական հակառակորդ, սակայն, ընդհանուր առմամբ, բարյացակամ են եղել Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, փորձել են հնարավորության չափ օգնել ու օժանդակել հայրենիքի վերաշինությանը և զարգացմանը:

Ըստ էության, Խ. Ստեփանյանը կարևորել է 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառները և հետևանքները մի ամբողջության և միասնության մեջ պատմաքննության ենթարկելը: Անդրադառնալով ապստամբության պատճառներին՝ հեղինակը եկել է տրամաբանական եզրահանգման, որ համաժողովրդական ցասման պատճառ են հանդիսացել ինչպես խորհրդային իշխանության գործադրած անհիմն և ոչ տեղին բռնությունները, որին կողմնակից չի եղել հայ բոլշևիկ ղեկավարների սակավաթիվ, սակայն անհամեմատ ավելի չափավորական-հավասարակշռված մասը, այնպես էլ Երևանի համաձայնագրից առաջ եկած հիասթափությամբ ծնված զանգվածային բռնությունները և մտավորական խավի աչքի ընկնող ներկայացուցիչների և հայ

զինվորականության հիմնազուրկ ձերբակալությունները և դրան հաջորդող ֆիզիկական հաշվեհարդարները: Անշուշտ, Խ. Ստեփանյանի աչքից չի վրիպել նաև Հայաստանի պայմաններին անհարիր և անընդունելի ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության դիտարկումը, որի ժամանակ իրագործված այսպես կոչված ռեկվիզիցիաների կամ բռնագրավումների քաղաքականությունը հեղինակն արդարացիորեն համարում է ապստամբության ծնունդ հանդիսացող ամենագլխավոր պատճառներից մեկը, այն էլ սովի ճիրաններում գտնվող Հայաստանում: Ապստամբությանը նպաստած գործոնների մեջ Խ. Ստեփանյանը կարևորում է նաև բոլշևիկների կողմից անկախության գաղափարի և տարածքային հարցերի նսեմացումն ու անտեսումը:

Ոչ պակաս դիտարժան են Խ. Ստեփանյանի հանրագումարային եզրահանգումները 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության հետևանքների վերաբերյալ: Հեղինակի կարծիքով՝ այն հնարավոր դարձրեց փրկել հայ մտավորականության և զինվորականության մի մասին, խորհրդային իշխանություններին հարկադրեց գնալ որոշակի զիջումների, փոխել քաղաքականությունը և պարտադրեց վարել անհամեմատ ավելի կշռադատված և մեղմ քաղաքականություն: Շատ կարևոր է Խ. Ստեփանյանի նաև այն եզրահանգումը, ըստ որի բացահայտվում է, թե ինչ հետևանքների կարող է հանգեցնել իշխանությունների անխոհեմ և հակաժողովրդական քաղաքականությունը վարկաբեկելով խորհրդային իշխանության գաղափարը, որի ռաիվիրաները ռուսական բոլշևիկներն էին, և դրանով իսկ կասկած և հիասթափություն սերմանելով հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման ընտրանքում, որն արդիական հնչեղություն ունի և այսօր:

Խ. Ստեփանյանի այս արժեքավոր աշխատությունը ունի պատմագիտական էական արժեք, քանզի ո՛չ Հայաստանում և ո՛չ էլ Սփյուռքում Հայաստանի խորհրդայնացման հետ շաղկապված այնպիսի մի շրջադարձային իրադարձություն, որն է 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության հիմնահարցը՝ իր բոլոր դրսևորումներով, դեռևս լիարժեքորեն և անկողմնակալ չի հետազոտվել, և այս ուսումնասիրությունը գալիս է լրացնելու հայ պատմագրության մեջ առկա այդ բացը: Աշխատությունը գրված է փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա, հարցադրումները և դրանց պատասխանները քննական-վերլուծական են, փաստարկված ու միանգամայն համոզիչ:

ՎԱՆԻԿ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ՝ ԲԱՍԿԵՐԻ ԵՐԳԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

«Երբ թերթերում կարդում եմ, թե ինչպես արյունարբու գեներալ Ֆրանկոն և վայրագ մոլան, միջնադարյան այս խավարակուռ հոգիները, գերմանական և իտալական գազազած ֆաշիստների հետ խեղդեցին քաջարի բասկերի նորանվաճ ինքնավարությունը, ռումբերի հրեղեն հեղեղի տակ կործանեցին, աճյուն դարձրին բասկերի հոյակապ մայրաքաղաքը՝ Բիլբաոն և այս առեղծվածային ժողովրդի մշակույթի վայրը՝ նվիրական Գերնիկան - խորին ցավով և սրտի մորմոքով վերհիշում եմ Փարիզի իմ բասկ բարեկամներին... Ո՞վ գիտե՝ ինչ եղան նրանք, այս արյունոտ փոթորկի մեջ արդյոք ի՞նչ էր ճակատագրված նրանց համար...»¹, - այսպիսի մտորումներով էր տոգորված Ավ. Իսահակյանի մեծ սիրտը, որը սրբորեն հավատում էր բասկ հայրենասերների պայքարին հանուն ժողովրդի ազատության՝ ստեղծելով ինքնակենսագրական «Գերնիկայի նվիրական կաղնին» պատմվածքը:

1935 թ. Լամանշի ծովափին Իսահակյանը ծանոթանում է բասկ-երաժըշտագետ Թեոդորի հետ: Նրանց միջև հաստատվում են բարի, մտերիմ հարաբերություններ: Բանաստեղծի համար առանձնապես հուզիչ էր, երբ «մշտապես տրամադրված մաեստրո Թեոդորը երգում էր բասկերի ժողովրդական տաղերից, որոնք խոսում էին իմ սրտից. այնքան նման էին մեր մելոսին» (էջ 264-265): Գուցե դա ինչ-որ հոգևոր ազդակ էր, որ դրդեց Իսահակյանին ծանոթանալ բասկերի պատմությանը, նույնիսկ մի կարճ շրջան ուսումնասիրել բասկերի լեզուն...

Նա գերագույն ակնածանքով է մտորում այդ ազգի մասին. «Անհիշատակ ժամանակներից եկած և մինչև օրս հարատևած այս մի ավի ժողովուրդը գիտության համար մնացել է տակավին անլուծելի առեղծված: Նրանց ծագումը անհայտ է, նրանք չեն պատկանում մեզ հայտնի ոչ մի ցեղային խմբավորման: Նրանց լեզուն անկախ դիրք ունի և չի հարաբերվում հին ու նոր ոչ մի լեզվի հետ» (էջ 265)²: Փարիզում մաեստրո Թեոդորը Իսահակյանին ծանո-

¹ Իսահակյան Ավ. 1959, Երկեր, հ. III, Երևան, էջ 263: Այսուհետ բոլոր բնագրային մեջբերումները կլինեն նույն հրատարակությունից՝ մեջբերման ավարտին նշելով միայն համապատասխան էջահամարները:

² Նկատի ունենանք, որ հետագայում՝ 1994-1998 թթ., Երևանում հրատարակվել է «Արաքս» հայ-բասկական միջազգային գիտական հանդեսը (խմբագիր՝ Վահան Սարգսյան (1954-2011)): Տե՛ս նաև նույն հեղինակի Բասկերի ծագման առեղծվածը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 2000, ինչպես նաև Հայ-բասկական լեզվական առնչություն-

թացնում է բասկ երիտասարդների հետ, որոնք Ֆրանսիայում ապաստան գտած փախստականներ էին: Այս կրակոտ, անմիջական հայրենասերների զրույցները՝ բասկերի դարավոր պայքարի մասին հանուն իրենց երկրի ազատության, ինքնավարության, մեծ տպավորություն են թողել բանաստեղծի վրա: Բասկերը պատմում են իրենց ազգի սրբատեղի Գերնիկայի մասին. «Գերնիկան բասկերի սիրտն է: Այնտեղ անհիշատակ ժամանակներից կանգուն է նվիրական կաղնին: Դարերի մշուշից է բուսել նա... Ինչքա՞ն կայծակներ են, դարերի մեջ, պայթել նրա կատարին, ինչքա՞ն փոթորիկներ կոտրել են նրա ճյուղերը, բայց միշտ դալար է նա, այդ հսկան, միշտ կանգուն է մնացել, միշտ հաղթական: Նա մեր կայունության, կյանքի, ազատության խորհրդանիշն է» (էջ 269):

Բոլոր բախտախնդիր վիճակները բասկերը լուծել են այդ սրբազան կաղնու տակ, «երդվել են իրենց արյունը թափել՝ ջախջախելու ֆաշիզմը» (էջ 270), երգել են իրենց հին երգը՝ Գերնիկայի սրբազան կաղնուն նվիրված: Իսահակյանը ստեղծում է այդ երգը՝ մի ոգեշունչ բանաստեղծություն՝ գեղեցիկ դիթամիկ ներդաշնակությամբ, որն արտացոլում է խիզախ բասկերի պատրաստակամությունը՝ պաշտպանելու իրենց ազատությունը: Ավ. Իսահակյանի «բասկերի երգը», օգտագործելով կերպարային յուրահատուկ համակարգ, այնքան համոզիչ էր արտացոլում ժողովրդի ազգային գծերը, որ դրոշմ մեզ «բասկերի հետքերի» որոնումներին:

«Աղբյուր» ամսագրում մենք հայտնաբերեցինք ազգությամբ բասկ իսպանացի գրող Արտուրո Կամպիոնի (1854-1937) «Բասկական լեգենդա» պատմվածքին՝ թարգմանված ռուսերենից³: Այս գործն առանձին գրքույկով հրատարակվել է 1890 թ. Թիֆլիսում:

Առասպելները, պատումները, լեգենդները Պիրենեյան թերակղզու փոքրաթիվ ազգերի՝ բասկերի, կատալոնացիների և գալիսիացիների գրականության մասն էին իրենց պայքարում՝ հանուն ազատ, ինքնուրույն գոյատևման: Զ.Ի. Պլավսկինը «Իսպանիայի բազմազգ գրականությունը» հոդվածում նշում է. ««Փոքր» ժողովուրդների մշակութային գործիչների առաջ դրված էր այդ մշակույթների ինքնուրույն գոյատևելու իրավունքը պաշտպանելու խնդիրը: Պատահական չէ, որ այդ ժողովուրդների գրականությունում այդպիսի երևացող տեղ է գրավում իրենց հերոսական անցյալի պատմական և լե-

ների հարցը լեզվաբանության մեջ, Երևան, 2002: Իր աշխատություններում Վահան Սարգսյանը բազմաթիվ առնչություններ է տեսնում հայերենի և բասկերենի միջև:

³ Աղբյուր, Թիֆլիս, 1890, N 8-9: Ռուսերեն բնագիրը տե՛ս «Газета А. Гаттыка», Москва, 1890, N 2:

գենդար թեման»⁴։ Ա. Կամպիոնի լեգենդը լիովին համապատասխանում է այդ չափանիշներին. հնադարյան բասկերը ներկայացված են որպես ազգի նվիրյալներ, խիզախ հերոսներ, որոնց համար առաջնային նպատակը ժողովրդի անկախությունն է։ Նրանք վոնդում են Հռոմի դեսպանին՝ հրաժարվելով կատարել ազգը նսեմացնող պահանջները։ Հավաքվելով իրենց փառապանծ, նվիրական կաղնու տակ՝ բասկերը երդվում են մոռանալ թշնամանքը, բոլոր անձնական վեճերը և միավորվել հանուն հայրենիքի լուսավոր ապագայի։ Այդ պահին ժայռի գագաթին հայտնվում է մի գեղեցիկ աղջիկ, որը երգում է ազգային հնադարյան երգը, իսկ ամբոխը ծնկաչոք լսում է նրան։ Հեղինակը ներկայացնում է բասկերի երգի արձակ շարադրանքը։ Ավ. Իսահակյանի ստեղծած բասկերի երգի և Ա. Կամպիոնի երգի համեմատական վերլուծությունը թույլ է տալիս մեզ համոզվել այդ տեքստերի հարազատության մեջ։ Մենք ենթադրում ենք, որ Կամպիոնի՝ բասկերի երգի արձակ օրինակը որպես տողացի է ծառայել Իսահակյանի չափածոյի ստեղծման համար։ Ստորև ներկայացնում ենք Ավ. Իսահակյանի երգը և Ա. Կամպիոնի արձակ երգի համապատասխան հատվածների զուգադրումը⁵։

Զետեղելով բասկերին նվիրված երգը պատմվածքի կենտրոնում՝ Իսահակյանը, մեր կարծիքով, առանձնակի ուշադրություն է դարձրել այս գործին։ Անթերի, անչափ մանրակրկիտ, խնամքով է մոտեցել բանաստեղծը Կամպիոնի բնագրին՝ պահպանելով բասկերի հարազատ նկարագիրը, կերպարային կուռ համակարգը, որը վառ արտահայտվել է նրանց մշակույթին բնորոշ ազգային կերպարանքի համոզիչ վերարտադրումով՝ «ջխոնարիվող վեհ կաղնի», «քաջ հովիվներ», «գեղեցիկ պատանիներ», «լուսեղեն աղջիկներ», «երկաթե լեռներ», «ազատության աստղ» և այլն։

«Գերնիկայի նվիրական կաղնին» Վարպետը ստեղծել է 1937 թ. հոկտեմբերին՝ Գերնիկայի ոչնչացումից հետո։ Իր բասկական երգով Իսահակյանը հիշեցրեց այդ ազգի փառապանծ անցյալը և հավերժություն մաղթեց Գերնիկայի նվիրական կաղնուն և բասկ ժողովրդին։

⁴ Расы и народы, Ежегодник, Москва, 1980, N 10, с. 219:

⁵ Բոլոր տողացիների տեքստը տե՛ս Աղբիւր, նշված հրատարակությունը, էջ 337, ինչպես նաև Արտուրո Կամպիոն, Բասկական լեգենդա, Թիֆլիս, 1890, էջ 13-14: Մեջբերումներում պահպանել ենք հրատարակության ուղղագրությունը:

Իսահակյան Կամպիոն

Մեր դաշտերում թափառում են Քաղցած գայլեր ոռնալով: Ու ակնդետ մեր հոտերին՝ Որս են ուզում ոռնալով:	Անտառներում հավաքվում են գայլերը: Նրանք քաղցած են, որս են փնտռում և շրջակայքը թնդացնում են իրանց օռնոցով:
Քաջ հովիվներ, արթո՛ւն կացեք, Մոտ են նրանք մեզ արդեն, Քաջ հովիվներ, ոտքի՛ ելեք, Մեր հոտերը չճնջվեն:	Արթո՛ւն կացեք, հովիվներ՛ր, եթե դուք քնեք, կը ոչնչացվին ձեր հոտերը. արթուն կացեք և սրեցեք ձեր տապարները ու տէգերը, որ կարողանաք կոտորել գայլերին:
Այս ոսոխներն սպառնալից՝ Հագել են գեղեցիկ ու զրահ, Ի՞նչ են ուզում մեր սուրբ հողից, Որ խուժում են մեր վրա:	-Ի՞նչ են ցանկանում այլազգիք մեր լեռներում... Հոմայեցոց մարմինը պատած է երկաթով, իսկ մենք մերկ ենք...
Մեր պատիվն ու ազատություն Մեզնից խլել են ուզում. Իրենց պետի չար բերանից Ի՞նչ խոսքեր են մեզ ասում:	Նրանք կամենում են ոչնչացնել մեր պատիւն ու ազատութիւնը:
Պատանիներ՝ մեր գեղեցիկ, Մեր լուսեղեն աղջիկներ՛ր, Նրանց ծառա պիտի լինիք, Նրանց կանանց՝ նաժիշտներ:	Նրանք ասում են, թէ մեր մատաղահաս աղջիկեքը սիրուն ու գեղեցիկ են, մեր երիտասարդները քաջ և ուժեղ են, և ուզում են տանել նրանց աշխարհի իշխանի ծառայութեան համար:
Մեր հայրենի ազատության Կաղնին չուզեց խոնարհվել, Վայրագ ոխով կուգեն հիմա Մեր վեհ կաղնին խորտակել:	Էսկալիայի ազատութեան ծառը ասում է աշխարհին. «դու շատ վախկոտ ես», և այս պատճառով ուզում են կտրել, ոչնչացնել նրան:
Դո՛ւրս մեր երկրից, դո՛ւրս, գազաններ, Մեր հին հողը մի՛ պղծեք, Կորչելու չէ մեր հայրենիք, Քանի կռվել մենք գիտենք:	Դո՛ւրս, հոմեացիք, դո՛ւրս այստեղից: Մենք քիչ ենք թուվ, բայց մենք չենք վախենում ձեզնից, որովհետև մենք բոլորս դարձյալ եղբայրներ ենք:
Ապառաժներ մենք կպոկենք Մեր երկաթե լեռներից, Ու ձեր գլխին վար կթափենք, Ձեզ կվանենք մեր տնից:	Բայց մենք կը բարձրանանք մեր լեռների գլուխը, կըջարդենք ժայռերը ու կթափենք թշնամու գլխին: Երբ թշնամին կըսկսի փախչիլ, մենք վեր կը գանք լեռներից, կը հալածենք նրանց մեր կարճ տէգերով:
Տեսե՛ք մեր մուր երկնում ծագեց Ազատության աստղն ահա. Մեր հին կաղնին նորից ծաղկեց Եվ ծփում է մեր վրա:	Նայեցեք, բասկեր, կապոյտ երկնքի վրա լուսին է փայլում և ուղարկում է դէպի երկիրը իր արծաթափայլ լոյսը: Աղօթենք Աստծուն, որ նա ոյժ տա մեր դաշնակցութեանը ու փրկի Էսկալ-Էդիան...

ԱԼՎԻՆԱ ԱՐԱՄՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՍԱՏՐՅԱՆ. ՀՈՒՄԱՆԻՏՏ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՆ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԱԶՆԻՎ ՈՒ ՆՎԻՐՅԱԼ ԳՈՐԾԻՉԸ

Հայ հասարակայնությունը, գիտական հանրությունն ու բարձրագույն դպրոցը ծանր ու անդառնալի կորուստ կրեցին: 2021 թ. ապրիլի 27-ին COVID-19-ի պատճառով կյանքից անժամանակ հեռացավ պետական-քաղաքական ականավոր գործիչ, Հումանիզմի պրոբլեմների ակադեմիայի նախագահ, Հյուսիսային համալսարանի գիտական կենտրոնի ղեկավար, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Գրիգոր Եգորի Ասատրյանը:

Գ. Ասատրյանը ծնվել է 1935 թ. օգոստոսի 31-ին Էջմիածնի շրջանի Խզնավուզ (ներկայումս՝ Արագած) գյուղում:

Գերազանց գնահատականներով ավարտելով նախ հայրենի Արագած գյուղի յոթնամյա, ապա հարևան Աղավնատուն գյուղի միջնակարգ դպրոցը, նա ուսումնառությունը շարունակում է Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետում՝ 1958 թ. ավարտելով գերազանցության դիպլոմով: Ուսումնառության երկրորդ տարվա սկզբին տեղի է ունենում «ճակատագրական հանդիպումը» փիլիսոփայության հետ: Դեպի փիլիսոփայություն պատանու «շրջադարձի» հարցում բացառիկ էր փիլիսոփայության դասախոսներ, փիլիսոփայական գիտության երախտավորներ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուներ Աշոտ Բաբախանյանի ու Մեհենդակ Մելիք-

յանի և հատկապես փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամայիս Կարապետյանի դերը: Հենց նրանց դասախոսություններն ու նրանց հետ անմիջական շփումներն են նրա մեջ սեր ու նվիրում ձևավորում դեպի տեսական-փիլիսոփայական գիտելիքը:

Համալսարանում սովորելու տարիներին Գ. Ասատրյանն ակտիվորեն մասնակցում է տնտեսագիտական ֆակուլտետի և համալսարանի հասարակական-ուսանողական կյանքին: Նա գործուն մասնակցություն է ցուցաբերում հատկապես համալսարանի ուսանողական գիտական ընկերության աշխատանքներին, այդ ընկերության կողմից անցկացվող ամենատարբեր միջոցառումներին: Երկրորդ կուրսից սկսած մինչև ուսումնառության ավարտը նա ղեկավարում է համալսարանի ուսանողական գիտական ընկերության տնտեսագիտական բաժանմունքը: Համալսարանում փիլիսոփայության բաժնի բացակայության պայմաններում տնտեսագիտական ֆակուլտետի 3-րդ կուրսի ուսանող Գ. Ասատրյանի նախաձեռնությամբ համալսարանի ուսանողական գիտական ընկերության կազմում առաջին անգամ հիմնադրվում է փիլիսոփայական բաժանմունքը, որի անփոփոխ նախագահն է դառնում նա՝ համալսարանում ուսանելու հետագա բոլոր տարիներին: 3-րդ կուրսից սկսած մինչև ուսումնառության ավարտը նա կատարում է նաև համալսարանի ուսանողական գիտական ընկերության պատասխանատու քարտուղարի պարտականությունները: Գ. Ասատրյանը գործուն մասնակցություն է ցուցաբերում համալսարանի ՈՒԳԸ-ի կողմից կազմակերպվող ուսանողական գիտական ամենամյա կոնֆերանսներին, իսկ փիլիսոփայական տարբեր թեմաներին նվիրված նրա զեկուցումներն արժանանում են բարձր գնահատականի: Համալսարանի ՈՒԳԸ-ի 1956 թ. գարնանային տարեկան նստաշրջանում նրա ներկայացրած «Գեղեցիկի փիլիսոփայական ըմբռնումը» զեկուցումը՝ նվիրված գեղեցիկի տեսական-փիլիսոփայական վերլուծությանը, գեղագիտականի բնույթի ու առանձնահատկությունների պարզաբանմանը, որպես ուսանող-հետազոտողի ինքնուրույն աշխատանք բարձր է գնահատվում ու շահում առաջին կարգի մրցանակ: Առաջին կարգի մրցանակի են արժանանում նաև համալսարանի ՈՒԳԸ-ի հաջորդ տարիների գիտաժողովներում նրա կարդացած մյուս զեկուցումները՝ «Դեմոկրիտ Աբդերացու փիլիսոփայությունը» և «Մարքսիստական փիլիսոփայությունը ճշմարտության մասին», որոնք, ի դեպ, վկայում են դրանց հեղինակի փիլիսոփայական հետաքրքրությունների լայն շրջանակի մասին: Ընդ որում, վերջին զեկուցումը՝ «Մարքսիստական փիլիսոփայությունը ճշմարտության մասին», համալսարանի հրատարակչական խորհրդի երաշխավորությամբ 1958 թ. տպագրվում է համալսարանի ուսանողական գիտական աշխատանքների անդրանիկ ժողովածուում:

1957 թ. գարնանը համալսարանի փիլիսոփայության ամբիոնի երաշխավորությամբ բուհի ռեկտորատի կողմից նա գործուղվում է Էստոնիա և Լատվիա, որտեղ փիլիսոփայական թեմաներով զեկուցումներով հանդես է գալիս Տարտուի և Լատվիայի պետական համալսարանի (ք. Ռիգա) ուսանողական գիտական ընկերությունների կոնֆերանսներում:

3-րդ կուրսի սկզբին Գ. Ասատրյանն արժանանում է Խորհրդային Հայաստանի կառավարության՝ Երևանի պետական համալսարանում առաջին անգամ սահմանաժ Միքայել Նալբանդյանի անվան կրթաթոշակին, որն անփոփոխ պահպանում է ընդհուպ մինչև համալսարանում ուսումնառության ավարտը:

Գ. Ասատրյանը փայլուն է հանձնում պետական քննությունը՝ իր պատասխաններով զարմանք պատճառելով պետական քննական հանձնաժողովին: Պետական քննության գնահատականները հրապարակելիս պետական քննական հանձնաժողովի նախագահ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հովհաննես Թումանյանը Գ. Ասատրյանի պետական քննության արդյունքը ներկայացնում է որպես «գերազանցների գերազանց» և մի պահ ընդհատելով քննության արդյունքների հրապարակումն ու հայացքն ուղղելով քննական դահլիճում ներկա շուրջ հարյուր շրջանավարտներին, ասում՝ «Հիմա նա կարող է ձեզ բոլորիդ դաս տալ»:

Համալսարանն ավարտելուն պես 1958 թ. հունիսին Գ. Ասատրյանը պետական գործուղումով աշխատանքի է անցել Սովետական Հայաստանի Մինիստրների սովետի սովետական վերահսկողության հանձնաժողովում (1962-ից՝ Սովետական Հայաստանի պետական վերահսկողության կոմիտե, այնուհետև՝ ՀԿԿ Կենտկոմի և ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի կուսակցական-պետական վերահսկողության կոմիտե, ՀԽՍՀ ժողովրդական վերահսկողության կոմիտե): Տարիներ շարունակ նա եղել է այդ հիմնարկի կուսակցական կազմակերպության բյուրոյի քարտուղարը, ընտրվել Հայաստանի կոմկուսի Երևան քաղաքի Սպանդարյանի շրջկոմի անդամ, Սպանդարյանի շրջանային խորհրդի դեպուտատ:

Համալսարանն ավարտելուց անմիջապես հետո, առանց այդ տարիներին ասպիրանտուրա ընդունվելու համար պարտադիր համարվող առնվազն երկու տարվա արտադրական ստաժի, համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետի և բուհի գիտական խորհրդի երաշխավորությունների հիման վրա Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայում նրան բացառության կարգով թույլատրում են մասնակցելու 1958 թ. սեպտեմբերին Ակադեմիայի փիլիսոփայության և իրավունքի սեկտորում (հետագայում՝ Ակադեմիայի փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտ) փիլիսոփայության գծով առկա ուսուց-

ման ասպիրանտական տեղի համար անցկացվող մրցույթին:

Փայլուն հանձնելով ասպիրանտուրայի ընդունելության քննությունները՝ նա շատ առաջ է անցնում իր մյուս 8 մրցակիցներից: Ընդ որում՝ ասպիրանտուրայում ընդունելության 7 քննությունների առկայության պայմաններում մրցույթի բախտը փաստորեն որոշվում է հենց առաջին առարկայի՝ փիլիսոփայության քննության ժամանակ, երբ քննող հանձնաժողովի նախագահ, Հայաստանի ԳԱ թղթակից անդամ Վազգեն Չալոյանը քննական տոմսի և լրացուցիչ բազմաթիվ հարցերին Գ. Ասատրյանի պատասխանների տպավորության ներքո քննությունն ավարտում է «ընդունել՝ սրան» առարկություն չընդունող որոշմամբ:

Սովետական Հայաստանի պետական վերահսկողության բարձրագույն կառույցում՝ Մինիստրների սովետի Սովետական վերահսկողության հանձնաժողովում, իր աշխատանքային կարիերան նոր սկսած երիտասարդ մասնագետի խնդրանքով՝ առկա (արտադրությունից կտրված) ուսուցման ասպիրանտական տեղը փոխարինվում է արտադրությունից չկտրված տեղով: Ասպիրանտի գիտական ղեկավարությունն ստանձնում է Ակադեմիայի փիլիսոփայության և իրավունքի սեկտորի վարիչ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի գիտության վաստակավոր գործիչ Հայկազ Ասլանյանը:

Ի դեպ, «Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր. Հասարակական գիտություններ» գիտական պարբերականում Գ. Ասատրյանի առաջին հոդվածը տպագրվել է 1965 թ. 12-րդ համարում, որը սկսվում է (էջ 3-16) գիտության մեջ առաջին քայլերը կատարող երիտասարդ փիլիսոփայի «Նախամարքսյան հումանիզմի պատմությունից» հոդվածով:

1969 թ. դեկտեմբերին ԵՊՀ-ում գործող փիլիսոփայական գիտությունների գծով գիտական աստիճաններ շնորհող միացյալ խորհրդում (խորհրդի նախագահ՝ փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հենրի Գաբրիելյան) նա փայլուն պաշտպանում է «Հումանիզմի մարքսիստական ըմբռնումը» թեմայով թեկնածուական թեզը և ստանում փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան, իսկ շատ տարիներ անց՝ 2015-ին, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գեորգ Բրուտյանի ղեկավարությամբ գործող ՀՀ ԲՈՒՀ-ի փիլիսոփայության և հոգեբանության 064 մասնագիտական խորհրդում պաշտպանում դոկտորական ատենախոսություն «Հումանիզմը արդի դարաշրջանի հիմնախնդիրների համատեքստում» (Թ.00.01 - «Տեսական փիլիսոփայություն, տրամաբանություն, գիտության փիլիսոփայություն») թեմայով, և խորհուրդը փակ (գաղտնի) քվեարկությամբ միաձայն նրան

շնորհում է փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: 2015-ից Գ. Ասատրյանն այդ մասնագիտական խորհրդի անդամ էր:

Գ. Ասատրյանը 1970 թ. փետրվարին առաջ է քաշվում և ընտրվում ՀԿԿ Երևան քաղաքի Սպանդարյանի շրջանային կոմիտեի երկրորդ քարտուղար՝ այդ պաշտոնում աշխատելով մինչև 1977 թ.: 1977-78 թթ. նա զբաղեցնում է ՀԿԿ Երևանի քաղաքային կոմիտեի պրոպագանդայի բաժնի վարիչի պաշտոնը:

Գ. Ասատրյանը 1978 թ. առաջ է քաշվում ղեկավար աշխատանքի՝ ընտրվում է ՀԿԿ Երևան քաղաքի Սպանդարյանի շրջանային կոմիտեի առաջին քարտուղար, որտեղ աշխատում է մինչև 1983 թվականը: Այդ ընթացքում՝ 1980-1981 թթ., նա Խորհրդային Միության կոմկուսի Կենտկոմի որոշմամբ, պահպանելով Սպանդարյանի շրջկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնը, աշխատանքի է գործուղվում Աֆղանստանի Դեմոկրատական Հանրապետություն, որտեղ աշխատում է որպես Խորհրդային Միության կոմկուսի Կենտկոմի խորհրդական՝ Աֆղանստանի ժողովրդադեմոկրատական կուսակցության Կենտկոմում:

Աֆղանական հոդում Գ. Ասատրյանի անձնվեր աշխատանքը չի վրիպել ինչպես Աֆղանստանի, այնպես էլ ԽՍՀՄ ղեկավար մարմինների ուշադրությունից: Աֆղանստանում ծառայությունն ավարտելուց հետո նա արժանանում է այդ երկրի կառավարական պարգևների, Աֆղանստանի Դեմոկրատական Հանրապետության պրեզիդենտի հրամանագրով պարգևատրվում բարձր պարգևով՝ «Երախտապարտ աֆղանական ժողովրդից» շքանշանով: Աֆղանստանից վերադառնալուց հետո՝ 1981 թ., նա պարգևատրվում է Խորհրդային Միության «Պատվո նշան» երկրորդ շքանշանով: Իսկ արդեն տարիներ անց՝ 1988 թ. դեկտեմբերին, նա Խորհրդային Միության Գերագույն Խորհրդի նախագահության հրամանագրով պարգևատրվում է «Ինտերնացիոնալիստ մարտիկին» շքանշանով և «Աֆղանստանի Հանրապետությունում ինտերնացիոնալ պարտքը կատարելիս ցուցաբերած արիության և ռազմական սխրագործության համար» պատվոգրով: Գտնվելով Աֆղանստանում երկարատև գործուղման մեջ՝ 1980 թ. դեկտեմբերին Գ. Ասատրյանը ՀԿԿ Սպանդարյանի շրջանային կազմակերպության հերթական հաշվետու-ընտրական կոնֆերանսում շուրջ 500 պատվիրակների կողմից փակ (զաղտնի) քվեարկությամբ միաձայն վերընտրվում է Սպանդարյանի շրջանային կոմիտեի առաջին քարտուղար: Իսկ շուրջ 1,5 ամիս անց ՀԿԿ հերթական համագումարում նա, իր բացակայությամբ, ընտրվում է ՀԿԿ Կենտկոմի կազմում:

1983 թ. Գ. Ասատրյանն աշխատանքի է տեղափոխվում ՀԿԿ Կենտկոմ և նշանակվում Կենտկոմի պրոպագանդայի բաժնի վարիչ: 1989 թ. հունվա-

րին ՀԿԿ Կենտկոմի հումանիտար պրոֆիլի բոլոր 4 բաժինների միավորման կապակցությամբ Գ. Ասատրյանը նշանակվում է Կենտկոմի նորաստեղծ միացյալ ստորաբաժանման՝ գաղափարախոսական բաժնի վարիչ:

1989 թ. մայիսին Գ. Ասատրյանն ընտրվել է Հայաստանի կոմկուսի Երևանի քաղաքային կոմիտեի առաջին քարտուղար, որտեղ աշխատել է մինչև 1990 թ. օգոստոսը:

Ղարաբաղյան շարժման առաջին տարիներին՝ 1988-1990 թթ., աշխատելով ՀԿԿ Կենտկոմում, այնուհետև կուսակցության Երևանի քաղաքային կոմիտեում՝ նա եղել է այդ շարժման հետ կապված ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա շուրջ ծավալվող բուռն իրադարձությունների հորձանուտում:

ՀԿԿ Կենտկոմի քաղաքական ղեկավարության հետ միասնական երկրի՝ Խորհրդային Միության պայմաններում նա հաստատական ջանքեր է գործադրում, այդ թվում՝ զանգվածային պրոպագանդայի, մամուլի, հեռուստատեսության ու ռադիոյի միջոցով, այդ շարժումը կառուցողական ու հայանպաստ հունով տանելու, Լեռնային Ղարաբաղի հայության ազգային ինքնորոշման, սեփական հողում ազատ ապրելու նրա իրավունքի համընդհանուր ճանաչման հասնելու համար: Անվերապահորեն պաշտպանելով իր հիմքում խորապես արդարացի ու հայրենասիրական այդ շարժումը՝ նա նաև սկզբունքային ու անհաշտ դիրքորոշում է դրսևորում և հանդես գալիս երկրի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բնականոն կյանքը չարամտորեն ապակայունացնող այն օտարամոլ ուժերի դեմ, որոնք հայրենասիրության քողի տակ ամեն կերպ ձգտում էին հայ ժողովրդի լայն շրջանների մեջ սերմանել հակախորհրդային ու հակառուսական տրամադրություններ, Ղարաբաղյան շարժումը փոխադրել ուրիշ հուն՝ այն ծառայեցնելով սոցիալիզմի տարիներին հայ ժողովրդի ձեռք բերած նվաճումների վարկաբեկմանը, երկրի սոցիալ-տնտեսական ու հոգևոր ներուժի խաբխմանը, ժողովրդի բնականոն կյանքի ապակայունացմանը, երկրում գործող պետական կարգի տապալմանը: Նա հայ ժողովրդի ու նրա ղարաբաղյան հատվածի արմատական շահերի, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման իրավունքի հետևողական պաշտպանությամբ է հանդես գալիս տարբեր մակարդակների պաշտոնական հանդիպումներում ու բանակցություններում: Սկզբունքային ու հայանպաստ դիրքորոշում է հանդես բերում մասնավորապես հայ-ադրբեջանական սահմանամերձ գոտու Իջևանի շրջանի տարածքում գտնվող ընդունելությունների տանը 1989 թ. ապրիլին տեղի ունեցած հայ-ադրբեջանական բարձր մակարդակի եռյակ կազմով հանդիպմանը, որին մասնակցում էին ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանը, Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Օլեգ Լոբովը և Կենտկոմի գաղափարախոսական բաժնի վարիչ Գրիգոր Ասատրյանը, իսկ ադրբե-

ջանական կողմից համապատասխանաբար՝ Աբդուռախման Վեզիրովը, Վիկտոր Պոլյանիչևոն և Աֆրանդ Դաշդամիրովը: Հանդիպման ժամանակ ծավալվել է սուր ու անզիջում քաղաքական-գաղափարական բանավեճ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի քաղաքական կարգավորման, արդարացի ու սկզբունքային հիմքի վրա երկու հարևան հանրապետությունների ու ժողովուրդների միջև հարաբերությունների կանոնակարգման հարցերի շուրջ:

Նա փաստարկված, պատմական նյութերի ու արխիվային փաստաթղթերի վրա խարսխված հարցադրումներով և Արցախի հիմնահարցում սկզբունքային ու հայանպաստ դիրքորոշմամբ, մեր ժողովրդի արմատական շահերի հետևողական պաշտպանությամբ է հանդես գալիս նաև Խորհրդային Միության կոմկուսի Կենտկոմի Քաղբյուրոյի 1989 թ. օգոստոսի 31-ին Մոսկվայում կայացած 12-ժամ տևողությամբ ընդլայնված նիստում՝ ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի անդամների և Ադրբեյջանի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյի անդամների մասնակցությամբ:

Քաղբյուրոյի նիստը նվիրված էր Լեռնային Ղարաբաղի ու նրա շուրջ ստեղծված սուր ու բարդ իրավիճակի քննությանը, ազգամիջյան կոնֆլիկտի հետևանքով ծագած բազմաբնույթ պրոբլեմների վերլուծությանը, Ղարաբաղի հարցի քաղաքական կարգավորման ուղիների որոնմանը, տարածաշրջանում խաղաղության ու կայունության հաստատմանը, հարևան երկու հանրապետությունների ու ժողովուրդների միջև բնականոն փոխհարաբերությունների վերականգնմանը: Այդ եզակի ու անսովոր միջոցառման՝ ԽՄԿԿ Քաղբյուրոյի նիստում Հայաստանի ու Ադրբեյջանի կոմկուսների Կենտկոմների անդամների հանդիպման արդյունքների մասին նա ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի անունից հանգամանալի հաղորդումով հանդես է գալիս հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 1-ին, Երևանի օպերային թատրոնի հրապարակում ՀՀԾ-ի կողմից նախօրոք հայտարարված համահանրապետական բազմաժողովի միտինգում:

1990 թվականից Հայաստանում նոր սրություն ստացած քաղաքական հախուռն իրադարձություններն ընդհատեցին Գ. Ասատրյանի՝ որպես հեռանկարային քաղաքական ու պետական գործչի առաջընթացի ուղին: Ստեղծված մղձավանջում, հասարակական-քաղաքական ու բարոյահոգեբանական հեղձուցիչ մթնոլորտում նա, չգտնելով իր փորձի ու գիտելիքների կիրառման արժանի ասպարեզ, ստիպված էր հեռանալ ակտիվ հասարակական-քաղաքական կյանքից: Այդ դաժան ու դրամատիզմով լի տարիներին նա ժողովրդի հետ կիսեց բոլոր կորուստներն ու զրկանքները, ցուրտն ու խավարը: Ծանր պայմաններում էլ նա չդավաճանեց իր դավանած գաղափարներին ու սկզբունքներին, իր կենսական հավատամքին: Որպես սոցիալիզմի գործի նվիրյալ՝ նա ակտիվ ջանքեր գործադրեց ձախ ուժերի միավորման, «Համա-

հայկական սոցիալիստական կոնգրես» հասարակական-քաղաքական կազմակերպության ծրագրային ու կանոնադրական փաստաթղթերի մշակման ուղղությամբ, կազմակերպություն, որը ժամանակ անց՝ 1995 թ., գրանցվեց որպես «Կախա» հայկական կոնգրես հասարակական-քաղաքական կազմակերպություն (ներկայումս՝ «Հայկական սոցիալիստական կոնգրես» կուսակցություն), և որի հիմքում դրվեցին այն ժամանակներում ժողովրդականություն չվայելող և հասարակական գիտակցության կողմից մերժված երկու հիմնարար գաղափարներ՝ սոցիալիզմը, զարգացման սոցիալիստական ուղին, ու հայ և ռուս ժողովուրդների, Հայաստանի և Ռուսաստանի բարեկամությունն ու համագործակցությունը:

1997 թվականին Հայաստանի «Գիտելիք» ընկերության վարչության նախագահ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, երջանկահիշատակ Լորիս Քալաշյանի և Գ. Ասատրյանի անձնական ջանքերով ստեղծվել ու մինչ օրս գործում է մի ինքնատիպ գիտահետազոտական հաստատություն՝ Հումանիզմի պրոբլեմների ակադեմիան, որտեղ ուշագրավ աշխատանքներ են տարվում ինչպես հումանիզմի տեսության ու պատմության, այնպես էլ արդի հումանիզմի տարբեր ասպեկտների ուսումնասիրության, նոր հազարամյակի հումանիստական պարադիգմայի մշակման ուղղությամբ: Գ. Ասատրյանն այդ Ակադեմիայի նախագահն էր 2002 թվականից, նաև Ակադեմիայում իրականացվող գիտական հետազոտությունների առաջատարը: Հումանիզմի հիմնահարցի տարբեր տեսանկյունների վերաբերյալ նրա մի քանի տասնյակ հոդվածներն ու զեկուցումները տպագրվել են ինչպես Հայաստանի հեղինակավոր գիտական պարբերականներում, այնպես էլ Ռուսաստանի (Սանկտ Պետերբուրգ և այլ քաղաքներ), Ավստրիայի (Վիեննա) և Գերմանիայի (Մյունխեն) մի շարք պարբերականներում ու միջազգային գիտաժողովների նյութերի ժողովածուներում:

Գ. Ասատրյանը մենագրությունների հեղինակ է: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության 2014 թվականին լույս ընծայած նրա «Հումանիզմը նոր հազարամյակի հիմնախնդիրների համատեքստում» ստվարածավալ ու հիմնարար աշխատությունը, արծարծվող հարցերի արդիականությամբ, մասշտաբայնությամբ ու վերլուծությունների խորությամբ աննախադեպ լինելով հայ իրականության մեջ, կարևոր ներդրում է արդի հումանիզմի ամբողջական հետազոտության ասպարեզում, ուշագրավ ու արժեքավոր ուսումնասիրություն՝ միջազգային չափանիշներով: Կյանքի վերջին օրերին Գ. Ասատրյանն աշխատում էր «Հեգելը արվեստի մասին» մենագրության վրա, ինչպես նաև Միջազգային փիլիսոփայական հանդեսի (International Journal of Philosophy) խմբագրի խնդրանքով առաջիկա համարում հրատարակության պատրաս-

տում «Մարդկային կապիտալը հումանիստական աշխարհընկալման համատեքստում» վերնագրով հոդվածը (անգլերեն):

1970-ից սկսած՝ ղեկավար աշխատանքին զուգընթաց, Գ. Ասատրյանը զբաղվել է գիտամանկավարժական գործունեությամբ՝ տարիներ շարունակ դասախոսական աշխատանք կատարելով հանրապետության բուհերում, ինչպես նաև «Գիտելիք» ընկերության համակարգում:

Հետխորհրդային շրջանում Գ. Ասատրյանն աշխատել է ոչ պետական կազմակերպություններում, վարել Հայաստանի շախմատի ֆեդերացիայի առաջին փոխպրեզիդենտի և գործադիր տնօրենի պաշտոնները: Վերջին շուրջ 25 տարիներին Գ. Ասատրյանն աշխատել է Հայաստանի Հանրապետության ոչ պետական բարձրագույն մասնագիտական կրթության համակարգում և անմնացորդ նվիրվել բարձրագույն կրթության կազմակերպմանը, գիտամանկավարժական գործունեությանը, աճող սերնդի կրթությանն ու դաստիարակությանը:

1996-ից նա աշխատել է Հայկական բաց համալսարանում՝ սկզբում որպես մենեջմենտի ֆակուլտետի ղեկան, ապա՝ պրոռեկտոր, առաջին պրոռեկտոր՝ միաժամանակ որպես փիլիսոփայության ամբիոնի վարիչ և դասախոս:

2001-ին Գ. Ասատրյանը տեղափոխվել է Երևանի Հյուսիսային համալսարան, որտեղ աշխատել է որպես պրոռեկտոր, ապա՝ համալսարանի նորաստեղծ գիտական հետազոտությունների, նորարարական ծրագրերի և հետբուհական մասնագիտական կրթության կենտրոնի ղեկավար: Հյուսիսային համալսարանում աշխատելու տարիներին Գ. Ասատրյանն իրեն դրսևորել է որպես բուհական գործի հմուտ կազմակերպիչ, խորագիտակ հետազոտող ու բարձրակարգ դասախոս: Տարիներ շարունակ նա բարեխղճորեն ու պատասխանատվության բարձր զգացումով է վերաբերվել «Ակադեմիական փոխճանաչման և շարժունության ազգային տեղեկատվական կենտրոն» հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի անդամի իր պարտականությունների կատարմանը:

Գ. Ասատրյանը Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիայի, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի իսկական անդամ է, «Աշխարհի գեներալները հանուն խաղաղության» միջազգային ասոցիացիայի անդամ: Գ. Ասատրյանի ակտիվ ու անբասիր աշխատանքը բարձր է գնահատվել: Նա մի շարք անգամներ ընտրվել է Երևանի քաղաքային խորհրդի, Խորհրդային Հայաստանի 10-րդ և 11-րդ գումարումների Գերագույն խորհրդի ղեկուտատ, 1989-1990 թթ. եղել է Գերագույն խորհրդի մանդատային հանձնաժողովի նախագահը: Նա բազմիցս ընտրվել է ՀԿԿ Երևանի քաղաքային կոմիտեի անդամ, Կենտկոմի անդամության թեկնածու, Կենտկոմի անդամ: 1989-1990 թթ. եղել է ՀԿԿ

Կենտրոնի բյուրոյի անդամ: 1990-ին որպես պատվիրակ մասնակցել է Խորհրդային Միության կոմկուսի 28-րդ համագումարին, ընտրվել համագումարի ղեկավար մարմինների կազմում: Նրա ծառայությունները նշվել են բազմաթիվ պետական պարգևներով. պարգևատրվել է «Պատվո նշան» երկու շքանշաններով (1976, 1981), Խորհրդային Միության, Ռուսաստանի Դաշնության և Աֆղանստանի Դեմոկրատական Հանրապետության մի շարք մեդալներով, Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահության պատվոգրերով, կառավարական այլ պարգևներով: Նա պարգևատրվել է Խորհրդային Միության «Գիտելիք» ընկերության բարձրագույն պարգևով՝ ակադեմիկոս Ս.Ի. Վավիլովի անվան ոսկե մեդալով:

2015 թ. մայիսին ֆաշիզմի դեմ խորհրդային ժողովրդի տարած հաղթանակի հորեղանի կապակցությամբ նրան Ռուսաստանի Դաշնության կոմկուսի Կենտրոնի նախագահ, Ռուսաստանի Դաշնության Դաշնային ժողովի Պետական դումայի պատգամավոր Գ.Ա. Ջյուզանովը պարգևատրել է Ռուսաստանի Դաշնության կոմկուսի Կենտրոնի «Մեծ հաղթանակի 70 տարին» հուշամեդալով:

ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի 2015 թ. սեպտեմբերի 16-ի հրամանագրով Գ. Ասատրյանը Անկախության տոնի առթիվ երկարամյա պետական-հասարակական գործունեության համար պարգևատրվել է «Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար» 2-րդ աստիճանի մեդալով, իսկ նույն թվականի հոկտեմբերի 11-ին «Էրեբունի-Երևանի» 2797-րդ տարեդարձի և ծննդյան 80-ամյակի կապակցությամբ Երևանի քաղաքապետ Տարոն Մարգարյանի որոշմամբ արժանացել Երևանի քաղաքապետի Ոսկե մեդալին:

Իր հայրենանվեր աշխատանքով ու ազգանպաստ գործերով Գ. Ասատրյանը մեծ ներդրում ունեցավ ժամանակակից Հայաստանի պատմության մեջ: Նա ոչ միայն մի ամբողջ դարաշրջանի լավագույն ավանդույթների կրողն էր, հանրագիտարանային գիտելիքների տեր մտավորական, այլև ապագայի մարդ ու գիտնական, քանի որ փիլիսոփայական իմաստնությամբ միշտ առաջ էր նայում՝ երբեք չբավարարվելով ձեռք բերածով...

Մեծ հումանիստի ու գիտնականի, պետական ազնիվ ու հայրենասեր գործչի, տաղանդավոր կազմակերպչի և պայծառ մարդու հիշատակը միշտ վառ կմնա նրան ճանաչողների սրտերում:

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ

Հումանիզմի պրոբլեմների ակադեմիայի նախագահություն

Հյուսիսային համալսարան

ԲԱԶՄԱՇՆՈՐՀ ԼԵԶՎԱԲԱՆԸ ԵՎ ՀՄՈՒՑ ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԵՏԸ

2021 թ. ապրիլի 17-ին՝ կյանքի 80-րդ տարում, վախճանվեց բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Լիանա Սամվելի Հովսեփյանը:

Անհատի երկրային կյանքի ավարտը, երբ նա մեզ հետ չէ այլևս և չի կարող ներկայությամբ ազդել իր մասին ասվող խոսքի վրա, ճանաչողներին որոշակի ազատություն է տալիս կարծիքն արտահայտելու հարցում: Իհարկե, հետմահու հնչող առանձին գնահատականները ևս կարող են զերծ չլինել սուբյեկտիվ երանգավորումներից, բայց այդպիսի մի քանի գնահատականները կուրվագծեն այն կերպարը, որն անպայմանորեն կլինի անաչառության տիրույթում: Այս գիտակցությամբ պիտի փորձենք տալ մեր ավագ գործընկերոջ՝ Լ. Հովսեփյանի գիտական գործունեության գնահատականը:

Լ. Հովսեփյանը հեղինակել է 4 մենագրություն [իմմտ. «Սովետահայ լեզվաբանությունը 60 տարում» (1982), «Գրաբարի բառակազմությունը» (1987), «ԺԳ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն» (1997), «Գրաբարի բառակազմական վերլուծական տիպը» (2016)]: Նշվածներից «Գրաբարի բառակազմական վերլուծական տիպը» (2016)]: Նշվածներից «Գրաբարի բառակազմությունը», որի համար հեղինակին շնորհվել է բան. գիտ. դոկտ. գիտական աստիճան, արժեքավոր ներդրում է հին գրական հայերենի բառակազմության ուսումնասիրության ոլորտում և, եթե չենք սխալվում, առայժմ այդպիսի միակ ուսումնասիրությունը: Նա եռալեզու՝ «Գերմաներեն-հայերեն-ռուսերեն զրուցագրքի» (2003) և «Հայոց լեզու. Գրականություն» (2006) գրքի համահեղինակ էր: Անվանի լեզվաբանը հրապարակել է նաև շուրջ 80 գիտական հոդված, այդ թվում՝ հանրագիտարանային բառահոդվածներ և գրա-

խոսություններ, որոնցում քննության նյութ են դարձել ինչպես գրական հայերենի զարգացման երեք փուլերի (գրաբար, միջին հայերեն և աշխարհաբար) տարբեր հիմնախնդիրներ, այնպես էլ ի մի են բերվել և արժևորվել հայ լեզվաբանության արդի շրջանի գիտական ձեռքբերումները, տրվել է լեզվաբանական մտքի (այդ թվում՝ դասական հայերենագիտության) առանձին նշանավոր ներկայացուցիչների կյանքի և գործի համառոտ բնութագիրը (Հ. Հյուբշման, Ա. Մեյե, Ֆ. Ֆորտունատով):

Կա գրավոր խոսքի մի ոլորտ, որից շատերը հաճախ խուսափում են: Դա ժամանակակցի մասին գնահատանքի խոսքն է հոբեյանական ադիթներով և մահախոսականը՝ գործընկերոջ մասին: Ընդ որում, խուսափում են հատկապես այն պատճառով, որ նման դեպքերում ոչ միշտ է հաջողվում մնալ հավասարակշռված խոսքի սահմաններում: Աչքի անցկացնելով Լ. Հովսեփյանի հրապարակված աշխատությունների ցանկը՝ տեսնում ենք, որ նա չի խուսափել նաև այդօրինակ խոսքից՝ կարողանալով և՛ պատշաճը հատուցել հոբեյարին կամ հանգուցյալին, և՛ խուսափել ծայրահեղություններից (հմմտ. «Վաստակաշատ լեզվաբանը (Վ. Քոսյան)» // Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում, 1997, «Գևորգ Զահուկյան (ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)» // ԲԵՀ, 3, 2000, «Հարատևող ներկայություն (Գևորգ Զահուկյանի ծննդյան 90-ամյակին)» // ԲԵՀ. Բանասիրություն, 2 (131), 2010, էջ 75-77): Նրա սիրած արտահայտություններից էր՝ նախընտրել «պարզին վսեմագույնը», որովհետև իրավացիորեն կարծում էր, որ բարդ ու խճողված ձևակերպումներով խոսքը դեռևս խորքային լինելու նշան չէ:

Պրոֆ. Լ. Հովսեփյանի՝ գերմաներենից կատարված թարգմանությամբ առաջին անգամ հայերենով լույս է տեսել գերմանացի նշանավոր հայագետ Հայնրիխ Հյուբշմանի «Հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում» մեծարժեք ուսումնասիրությունը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1985, N 4, էջ 27-54), որը, դնելով հայերենի՝ որպես հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում ինքնուրույն լեզվաճյուղի տեսության սկիզբը, նոր դարագլուխ բացեց հայերենագիտության զարգացման մեջ (ի դեպ, թարգմանիչը նշված չէ):

Լ. Հովսեփյանը միաժամանակ գիտական նորարարության կիրառման ջատագով էր. նա զբաղվում էր հայերենի ձևայնացված նկարագրության կադապարի մշակման հարցերով, իսկ ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դասավանդման առարկայացանկում նրա առաջարկությամբ վերջին տարիներին մտցվեց *համակարգչային լեզվաբանություն* դասընթացը, որի առաջին դասավանդողը, բնականաբար, ինքն էր:

Հայերենի և հայերենագիտության հիմնահարցերին նվիրված՝ Լ. Հովսեփյանի մի շարք հոդվածներ լույս են տեսել արտերկրի գիտական հանդեսներում և պարբերականներում [հմմտ. Developmant of Armenian Language Module of UNL // Convergences'03, Alexandria, Egypt, 2003 (համահեղ.՝ Վ. Ավետիսյան), Армянский язык и диалекты // Армяне / серия Народы и культуры, М., 2012, с. 75-81, Восточноармянский литературный язык (общий обзор) // «Языки мира, Реликтовые и.-е. языки Передней и Центральной Азии», М., 2013, с. 242-291 և այլն]: Թեպետ Լ. Հովսեփյանի գիտական ժառանգությունը ինչպես քանակական, այնպես էլ ծավալային առումով չի կարող համեմատվել մեր մեծ երախտավորների, այդ թվում՝ իր ուսուցիչների, օր.՝ Է. Աղայանի, Գ. Զահուկյանի և Հ. Բարսեղյանի թողած գիտական ժառանգության հետ, բայց նրա հրապարակումներին բնորոշ թեմատիկ լայն ընդգրկումը և հարցադրումների գիտական խորությունը հիմք են տալիս ասելու, որ գործ ունենք լայն մտահորիզոնով և համակարգային մտածողությամբ օժտված գիտնականի հետ:

Պրոֆ. Լ. Հովսեփյանի գիտական ներուժը գնահատել են գործընկերները և գիտակրթական ոլորտի ղեկավարությունը, ինչպես որ սովորաբար գնահատում են գիտության գործչի վաստակն ու կարողությունները: Տասնամյակներ ի վեր նա եղել է ԲՈՀ/(ԲՈԿ)-ի՝ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտին կից գործող լեզվաբանության գծով գիտական աստիճանաշնորհող խորհրդի, ինչպես նաև հանրապետության տարբեր գիտական հանդեսների խորհուրդների անդամ: Իր գիտամանկավարժական արդյունավետ գործունեության համար նա արժանացել է մի շարք գովեստագրերի և պարգևների, այդ թվում՝ ԵՊՀ ոսկե մեդալի (2014) և «Մովսես Խորենացի» մեդալի (2014): Լ. Հովսեփյանի գիտական կենսագրության մեջ ուրույն տեղ ունեն 2010-2019 թթ., երբ նա «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն» պրակի պատասխանատու խմբագիրն էր: «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի տրոհումը մասնագիտական ուղղվածության պրակների եթե մի կողմից՝ մեծացրեց ոլորտի մասնագետների հրապարակվելու հնարավորությունները, մյուս կողմից, սակայն, պրակները որակյալ հոդվածներով ապահովելու որոշակի դժվարություններ առաջացրին: Ոչ հազվադեպ ականատես ենք եղել, թե Լ. Հովսեփյանը որքան ջանքեր էր գործադրում միջակ նյութերից հրապարակման համար պիտանի հոդվածներ պատրաստելու համար: Հաճախ էլ այդ ջանքերը ոչ այնքան ուղղված էին հանդեսի հերթական համարի պատշաճ մակարդակով թողարկմանը, որքան գիտության փշոտ ճանապարհին առաջին քայլերը կատարող վաղվա գիտնականի առջև ուղի հարթելուն: Բայց չէ՞ որ դա

ժամանակի և էներգիայի շռայլում էր, որն ուղղակիորեն չէր մտնում նրա՝ իբրև խմբագրի պարտականությունների մեջ: Եվ չէ՞ որ այդ ժամանակն ու էներգիան կարող էին ծառայել սեփական գիտական արտադրանքի ստեղծմանը: Նա հայոց լեզվի պատմության մերօրյա հմուտ տեսաբաններից էր և, ինչպես երբեմն ինքն էր դառնությամբ խոստովանում, պարտավոր էր այդպիսի մենագրություն գրել, բայց այդպես էլ այդ աշխատությունը չգրվեց:

Լ. Հովսեփյանը նաև գիտական կյանքի կազմակերպիչ էր: 1997-2013 թթ. նա պաշտոնավարել է ԵՊՀ-ում՝ որպես *ընդհանուր լեզվաբանության* ամբիոնի վարիչ: Իբրև ամբիոնի վարիչ՝ նրա պաշտոնավարման տարիների ամենից մեծ ձեռքբերումը, մեր կարծիքով, այն էր, որ, օգտվելով տարեցտարի ավելացող ժամաքանակի ընձեռած հնարավորություններից, նա ամբիոնի գիտամանկավարժական կյանքի մեջ ներգրավեց մի շարք հմուտ մասնագետների և հեռանկարային երիտասարդ կադրերի՝ լեզվաբանների և դասական լեզուների գիտականների, որոնց համախմբումը էապես մեծացրեց ամբիոնի գիտական ներուժը: Լ. Հովսեփյանի ղեկավարությամբ պաշտպանվել է շուրջ 1 տասնյակի հասնող թեկնածուական ատենախոսություն:

Թերևս քչերին է հայտնի, որ լեզվաբանական հետաքրքրություններից բացի, Լիանա Հովսեփյանն ուներ, այսպես ասած, նաև գեղարվեստական հետաքրքրություններ. նա թարգմանություններ էր կատարում ռուս դասական պոեզիայից: Թարգմանությունների այդպիսի մի փունջ՝ կատարված ռուս հանճարեղ բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինի ստեղծագործություններից, 2019 թ. ամռանը տպագրվեց «Գրական թերթի» էջերում՝ մեծ բանաստեղծի ծննդյան 220-ամյակի առիթով (այդ թարգմանությունները թյուրիմացաբար հրապարակվել են **Լիա Հովհաննիսյան** անուն-ազգանունով):

Պրոֆ. Լ. Հովսեփյանի գիտական կենսագրությունը սկսվեց ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի ասպիրանտուրայից (1967) և ավարտվեց նույն հաստատությունում՝ մասնագիտական գործունեության 54 տարիների ընթացքում կրտսեր գիտաշխատողից հասնելով մինչև տնօրենի տեղակալի: Նա գիտական այն սերնդի ներկայացուցիչներից էր, որոնք որպես հայերենագետ-լեզվաբաններ կայացան ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանի կողքին՝ վերջինիս ներկայությամբ իսկ թելադրվող գիտական բարձր նշանողների պայմաններում: Աներկբա կարելի է ասել, որ պրոֆ. Լ. Հովսեփյանը «ջահուկյանական գվարդիայի» վառ ներկայացուցիչներից էր:

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Հայերեն նյութերի բաժնի խմբագիրներ՝ **Մելանիա Միքայելյան**
Սեդա Քուփեյան
Ռուսերեն նյութերի բաժնի խմբագիր՝ **Գայանե Հարությունյան**

Редакторы армянского отдела – **Меланья Микаелян**
Седя Купелян
Редактор русского отдела – **Гаянэ Арутюнян**

Editors of Armenian part **Melania Mikaelyan**
Seda Kupelyan
Editor of Russian part **Gayane Harutyunyan**

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ **Արմինե Պետրոսյանի**
Компьютерный дизайн и пагинация – **Армине Петросян**
Computer design and pagination **Armine Petrosyan**

Հրատ. պատվեր N 1101
Ստորագրված է տպագրության 22.06.2021 թ.
Տպագրական 24.25 մամուլ: Տպաքանակը՝ 200
ՀՀ ԳԱԱ տպարան, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24
Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ
Հեռ.՝ 581902:

Подписано к печати 22.06.2021 г.
24.25 печ. л. Тираж – 200. Типография НАН РА
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24
Адрес редакции: 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24г
Тел. 581902

Signed for printing 22.06.2021
24.25 print. sheets. Printed copies – 200. NAS RA Press
Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24
Editorial office address: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24c
Tel. 581902

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://Iraber.sci.am>
Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ Iraber@sci.am
Официальный сайт журнала: <http://Iraber.sci.am>
Электронная почта журнала: Iraber@sci.am
Official site of the Journal: <http://Iraber.sci.am>
E.mail of the Journal: Iraber@sci.am